THE STREE BODHE

AND

SOCIAL PROGRESS IN INDIA

THE STREE BODHE

AND

SOCIAL PROGRESS IN INDIA

A JUBILEE MEMORIAL

CONTRIBUTORS:

Sir George Birdwood
Mrs. Sarah A. Tooley
Mrs. Flora Annie Steel
Lady Elliott
Lady Hamilton
Lady Muir-Mackenzie
Miss Darton
Miss Annie A. Smith
Mrs. Dinbai Patuck
Mrs. Vidya R. Nilkanth
Mr. Himatlal G. Anjaria
Mrs. Madhavdas Rughnathdas
Mr. Jivanji J. Modi
Miss Bhikhaiji L. Palamkote
Mr. A. F. Khabardar
Mr. Hargovindas D. Kantawala
Mr. Karamali R. Nanjiani
Mr. Pallonji B. Desai

AND OTHERS.

TOGETHER WITH AN ACCOUNT OF

THE JUBILEE CELEBRATIONS AND LECTURES

Bombay:

THE STREE BODHE OFFICE

1908

W. & D. DOWNEY, LONDON.

In perfect peace serene
Keep Thou our Gracious Queen,
With her abide.
May Heaven's own sunshine fair
Rest on her everywhere—
Hear Thou Thy people's prayer :
God save the Queen.

શાંતિમાં શુદ્ધ તમ
રાખ સ્નેહાળ રાણી અમ,
રક્ષ નિજ જાણી.
સ્વર્ગનું વર તેજછત્ર
એમનાપર રહો સર્વત્ર-
સુણ તુજ જનભક્તિ અત્ર :
રક્ષ દેવ રાણી.

To

Her Most Gracious Majesty

Queen Alexandra

Empress of India

This little Volume, commemorative of Woman's Progress under British Rule in India, is, by special permission,

Dedicated,

with feelings of deep gratitude

for Her Majesty's kindly and beneficent interest

in the advancement of Indian Womanhood.

સ્ત્રીબોધ

અને

સંસારસુધારો

જયુબિલી સ્મરણાર્થે પ્રસિદ્ધ લેખકોએ ખાસ લખેલા વિષયો

સ્ત્રીબોધ અને સંસારસુધારાની જયુબિલીને પ્રસંગે થયેલાં

ભાષણો અને ઉત્સવોનાં વર્ણન સહિત

"કહે નેપોલિયન દેશને કરવા આબાદાન
સરસ રિત છે એજ કે દ્યો માતાને જ્ઞાન."

મુંબઇ:

સ્ત્રીબોધ ઓફિસ

૧૯૦૮.

મહા નામવર મલિકા મુઆઝમા

એલેક્ઝાન્ડ્રા

હિંદનાં શહેનશાહરાણી,

તેમને,

હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન થયેલી

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનું સ્મારક

આ નાનું પુસ્તક,

નામવર શહેનશાહબાનુની ખાસ પરવાનગીથી,

હિંદી સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ વિશેના

તે શહેનશાહબાનુના માયાળુ અને ફળદાયક ઉમંગ માટે

ઊંડા અહેશાનની લાગણીથી

અર્પણ કરવામાં આવે છે.

'Blame not thyself too much,' I said, 'nor blame
'Too much the sons of men and barbarous laws;
'These were the rough ways of the world till now.
'Henceforth thou hast a helper, me, that know
'The woman's cause is man's; they rise or sink
'Together, dwarf'd or godlike, bond or free.
'For she that out of Lethe scales with man
'The shining steps of Nature, shares with man
'His nights, his days, moves with him to one goal,
'Stays all the fair young planet in her hands—
'If she be small, slight-natured, miserable,
'How shall men grow? but work no more alone!
'Our place is much: as far as in us lies
'We two will serve them both in aiding her—
'Will clear away the parasitic forms
'That seem to keep her up but drag her down—
'Will leave her space to burgeon out of all
'Within her—let her make herself her own
'To give or keep, to live and learn and be
'All that not harms distinctive womanhood.

(Continued

The

"Stree Bodhe" & Social Progress Jubilee Celebration Committee.

President:

MRS. MUIR-MACKENZIE.

The Executive Committee:

The Hon'ble MR. JUSTICE N. G. CHANDAVARKAR, B.A., LL.B.,—*Chairman.*

LADY J. COWASJI JEHANGIR.

The Hon'ble MR. GOKALDAS K. PAREKH, B.A., LL.B.

MISS MANECKJI CURSETJI.

REV. DR. R. SCOTT, M.A., D. D.

MRS. NANU N. KOTHARE.

MRS. H. STANLEY REID.

K. R. CAMA, ESQ.

MISS ATIYA HUSSANALI FYZEE.

SHAMS-UL-ULMA JIVANJI J. MODY, B.A.

P. H. DASTUR, ESQ., M.A.

LALLUBHAI SAMALDAS, ESQ.

KAZI KABIRUDDIN, ESQ., BARRISTER-AT-LAW.

VISHVANATH P. VAIDYA, ESQ., B. A., BARRISTER-AT-LAW.

DAMODARDAS G. SUKHADWALA, ESQ.
AMIRUDDIN TYABJI, ESQ.
KHAN BAHADUR D. R. CHICHGAR.
MISS K. N. KABRAJI.
MISS PHEROZA K. KABRAJI.
} *Honorary Secretaries.*

The General Committee

In England.

The Most Hon'ble the Marquess of Ripon, K. G., P. C., G. C. S. I., D. C. L.

The Most Hon'ble Dowager Marchioness of Dufferin and Ava, V. & A., C. I.

The Right Hon'ble Lord Curzon of Kedleston, P. C., G. C. S. I., G. C. I. E., D. C. L.

The Right Hon'ble Lord George Hamilton, G. C. S. I., D. C. L.

The Right Hon'ble the Earl of Meath, K. P., P. C.

The Countess of Meath.

The Right Hon'ble Lord Reay, G. C. S. I., G. C. I. E., P.C., LL.D.

The Lady Reay, C. I.

The Right Honb'le Lord Harris, G. C. S. I., G. C. I. E.

The Right Hon'ble Lord Sandhurst, P. C., G. C. S. I., G. C. I. E.

The Right Hon'ble Lord Lamington, G. C. M. G., G. C. I. E.

The Right Hon'ble Lord Avebury, D. C. L., F. R. S.

Mrs. R. Salmon Backhouse.

The Hon'ble Mr. Justice H. Batty, I. C. S., M. A.

Miss Beck, Honorary Secretary, National Indian Association, London.

T. J. Bennett, Esq., C. I. E.

Sir M. M. Bhownaggree, K. C. I. E.

Miss Billington, (*The Daily Telegraph*, London.)

Sir George Birdwood, Kt., K. C. I. E., C. S. I., LL. D., M. D.

Madame C. de Broutelle, Editor, *La Vie Heureuse*, Paris.

F. H. Brown, Esq.

William Coldstream, Esq.

Miss Mary Darton, Vice-President, Shakespeare Reading Society, London.

Mlle. Dessaint, Officer d' Académie, President, French Salon, London.

Madame Marcel Dieulafoy, (Paris).

Samuel Digby, Esq., C. I. E.

Miss Mary Eve.

Miss Margaret Eve.

Mrs. Henry Fawcett, LL. D.

Sir E. M. H. Fulton, Kt., C. S. I.

T. Hart-Davies, Esq., M. P.

Sir John Jardine, K. C. I. E., M. P.

Cecil F. J. Jennings, Esq.

Mrs. H. S. Lawrence.

Sir Walter Lawrence, Bart., G. C. I. E.

Sir William Lee-Warner, K. C. S. I., M. A.

Lady Lely.

Sir Charles Lyall, K. C. S. I., C. I. E., LL. D., M. A.

Lady Alfred Lyall.

Miss Martineau.

Madame Joachim Menant, (Paris).

Mlle. D. Menant, (Paris).

Theodore Morison, Esq., C. I. E., M. A.

Edwin Oliver, Esq.

Major-General A. L. Playfair, I. S. C.

Colonel John Pollen, C. I. E., B. A., LL. D.

Miss Powell.

Lady Probyn.

Mrs. E. Rentoul-Esler.

Alexander Rogers, Esq.

The Right Hon'ble Sir Andrew Scoble, P. C., K. C. S. I., K. C.

Lady Scott.

Mrs. Flora Annie Steel.

Miss Annie A. Smith, Editor, *The Indian Magazine & Review*, London.

P. C. Tarapore, Esq., F. R. G. S.

Colonel Sir Richard C. Temple, Bart., C. I. E., F. R. G. S.

Mrs. Thomson-Price.

Mrs. Sarah A. Tooley.

Sir Raymond West, K. C. I. E., M. A., B. L., LL. D.

Miss Williams, President of the International Guild, Paris.

W. Wordsworth, Esq., C.I.E., M. A., LL. D.

Lady Wyllie.

In India.

His Highness the Maharaja Gaekwar of Baroda, G.C.S.I.

His Highness the Maharaja of Idar, G.C.S.I., K.C.B., A.D.C.

His Highness the Thakore Saheb of Bhavnagar, K. C. S. I.

His Highness the Nawab of Junagadh, K.C.S.I.

His Highness Jam Shri Ranjitsinghji of Navanagar.

His Highness the Diwan of Palanpur, G. C. I. E.

His Highness the Maharana of Lunawada, K.C.I.E.

His Highness the Nawab of Sachin.

His Highness the Raja of Jawhar.

His Highness Sir Sultan Mahomedshah Aga Khan, G.C.I.E.

The Hon'ble Sir Lawrence Jenkins, Kt., K. C. I. E.

The Hon'ble Mr. Justice Russell.

The Hon'ble Mr. Justice Beaman, I.C.S.

The Hon'ble Mr. Justice Heaton, I.C.S.

The Hon'ble Mr. Justice Davar.

Sir Jamshedji Jijibhoy, Bart.

Sir Dinshaw Manockji Petit, Bart.

Sir J. Cowasji Jehangir, Bart.

The Hon'ble Sir P. M. Mehta, K.C.I.E., M. A.

Sir Currimbhy Ibrahim, Kt.

Sir Adamji Peerbhai, Kt.

Sir Bhalchandra Krishna Bhatvadekar, Kt., L. M.

The Hon'ble Mr. E. Giles, C.I.E., M.A.

The Hon'ble Dr. R. G. Bhandarkar LL.D., M.A.

The Hon'ble Mr. F. G. Selby, C.I.E., M.A., LL.D.

The Hon'ble Mr. Ibrahim Rahimtula, C.I.E.

The Hon'ble Sirdar Navroji Padamji.

The Hon'ble Khan Bahadur Navroji Pestonji Vakil, C.I.E.

Sirdar Khan Bahadur Dastur Hoshang Jamasp, C.I.E.

Sirdar Davar Kaikhushro E. Modi, M. A.

Dastur Kaikobad Adarbad.
Ali Akbar Esq., M. I. C. E.
Mirza Ali Akbar Khan, Esq.
Rehemubhai Allana, Esq.
Ibrahim Ahmedi, Esq., L. C. E., F. R. I. B. A.
Mirza Abbas Ali Baig, Esq., C.S.
Balak Ram Esq., I.C.S.
J. D. Bharda, Esq., M.A.
Mulji B. Barbhaya, Esq.
Sheriarji D. Bharucha, Esq.
Dr. Burjorji Behramji, G. G. M. C.
Naoroji Sorabji Bengali, Esq.
B. N. Bhajeker, Esq.
Prof. S. R. Bhandarkar, M. A.
C. M. Cursetji, Esq., B.A., Bar-at-Law.
Hormasji M. Cama, Esq.
Merwanji M. Cama, Esq.
A. P. Contractor, Esq., (*the Sanj Vartaman*).
Dr. Dosabhai B. Cooper.
G. B. Coleman, Esq., (*the Times of India*).
Dewan Bahadur Ambalal S. Desai, M.A., LL.B.
Jamshedji A. Dalal, Esq., M.A., LL.B.
Hormusji Cowasji Dinshaw, Esq.
Kaikobad Cowasji Dinshaw, Esq.
Dwarkadas Dharamsi, Esq.
Keshavlal H. Dhruva, Esq.
Pahlanji B. Desai, Esq., (*the Rast Goftar*).
Prof. A. B. Dhruva, M.A., LL.B.
Naranji Dwarkadas, Esq.
Manockshaw D. Doctor, Esq.
Kersaspji R. Dadachanji, Esq.
N. B. Divetia, Esq., B.A., C.S.
Krishnarao B. Divetia, Esq., Bar-at-Law.
Khan Bahadur Adarji M. Dalal, B. A.
S. M. Edwardes, Esq., I. C. S.
Fazulbhai C. Ebrahim, Esq.
Haji Usuf Haji Esmail, Esq.
Jehangir Dosabhai Framji, Esq.
H. G. Gell, Esq., M. V. O.
Prof. T. K. Gajjar, M.A. B.Sc., F.C.S.
Dorabji E. Gimi, Esq., B.A.
Nowroji J. Gamadia, Esq.,
M. H. Hakim, Esq., Bar-at-Law.
A. M. T. Jackson, Esq., M. A , I. C. S.
Pestonji Jehangir, Esq., C. I. E.
Pherozeshah P. Jehangir, Esq.
Rustomji N. B. Jijibhoy, Esq.
Rustomji Jamsetji Jijibhoy, Esq.
Jamsetji C. Jamsetji, Esq.
K. M. Jahveri, Esq., M. A., LL. B.
Framroze R. Joshi, Esq.
M. A. Jinah, Esq., Bar-at-Law.
Lt.-Col. K. R. Kirtikar, I. M. S., F. L. S.
M. P. Khareghat, Esq., I. C. S.
Hargovindas D. Kantawalla, Esq.
J. K. N. Kabraji, Esq., F.R.G.S., C. S.
Dr. N. N. Katrak.
Prof. D. K. Karve.
Nahnalal Dalpatram Kavi, Esq.
S. S. Kadri, Esq., B.A.
Dr. Shiavax K. Kabraji.
N. N. Kothare, Esq.
A. M. Kajiji, Esq., B. A., LL.B.
Kalliandas Keshavdas, Esq.
Khan Bahadur Naoroji D. Khandalawala, B. A., LL. B.
Mirza Ali Mahomed Khan, Esq.
Khan Bahadur M. C. Murzban, C.I.E.
Jijibhoy E. Mody, Esq., Bar-at-Law.
James Macdonald, Esq.
Purushotam V. Mavji, Esq.
G. D. Madgaokar, Esq., I. C. S.
K.M. Minocherhomji, Esq., (*the Bombay Samachar.*)
Merwanji F. Murzban, Esq.
Khan Bahadur Bahmanji E. Mody, B. A.
Khan Bahadur Bezonji Dadabhai Mehta.
R. P. Masani, Esq., M. A.
B. N. Motiwalla, Esq., B. A., LL. B.

N. V. Mandlik, Esq., B. A , LL.B.

Tribhovandas Mangaldas Nathubhai, Esq.

Dr. H. M. Masina, F.R.C.S.

Purushotamdas Mangaldas Nathubhai, Esq.

Haji Ismail Goolam Mahomed, Esq.

Khan Bahadur D. Moosabhi.

Nawabzada Nasrullakhan, Barr-at-Law.

Dr. T. B. Nariman, L. M.

H. Narayenrao, Esq.

Nanabhoy Nusserwanji, Esq.

R. Natrajan, Esq.

Ramanbhai Mahipatram Nilkanth, Esq.

Anandji Nanji, Esq.

R. M. Phillips, Esq.

Sorabji Padamji, Esq., C. S.

G. C. Plinstone, Esq., (*The Bombay Gazette*).

D. G. Padhye, Esq.

Jivanlal Panalal, Esq.

N. H. Patel, Esq.

N. H. Patuck, Esq.

Dr. G. B. Prabhakar.

Rao Bahadur G. Pitale.

G. D. Padamji, Esq., B.A.

Khan Bahadur Bahmanji B. Patel.

Kasamali J. Peerbhoy, Esq.

Dr. Rajabali Patel.

H. Stanley Reid, Esq., (*The Times of India*).

J. B. Leslie Rogers, Esq.

Jafferbhoy Rahimtulla, Esq.

Manmohandas Ramji, Esq.

Dr. R. G. Ranade.

Bhagwandas Madhavdas Rugnathdas, Esq.

Prof. W. H. Sharp, M.A.

Jalbhoy A. Seth, Esq.

Chunilal H. Setalvad, Esq., Bar-at-Law.

Tansukhram Manasukhram Suryaram, Esq.

Nowroji M. Seth, Esq.

D. J. Tata, Esq.

Fardunji C. Taraporewalla, Esq., C.I.E., L. C. E.

Lieut. P. C. Tarapore, I.M.S.

E. D. Talati, Esq., B.A.

Govardhandas G. Tejpal, Esq.

F. B. Tyabji, Esq., M. A., Bar-at-Law.

J. S. Taleyarkhan, Esq.,(*The Parsi*).

Hormasji J. Taleyarkhan, Esq.

M. H. Taleyarkhan, Esq.

Ranchorbhai Udairam, Esq.

Rao Bahadur Lalshankar Umiashankar.

Kumar Shree Vijayasinghji of Palitana.

J. J. Vimadalal, Esq , M.A., LL. B.

Hormusji A. Wadia, Esq., Bar-at-Law.

L. M. Wadia, Esq., B.A., Bar-at-Law.

D. N. Wadia, Esq., M.A.

M. N. Wadia, Esq., B.A.

Jehangir D. Wadia, Esq.

Sorabji E. Warden, Esq.

LADIES' COMMITTEE.

H. H. the Maharani of Baroda, C.I.
H. H. the Maharani of Bhavnagar.
H. H. the Begum Saheba of Junagadh.
H H. the Begum Saheba of Sachin.
The Rani Saheba of Jawhar.
Lady Jenkins.
Lady Jamsetji Jijibhoy.
Lady Dinshaw Petit.
Lady M. M. Bhownagree.
Lady Bhalchandra Krishna.
Lady Currimbhai Ibrahim.
Kumari Shree Vijayasinghji of Palitana.
Begum Mumtaz Jehan Nasrullakhan.
Mrs. Ali Akbar,
Mrs. Ibrahim Ahmedi.
Mrs. Ruttonbai Bamji.
Mrs. Balak Ram.
Mrs. Baig.
Dr. Mrs. Bahadhurji, L. R. C. P., M.R.C.S.
Mrs. J. D. Bharda.
Mrs. N. G. Chandavarkar.
Mrs. M. D. Cama.
Mrs. A. B. Chothia.
Dr. Miss Shireen H. Commissariat, F.R.C.S.
Mrs. D. D. Davur.
Mrs. P. H. Dastoor.
Mrs. N. B. Divetia.
Dr. Miss M. D. Doctor.
Mrs. S. M. Edwardes.
Miss Bhikaiji Engineer, M.A.
Mrs. Rustomji Faridoonji.
Mrs. Jehangir Dosabhai Framji.
Miss Gulbai Ardeshir Framji, B.A.
Mrs. M. C. Guzder.
Mrs. J. J. Heaton.
Mrs. M. H. Hakim.
Mrs. D. B. Dinshaw.
Mrs. Rustomji N. B. Jijibhai.
Mrs. Rustomji Jamsetji Jijibhai.
Mrs. J. C. Jamsetji.
Mrs. S. Jayakar.
Mrs. N. D. Khandalawala.
Mrs. M. P. Kharegbat.
Mrs. J. K. N. Kabraji, M.F.-L.S.
Dr. Mrs. Karmarkar.
Dr. Miss Motibai Kapadia, F. R. C. S., L. R. C. P. & S.
Mrs. M. C. Murzban.
Dr. Mrs. R. F. Malbarvala.
Mrs. Ramanbhai Mahipatram, B.A.
Miss. Kamlavanti P. Mangaldas, B.A.
Mrs. Sarojini Naidu.
Dr. Miss. A. Dadabhai Nowroji, M.B.
Dr. Miss. Kashibai Navrange, B.A., L.M. & S.
Mrs. Nanabhai Nusserwanji.
Mrs. Nikambe.
Mrs. F. K. Patuck.
Mrs. N. H. Patuck.
Mrs. Pitale.
Mrs. Gokaldas K. Parekh.
Miss Sherene S. Parukh, B.A.
Mrs. Noormahomed J. Peerbhai.
Miss Bhikhaiji L. Palamkote.
Mrs. R. Rao.
Dr. Rukhmabai M.D., L.R.C.P. & S.
Mrs. Ramabai M.G. Ranade.
Mrs. K. G. Ranade.
Mrs. J. Leslie Rogers.
Mrs. Jalbhai A. Seth.
Mrs. R. D. Sethna.
Mrs. D. Sirur.
Mrs. Sarda Sumant, B. A.
Mrs. D. J. Tata.
Mrs. Gordhandas G. Tejpal.
Mrs. H. K. Tavaria.
Mrs. N. N. Wadia.
Mrs. H. A. Wadia.
Mrs. Rustom D. N. Wadia.

THE Editor's best thanks are due to the kind friends who have offered valuable contributions to this Jubilee Memorial, or have otherwise helped in its preparation.

Besides this testimony of sympathy and appreciation, the STREE BODHE *has, on the occasion of its Jubilee, received an honour which is probably unprecedented in the annals of journalism. In recognition of its services to the cause of Indian womanhood for half-a-century, a cause for which alone the* STREE BODHE *took its birth and still exists, an influential Committee was formed in India and England under the auspices of Lady Muir-Mackenzie, the Honourable Mr. Justice N. G. Chandavarkar and Sir M. M. Bhownuggree, K. C. I. E., to celebrate the combined Jubilee of the* STREE BODHE *and* SOCIAL PROGRESS. *This movement has received the distinguished support, among others, of Their Excellencies the Viceroy and Lady Minto, and H. E. Sir George Clarke, and elicited from the Right Hon'ble Lord Morley, O. M., the expression of his approval of the work the* STREE BODHE *has set itself to do. To crown all, Her Majesty* QUEEN-EMPRESS *ALEXANDRA has, in token of her sympathy with the women of India, graciously accepted the dedication of this Memorial Volume.*

The Committee arranged a series of unique functions lasting for five days, and held simultaneously in Bombay and Ahmedabad, a detailed record of which is

given in this work. These gatherings showed in an unmistakable manner the great strides social progress has made in the last fifty years even in this socially backward country, but it may be hoped that the good-will and co-operation of so many distinguished and powerful friends of social progress, which have now been enlisted, ensure for it a still brighter future.

CONTENTS.

PART II.

Illustrations.

* Blocks kindly lent by the Proprietor of the *Rast Goftar*.

§ Blocks kindly lent by the Proprietor of the *Kaisar-i-Hind*.

'For woman is not undevelopt man,
'But diverse; could we make her as the man,
'Sweet Love were slain: his dearest bond is this,
'Not like to like, but like in difference.
'Yet in the long years liker must they grow;
'The man be more of woman, she of man;
'He gain in sweetness and in moral height,
'Nor lose the wrestling thews that throw the world;
'She mental breadth, nor fail in childward care,
'Nor lose the childlike in the larger mind;
'Till at last she set herself to man,
'Like perfect music unto noble words;
'And so these twain, upon the skirts of Time,
'Sit side by side, full-summ'd in all their powers,
'Dispensing harvest, sowing the To-be,
'Self-reverent each and reverencing each,
'Distinct in individualities,
'But like each other ev'r as those who love.
'Then comes the statelier Eden back to men:
'THEN REIGN THE WORLD'S GREAT BRIDALS, CHASTE AND CALM:
'THEN SPRINGS THE CROWNING RACE OF HUMANKIND.
'May these things be!'

—TENNYSON: *The Princess.*

પ્રસ્તાવના.

સ્ત્રીબોધની પચાસ વર્ષની કારકીર્દીના સ્મરણમાં એક ખાસ પુસ્તક તૈયાર કરવાની યોજના જાહેર થઇ ત્યારે કેટલાક જાણીતા ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી લેખકોએ તેમાં ભાગ લેવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે સર્વે કદરદાન મિત્રોને આ ગ્રંથમાં આવકાર આપતાં અમે એમનો આભાર માનિયે છીએ.

સ્ત્રીબોધના જાથુકના વાંચકોને આ પુસ્તક માંહેલા દેશી લેખકોની પિછાન કરાવવી પડે તેમ નથી. અમે કહેવાને મગરૂર છીએ કે એકલા સાહિત્યમાં જ નહિ, પણ સ્ત્રીકેળવણી તથા સંસારસુધારાની બાબતમાં પણ સારો ભાગ લેનારાંનાં પ્રતાપી નામો આ ગ્રંથને શોભાવે છે. ઇંગ્રેજ લેખકોમાંનાં ઘણાંક આપણાં શુભેચ્છકો તરીકે જાણીતાં થઇ ગયેલાં છે. વૃદ્ધ ને વિદ્વાન ડૉકટર સર જ્યૉર્જ બર્ડઉડ તો જે આગલા જમાનાના યોદ્ધાઓનાં નામ સ્ત્રીબોધમાં અને સંસારસુધારાના ઇતિહાસમાં પ્રકાશી રહેલાં છે તે સૌની સાથે સારો સંબંધ ધરાવતા. મિસિસ ફ્લોરા ઍની સ્ટીલ આપણી સંસારી બાબતો વિશે એવું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવે છે કે તે તેમની મનોરંજક નવલકથાઓના દરેક વાંચનારને હેરત પમાડે છે. મિસિસ સૅરા ટૂલી નામવર મહારાણી અલેકઝાન્ડ્રાના જીવનચરિત્રનાં લખનાર તરીકે જાણીતાં છે, અને રાજ્યકુટુંબનો હિંદુસ્તાનના લોકો પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવનારો તેમનો લેખ એક સમયાનુકૂળ વિષય ઉપર અજવાળું નાંખે છે, એમાં શક નથી. આ શહેરમાં લોકપ્રિય થયેલાં લેડી મ્યુર મેકેન્ઝીએ દોરેલું ઇંગ્રેજી ઘર—"હોમ"—નું ચિત્ર સાદું પણ હૃદયાકર્ષક છે. એ ઉપરાંત લેડી હૅમિલ્ટન, લેડી એલિયટ, મિસ ડાર્ટન, મિસ ઍની સ્મિથ વિગેરેના વિષયો આપણને ઉત્સાહ આપે એવા છે. બાઇ દીનબાઇ પાટક પોતાનો જે અનુભવ કહે છે તે ઉપરથી આખા દેશમાં પરમાર્થનું કેવું બહોળું ક્ષેત્ર હજી ખેડાયા વિનાનું પડ્યું રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપણને આવે છે.

સ્ત્રીબોધની જયુબિલી આ પુસ્તક આકારે જ જળવાઇ એમ નથી. સ્ત્રીબોધને આપણા સંસારસુધારા સાથે નિકટનો સંબંધ હોવાથી બન્નેની ભેગી જ્યુબિલીનો પ્રસંગ આવેલો ગણીને ઘટતી જાહેર રીતે તે ઉજવવી જોઇયે એવા મનથી મોટા પાયા ઉપર એક હિલચાલ આ દેશમાં તેમજ ઇંગ્લાંડમાં ઉભી થઇ. તેના ટેકામાં લેડી મ્યુર મેકેનઝી, હાઇ કોર્ટના જડજ મિ૰ ચંદાવર્કર તથા સર મંચેરજી મહેરવાનજી ભાવનગરીની આગેવાની હેઠળ એક અતિ વગવાળી કમિટી નીમવામાં આવી. યશસ્વી લૉર્ડ રિપન અને લૉર્ડ કર્ઝન જેવા માજી વાઇસરૉયો, લૉર્ડ રે, લૉર્ડ સૅન્ડહર્સ્ટ અને લૉર્ડ લૅમિંગટન જેવા ગવર્નરો, ડાવેજર માર્શનેસ ઑફ ડફરિન અને લેડી રે જેવાં પ્રજાપ્રિય બાનુઓ, સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટની કાંઉન્સિલના સભાસદો, વડોદરા, જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, ઇદર, સચીન, પાલણપુર આદિ રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ અને તેમનાં મહારાણીઓ તથા બેગમો હાઇ કોર્ટના જડજો, કેળવણીખાતાંના વડા અધિકારીઓ, યુરોપિયન, હિંદુ, પારસી તથા મુસલમાન કોમોના અગ્રેસરો, યુનિવર્સિટીની પદવીઓ પામેલી વિદ્વાન સ્ત્રીઓ તથા ડૉકટરો,

ઇંગ્રેજી તેમ જ દેશી વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ, વિગેરે માનવંતાં સદ્‌ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ તે કમિટીમાં હતાં.

આવી દબદબાભરી કમિટીના આશ્રય નીચે ઉભી થયેલી હિલચાલના ટેકામાં નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ મિન્ટો તથા લેડી મિન્ટોએ મુબારકબાદીનો તાર મોકલ્યો હતો, અને તે તાર અત્રેના ટાઉન હૉલમાં ભરાયેલી સભામાં પ્રમુખસ્થાને બીરાજેલા નામદાર ગવર્નર સર જ્યૉર્જ ક્લાર્કે વાંચી સંભળાવ્યો હતો. આપણા સર્વમાન્ય વિદ્વાન સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ લૉર્ડ મૉર્લીએ પણ સ્ત્રીબોધના કાર્યની પ્રશંસાનો સંદેશો કહાવ્યો હતો. એ ઉપરાંત સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ માન ખુદ **શહેનશાહબાનુ એલેકઝાન્ડ્રા** તરફનું મળ્યું છે, જે નામવરે ઉપલી હિલચાલ પ્રત્યે પોતાની પસંદગી દેખાડવા સારૂ આ સ્મારક પુસ્તક પોતાને અર્પણ કરવાની પરવાનગી આપીને અમને અતિ ઉપકૃત કર્યાં છે.

ઉપલી કમિટીએ કેટલાક ખેંચાણકારક મેલાવડાઓ અને ભાષણો મુંબઇમાં પાંચ દિવસ સુધી કરાવ્યાં હતાં, ને તેમનાં વિગતવાર વર્ણન સ્ત્રીબોધના ચાલુ અંકોમાં આપવામાં આવ્યાં છે; તેથી આ પુસ્તકમાં તો ફક્ત તેમની ટૂંકામાં નોંધ જ લીધી છે. ઉપરાંત અમદાવાદ શહેરમાં સ્ત્રીવર્ગના જાણીતા મિત્ર મિ૦ લાલશંકર ઉમિયાશંકર તથા વિદુષી બાઇ વિદ્યા રમણભાઇ નીલકંઠ, બી. એ., એમના ઉત્સાહથી વધુ મેલાવડાઓ અને ભાષણો કરવામાં આવ્યાં હતાં.

આટલું અને આવા પ્રકારનું આ અપૂર્વ માન સ્ત્રીબોધ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયું છે તે તેના સઘળા સ્થાપનારાઓનાં પુણ્યથી, અને તેની સાથે ચાળીસ વર્ષ સુધી જોડાઇ રહેલા અધિપતિ, હિંમતવાન સુધારક કેખુશરો કાબરાજીની નામનાથી જ, એમ અમે માનિયે છીએ. પણ આટલામાં જ આ જ્યુબિલીના મહોત્સવનું ફળ સમાઇ જતું નથી. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં જેટલો સુધારો આ દેશમાં થઇ શક્યો છે, તે સાથે સરખાવતાં ભવિષ્યમાં વધારે વેગથી ને સંખ્યાબંધ મદદગારોના બંગા બળથી સ્ત્રીકેળવણીનો બહોળો પ્રસાર થવા પામશે, અને દેશી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ ઉત્તરોત્તર વધતી જશે એ વાત તો ચોક્કસ જ છે, અને તે આ મહોત્સવનું વધારે અગત્યનું ને કીંમતી પરિણામ છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અમને જે જે મિત્રોએ મદદ કીધી છે તેઓનો અત્રે ઊંડી લાગણીથી આભાર માનિયે છીએ: મુખ્ય એક મિત્રનો જેના ઉત્સાહને આ પુસ્તક ઘણે દરજ્જે આભારી છે, અને જેની સહાયતા હવે પછી સ્ત્રીબોધને મળતી રહેશે એવી અગમચેતી ખાતરીથી કરી શકાય. વળી મિ૦ હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ, એમ. એ., મિ૦ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ, એમ. એ., તથા મિ૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા, બી. એ., જેવા લેખકોએ ગુજરાતી વિષયોનાં પ્રૂફ તપાસી આપવાનો શ્રમ લીધો છે તેની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે.

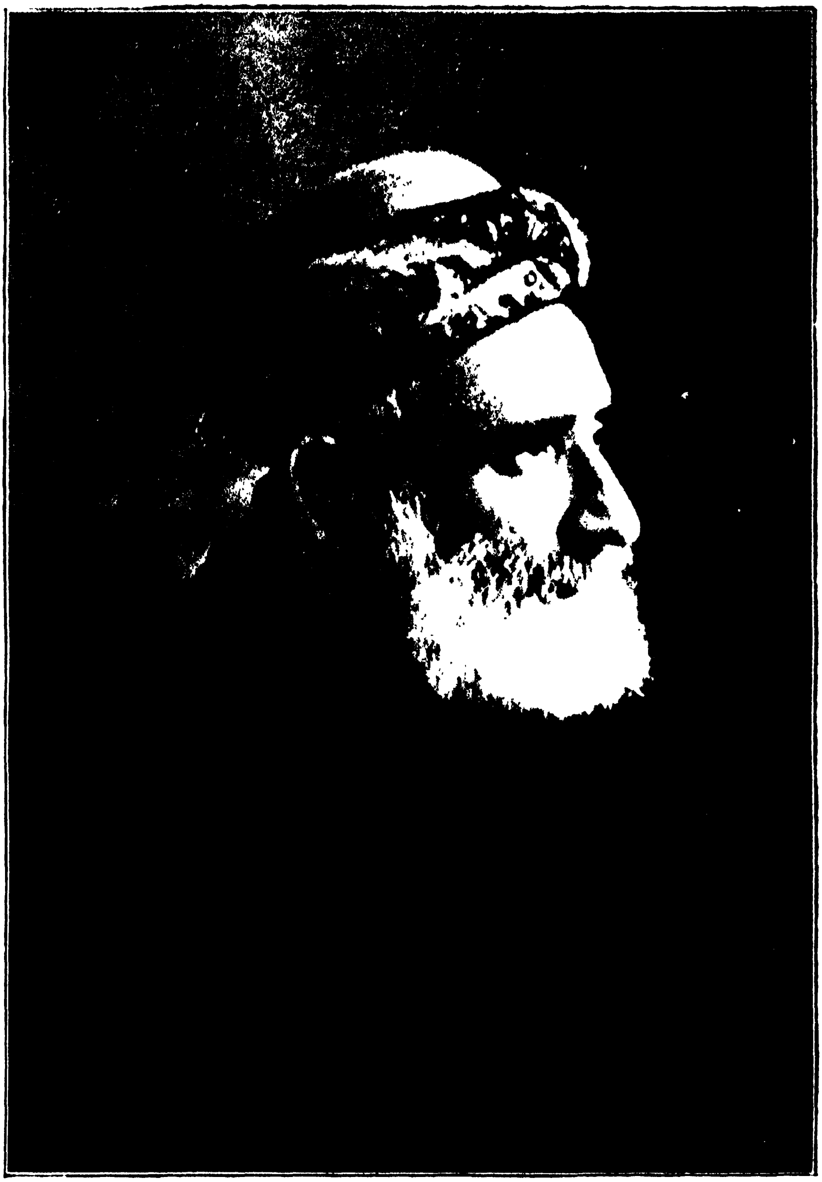
અનુક્રમણિકા.

ઇંગ્રેજી.

ગુજરાતી.

ચિત્રો.

આ ચિત્રોના બ્લૉક 'રાસ્ત ગોફ્તાર'ના માલેકની કૃપાથી મળ્યા છે.
આ ચિત્રોના બ્લૉક 'કૈસરે હિન્દ'ના માલેકની કૃપાથી મળ્યા છે.

The late Mr. KAIKHUSRO N. KABRAJI

Editor of the *Stree Bodhe* (1865 to 1904) and of the *Rast Goftar.*

મરહુમ શેઠ કૈખુશરો નવરોજજી કાબરાજી.

સ્ત્રીબોધ અને રાસ્ત ગોફતારના પ્રસિદ્ધ અધિપતિ, ૧૮૬૫ થી ૧૯૦૪.

The Stree Bodhe

BY

Sir George Birdwood, Kt., K.C.I.E., C.S.I., M.D., LL.D.

> "*God make the Woman, that is come into thine House like Rachel and like Leah, which two did build the House of Israel.*"
>
> —The Book of Ruth : IV, 11.

The Stree Bodhe, "Woman's Wisdom," was founded in 1857 by that band of youthful Hindu and Parsi Social Reformers of whom the three most memorable among their contemporaries were, the immortal Karsandas Mulji (1832-1871),—an orphaned member of the Kapol Bania caste of the Hindu sect of Vallabhacharyan Vaishnavas, who, having in 1853 written an essay in favour of the re-marriage of Hindu widows, so offended the aunt who had brought him up and educated him, that she turned him out of her house and the home of his later boyhood, when he at once commenced in the hospitable columns of the *Rast Goftar*, "Truth Speaker," that momentous agitation against the esoteric religious observances of the Maharajas, or "High Pontiffs" of the Vallabhacharyas that, some ten years later, issued in the apocalyptical libel action brought by the Maharaj of the sect in Bombay against the *Times of India* ;—Sir Mangaldas Nathubhai (1832-1890),—a wealthy, enlightened and public-spirited member of the Bania (Kapol) caste of the Hindu sect of Vallabhacharyan Vaishnavas, one of the most liberal supporters of the agitation against the Vallabhacharyas, and who for his many public benefactions was received into the Companionship of the Star of India in 1872, and was Knighted in 1875,—and Nanabhai Haridas

(1832-1889),—also a Vallabhacharyan Vaishnava, the most able intellectual co-adjutor of Karsandas Mulji, and the first Indian appointed to the Bench of the High Court of Bombay. These three young Hindus were warmly supported by a number of active sympathisers among the Parsis, among whom I would especially record here the name of Dosabhai Framji Cama. It is a strange coincidence that not only the three Hindus afore-named, but two or three others of this group of courageous reformers were all born in 1832, the year of the passing of the great British Reform Bill, the world-wide and profound discussions on which may well be imagined to have influenced their minds as day by day they were fashioned, even when as yet there were none of them.

One of the first editors, and in an intellectual sense founder, of the *Stree Bodhe* was Kaikhusro Naoroji Kabraji (1842-1904). He had joined the *Jam-i-Jamshed*, the leading Parsi newspaper of Bombay in 1859; but when a year or two later, the popular movement against the Vallabhacharyan Maharajas began in due earnest, Kabraji became joint editor, with Karsandas Mulji, of the *Rast Goftar*, and sole editor in 1863, continuing to edit the paper down to 1904, in which year he died, a period of 41 years. He was associated in the management of the *Rast Goftar* with Sorabji Shapurji Bengali, C.I.E., Naoroji Fardunji, C. I. E., and Dadabhai Naoroji, all distinguished Elphinstonians, and all men of the highest integrity and fearlessness and independence of character, and absolutely disinterested in the work of social reform to which they devoted their lives. I knew them all personally, and I can say from my own intimate knowledge of them that they were all, to the last hour of their lives, thoroughly loyal to the British Raj in India. Indeed "Loyalty to the British Government" was the first expressly stipulated condition of proprietorship in the *Rast Goftar*. The others in their order were: 2, advocacy of female education; 3, opposition to infant marriages; 4, advocacy of the re-marriage of Hindu widows; 5, opposition to the tyranny of caste; and 6, opposition to the traditional

The late Mr. KARSANDAS MULJI

Renowned Hindu Reformer, Editor of the *Stree Bodhe*, 1860.

સ્વર્ગવાસી મી૦ કરસનદાસ મુલજી

પ્રસિદ્ધ સંસાર સુધારક, સ્ત્રીબોધના એક આગલા અધિપતિ, ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૨ સુધી.

The late Hon'ble Mr. Justice NANABHAI HARIDAS

One of the Promoters of the *Stree Bodhe*, and its Editor in 1859.

હાઇ કોર્ટના સ્વર્ગવાસી જડજ નાહનાભાઇ હરીદાસ

"સ્ત્રીબોધ સભા" ના સેક્રેટરી અને સ્ત્રીબોધના એક આગલા અધિપતિ (૧૮૫૯ માં).

"Immoralities of the Maharajas" of the Bhatia and Bania castes of the Hindu sect of Vallabhacharyan Vaishnavas. Of this heroical and brilliant band the sole survivor is Dadabhai Naoroji now in the 83rd year of his age, and revered by all his countrymen of every race, language and creed, and of every political school of thought, as "the Grand Old Man" of India.

Kabraji's individual note as editor of the *Rast Goftar* was "moderation in all things." With his serene poetical temperament he felt with Goethe, "Moderation and a sunny sky are Apollo and the Muses;" but it is doubtful whether the influence he thus exercised were always fully appreciated by his collaborateurs on the staff of the *Rast Goftar*; and it was really as editor of the *Stree Bodhe* that Kabraji found his exact vocation in the fermenting life of his time, and his exclusive niche in the Bombay Temple of Fame. In an agitation for indefinite political rights the mad men of lungs of brass carry the suffrage of the populace; but the sane have their day when it comes to practical reforms, and particularly social reforms, affecting our hearths and homes, and sisters and wives and daughters. During the 40 years Mr. K. N. Kabraji edited the *Stree Bodhe* he published through its columns several stories of Parsi social life, and his three master-pieces, *Darashana*, *Dukhyari Bachu*, and *Guli Garib*, are acknowledged "classics" of the Gujarati language. He gathered around him also several most able contributors to the columns of the *Stree Bodhe*, including the late Kavi, *i.e.*, "songster," Dalpatram Dahyabhai, C. I. E., and the late Kavi Narmada-Shankar, the two most famous Gujarati poets of the Victorian era. Not a little noteworthy were the poetical compositions of the late Bai Harkuverbai, daughter of the late Sir Mangaldas Nathubhai, K. C. S. I., and wife of Mr. Mulji Barbhaya, an ex-Chairman of the Bombay Corporation.

On his death Kabraji was succeeded in the chair of the *Stree Bodhe* by his daughter Miss Sherene Kabraji, who for some years before had written for it, among her other contributions to it being a translation of Lord Avbeury's "The Use of Life;" and already

she has approved herself a worthy child of her revered father, and particularly, and most valuably, in securing the co-operation of other writers of ability and good repute. In a late issue of the magazine I found two notable articles, one an appreciation of the life and work of the Vedantist, Manassukharam Suryaram Tripathi, by Mr. K. M. Jhaveri; and the other on "the Heroines of the *Shah Nameh*" by Mr. Jivanji Jamshedji Modi. A constant contributor, whose name will be familiar to the readers of the *Indian Antiquary*, is Mrs. Jehangir Kabraji, the wife of the late editor's eldest son (a Statutory Civilian, now Collector of Kolaba).

The Education policy toward the furtherance of which the *Stree Bodhe* is devoted means nothing revolutionary, but simply the revival of the ancient Parsi and general Aryan ideals of womanhood, which owing to several circumstances had become dimmed and blurred in the East, and that from the very time when with the conversion of the Aryas of Europe to Christianity, they began, with more or less sincerity, to be cherished in the West. It was well therefore that at a moment,—and a passing moment at the longest,—when that beneficent inspiration would seem to be abating something of its natural force in Christendom, a spontaneous movement should have been initiated among the Parsis of Western India for the education of their women *pari passu* with their men. The movement is in short an entirely conservative one in the very best and most beneficent sense of the word, and should receive not only the sympathy but the active support of every Englishman, who realises his individual and personal responsibility for the health, wealth, and happiness of the people of India. In proof of the fact that their ideals of women are our own highest ideals, and ours because they were first theirs, I conclude with two quotations: one from the Old Testament, containing the most ancient extant portraiture of the good woman, and the other from "The Confessions of St. Augustine," the noblest picture in all literature of a mother's love for her child, and her child's for her,—an ideal almost unattainable in Christendom itself, but which I have over and over again known realised both in Hindu and Parsi families.

" Of this heroical and brilliant band the sole survivor is

DADABHAI NAOROJI,

now in the 83rd year of his age, and
revered by all his countrymen of every race, language and creed
as the GRAND OLD MAN of India."

(*p.* 3.)

દાદાભાઇ નવરોજી.

સ્ત્રીકેળવણી અને સંસારસુધારાના મહાન યોદ્ધા.

The late Mrs. HURKUVAR MULJI BARBHAYA

Daughter of the late Sir Mangaldas Nathubhai, Knight,
who contributed several poems to the *Stree Bodhe*,
and as the first Kapol Bania lady to visit Europe, proved herself an undaunted Social Reformer.

સ્વર્ગવાસી બાઇ હરકુંવર મુલજી બારભાયા

સ્વ૦ સર મંગળદાસ નથુભાઇ નાઇટના પુત્રી, સ્ત્રીબોધમાં કવિતાઓ લખનાર,
યુરોપનો પ્રવાસ કરી પોતાની જ્ઞાતમાં સુધારાની પહેલ કરનાર હિમતવાન બાઇ.

I.

The Praise of a Good Woman.

"The heart of her husband doth safely trust in her, so that she shall have no need of spoil. She will do him good and not evil all the days of her life. She seeketh wool, and flax, and worketh willingly with her hands. She is like the merchants' ships; she bringeth her food from afar. She riseth also while it is yet night, and giveth meat to her household, and a portion to her maidens. She considereth a field and buyeth it: with the fruit of her hands she planteth a vineyard. She girdeth her loins with strength, and strengtheneth her arms. She perceiveth that her merchandise is good: her candle goeth not out by night. She layeth her hands to the spindle, and her hands hold the distaff. She stretcheth out her hands to the poor; yea, she reacheth forth her hands to the needy. She is not afraid of the snow for her household: for all her household are clothed with scarlet. She maketh herself coverings of tapestry; her clothing is silk and purple. Her husband is known in the gates, when he sitteth among the elders of the land. She maketh fine linen, [Greek, *Sindon*, i. e. "Indian muslin,"] and selleth it; and delivereth girdles unto the merchant. Strength and honour are her clothing; and she shall rejoice in time to come. She openeth her mouth with wisdom; and in her tongue is the law of kindness. She looketh well to the ways of her household, and eateth not the bread of idleness. HER CHILDREN ARISE UP, AND CALL HER BLESSED; HER HUSBAND ALSO, AND HE PRAISETH HER. . . . . Give her of the fruit of her hands; and let her own work PRAISE HER IN THE GATES."

The Proverbs (said of Solomon;—written *circa* B. C. 1000): Ch. XXXI, v. 11-31.

II.

Saint Augustine on the Death of his mother, Monnica, at Ostia, [circa A. D. 390.]

"We were discoursing there together, alone, very sweetly, forgetting the things which are behind, and reaching into the things that are before, ... We were saying:—'If now the tumult of the flesh were hushed, hushed the images of earth and water and air and fire, hushed all the poles of the heavens, yea, hushed the soul to her very self; hushed all the dreams and imagery of revelations, and doctrines, and creeds, and every tongue, and every sign of whatsoever exists only in transition,—since if any could hear, all these but say, "We made not ourselves, but He made us that alone abideth ever."—If then having uttered this, they too should be hushed, having roused our ears to Him, who made all things to this end, and He alone remained, and spoke no longer by them but by Himself,—not through any tongue of flesh, nor any Angel's voice, nor sound of thunder, nor dark riddle of similitude, . . . but his very self-existent Self, without all these,—if we might so hear Him Whom in these things we love, as we all now hear Him, in our loving thoughts for each other,—could this but be continued on and on, and other visions of Him be withdrawn, and this one absorb and ravish and wrap us up in these joys of the spirit, *so that life might be for ever like this one moment of clear spiritual discernment and understanding*,—WERE NOT THIS TO ENTER INTO THE MASTER'S JOY!'"

—*The Confessions of St. Augustine*, IX, 24-5.

The love of his mother, Monnica, to St. Augustine was in a word, the highest revelation of the Love of God. The thought would only have occurred to an Asiatic, (he was a Numidian)—and no christianized European ever first came upon it, or ever re-read the passage, without undergoing something of a momentary transfiguration. But in Bombay Monnica and her Son are to be found in every Hindu and Parsi household. Nowhere indeed is the Divinity of Motherhood and the Divinity of Childhood understood as in India.

GEORGE BIRDWOOD.

119. The Avenue,

West Ealing, near London, W.

November 19, 1907.

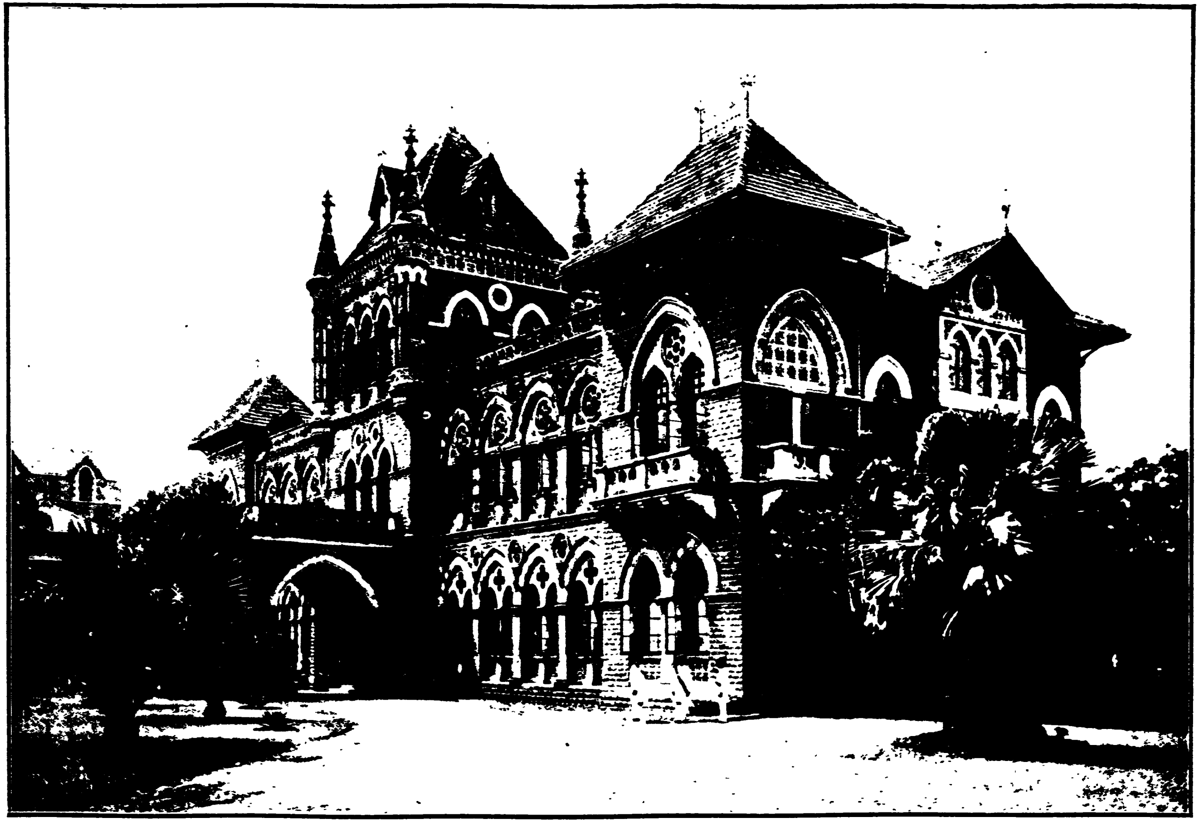
Royal Ladies and the Women of India

BY

Mrs. Sarah A. Tooley.

Our beloved and revered Queen Victoria had great sympathy with all efforts made for the advancement of the women of the great Indian Empire, which she called "the brightest jewel in her crown." From that memorable day, January 1st 1877, when outside the walls of Delhi she was proclaimed Empress of India, Queen Victoria devoted herself to the study of Eastern problems as they affected the lives of the people. It was her aim to draw East and West together into bonds of fraternal sympathy. The standard presented in her name to the Princes of her Eastern Empire bore the device of the sacred lily of India intertwined with the rose of England beneath a spreading palm, and had for its motto "Heaven's Light Our Guide." In such spirit did the great and good Queen enter upon her task of Government.

A true mother of her people, her heart went out to the homes of India and the condition of its women. It was with heartfelt thankfulness that she saw the cruel *suttee* abolished, and her influence inspired the more rapid spread of work in the Zenanas. "We desire it to be generally known," she said to the women of Great Britain, "that We sympathize with every effort made to relieve the condition of the women of India." When in 1884 the Marquis of Dufferin went out as Viceroy, Queen Victoria specially commissioned Lady Dufferin to establish a permanent fund for providing qualified women doctors for work in India, and to the last year of her life took the deepest interest in the spread of that great organization. It was always with great pleasure that Her Majesty heard of any young Indian ladies

The PESTONJI HORMASJI CAMA HOSPITAL
for WOMEN and CHILDREN, BOMBAY.
સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટેની પેસ્તનજી હોરમજજી કામા હાસ્પીટલ, મુંબઇ.

૮]

coming to this country to complete their education, and even greater satisfaction did it give her to know that schools for girls were spreading in India and that the future wives and mothers of the country would not be left in their former state of ignorance. The valuable work which the *Stree Bodhe* has accomplished throughout the fifty years of its existence, in helping to raise the educational and domestic states of the women of India, could not fail to have been highly appreciated by the noble and true-hearted woman who now wears the Crown Immortal.

Her Majesty Queen Alexandra is distinguished for her womanly sympathy with all classes of the people, and is a beautiful example of how one highly placed in life can illuminate the sphere of home, by grace, tenderness and love. It was indeed Her Majesty's devotion to her children which kept her from accompanying the King when he visited India in 1875. She followed his journeyings with intense interest, as also those of her beloved son the late Prince Albert Victor, Duke of Clarence, when he in turn made a tour in India. Sandringham House, the Queen's favourite home is filled with relics of India. She is a devoted lover of animals, and, while her children were young, had quite a little menagerie at Sandringham of animals which the King brought home from India. Prime favourite amongst these was the tiny Indian pony, Nawab, which the royal children rode about the lanes at Sandringham, decked out with ribbons and wearing a gorgeous harness of red and gold. It was a favourite prank of the young Princes to ride Nawab up the staircase to their mother's boudoir.

The Queen takes a deep personal interest in all branches of sick-nursing, and the efforts made to spread trained nursing amongst the Natives of India, as well as amongst the European residents, appeals to her most strongly. She sympathized with the late Lady Curzon's scheme for the training of native midwives, and was most interested in hearing from Lady Curzon how the matter was progressing. The Queen is at present watching with satisfaction the spread of the Indian Nursing Association

founded by Her Excellency the Countess of Minto. Her Majesty is also the head of that efficient organization, the Military Nursing Service for India.

Queen Alexandra comes from a land where needlework is made a fine art, and she has done much to promote various kinds of useful and artistic needlework by the establishment of the Technical School at Sandringham, where girls of the district are taught fine sewing, embroidery and lace-making and turn out very lovely things. It is the Queen's custom to promote the home arts and industries of our Empire, and it was a characteristic thought of the Queen to entrust the making of the choice embroideries for her coronation gown to ladies in India, thereby bringing the beautiful work of the women of that far Eastern land into prominence at the great ceremonial.

The Princess of Wales has so recently demonstrated, during her tour with the Prince in India, her interest in the various societies and institutions on behalf of women, that little remains to be said. Her Royal Highness is very observant, broad and progressive in her ideas, and her mind has been rendered particularly keen by the unrivalled experience she has had in travelling throughout the Indian and Colonial Empires. She and the Prince are quite up-to-date (if one may use the term) and modern in their ideas, and the efforts to educate the women of India and reclaim them from the corroding superstitions of a bygone age have their most hearty sympathy.

All the Princesses of the Royal Houses are each in their respective spheres of influence seeking to help the suffering and the oppressed, and to uplift our common womanhood. The Empire has a rich heritage of truly royal hearts.

SARAH A. TOOLEY.

London.

The Shakespeare Reading Society.

London December 17th, 1907.

To . .

Miss K. N. KABRAJI,

Editor of the "Stree-Bodhe" Bombay, India

Dear Madam,

It affords us much pleasure to convey to you the congratulations of the SHAKESPEARE READING SOCIETY on the Jubilee of the "Stree-Bodhe" the journal in whose Editorship you have succeeded your distinguished father We welcome this event not only as an epoch in the career of the Paper, but also in the progress of the cause which it has advocated for the past fifty years the education and elevation of the Women of India and the advancement of social reform amongst the people of that vast Empire

The SHAKESPEARE READING SOCIETY has special cause for rejoicing on this happy occasion, as the late Mr KABRAJI, whose memory is so honourably associated with the past history of your journal, was an ardent devotee of Shakespeare, and the "Stree-Bodhe" has been the medium for publishing his adaptations of several plays of the Great Master The Society recognises that Mr KABRAJI was also well known as a dramatist and a reformer of the Indian Stage His plays are imbued with the same spirit of enlightenment and regeneration which inspired his labours in other fields of public service The words and thoughts of Shakespeare are reflected in the utterances of various leading characters in his dramatic representations of prominent phases of Persian history

It is gratifying to notice that you inherit your father's devotion to the memory and service of a writer whom the entire human race delights to honour and that the "Stree-Bodhe" under your Editorship has published further articles bearing on the life and works of Shakespeare The SHAKESPEARE READING SOCIETY feels fortunate in having you for the representative in India of the movement inaugurated by them for raising a Shakespeare Memorial on the site of the old Globe Theatre on Bankside, which will serve as a joint tribute from East and West to the world's greatest dramatic genius

We wish the "Stree-Bodhe" as successful a career in the future as it has achieved in the years gone by

We are dear Madam,

Yours very faithfully,

Herbert Beerbohm Tree, President

Ellen Terry

Charlotte C. Stopes

William Martin

Address from the Shakespeare Reading Society.

"શેક્સપિયર રીડિંગ સોસાયટી" તરફનું માનપત્ર.

Shakespeare's Heroines

BY

Miss Mary Darton,

(FOUNDER, AND VICE-PRESIDENT OF

THE *SHAKESPEARE READING SOCIETY*.)

Being called upon to lecture to the University College Literary Society upon the subject of Shakespeare's Heroines and knowing my audience to be critical, I went to the British Museum to find an exact explanation of the word "Heroine," and chose that which most fully described Shakespeare's women.

> "A woman eminent for bravery, one of the highest class in every respect, magnanimous, intrepid, enterprising, illustrious. One who lives up to the highest standard of which she is capable—not necessarily a leading character, for heroism consists often in acts of self-sacrifice, which are unknown to the world."

This description would fit Imogen, Celia, Hermione, and some others but not Lady Macbeth,—and yet, despite her crimes Lady Macbeth's devotion to her husband was heroic; Mrs. Jameson and Mrs. Cowden Clark include her among the Shakespearian heroines they describe.

Shakespeare's women are full of individuality. So marked are their characters that it is easy to imagine what each would have done in the other's place. For instance, had Ophelia possessed the wit and will of Portia, or the strength and perception of Beatrice we can realise how different would have been her fate.

Poor Hamlet! A dreamy German student, sheltered from all the cares of life by a noble and capable father, revering all women, believing in them, because his mother was a sweet and gracious lady. She must have been very charming: a good husband loved her with such reverence, he deemed the "winds of Heaven too rough to fan her cheek;" and a bad man loved her so passionately as to murder his brother to obtain her as his wife. Poor Hamlet! waked suddenly from his dream of faith in womanhood, shocked at the knowledge of a most treacherous murder, burdened with the duty of revenge, he turns naturally for comfort and help to his sweet girl betrothed; but she only meets him with alarm, wonder, and even horror. Then he realises that their ways must part; she cannot share the terrible task he has undertaken, she can give him no counsel. Alas! for both! The dreamer waked to the horrors and solitude of a terrible secret with stern justice to be done; and she, poor clinging, frail Ophelia, bewildered, shocked, dismayed! The painful blank of madness is but the natural end to the sad lot of such an unfortunate woman.

Beatrice is called "too curst," "shrewish;" but withal, she is the most refined and courteous of Shakespeare's women. She wraps up her rejection of the Duke in words to heal the wound she gives to his self-love. She tells him she would need another husband for week-days, he would be too good to be worn except on Sundays. She shows the same humour as Rosalind's, only finer; and instead of letting Hero sacrifice herself, it is Beatrice who believes in her devising a plan for the re-instating of her character, when even the girl's own father doubts her.

Kate the Shrew,—can we call her a heroine? Hardly. But she is a type. Shakespeare never means us to look on this play except as a farce, or upon Kate and Petruchio as refined natures. Petruchio comes in search of a rich wife; the wealthy shrew is offered him in jest, in jest he accepts the taming of the shrew with his knowledge of life.

> "Little fire grows great, with little wind;
> Yet extreme gusts will blow out fire and all."

He is a soldier, huntsman, sailor, a rigid disciplinarian, unapproachable and imposing. Kate calls him a crab-apple. Kate is like a wasp, or a colt that kicks at control, pert, quick, determined, jealous and passionate ; she is vulgar in her violence to her sister, yet shows a nobler nature in her contempt for her sister's petty deceits and her father's weakness. " To lead apes to hell " was an expression describing old maids. Beatrice uses it with good humour about herself. Kate resents it bitterly as applied to herself by others.

Kate wishes for a husband, but none are tempted to woo her.

Petruchio, by his masterfulness, attracts her. Kate is a grown-up, wayward, child. When she sees Petruchio is in earnest, her opposition practically subsides. At first she thinks he is only making fun of her. Kate *is* fascinated by Petruchio : when he leaves she is proud of her engagement ; his delay humiliates her. After marriage comes hunger, watching, fatigue, and *all* under pretended care for Kate. Petruchio is also the partaker of all her sufferings, so she has no chance of resenting his conduct, which is cloaked by pretended solicitude for her. When at last she is tamed, and preaches submission to other wives, her homily partakes of the wilfulness of her nature, but it is directed against others, and not against her husband. She takes the position of a dutiful wife with much of the same wilfulness that characterised her earlier actions. This is true to nature. A violent will subdued is completely submissive ; violence is weakness, and needs only to find its master.

Shakespeare's play is superior in every way to the old one from which it is taken. He makes Kate a sensible woman, who, through seeing her own faults exaggerated by her husband, is so disgusted that she actually pleads with him for his servants, when she thinks him too harsh towards them.

Rosalind is generally looked upon as the heroine while Celia is passed over ; but it is Celia, who, without a moment's doubt,

sacrifices father, home, wealth, rank, for the love she bears her banished cousin. It is the attachment of Touchstone to Celia that makes him follow the girls into exile.

Emelia's character, like Celia's, is far greater than Desdemona's. Emelia is so devoted to Iago that she steals the handkerchief he has urged her to get from her mistress; yet, when once she recognizes his baseness and treachery, she denounces him; her loyalty causes him to murder her.

In these two instances the writer probably looked on Celia and Emelia as heroines, though the readers usually select Rosalind and Desdemona.

Hermione, Portia wife of Brutus, and Imogen are all women with much self-control, women with power to bear calmly great and terrible misfortunes; alike, and yet different. Noble, brave, and gentle, but essentially womanly.

The heroines of Shakespeare are women whom we must all be the better for knowing,—and knowing, we must love them.

The great dramatist paints only three demons in woman's form. Goneril and Regan, whose cruelty to their father unsexes them, and Lady Macbeth, who becomes a cruel murderess through her ambition for her husband.

All his other women are above the average in talent, energy, personal charm and essential womanliness. What can be more beautiful than Portia's address to Bassanio, when his choice has fallen upon the right casket?

"You see me, Lord Bassanio, where I stand

How much *more* beautiful is it than the oft-quoted lines upon mercy?—Mercy, a doctrine which the wronged Jew could not understand, being trained in the law of an "eye for an eye" and a "tooth for a tooth,"—or the speech of the other Portia, when she pleads for the confidence of her husband, Brutus, reminding him

that she was Cato's daughter, therefore could voluntarily bear pain, that if she were not worthy of his trust, she was merely his mistress, not his wife.

Shakespeare's characters are eminently human; his sympathies are with the right, and though wrong may *seem* to triumph, you never, in reading his plays, sympathise with the wrong or imagine it to be the right.

As one of the first women students admitted to University College, it was my privilege to attend Professor Henry Morley's lectures on Shakespeare. He used to say that to every one of Shakespeare's plays we could put a text from our Bible, and use the play as a sermon on that text. As I have grown older I have felt the truth of this dictum,—and more, I have realised that to give to young people a real love of Shakespeare's plays is to present them with a valuable gift.

A few of the Professor's students started a Shakespeare Reading Society, and met at one another's houses to study his plays; now we keep the Society alive in memory of many happy college days and old student friendships. We are glad in the knowledge that the Society has done, and is doing, valuable work amongst its members; and we feel that to introduce our young men to such maidens as Rosalind and Celia, Imogen and Portia, Miranda and Perdita, is doing them a service our esteemed Professor and our great Dramatist would both sanction and approve.

I may add, too, that with the experience we have gained of the service rendered by the Shakespeare Reading Society in England, I feel convinced that the Jubilee of the *Stree Bodhe* would be signalised in a fitting manner by the establishment of a similar society in India for the promotion of Shakespearian studies.

London. P. M. DARTON.

Motherhood

BY

Mrs. Flora Annie Steel.

Each time I return to India, I find less and less of the India that I knew and loved so much. The belief that "Time is money" is everywhere ousting the creed that "Time is naught"; that it is nothing but Maya or delusion—that we stand now in eternity, with eternity before us and behind us. Bombay teems with Western ideas of—let us call it—progress; and, following in its lead one by one India is swallowing down complacently every hideous mistake that the West has made.

But there is one mistake which, with all my heart and soul, I appeal to the women of India not to adopt—that is the mistake about *Motherhood.* Were I speaking to men, I might say the mistake about fatherhood also; but one sex is sufficient audience for this season. It is unlikely that many of my readers will have seen Mr. G. Sims's articles entitled "The Black Stain"; articles which bring into the light of public print facts which are well-known to all, but which we women of Western culture gloze over with Love spelt with a big L; (there is another word beginning with the same letter which might be more fitly employed in this connection).

These facts are indeed a Black Stain upon our civilization, for they show a wholesale neglect of the race, a reckless bringing into the world of children whom their mothers leave starving, filthy, naked, whilst they themselves spend their days in sordid idleness or still more sordid pleasures.

It is a sickening record. Let me epitomise it in a few words. A young man, a young woman, attracted to each other by purely personal motives, marrying for purely personal pleasure. And

then despite every precaution to prevent such birth, a baby. A wretched infant, with a mother as often as not physically unfit—partly, by reason of her pre-eminence in sexuality—to nurse it.

And then ? Sour bottles or none at all, piteous wailing, gin and water, gradual feeling of resentment, gradual neglect, and—more babies, until we find, not in isolated cases, but as a general rule in the slums of our large towns, such appalling, revolting evidence of the extinction of all real motherhood as Mr. G. Sims has collected together in his articles.

Now what is the cause of this ? It is the spelling of Love with a big L ; the making of marriage into a personal pleasure and not a duty to the race. Women of India ! You have the truth. Hold fast to it.

If you swallow this Western mistake wholesale, you will have the Western results amongst you ere long. You will have, as you have not now, miserable, neglected children—neglected not through ignorance, but because of disregard ; and you will have, as we have here, an ever increasing number of women who, by conventional morality, are denied their right of motherhood—the only right worth having.

Since, what are votes, what is freedom, what is anything to a woman when weighed against her right to perpetuate the immortality of her race ? So, even if they have to resign romance, even if they have to endure polygamy, let the Women of India cling fast to the real motherhood, which their mothers have handed down to them through the ages.

F. A. STEEL.

London.

The Home Beautiful

BY

Mrs. Muir-Mackenzie.

Home is the place of Peace . . . And wherever a true Wife comes, there Home is always round her. Home is wherever she is.

RUSKIN.

HOME! Is there any word more beautiful in the language? Home! Has human nature ever evolved any institution more beautiful or more satisfying? Homes are to be found amongst every race on earth, and in every stratum of society;—home is for the Kaffir in his Kraal, as well as for the emperor in his palace. But I believe that, as no nation has sung or said such lovely things about the home as the people of the Anglo-Saxon race, so do I believe that the most perfect homes on earth are also their creation.

If I were asked, what special gift appertains to the women of each different nation, I would without hesitation say, home-making is the gift of gifts which has been granted to the English woman.

Because this gift is hers, the men of her race go forward undauntedly to become the pioneers and colonisers of the world. The Englishman's household gods are enthroned, not only where the 'stately homes of England' grace the beauty of the landscape but they may be found far and wide in the East, and in the West, on the burning plains of India, and on the snowy fields of Canada.

The outward aspect of the home which springs up magically in whatever part of the world the English woman finds herself, is good to look upon, all is comely, fragrant and well-ordered. Not to every one, however, is it given to see the inner meaning of this goodly symbol.

"And what is the place not seen
Where Hearts may hide serene?
'Tis a fair still Home, well-kept,
Which humble thoughts have swept
And holy prayers made clean."

In the home sacred, "woman reigns, the mother, daughter, wife," and she reigns and rules through the power of love and gentleness; and this kingdom is hers because the Englishman holds the women of the household in great reverence and honour. The altar he raises in his home is to be respected, and his household deities,—or shall we say ideals?— are worthy of worship. These ideals spread a mystic, beauteous glow around them, and they shine perhaps with special radiance in lands where the one woman is not queen paramount of her husband's home. In such lands must not the English woman clasp close to her heart the knowledge that every gray hair which comes amid the glossy tresses of youth will only be an added cause for her husband and children to honour her the more? Must not her heart burn within her and her eyes fill with tears, when she sees the less favoured women of other lands cast down from the throne of their husband's hearts because one fairer than she has come to take her place? When our English woman sees such sights, so tragical, so heart-breaking, she bows her head in the dear shrine of her own home, and prays for these her sisters, and yearns for light to come to the men of these other lands, that they too may know the beauty of a pure true home, and the beauty of the ideal marriage where—

"These twain upon the skirts of Time
Sit side by side,—full summ'd in all their powers
Dispensing harvest,—sowing the To Be,—
Self-reverent each, and reverencing each,
Distinct in individualities,
But like each other, even as those who love.
Then comes the statelier Eden back to men,
Then reign the world's great Bridals chaste and calm,
Then springs the crowning race of human kind."

What nation can hope to be the crowning race amid all the races of the world, if she hold not her women to be 'sacred by birth and built by hands divine'?

One of the greatest of modern Englishmen, Gladstone, says:—"When we are seeking to ascertain the measure of that conception which any given race has formed of our nature, there is, perhaps, no single test so effective as the position which it assigns to women. For, as the law of force is the law of the brute creation, so in proportion as he is under the yoke of that law, does man approximate to the brute: and in proportion, on the other hand, as he has escaped from its dominion, is he ascending into the higher sphere of being, and claiming relationship with Deity."

Comforting words, in truth, which might well make the hearer draw a long breath and hold up his head in hope. Comforting words, above all, to the fortunate woman into whose keeping has been confined the making of a home. It is for her to raise aloft the lamp of beauty and love, so that the beams may spread into the dark places of the earth. It is for the home-maker, the home-mother, so to glorify her home, that her sons and daughters will go forth into the world, determined that they too will become the founders of just such a home as their mother had created.

Over the door of every true home I seem to see written in radiant letters, on which lies the light that never was on sea and land—

"WELCOME IN THE NAME OF THE SEVEN ANGELS
WHO GUARD THIS HOME."

And all who enter into the Home Beautiful feel the presence of these fair seven, for their glory can in nowise be hid from the seeing eye. These are the revered names of the angels who guard the home:

The Angel of Love, the Angel of Joy, the Angel of Peace, the Angel of Long Suffering, the Angel of Gentleness, the Angel of Mercy and the Angel of Truth.

May we not venture to hope, looking beyond the individual home and nation, that the ethics of the home will spread in time to come over the whole world, and rule every part and department of man's life? May we not hope that dreams of the Universal Fatherhood of God—the Universal Brotherhood of Man shall be realised? Let us at least hope the dreams will some day come true for, when we *hope* for something, we work to bring it to pass.

THÉRÉSE MUIR-MACKENZIE.

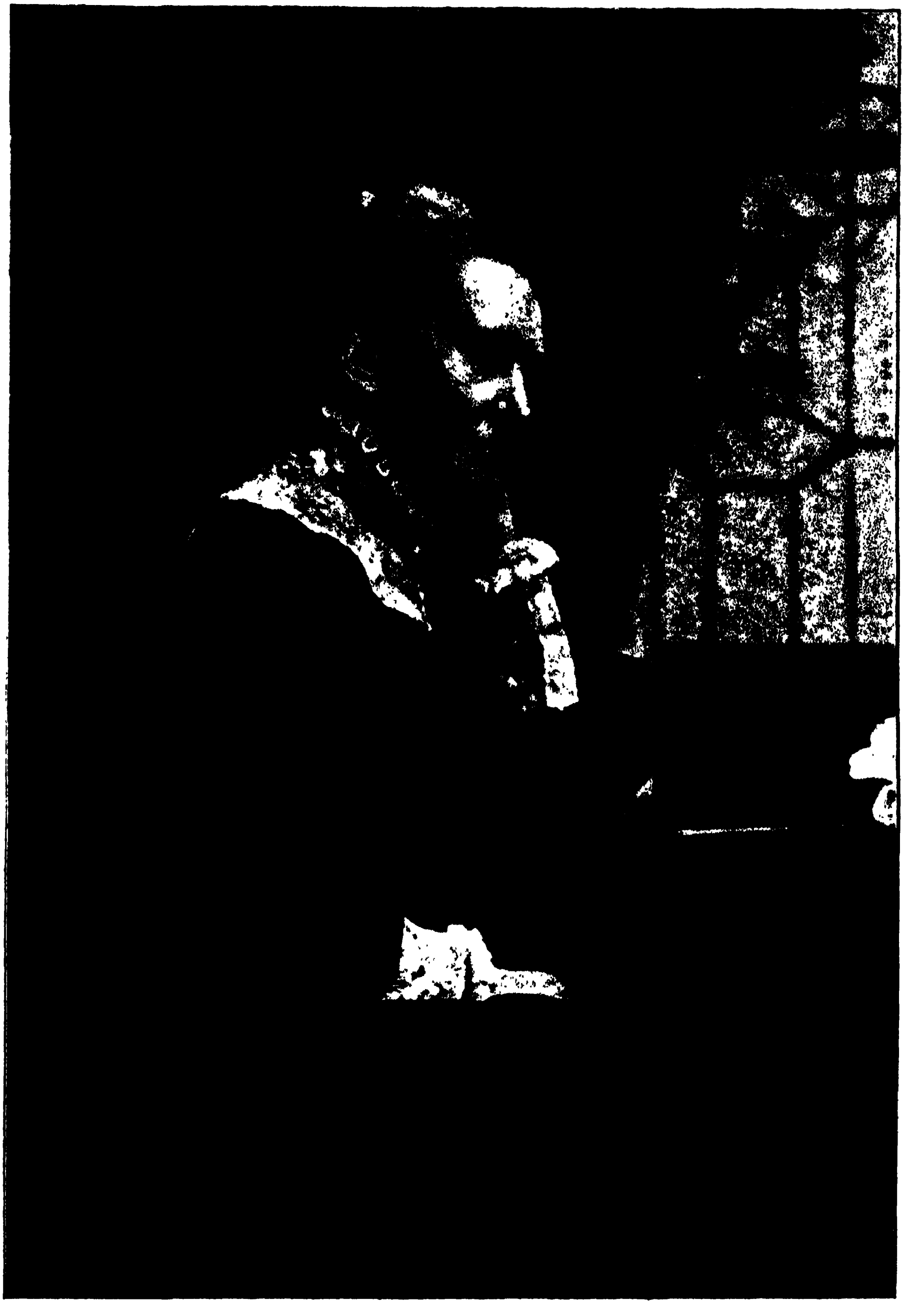
Bombay.

The National Indian Association

BY

Lady Elliott.

Nearly forty years ago Miss Mary Carpenter, after many years of devoted philanthropic work in England, conceived the desire of visiting India to see what could be done in the direction of reform in certain subjects she had much at heart, and to stimulate effort to raise the moral and intellectual condition of the women of India. To her practical and energetic mind, it appeared idle to sit in her study and talk about these far away people, so at the age of sixty she undertook the journey to India, a much more arduous one than at the present day,—and it is to this visit and to her subsequent ones, that we owe the foundation of the National Indian Association. Miss Carpenter's experience in the country then produced a strong impression on her mind that one of the greatest obstacles to social progress between East and West lay in the want of intelligent co-operation between the two races, and general ignorance of India's needs and difficulties among non-official English. It was with the hope of diffusing knowledge on which well-directed action could be based, that Miss Carpenter formed the idea of founding an association, whose main object would be to collect information on many diverse subjects for the enlightenment of English men and women to whom India was but a name ; to promote education not only among the masses, but to create and foster a desire for it among the jealously secluded inmates of the Zenana and their children, and further, to promote prison and sanitary reform, a work in which she had been most successful under different conditions in England. This task, however, in its entirety, proved too difficult and complicated for any association in England to deal with, and eventually the aims and objects of the Association became more limited.

By the courtesy of the INDIAN MAGAZINE & REVIEW, LONDON.

The late Miss E. A. MANNING,

Hon. Secretary of the National Indian Association, London.

સ્વર્ગવાસી મીસ ઇ. એ. મેન્નીંગ

લંડનની ધી નેશનલ ઇંડિયન એસોશિએશનનાં માનવંતાં સેક્રેટરી.

In June 1870 the first scheme of an "Indian Association" was drawn up at Bristol by Miss Carpenter in conjunction with a provisional committee, and was inaugurated in September of that year at the Bristol Philosophical Institution, when Keshub Chunder Sen, the famous founder of the Brahmo Samaj, who was then on a visit to England, addressed the meeting, expressing his sympathy with its aims, and promising help and co-operation on his return to India.

All the objects already mentioned were laid down at this meeting, with the addition that among the business of the General Committee was that of promoting "friendly intercourse with native gentlemen now in England, and to introduce them to a knowledge of such institutions in our country as may benefit theirs; and also to shew kind attentions to young natives of India who are in Great Britain for their education."

The addition of the word "National" to the name of the association was adopted with the idea that it should be a *national* one and represent the sympathy of the entire British nation with our fellow-subjects in India.

To these objects and ideas the National Indian Association has ever since adhered, with the exception of eliminating the wide field of sanitation and prison reform from its aims.

On Miss Carpenter's death in 1877, Miss Manning, who had already been associated with her in the work of the N. I. A., undertook the responsibilities and duties of Honorary Secretary, a work to which she gave herself, her time, and her purse with single-hearted devotion and love upto the time of her lamented death in 1905. To her the Association owes its present vitality, and during her periodical visits to India, she, by her personal influence and enthusiasm, gave shape and substance to the cause she had so much at heart and added many to the already existing Branches founded by Miss Carpenter. And as we are commemorating the jubilee of the *Stree Bodhe*, it is interesting to record here that in Bombay Miss Manning met Mr. K. N. Kabraji, the late editor of this magazine,

and through him got into close touch with the social reform movements in that city, particularly the work of the Hindu Widow Remarriage Association carried on by the late Mrs. Madhavdas Rughnathdas.

In 1879 the Indian Girls' Scholarship Fund was started, and to follow this up, a larger effort was made in 1889, and a new fund was established called the Indian Education Fund, not only to increase the scholarship grants, but to include a wider field of educational help. This help is carried on by local Branches acting in conjunction with the central committee. These Branches, now scattered all over India, can do much important work, if they are carried on systematically and vigorously, in furthering the movement which is, little by little, beginning in India, *viz.*, that of the education of women,—a work which the Association in London would find it extremely difficult to advance without the help of local organisation and local enthusiasm. It can be understood that this necessitates paid teachers to go into the Zenanas, and hold classes there, both for women and for children; and it is now proposed that in some of the more advanced towns ladies might be induced to meet at a common centre outside their own homes. The Association can assist by giving scholarships and grants-in-aid, also by the distribution of books and medals; but the increasing and necessary cost must and ought to be raised locally among the wealthier classes, and also among those who are so signally benefiting by the education given to the ladies of their households. Education needs no advocate now to advance its claims. They are patent to all,—even beginning to be so to the most rigorous adherents of the old school in India; and till India is awakened to educate her purdah women and to acknowledge the duty she owes to the girls as well as to the boys of the coming generations, her people must be classed with those whose foes are among them—of their own household. This co-operation with and encouragement of Indians in their efforts in this direction will always remain one of the fundamental principles of the N. I. A. It need scarcely be added that for all purposes coming within the

scope of the Association's operation, the common ground of absolute neutrality as regards religion and politics is the only position which can be occupied.

The Association's work in London consists of both individual and collective efforts to befriend Indian students, who now come there in such large numbers, by helping them to secure suitable lodgings in good surroundings, and endeavouring to introduce them to families who would take a friendly interest in them, and among whom they could learn something of the best side of English domestic life; also to bring together English and Indians at conversaziones, where these young men have an opportunity of making new friends both among English people and their own countrymen.

In addition to this, excursions are organised and carried out by gentlemen who undertake to conduct parties of students to various places of national, scientific, or artistic interest. Lectures are also given periodically by prominent men of both races on various topics, that not only are calculated to inform the untravelled Britisher on many Indian subjects, but also instruct Indians how, from an economic, a sanitary, an industrial, an historical point of view, much may be done for their country on their return to it, by following the lines of European thought and methods.

Lastly, there is published every month the *Indian Magazine and Review*, which yearly becomes more interesting and more efficient. This magazine is supplied free to all the Branches in India, and forms a link between them and the parent Association. Besides articles from well-known pens of literary and practical value, and notes of the month, it gives the arrivals and departures of Indians as far as can be ascertained, and also all the honours and distinctions gained by the students or others at the Universities and at the Bar.

I cannot close this paper without mentioning that on Miss Manning's death, Miss Beck ungrudgingly took up the work of

Honorary Secretary. Her success in this arduous capacity has been a most unqualified one, and under her auspices we may look forward to a long continuance and to an expansion of this work, now more necessary than ever, when the problem of how to bring the ancient civilization of India into conformity with the development of modern progress, along quiet and gentle paths, is ever present to our minds.

ALICE ELLIOTT.

London, October 1907.

Ladies' Clubs

BY

Lady Hamilton.

Between the years 1891-92 the idea of women having a club in London began to be talked about. Few people who spoke of this as a new movement were aware that, nearly twenty years earlier, "the Albemarle Club" in Albemarle Street, Piccadilly, had arisen, probably out of the want felt by ladies when shopping of a safe place for parcels, and a quiet comfortable place for refreshment. This club had both men and women members, with common interests, we imagine, and a common entrance. Its popularity has never waned, for a "waiting list" is usually the proof of a club's thriving position, and this "the Albemarle" has never lacked. It is extremely comfortable and its cuisine unimpeachable. There are, however, but three mixed clubs in London,—the other two being "the Sesame" in Dover Street, where both sexes have a common door and a common educational aim and literary interest; and the Bath Club with very fine swimming baths, and its entrance in Dover Street for gentlemen, and in Berkley Street *at the back* for ladies! In this year of grace, 1907, ladies' clubs have become legion. Placed in order of age they arrive at something like this:—

1. The Alexandra, for ladies only,—no gentlemen being admitted even as guests.

2. The Pioneer Club (the one temperance club of London) for ladies, but gentlemen are admitted as guests. In this club the professional woman is catered for, as well as the woman of leisure.

3. The New County Club.

4. The Ladies' University Club, for academic women only.

5. The Empress Club, with a beautiful club-house specially built.

6. The Ladies' Empire Club, for ladies from the Colonies and for those interested in the Colonies.

7. The Grosvenor Crescent Club.

8. The New Century Club.

9. The Ladies' Army and Navy Club.

10. The Austral Club, to promote all Australian interests, composed more especially of professional young women from our Australian Colonies.

11. The Ladies' Athenæum Club, a very well appointed social club.

12. The Lyceum Club, with international interests and literary aims.

13. The Imperial Club, formed as a political force.

In these fifteen years of the birth and increase of women's clubs, one early club, " the Somerville," which was more like the Pioneer Club, in that its debates were well-known, has been overwhelmed in the competition of the larger concerns. But it was the first effort in clubs for the intellectual benefit of women, and deserves recognition from that point of view. The Green Park Club has also only become a name, though for a time it was known for its excellent concerts.

The Sandringham Club succeeded for a season, and finally fell a victim to the superior attractions of other clubs, for alas ! we have to admit that woman has very little *esprit de corps* and will change her club or add to the number of her clubs, as long as her pocket will stand it,—wholly unmindful of the fact that a club, like other business concerns, must be supported by its members in the

common-place, common-sense aspect of purchasing what it provides in the form of teas, luncheons and dinners. For, unless this provision is profitable, the small subscriptions which range from 2 guineas to 5 guineas cannot maintain club-houses in Mayfair, nor the entrance fees from 2 guineas to 10 guineas bear the burden of furnishing well and sometimes beautifully, and the daily upkeep and "wear and tear", with no material support from the only other source from which income can be derived.

The women's clubs are either proprietary, in which members can have no voice in the management, or again are financed by a company with only shareholders having a word to say in the management; or in the form of what is called a "members' club" where each member may be liable for any amount personally, and she *may* pay very dearly for meddling with the management! Or there is yet another system, where members have no liability whatever, but certain members guarantee so much in case of failure and no more. These ladies form an elective body who see that only "able" and "responsible" women serve on the executive. One such club has stood the competition of the many other clubs, and twice yearly presents to its guarantors a statement of accounts that no undertaking need be ashamed of,—though, (low be it spoken). only "woman's wit," only the talents of the "early Victorian" educated woman, have been responsible for this business-like result! Perhaps we may also add that its subscription and entrance fee are at a low rate.

There is little doubt that club-life for the unattached woman is an immense solace and education, for in a lonely life introspective and selfish habits are formed which club-life to some extent diminishes.

The mother of a family is also helped by belonging to a club.

She gets away for an hour or two from home worries, sees entirely fresh faces, comes into an entirely fresh atmosphere, is waited on instead of waiting on others.

She finds refreshment in seeing the many papers and magazines that the women's clubs bountifully supply.

At the Pioneer Club she can see excellent reference books on many subjects, for the library there is quite a distinctive feature. It comprises a reference library and a lending library; it moreover subscribes to two circulating libraries, so that the newest books can be seen and read in the club. It is acquiring a Founder's Library in memory of Mrs. Massingberd, its founder, which will in time hold every book that deals with the history of woman.

Therefore, to some extent the clubs which have libraries can be of some use in keeping up and furthering the education of the young women who become members.

We must not forget to mention that "the Silence Room" is a feature of most women's clubs, no conversation being allowed there, so that real rest and quiet can be obtained and maintained. If there is no recognised library, yet there are sure to be papers and magazines in the public rooms, and a certain number of readable books in some quiet spot.

The clubs provide a good deal of social life such as tea parties, luncheon parties and dinner parties, which are the member's personal and private affair. But in some clubs At Homes, concerts, lectures and debates are arranged for, to which a limited number of guests may be brought by members. There is to be seen one dear old lady nearing eighty years of age who comes to a weekly At Home at her club "to refresh her mind," as she says and to have something besides herself to think about during the week which she spends quietly in the suburbs.

No doubt this co-operative aspect of clubs has enabled many women to have pleasures that make them happier in themselves and more interesting to others. It has widened their outlook and increased their experiences. But like all associations the tone of the club is the Hall-Mark, if we may use the term, as to whether it is a desirable or undesirable influence in society.

For the home life of any nation is its sure foundation for the future, and it is an open question yet as to what is really the club value for our women from that point of view.

Club-life for women was the product of American needs. Mrs. Croly, better known as "Jenny Jeune" the writer, a sweet-natured soul and a hard worker in the service of her sex, helped to found the American clubs, of which there are hundreds in the Federation; and the book compiled by herself is not at all uninteresting.

The conditions, however, are different to those of English clubs. They are usually only rented rooms with no bedrooms to let, instead of being, like the London clubs, owned or leased houses with bedrooms where members can stay for ten days.

The American women's club is her centre of intellectual and philanthropic work, and she also makes it a social centre. But it would rather seem that work for the good of others and education for her own good are her dominant ideas.

Before closing this subject of clubs, a word may perhaps be said as to another kind of club, not found in the fashionable quarters of London,—the club for the factory girl, the real hard-worked bread-winner who can only be in her club from 8 o'clock to 10 o'clock at night. This movement is nearly 20 years old and might be a subject of interest some other time to our readers.

Before long clubs may possibly become a part of the lives of the ladies of India, if they can be adjusted to their special needs and requirements, and infringe none of those "laws of order and tradition" which it serves no one to recklessly upset. As the Italian proverb has it, he who goes slowest lasts longest—and everything comes to him who can wait.

TERISA F. HAMILTON.

London.

"Stree Zarthosti Mandal"

(The Women's Zoroastrian Association)

How we came to form it.

BY

Mrs. F. K. Patuck.

Nearly four years ago the Women's Zoroastrian Association was first started. And it was not too soon that such an Association came into existence at the time, to do its work of sympathy amongst our working people. The idea was suggested in the first years of the plague, when people from close houses and chawls and infected quarters were sent out to stay in temporary segregation camps. Those were also days of scarcity; the mills worked short hours and paid smaller wages, so it was altogether a very hard time for those whose monthly income came from our mills and factories.

A visit now and again to the segregation camps brought us into close connection with the occupants and so face to face with their troubles, small and great. In some instances the dread plague had claimed the bread-winners of many a happy little family for its victims, and perhaps an aged parent and young grand-children, or a young widow with several small mites were left to shift for themselves as best they could. And their best at the time seemed a dull despair with no prospect, no future, nothing to look out into. In other cases scarcity of work and the dearness of food-stuffs meant scanty fare to live upon for those, who at the best of times never had very sufficient to boast of.

The Parsi Panchayat came forward with its help in several ways,—as it always does at a crisis—and private individuals also freely helped. But the passing time works its own changes,

whether you would or not; and it had brought about a great change in the conditions of life, and the old time methods of dispensing aid through the Parsi Panchayat did not seem very efficient when tried by the altered conditions. Besides, temporary help, or for the matter of that any help from outside could hardly do much lasting good where the cases were so desperate,—and there is always involved a certain danger, in indiscriminate giving, of rendering the helped more helpless than before. Help had to come from within to be lasting. And with that end in view,—that is by way of helping them to help themselves,—we deemed it advisable to start a work-room, as a beginning, where women could be taught to earn a living. For one rather noticeable feature of these cases was, that whereas the family could scarcely make both ends meet, the young girls, who had left schools and had not much to do at home, often frittered away their most precious hours, the most critical period of their lives, in idle gossip. Because, time had already wrought a great change, in that girls did not marry so early as they did in the old days. Now, were they employed to do some handiwork, in the intervening space between leaving school and marriage, they might materially help the home finances, besides acquiring a craft and educating their own minds.

Hence the starting of the Parsi Women's Work-class. Here the girls could come; here also wives and mothers and widows, who could not leave their homes altogether, could attend after doing their household work and cooking of a morning, and after the men folks and children had gone to their several works and schools—here they could work all day and return home about 5 or 6 in the afternoon. At this Work-class they are being taught to do all kinds of plain needle-work, and to cut out and make up garments of ordinary every-day wear, for which there is a constant demand. They are also initiated into the mysteries of all sorts of fancy work, which is found to be more paying than the former. The idea of course being new, did not appeal to many at first, as the discipline and method entailed in the training were irksome to them. But then, some needed to earn

very badly, perhaps to feed their own children, and these remained steadily at work, and in time more and more came, until at one time there were as many as a hundred and fifty women taking advantage of the work-room. They are paid according to the work they turn out, and after acquiring the necessary skill they have been enabled to earn as much as Rs. 25 a month, the usual monthly wages of an ordinary clerk or turner or fitter.

The work-room brought us into more direct and daily communication with the workers. We found that in 50 per cent. cases the constitutions of the young women left much to be desired. They suffered from one complaint or another, at the bottom of which always lay general debility, and cases of weak chests leading to phthisis were getting numerous. The medical advisers were of opinion that it was all the result of close surroundings, smoky rooms, no exercise in the open air and scanty food. Such a state of affair was sad to see, especially when we felt that a little judicious treatment at the right time could be the saving of many a young woman, mother of the future, from early, untimely decay. A change into healthier surroundings, with strengthening tonics and nourishing food at the critical moment might ward off the germs of many a disease from taking root and make all the difference in their lives. Again, there were many men and women very willing to work, and on whose labours the family depended for subsistence, but unfit to do so on account of their weak physical condition ; a little timely change could set them up again, whereas without it they would be dragging along an aimless existence, making their lives a burden to themselves and to others. A convalescent home, we believed, might in a good measure supply the need. Mrs. sherenebai M. D. Cama, who also had seen the great want of such an institution, now opened one—a Convalescent Home for Parsi women, a home of rest for the ailing, and the weak and the suffering,—on a pleasant mount in a suburb by the sea. Mrs. Cama herself undertook to look after the inmates, women and children, and give them all the advantage of frehs sea-breezes with nourishing foods and tonics.

About this time, famine in the mofussil villages drove innumerable families into our city to seek means of livelihood. When these people could not find such means all at once where scarcity of work and food already prevailed, some of them took to begging, not openly of course, but in various ways, which in the long run, amounts to the same thing. This moral degradation was another new phase of Parsi life—and a very sad one too. For, has it not ever been the pride of the Parsis that they have no beggars in the community? But the old self-dependence, the old pride, the old sturdy forbearance seemed to be lagging behind. A part of the community seemed to be losing its standing ground,—also, that self-assurance and backbone, which had stood them in such good stead in an alien land for so many centuries! Such a sorry plight of physical decadence and moral poverty could not but strike many an onlooker with horror. Many an educated Parsi woman was ready and anxious to help, but did not feel quite sure where to begin. The time seemed ripe for them to form a body, and to frame rules and regulations for their guidance in order to meet such a situation, or rather as far as they could reach it. A meeting of Parsi ladies was called, which was readily responded to, and hereafter some interchange of views, it was agreed that they should form themselves into a band of workers—henceforth called "the Women's Zoroastrian Association"—as their line of work was purely based on the tenets of the Zoroastrian creed. The chief aim of the Association was to try and improve as far as possible the moral, material and physical condition of that particular class of people that had come to accept doles of charity, to subsist anyhow on the scanty and precarious means of such charity, and to let mind and body undergo a deterioration; also by a little timely assistance of the right sort to help many a deserving person to help herself.

Rules of the Association.

Any Parsi lady of the age of 24 or more may join the Association as a working member by paying a monthly fee of Re. 1, which is used for the work of the Association.

Any Parsi lady who sympathises :with the work but cannot take an active part in it, becomes a helping member by paying a monthly fee of Rs. 2.

Groups of two members each are told off to visit specified chawls in certain streets at least once a week. Their duties are :—

(*a*) To get parents to send their children to school, where they do not do so already, by impressing on their minds their duty of educating them; and in cases where free schools are not within reach and the parents really unable to pay the fees, to pay for the schooling as well as books from the Association funds.

(*b*) Where the young girls have no definite duties at home, to induce them to join the work-rooms and put them in the way of leading useful lives.

(*c*) To find such service for their mothers as they can attend to with their own house-hold work, or supply them with work which they may do at home.

(*d*) To get medical advice for those women and children, who may be unable to go to work or school on account of uncertain health; to induce them to go to hospitals, sanatoriam or the Convalescent Home as may be necessary in order to help them to get fit again for their duties ; or to supply tonic or other medicines to such as need these only to set them up again.

(*e*) To try and get work-rooms opened in such quarters where there may be a large working population.

(*f*) To take the women working in the work-classes and elsewhere out for a change and rest for a fortnight every year, or to make arrangements for their so going out.

(*g*) To give or to arrange for lectures and readings on moral and religious subjects once a week, in some central place in Parsi quarters, and to encourage wholesome reading generally by lending good books.

The members meet on the first Saturday of every month to give an account of their work during the month, to discuss difficulties and make plans for any special cases, etc.

There are twenty-two "working" and forty-five "helping" members in the Association now. It has been gratifying to find Parsi ladies of all classes in sympathy with the movement. From all parts of the country they have expressed their willingness to join, and even those who have not given their names to the list of members have readily helped in various ways.

During the four years the Association has been in existence it has been able to do the following work:

Ninety-three children have been sent to school and their fees paid from the Association funds.

Eighty-two young women have been got to join the work-classes.

Forty-six aged women were supplied with materials to make twine at home.

Fifteen young women were sent out to cooking service and to learn nursing in hospitals.

Sixty-five were given glasses for the eyes.

Nearly a hundred were sent to hospitals, sanatoriums and the Convalescent Home, the largest number to the last place. Of these some were broken-down teachers and others suffering from chronic fevers, weakness, etc. Most of these were able to do work after some months at the Home.

By far the largest number, nearly four hundred and fifty persons, have been supplied with tonics and nourishing foods. Of these, here is just one example. A poor mother with 3 small children had long been ailing from some chest complaint. She received about five rupees a month from the Parsi Panchayat, and on that miserable pittance and a little help from her widow mother managed to live somehow with her children. The doctor advised that she needed maltine with cod-liver-oil and milk to strengthen her chest. We gave her these for two months, and as soon as she was able to get about induced her to join the work-room. There, by degrees, she has been enabled to earn about Rs. 15 a month. Her children have been put to school, but we have to continue the maltine and the milk in her case, for those are found to be most essential for her. She has been at the work-room for 3 years now, and works pleasantly chatting with others all day *and has nearly forgotten her old complaint* and the old miserable days.

But the Association hopes to extend the scope of its work further. The present number of its working members is insufficient to meet the demands on its activity. We want women of enlightenment, but of real sympathy for the work and with those amongst whom they have to work, to join as working members; for, without this sympathy as also some insight and understanding, it is not possible to do much good,—and that way lies the danger of doing harm to the cause. After all there is no very great gulf between them and us, and as for certain virtues of natural kindliness of heart, and a real greatness of nature, we have often found them surpass us. For, where we would hesitate and let reason guide, they allow an impulsive kindly instinct to step in and act—which seldom fails to do the truest thing, although the world may not regard it as the most correct one. In fact there is no such great distinction of class and class among us as one sees in Continental countries, in Christian lands. A Christian minister was once anxious to meet and see some of our poorest people. He was taken amongst them, and was most agreeably surprised to find them so superior to the same class of people he had met with in England and elsewhere. That coarseness of nature, and vulgarity of mind that leave their own

indelible marks on the physique were not discernible in these, nor could he see traces of any such inferior breeding in manners and conversation.

One of the reasons why they are so superior is that uptil now we have not kept them apart as beings belonging to a distinct or different order. Thank Heaven! we have no Belgravia, neither have we an East-end. We have honoured and respected the god-given heritage of manhood and womanhood in them, which no distinction of wordly estate could give or take away. For this reason we want members with sympathy, women who can see beyond the surface-film and honour the nobility of a pure soul, so self-less and loyal as we often find it, enshrined within the worn and weak and outwardly insignificant frame of many a humble working sister.

Then we would extend the scope of our work so far as to be able to pay visits to the women's wards of our hospitals, also to girls schools, and widows' homes, and the chawls and Parsi quarters we are not able to reach now on account of the limited number of our members. The widows' homes, especially, we should like to see managed as such institutions are in European countries. Again we would have some more of such institutions opened, where women could be engaged in such work as would in nowise injure their constitutions nor take them away from their homes altogether to the detriment of home-life. The art of washing and dyeing silks could be introduced with advantage for them. And above all we would that we might be able to instil into their minds the nobility comprised in honest labour and in self-reliance, next to their reliance on their Maker.

DINBAI PATUCK.

Stree Zarthosti Mandal,
Bombay.

Women's Work in Art during the Victorian Age

BY

Miss Annie A. Smith.

(EDITOR, *INDIAN MAGAZINE AND REVIEW.*)

It was not until the reign of Queen Victoria that art became a recognised profession for women. Upto that time women artists—and there had been distinguished ones—were regarded somewhat in the light of freaks, women, in fact, who by some strange happening, possessed artistic skill, but who followed the leadings of their talent as an accomplishment or recreation, never as a career. It was a French woman, one of the greatest personalities among women artists, Rosa Bonheur, who swept away all misconceptions of this kind, and, in overcoming the tremendous obstacles which stood in her way in her career as an animal painter, vindicated the claim of woman to take her place side by side with man in the domain of art.

No one felt the limitations of her education more keenly than the late Queen Victoria; the fact is made perfectly clear in the "Letters" which have recently appeared. Her fluency in languages and natural shrewdness enabled her to fill her exalted position with rare dignity and power. But her experience emphasised her determination—in which she had the full support of the Prince Consort—that all her children should receive an education adequate to their future needs. The royal lady, of whom one of her ministers remarked, "The Queen is too open and candid in her nature to pretend to one atom more knowledge than she really possesses," had the satisfaction of seeing two of her daughters evince true artistic power and insight. The Princess Royal,

who married the Crown Prince of Prussia and became afterwards the Empress Frederick, was an artist of great ability. She found in art not only a delight but a solace, and, writing of the work of her later years, an art critic observes: "No doubt the Empress Frederick turned to landscape as an occupation of relief from the pressing human affairs in which her life was involved, and it is just in such a way that the natural landscapist turns from the human side of life to the more abstract emotions he finds in the garden of the Great Spirit."

The other artist among the daughters of the late Queen is Her Royal Highness Princess Louise, Duchess of Argyll. She has won renown as a sculptor, and has executed statues of her beloved mother which now adorn public places in London and elsewhere.

But royal ladies have now many co-workers in the domain of art, in proof of which one may cite the Society of Women Artists in London and the Woman's Art League in New York, besides other organisations which band together women who are thus occupied. Also, one has only to turn over the pages of an exhibition catalogue,—say, for instance, that of the Royal Academy,—to find how women have won for themselves a place in the ranks of artists; though it must be admitted that no woman's name even yet figures in the capital letters granted to academicians at the beginning of each alphabetical division of the catalogue. Still the progress of the past generation or two argues well for what women may do before the twentieth century is many decades old.

At the time of the Renaissance in Italy women were encouraged in the pursuit of art and poetry, as men, for the most part, were busy in wars. Their inclination appears to have been principally towards religious subjects and pictures of motherly tenderness. When women began to gain a certain prominence in England, two centuries or more later, it was chiefly in the direction of portrait painting. We read of Mrs. Mary Beale, who painted a portrait of King Charles II, which was highly esteemed. A hundred years later the portraits of Catherine Read

were thought worthy of being engraved side by side with those of Reynolds and Gainsborough. About the same time Angelica Kauffman was admitted to the honour of membership of the Royal Academy, and while her work aroused the admiration of Goethe and Reynolds, her romantic career made her famous as a personality as well as an artist. As links between the Eighteenth and Nineteenth Centuries mention must be made of Mary Carpenter, who exhibited in the Royal Academy until she reached a ripe old age, and of Lady Waterford, who followed art as a diversion in the midst of philanthropic work, but who possessed a special gift in design and in imparting a charming animation to her figures.

A name which brings us nearer to our own day and which has exerted great influence in securing the recognition of women's work in art, is that of Miss Kate Greenaway. So quaint, characteristic and attractive were her designs of children and their dresses and her illustrations of nursery rhymes, that she not only amused all children, young or old, but so influenced their mothers that the Greenaway style of dress became quite a cult; one met in the street or in the garden little figures which might have walked straight out of her books. There was something of the stiff, old-worldness about them, but they were wonderfully fascinating. To day, however, we see what might be called the humanising of the Greenaway style in the exquisite work of Miss Alice Woodward, whose recently published book, "Peter Pan's Picture Book," will add greatly to her high reputation as an illustrator. Miss Greenaway worked almost under the ban of public opinion which did not favour women artists; Miss Woodward has succeeded to a better inheritance, for good work, whether by man or woman, now finds recognition.

In quite a different direction, namely, animal painting, Lady Elizabeth Butler and Miss Lucy Kemp-Welch have won great distinction among English women artists. The former, the wife of the distinguished soldier, Sir William Butler, has made a name as the depictor of the pathos of the battlefield in such fine works as "The Roll Call," "The Thin Red Line," "Steady the Fife and

Drums." Miss Kemp-Welch is, in a way, a follower of Rosa Bonheur—of whom more anon—and paints horses and other animals, often in a rural setting, with splendid success. Miss Kemp-Welch has now taken over the Art School at Bushey, Herts., founded and directed for many years by Hubert Herkomer. As a painter of dogs Miss Maud Earl holds a very high position; there is in her pictures not only the dog but its character!

A foremost woman artist of the present day is Mrs. A.L. Swynnerton; her work is of a very high order, and it was no small compliment that the eminent artist, Sargent, purchased her principal Academy picture this year. There is in her work the joy of life, of colour, of light. In the pictures of Mrs. Allingham, too, there is the joy of the English countryside; she is eminently the artist of English landscape, which she portrays with a naturalness that is captivating. Another eminent artist is Mrs. De Morgan; of her it has been aptly remarked—in that excellent book *Women Painters of the World*, which gives a fund of information on this subject—that she is "the artist of the study, with thoughts on the past rather than on the present; she leads one back through Burne-Jones to Botticelli." Mrs. Adrian Stokes is also a present-day artist whose work recalls forcibly the manner of the Old Masters.

Another name which stands out with remarkable distinction and power is that of Miss Eleanor Fortescue-Brickdale. Not only is her technique admirable, but she always seizes an idea and, to quote again *Women Painters of the World*, "she works with it, plays with it and is not satisfied to leave it until it has taken on for other eyes a most cunning and beautiful bodily shape, in line, in form, in colour, above all in line."

It sometimes happens that husband and wife are kindred spirits in the matter of art; the names of Sir Lawrence and Lady Alma-Tadema, Mr. and Mrs. Stanhope Forbes, at once occur to the mind. Lady Alma-Tadema, though an Englishwoman, paints with delightful charm Dutch scenes of family life, and with all the accuracy of detail for which her husband is so renowned. Mr. and Mrs. Stanhope Forbes find in the surroundings of their Cornish

home all that calls forth the best of their talent, and many young artists are finding at the Newlyn School the inspiration which guides its directors. Mrs. Forbes' work often takes the form of rural episodes and happenings in the daily life of the Cornish fisherfolk ; it is instinct with naturalness, often with an underlying and delightful sentiment.

Another well-known woman artist, who also has founded a School for the teaching of the methods which she has found so successful, is Mrs. Louise Jopling Rowe. Mrs. Rowe is no stranger to India ; she has visited the country more than once and lives in hopes of visiting it again. The charm of her personality finds its way into her pictures, whether they be portraits or pastels of Indian scenes.

It was said at one time that women had not been as successful as men in portraying the beauty of broad landscape, of the woods and the trees, though they have always shown great love for the colour and form of flowers, insects and animals. But of an American artist, Fidelia Bridges, a critic observes, " Her art sings little pastoral lyrics ; the very titles of her pictures have the fragrance of the fields and flowers, or glow with the plumage of birds. " America boasts many famous women artists : the names of Cecilia Beaux and Mary Cassett are known wherever true art is seriously studied; and among illustrators Jessie Wilcox Smith, Elizabeth S. Green, and Charlotte Harding are recognised as leaders ; their work is found in the principal magazines and in many books.

Turning to the Continent of Europe, the place of honour must be given to Rosa Bonheur ; she stands out as the great standard-bearer on behalf of women artists. She broke away from ancient tradition ; she showed by her indomitable energy and perseverance that obstacles were made to be overcome. Stories abound of the insults she suffered and lived down when she pursued her study of animals so earnestly as to work in the markets of Paris. But her long life was crowned with glory ; her success was based on scientific knowledge ; she gave to woman a rank in art equal to that of

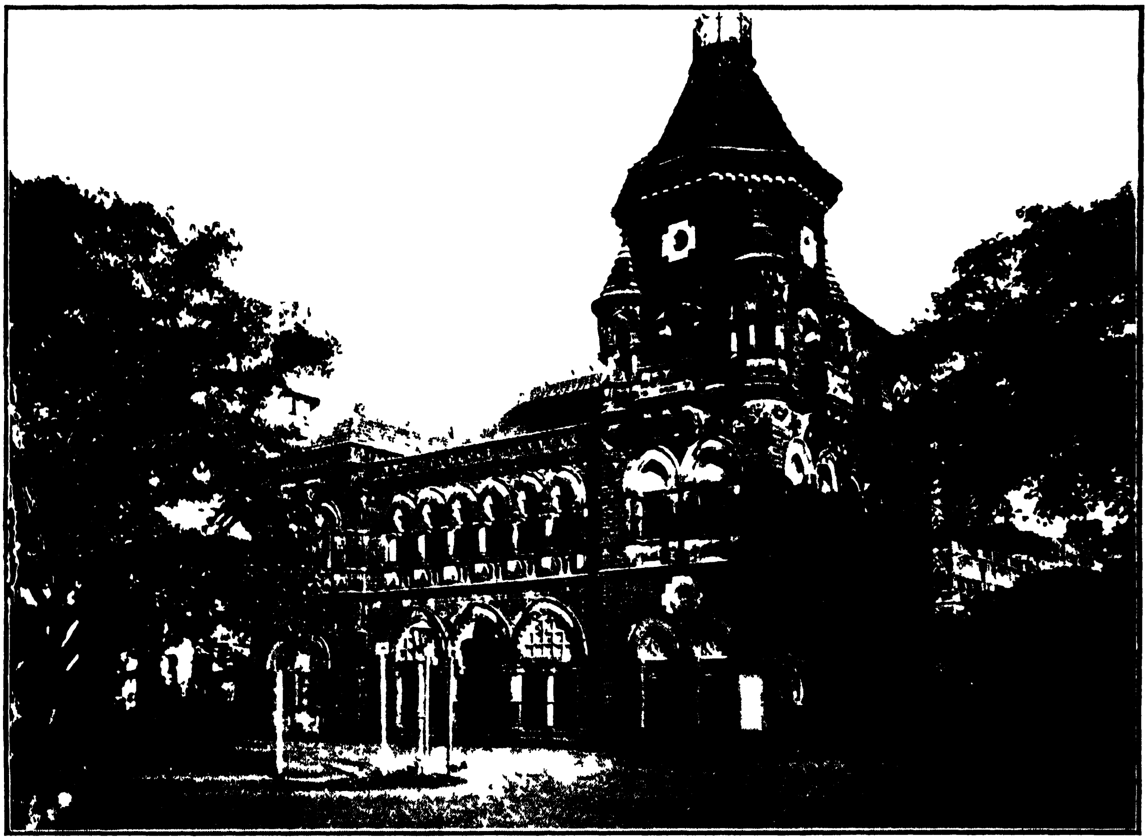
man. She won the victory, but the fight was hard. She even attained the rank of an officer in the Legion of Honour.

It is a French woman artist, Mademoiselle Dufau, who has been commissioned to execute important decorations for the Sorbonne, and France may be said to be in the advance guard of nations in her recognition of woman's work in other spheres than that of art. Two notable women painters of the Belgian School to-day may be mentioned: Madame Marie Collart, who shows an admirable instinct for intimate rusticity and deep feeling, and Madame Henriette Ronner, an excellent artist of still life and, in remarkable contrast, of frolicsome kittens. Finland, Germany, Austria, Spain, and Switzerland now boast women artists who have made a name in many branches of art, in portrait painting, in landscape, in *genre* pictures, and in illustration. Many difficulties have beset their path, but, following the lead of the great French artist, Rosa Bonheur, they are "winning through." The few names mentioned here represent the many unnamed patient, able workers in art who are proud that their woman's genius, differing from man's in its intuition and emotion, may speak to the world in its own way to encourage, strengthen, and uplift.

There is an old story that the East, albeit the Nearer East gave through a woman a great artistic gift to humanity. "Kora known as the Virgin of Corinth, and daughter of a potter named Butades," says the editor of *Women Painters of the World*, "sat one evening with her betrothed in her father's house. A torch burned, a fire of wood bickered in a brasier, and threw on the wall in shadow a clear silhouette of the young man's profile Kora, moved by a sudden impulse, took from the hearth a charred piece of wood and outlined the shadow. When her father saw the sketch she had made, he filled in the outline with his potter's clay, thus forming the first medallion portrait." Who knows whether it is reserved for the East of To-day or To-morrow to bestow through a woman a further artistic gift on humanity?

ANNIE A. SMITH.

London.

THE ALEXANDRA NATIVE GIRLS' ENGLISH INSTITUTION.

(The first English School for Indian girls started in Bombay
by the late Mr. Maneckji Cursetji).

અલેકઝાન્ડ્રા સ્કૂલ

(દેશી છોડીઓને ઇંગ્રેજી શીખવવા માટે સ્વર્ગવાસી મી૦ માણેકજી ખરશેદજીએ સ્થાપેલી પહેલવહેલી નિશાળ.)

શહેનશાહબાનુ અલેકઝાન્ડ્રા.

લેખક—સ્ત્રીબોધની તંત્રી.

" Down she goes, as the soft wind blows,
    To live more smoothly than mortal can,
To love and reign as queen and wife,
    To wear a crown that smells of a rose,
And still, with a sceptre as light as a fan,
    Beat sweet time to the song of life."

Mrs. Browning.

આજે સ્ત્રી કેળવણીની જય છે! સંસાર-સુધારાની વાહુવાનો ડંકો વાગ્યો છે! સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાની ધજા દેશમાં ચોમેર ઉડતી થઇ છે! સ્ત્રીને પુરૂષની ગોલામગીરીની નીચ હાલતમાંથી મુક્ત કરી તેની ભાગ્યણુની સરખી સપાટી ઉપર આણી તેણીએ પરમેશ્વરથી મેળવેલો માનભર્યો દરજ્જો તેણીને પાછો અર્પણ કરવાનો આ જુગ છે. સ્ત્રી પુરૂષની બરોબરનીજ નહિં પણ કેટલીક બાબતમાં ચઢિયાતી છે એમ આજે સઘળી કેળવાયલી પ્રજાઓ મગરૂરી સાથે સ્વીકારે છે, પણ જે મહાજયી મહાબાનુની પવિત્ર પ્રેરણાથી ઘણીક માતાઓ અને પત્નીઓ સુખી થઇ છે, તેણીના રાજઅમલ હેઠળની મુખ્ય પ્રજા—એટલે બ્રિટિશ લોકો—ને સ્ત્રીજાતિ તરફના માન અને પૂજાની લાગણીમાં ઉતારી શકે એવી એકે પ્રજા સૃષ્ટિની સપાટી ઉપર જડશે નહિ.

હાલનો જમાનો જેટલો પોતાની નમુનેદાર પુત્રીઓથી તેટલોજ નમુનેદાર રાજમાતાઓની કીર્તિવંત કારકીર્દીઓથી તવારીખમાં સોનેરી અક્ષરે નોંધાઇ રહેશે. જેમ મહાદેવી વિકટોરિયા ઇંગ્લડનાજ નહિ પણ કુલ દુનિયાના રાજકર્તાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ થઇ ગયાં, તેમ અલેકઝાન્ડ્રા પૃથ્વીની રાજપત્નીઓમાં સર્વોત્તમ પદે પુગ્યાં છે. ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્થાનની રૈયત એક માતાનાં બે બાલકના ધાડા સંબંધથી જોડાયલી છે, અને બ્હેનનાં સાટાંથી સંધાયલી એ બે કેવી ભાગ્યશાલી પ્રજા કે ઇતિહાસમાં પંકાયલાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજમાતાના સાહ્યાનું સુખ ભોગવવા પછી તુરતજ તેવીજ એક પૂજ્ય રાજપત્નીની પનાહનો લાહવો લેવાને નસીબવંત નીવડી છે! આડત્રીસ વર્ષની લાંબી મુદત સૂધી રાણી અલેકઝાન્ડ્રા પોતાના પાદશાહી પતિની પ્રજાઓ વચ્ચે પત્ની, માતા અને દરબારની શોભા સમાન મુખ્ય બાનુ દાખલ રહ્યાં છે, અને એ સમયમાં નિંદાની એક પણ ફુંક તેમને કલંક લગાડવાને બહાર આવી નથી. દેશને એકથી બીજે છેડે તેઓ પોતાના નીતિવાન સંસાર અને દુઃખિયાં તરફની દિલસોજીને માટે વિખ્યાતી પામ્યાં છે. તેમની જન્મભૂમી ડેનમાર્કના લોકો પોતાની એક આગલી રાણી ડાગમારને વિશે બોલતાં હતાં તેમ બ્રિટિશ સલતનતની બાંહેધરીના આશિષ ભોગવતી પ્રજાઓ પણ કહી શકે

કે "તે આપણા દેશને માટે એક બોજો નહિ પણ આશીર્વાદ થઇ આવી, કારણ કે ગરીબોના દિલાસાને માટે તો તે ગાયા એક ફરેસ્તોજ આવી છે."

સમુદ્રના તુફાની મોજાની છોળોથી ધોવાતું ડેનમાર્કનું ન્હાનું રાજ્ય યુરોપિયન પ્રૉટેસ્ટંટ પ્રજાઓ વચ્ચે ઘણો માનો ધરાવે છે, અને પ્રસિદ્ધ લેખક લૉર્ડ ઍવબરીના શબ્દોમાં "નકશાપર રોકે છે તે કરતાં વધુ જગ્યા તવારીખમાં રોકે છે." ડેન લોકો બ્રિટિશ લોકો સાથે બીજી કોઇપણ પ્રજા કરતાં વધુ ધાડી સગાઇથી જોડાયલા છે. પુરાણા કાળમાં હજારો ડેનો સ્વેઇન અને કેન્યુટના ઝુંડ ટોળાં બ્રિટિશ ટાપુઓમાં આવી વસ્યા હતા, જ્યારે એજ વખતે ઇંગ્રેજોએ મોટી સંખ્યામાં ડેનમાર્ક જઇ પોતાનું પ્હેલું સંસ્થાન વસાવ્યું હતું. રાજા કેન્યુટના જમાનાથી ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડના પાદશાહી કુટુંબીઓ ડેનમાર્કના લડાયક શાહજાદાઓ અને સ્વરૂપવાન શાહજાદીઓ સાથે અરસપરસ લગ્નથી જોડાતા આવ્યા છે.

ત્યારે પોતાની જન્મભૂમી છોડી પતિની પાદશાહતમાં ભાગ લેવા આવતી શાહજાદી અલેક્ઝાન્ડ્રાને આવકાર દેતાં આજથી નજદીક અર્ધી સદીની વાત ઉપર રાજ–કવિ ટેનિસને ગાયું તે ખોટું નહિ કે, "હે અલેકઝાન્ડ્રા! અમે સેકસન અને નૉર્મન અને ડેન છિયે, પણ તને આવકાર દેવામાં તો સઘળાજ ડેન છિયે."*

અલેકઝાન્ડ્રાનો જન્મ તા૰ ૧ લી ડીસેમ્બર સને ૧૮૪૪ ને દિવસે ડેનમાર્કની રાજધાની કોપનહેગનમાં આવેલા "ગ્યુલ પાલે" નામના મેહેલમાં થયો હતો. એમના બાપ, શાહજાદા ક્રીસ્ચિયન ડેન્માર્કની ગાદીના સીધા વારસ નહોતા, પણ લગભગ નિરાધાર હાલતે રાજા ૬ ઠા ફ્રેડરિકની દરબારમાં આવી રહ્યા પછી પોતાના ગાદીવારસ પુત્રને સંતાન ન હોવાથી તેણે એ શાહજાદાને પાલક કરી લીધો હતો, અને તેને લશ્કરમાં ઉંચી પદ્ધિ આપી હતી. શાહજાદો ભર જુવાનીના ઉંમર ઉપર દાખલ થયો અને ઘરડા રાજા ફ્રેડરિકે જિંદગીની મંજલ સમાપ્ત કીધી, અને તેનો પાલક દીકરો રાજા ત્રીજા ક્રિસ્ચિયનના નામથી ગાદીએ આવ્યો.

તખ્તની સીધી વારસ રાજાની બ્હેનની પુત્રી હેસે અને ગ્લુકસબર્ગના વંશની શાહજાદી લુઇઝ હતી, પરંતુ એક સ્ત્રી ગાદીએ આવતાં રાજ્યને ધોકકો પુગવાનો ભય હોવાથી રશિયાના શહેનશાહે આ શાહજાદીનું લગ્ન પાલક શાહજાદા ક્રિસ્ચિયન સાથે ગોઠવ્યું હતું, અને તેણીને પોતાનો હક પોતાના પતિને સોંપવા સમજાવી આ ગુંચવાડાનો નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો. ૧૮૪૨ માં એકમેકની સંપૂર્ણ મરજી સાથે આ જોડાંનું લગ્ન થયું, જેનાં પરિણામે છ બાલકોની પધરામણી થઇ. આ માહેલાં ચારની સરજત યુરોપના તખ્તો શોભાવવાની નિવડી છે. વડો પુત્ર ફ્રેડરિક ડેનમાર્કની બાપીકી રાજ–ગાદી ઉપર આવ્યો છે; વડી પુત્રી અલેકઝાન્ડ્રા એક એવા પાદશાહની ભાગ્યણ થઇ છે કે "જેનાં રાજ્ય ઉપર સૂર્ય કદી અસ્ત પામતો નથી;" એક શાહજાદો જ્યૉર્જ ગ્રીસનો રાજા થયો છે, અને શાહજાદી ડાગમાર રશિયાના શહેનશાહ અલેકઝાન્ડરની પત્ની દાખલ ઘણાં સુખી વર્ષો ગુજારી હાલ રંડાપો ભોગવે છે.

---

* "Saxon and Norman and Dane are we,
But all of us Danes in our welcome of thee,
Alexandra!"

રાણી અલેકઝાન્ડ્રાની બાલ્યપણની જિંદગી કરતાં વધુ ખુશકારક ચિત્ર આપણે કયાં મેળવીશું? માતપિતાના સુખી સંસારની નિર્મળ આબોહવા વચ્ચે આ સુંદર છોડ ખીલતો અને વધતો ગયો. અંતઃકરણની સ્વચ્છતા તથા મનની ખીલવણીને માટે જે કંઇ અવશ્યનું ગણાય તેનો આ કુંવરીને લાભ મળતો. તેણીના માતપિતા કાલજી રાખતાં કે તવંગરીના લાડ અને મોજ શોખના પવનની સહેજ પણ હાણીકારક ધુંઇ તેમના બાલકોના નાજુક મગજને પુગે નહિ. ન્હાની અલેકઝાન્ડ્રા પ્હેલી મીઠી પટપટ કરવા શીખી ત્યારથીજ તેણીના મનપર ઠસાવવામાં આવ્યું હતું કે તેણીની સત્તા સર્વોપરી હોયજ નહિ. તેણીના સિપાહ બાપ અને સ્યાણી માતાએ તાબેદારીની છાપ ઘણી દૃઢતાથી બાલકોના કુમળાં મગજ ઉપર બેસાડી હતી. પરંતુ ન્હાની "એલિકસ" સુંદરતાનું સ્વરૂપ હતી એ વાત તો માતપિતાની ગમે એવી સંભાળ છતાં છુપી રહી નહિ, અને સ્વાભાવિક રીતે આ કુંવરી પોતાની ખુબસૂરતી વિશે મગરૂર થતાં શીખી. ડેનમાર્કના બ્લ્યુ આકાશ અને સમુદ્રનો પડછાયો ધરાવતી તેણીની ચમકતી મોટી આંખો અને સુવાલી, સફેદ બરફ સરખી ચામડીનો ચલકાત સર્વનું ધ્યાન ખેંચતાં, અને રોજ જ્યારે તેણી પોતાનાં ભાઇ બ્હેનો જોડે કસરત લેવા મહેલના બગીચાની બહાર પડતી ત્યારે ઘણાં લોકો પોતાનું કામ ભૂલી આ રમાને નિહાળવા ઉભાં રહેતાં.

પિતાના સંગીતના શોખનો વારસો અલેકઝાન્ડ્રાએ પુરેપૂરો મેળવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ ચિત્રકલા, ઘોડેસ્વારી, નખરાંબાજ નૃત્યકલા અને અંગબલને અવશ્યની ભિન્ન ભિન્ન કસરતોનું બ્હોલું શિક્ષણ તેણીએ પાંચથી પંદર વર્ષના ટુંક સમયમાંજ સંપાદન કર્યું હતું. એ ઉપરાંત ચોકસીથી ચુંટી કાઢેલું ઊંચું સાહિત્ય—પોતાના તેમજ યુરોપના બીજા દેશોનું—આ કુંવરીના આતુર હાથોમાં મેલવાની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી, જેના પરિણામે અલેકઝાન્ડ્રાએ ઇંગ્લંડની ભૂમીમાં પોતાનો પગ મેલતાંજ એ દેશના સાહિત્ય વિશેની પોતાની વાકેફગારીથી ઘણા વિદ્વાનોને અચરત કર્યા હતા. ફ્રેંન્ચ, જર્મન અને ઇટાલ્યન ભાષાનો એજ પ્રમાણે પુખ્ત અભ્યાસ બાહોશ ઉસ્તાદોના હાથ હેઠળ કર્યો હતો.

પણ આ તો સઘળી બહારની કેળવણી થઇ, જે તે જમાનામાં એક પૈસામાં પળાયલી અને લાડમાં ઉછરેલી રાજકુંવરીને માટે પણ ખાસ અગત્યની નહિ ગણાતી. એક સ્ત્રી અને ભવિષ્યની માતાને માટે અવશ્યની કેળવણી, જેને આપણે ઘરની કેળવણી કહિયે, તે પણ આ કુળવાન કન્યાને પૂરેપૂરી આપવાને તેણીનાં રાજવંશી માતા ભૂલ્યાં હતાં નહિ. શાહજાદો ક્રિશ્ચિયન એક સિપાહ બચ્ચો હોવાથી કાયદા—પછી તે દેશના હો કે ઘરના—પાળવામાં ઘણો મક્કમ હતો; પણ તે પોતે કબૂલ કરતો કે એ બાબતમાં તે બીજાં બચ્ચાંઓ કરતાં "એલિકસ" ને લગાર વધુ છૂટ આપતો હતો. માતા લુઇઝ પુખ્ત કેળવણી પામેલાં હોવાથી ભરવા—સીવવાની કલામાં પણ કુશળ હતાં. વળી એક અબલાને અવશ્યના દયા અને પરોપકારના ગુણનો સંપૂર્ણ હીસ્સો પોતાની ધર્મી માતા તરફથી પામેલાં હોવાથી પોતાની બેટીઓનાં કોમલ હૃદયમાં એ ઝરો બાલપણથીજ વ્હેતો કરવાની તેમણે ખાસ સંભાળ લીધી હતી, જેનાં ફલ આપણી રાજમાતા અલેકઝાન્ડ્રાની ખંત અને ઉલટથી જન્મ પામેલાં અને નીભતાં અગણિત ધર્મખાતાંઓમાં આપણે ભોગવિયે છિયે. એ સદ્‌ગુણી માતાએ પોતાનાં બાલકોને કશાપણ ઢાલી ફીસ્યારી અથવા લખલૂટપણાની ટેવો પડવા દીધી હતી નહિ. પાદશાહી મિજલસમાં અને ખાનગી મેલાવડાઓમાં પોશાક તેમજ ઘરેણાં ગાંઠાંના ઠાઠમાઠમાં ઘણીક ઉમરાવજાદીઓ ડેનમાર્કની આ ગુલબદન

લાડલીઓપર સરસાઇ ભોગવતી, અને માતા લુઇઝની વડાઇ હતી કે તેમની દીકરીઓના પોશાકની ધપછપ અને બનાવટ ઉપર તેઓ જાતિ દેખરેખ રાખતાં હતાં. શાહજાદા ક્રિશ્ચિયનનો સંસાર ગરીબ પણ ખરો સુખી હતો. એક કેળવાયલી અને કુનેહબાજ ભારજા તેમજ નામદાર અને ડ્યાળું બાલકોના વ્હાલમાં વિંટળાયલો આ ગરીબડો શાહજાદો પોતાને યુરોપના સઉથી શ્રીમંત રાજકર્તા કરતાં વધુ સુખી માનતો હતો. ધીમે ધીમે રૈયત જેમ સમજતી ગઇ કે તખ્તના વારસ દાખલ આજ કુંવરનો હક મક્કમ થતો હતો તેમ તે તેના તરફ વ્હાલ અને વિશ્વાસથી જોવા શીખી, અને શાહજાદી લુઇઝે તો પોતાના સદ્‌ગુણોથી પ્રજાના અંતઃકરણમાં એવું તો ઘર ઘાલ્યું હતું કે ક્રિશ્ચિયન ગાદીએ આવ્યા પછી દેશને થયલા સઘળા લાભોને માટે તેઓ ખરાં દિલથી રાણીનોજ આભાર માનતાં, અને "આપણાં રાજા—રાણીજ ખરાં રાજકર્તા છે!" એ એક સાધારણ કહેતી થઇ પડી હતી.

પ્રથમ તો આ પાદશાહી માતાએ પોતાનાં બાલકોને શરૂઆતનું શિક્ષણ પોતેજ આપ્યું, પરંતુ જેમ જેમ તેઓનું વય વધતું ગયું તેમ તેમ તેમની કેળવણીની જોખમદારી લાયક શિક્ષકોને સોંપવામાં આવી. શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રાને ઇંગ્રેજી ભાષા શીખાડવાને મિસ નુડસન નામે એક બાઇને રોકવામાં આવી હતી, અને સને ૧૮૫૮ થી આજ સૂધી આ શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે ગાઢી મિત્રાચારી ચાલુ રહી છે. સેન્ડ્રીંગહૅમના સાદાં ઘરમાં કે લંડનના માર્લબરો હાઉસ તથા બકિંગહૅમ પેલેસના પાદશાહી દોરદમામ વચ્ચે હજી પણ આ માનિતી શિક્ષક જેટલું માન અને પ્રેમભર્યો આવકાર પામે છે, તેટલાં થોડાંજ પરોણાંઓ મેળવવાને નસીબવંત થતાં હશે. પોતાની એ વ્હાલી શિક્ષક પ્રત્યે રાણી અલેકઝાન્ડ્રાના વફાદાર પ્રેમભાવનો એક અતિ રમૂજી દાખલો નોંધાયલો છે. એકવાર માર્લબરો મેહેલના સુંદર બગીચામાં તે નામદારે એક "પાર્ટી" કીધી હતી. ત્યાં એક તવંગર અમેરિકન બાનુ પોતાના પતિની લાખો ડોલરોની દોલતની એક જાહેરખબર પેરે પોતાનું શરીર શણગારી આવી હતી, અને અમીર ઉમરાવોની બાનુઓનું અને મુખ્ય નામવર શાહજાદીનું પોતા તરફ ધ્યાન ખેંચી તેમના મુખથી એકાદ શબ્દ સાંભળવાનું માન મેળવવાને ફાંફાં મારતી ઉભી હતી. તેવામાં પાસે ઉભેલી એક અતિ સાદા પોશાકવાળી વૃધ્ધ બાઇએ કંઇ સવાલ પુછવાથી પેલી "મોટા લોક શેઠાણી"એ લગાર કચવાઇને તુચ્છકારથીજ કંઇ ટુંકો જવાબ વાળી ઉતાવળે પીઠ ફેરવી, કેમકે તેણીએ તેજ પલે નામદાર પ્રિન્સેસને પોતાની તરફ આવતાં દીઠાં હતાં, અને તેમનાં દેખતાં આવી સાદી બાઇ સાથે વાત કરતાં તેને શરમ ઉપજી. પ્રિનસેસ ઑવ વેલ્સ નજદીક આવતાં તે હરખાઇ કે અંતે તેણીની ધીરજનો બદલો મળવાનો વખત આવ્યો, પણ જ્યારે તેણીએ જોયું કે શાહજાદીએ તો પોતાને કશું કાંઇ આપ્યા વિના પેલી "હલકી" સ્ત્રી તરફ હર્ષભેર દોડી મમતાથી તેણીના હાથ ઝાલ્યા ત્યારે તે બાપડીની નિરાશી અને અચરતી કેવી હશે! પ્યારથી આ સાદી બાઇના હાથને ચુંબન કરી આ પાદશાહી યજમાન પોતાને હાથે તેને મિષ્ટાનથી તૃપ્ત કરવા ત્યાંથી લઇ ચાલ્યાં, અને પેલી અમેરિકન કરોડપતની તો ઉભી હતી ત્યાંજ રહી ગઇ! વાંચનાર ચેતી જશે કે આ ભાગ્યશાલી મેમાન પ્રિન્સેસ અલેકઝાન્ડ્રાનાં પ્રિય શિક્ષક મિસ નુડસન હતાં.

બાલ્યાવસ્થાનાં વર્ષો વહી ગયાં. શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રા ખીલીને સત્તર વર્ષની મનોહર કામલાંગીને વેશ આવી, અને હવે તેણીને માટે કોઇ લાયક ભર્થારની શોધમાં તેણીનાં

માતપિતા રોકાયાં. ખુદરતે એવી સરજત રચી હતી કે ઈંગ્લંડના તખ્તવારસ શાહજાદા આલબર્ટને માટે જિંદગીની ભાગ્યણની શોધમાં તેનાં પૂજ્ય માતપિતાનું પણ તેજ વખતે પડવું થયું, અને વળી સાથેજ પારકાં રાજ્યો જોડેનો સંબંધ મક્કમ કરવા થકી ડેનમાર્ક જોડે ધાડી મિત્રાચારી બાંધવાની જરૂર રાજ્યાધિકારીઓને જણાઇ! યુરોપની ઘણીક કુળવાન કન્યાઓનાં નામ આ જોડાણને માટે સૂચવવામાં આવ્યાં અને રાણી વિકટોરિયાની પસંદગી એક જર્મન શાહજાદી ઉપર ઉતરી, પણ શાહજાદા આલબર્ટને કંઇ આ વાત રૂચી નહિ. એ જુવાનની રગોમાં બ્રિટનનું સ્વતંત્ર લોહી ઉછળતું હતું, અને પોતાને મનગમતી પ્રિયા શોધી કાઢવાના દૃઢ નિશ્ચયથી તેણે આ શાહજાદીને વરવાની ના પાડી.

આ બીના સંતોષ સાથે નોંધી શકાય કે આપણાં નામદાર રાજા-રાણીનું લગ્ન પવિત્ર પ્યારનું પરિણામ છે. રાજકારોબારીઓની મસલતનો અથવા બાહરી કાજ કરનારાંઓના આપસ્વાર્થિ હેતુઓનું તત્વ તેમાં લેશભાર સમાયલું નહોતું. આપણાં શહેનશાહને માટે કહી શકાય કે તેમનું હૃદય શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રાની ખુબસૂરતીથી પહેલીજ નજરે ભેદાયું હતું. કહે છે કે એક દહાડે તે નામદાર કેટલાક જુવાન લશ્કરી મિત્રો જોડે વાતે બેઠા હતા, એવામાં તેઓ માંહેલા એકે પોતાની નજદીક આવેલી સાજવારી વિશે બોલતાં પોતાની પ્રિયાની સબી ખીસામાંથી ખેંચી મગરૂરી સાથે પોતાના પાદશાહી મિત્ર આગળ રજુ કીધી. શાહજાદાએ સાદા સફેદ પોશાકમાં સજ્જ થયલી એક કુમળી રૂપસુંદરીની મુખમુદ્રા પોતાની સામે જોઇ. મરોડદાર ભવાંની ચાંચી કમાન હેતાળથી ચમકતી એ સુંદર હસતી આંખો ખુશ સ્વભાવ અને કેળવાયલાં મનની ગવાહી આપતી હતી. હંસને શરમાવે એવાં નાજુક સફેદ ગલાંની આસપાસ બાંધેલી એક કાળી પટી એજ સાદો શણગાર તેણીની ખુબસૂરતીની કુદરતી શોભાને માટે પૂરતો હતો. પ્રિન્સે ઘણીવાર આ કમલાની કાન્તિ નિહાળી, અને પછી પોતાના મિત્રને મુબારકબાદી ઇચ્છી: "તમારાં ભવિષ્યનાં પત્ની ખચિત ઘણાં સુંદર છે. હું ખરાં દિલથી તમને મુબારકબાદી ઇચ્છું છું." એમ કહી તેઓ સબી પાછી આપવા જતા હતા તેટલામાં પેલો જુવાન્યો બોલી પડયો કે તેણે ભૂલથી જૂદીજ સબી રજુ કીધી હતી ! અને તેમજ હતું. પોતાની પ્રિયાની પિછાન કરાવવાની ઉતાવલમાં પેલા સિપાહબચ્ચાએ શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રાની સબી પ્રિન્સના હાથમાં ભૂલથી મેલી દીધી હતી, જે તેની ભવિષ્યની મહેરદારે પોતાને હાથે રંગી તેને ભેટ આપી હતી ! આ બનાવમાં શું ખુદરતનો ગેબી હાથ નહિ હતો ? બેશક હતોજ, કારણ કે અલેકઝાન્ડ્રાની ચપલ ચશમોએ તેજ પલે આલબર્ટના અંતઃકરણમાં એવો જુસ્સો પેદા કીધો જેની અસર કદી નાબુદ થઇ નથી. પેલા જુવાન્યાએ સબી પાછી માગી, પણ શાહજાદે તે આપવાની ના પાડી સંભાળથી પોતાના ખીસામાં સેરવી દેતાં હસીને જવાબ દીધો: " તમારે એનું શું કામ ? તમારી પ્રિયાની સબી મળી એટલે બસ. આવાં સૌંદર્યવાળી નાજનીન મેં કદી દીઠી નથી, અને આ ચિત્રના મૂળ સ્વરૂપને શોધી કાઢું ત્યાં સુધી હું એ મ્હારી પાસેજ રાખીશ. "

થોડા દિવસ પછી પ્રિન્સ રૂપેનહૈમના મેહેલમાં પોતાનાં માનાં કાકીની મુલાકાતે ગયો, જ્યાં પેલીજ રૂપસુંદરીનું ચિત્ર દિવાનખાનામાં જોઇ કાકીને પુછતાં તેઓએ આ શાહજાદીના સદ્‌ગુણોની એટલી તારીફ કીધી, કે તેણીને જોવા અને ઓળખવા તે અતિશય આતુર થઇ ગયો. શાહજાદી પ્રત્યેની પોતાના દીકરાની આ લાગણી રાણીમાતા અને રાજપિતા સમજી

ચુકયાં હતાં, પરંતુ એ વિશેની બુમ બહાર ફેલાઇ ચુકી હતી એમ હાલ તુરત તેને નહિજ જણાવવાનું તેઓએ દુરસ્ત વિચાર્યું. એ પછી એક વર્ષમાં ડેનમાર્કના ઇંગ્લંડની દરબારમાં વસતા એલચીને એ દેશ સાથનાં એવાં કંઇ જોડાણના લાભોનું ભાન થતાં તેણે પોતાના પાયતખ્તના ઇંગ્રેજી એલચી સાથે એ વિશે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો, અને આ બંને કાબેલ અધિકારીઓ ઇંગ્લંડના પ્રધાનોને સમજાવવામાં ફતેહમંદ નિવડયા.

શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રાની અનુપમ ખુબસુરતી, કેળવણી અને દિલજીત રીતભાત વિશે એ અરસામાં પ્રિન્સે એટલું સાંભળ્યું હતું, કે હવે તો તે તેણીને મળવા અતિ તત્પર થઇ રહ્યો. આવો મામલો જોઇ બંને ઓર્દનાં માતપિતાએ આ જુવાન કુંવર–કુંવરીને મેળવવાની તક લીધી. આ ગોઠવણથી શાહજાદો વાકેફ હતો, પણ અલેકઝાન્ડ્રાથી વાત ખાસ છુપાવવામાં આવી હતી. તેણીએ એટલુંજ જાણ્યું કે આ વખતે રૂપેનહેમ તેણીને પિતા જોડે જવાનું હતું. પણ છેલ્લે વિચાર ફેરવી માર્ગમાં બે ત્રણ જોવા લાયક જગ્યાઓપર થોભવાનું પ્રિન્સ ક્રિસ્ચિયને ઠરાવ્યું, જેનું કારણ પાછળથી સમજાયું હતું.

સ્પીએરના પ્રખ્યાત દેવલની ઉમદા કારીગીરી તથા ચિત્રો વિગેરે જોવા તેઓ ગયાં અને ઇશ્વરપૂજાના આ પવિત્ર ધામમાં પગ મેલતાંજ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ પોતાના શિક્ષક અને રસાલા સહિત તેમને સામો મળ્યો. શાહજાદો પોતાની બ્હેન તે ભવિષ્યની જર્મન શહેનશાહબાનુને મળવા અત્રે આવ્યો હતો, કારણકે આ શાહજાદી પોતે બાઇનું કાજ ગોઠવાયલું જોવા ઘણી ઇંતેજાર હતી. વિવેક પ્રમાણે પિછાન થવા પછી કોતરકામ અને ઉત્તમ ચિત્રકલા નિહાળતાં બંને પોતાની ટોલકીથી દૂર છુટાં પડી ગયાં. વાતચીત દરમ્યાન પ્રિન્સ તો અલેકઝાન્ડ્રાની હુસ્યારી અને માહિતગારીથી છકજ થઇ ગયો, અને પેલી નકલી સબીની આ અસલ સુરત જોતાંજ તેની વખાણની લાગણી હવે સ્વચ્છ પ્યારમાં ફેરવાઇ. શાહજાદીના મનપર પણ એવીજ કંઇ અસર આ મેલાપથી પ્રકટ થઇ હતી, અને ઇંગ્લંડના ગાદીવારસની સંગતમાં ગુજારેલા એ સુખી દિવસોનું સ્મરણ તેણીએ પોતાના અંતઃકરણમાં વહાલથી સંભારી રાખ્યું. પ્રિન્સે અલેકઝાન્ડ્રાની તારીફ અને પોતાના પ્યારની લાગણીથી ભરપૂર એક પત્ર તુરત પોતાના પિતાપર રવાના કીધો, જેની નોંધ લેતા આ નમુનેદાર રાજપતિ પોતાની નોંધપોથીમાં લખે છે કે: "શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રાની તારીફ સિવાય બીજું કંઇ સંભળાતુંજ નથી. બંને જુવાન જીવો એકમેકને ખરાં દિલથી પસંદ કરતાં દેખાય છે." પ્રિન્સ હવે લાયક વયે પુગ્યો હતો; થોડા દિવસમાં તેની વીસમી વર્ષગાંઠનો અવસર હતો, અને પોતાના સપુતને પરણાવવાની ધામધુમો રચવામાં પ્રિન્સ–કૉનસૉર્ટ ઘણા ઉલટથી રોકાયા.

આ પાદશાહી કાજ–વસ્ટાલાંની વાત હવે પ્રજામાં પ્રસરતાં વાર લાગી નહિ, અને ઇંગ્રેજી તેમજ પ્રદેશી છાપાએ એ બીના છુટથી ચલાવી. અલેકઝાન્ડ્રા અને આલબર્ટની સ્થિતિ આથી ઘણી કઢંગી થઇ પડી, અને બાપડી કુંવરીને તો રૂપેનહેમ ખાતે તેણીની સખીઓએ બહુ પજવી. સ્પીએર ખાતેના મેલાપ તથા શાહજાદાના દેખાવ તેમજ વર્તણુક વિશે અનેક સવાલો પૂછી તેઓએ તેણીને એટલી કાયર કીધી, કે તેમનાં પટપટબોરાં મોઢાં બંધ કરવા શાહજાદીને પોતાના ખીસામાં છુપાવેલી એક સબી કાઢી તેમને દેખાડવી પડી. "આ રહ્યો તેઃ મારી પાસે છે. જોઇ લ્યો હવે સહુ," તેણી બોલી, અને ત્યારેજ તે અધીરી સુંદરીઓ ચુપ થઇ.

પણ મનુષ્યનું ધારેલું સદા પાર પડતું નથી. આ શુભ:કાય સફલ થવાની ઘડીએ પ્રજા-પ્રિય આલબર્ટની ભયભરેલી માંદગીના સમાચારથી કુલ આલમ ગભરાટમાં પડી. તા૦ ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૧ ને દીને તેણે પોતાનો પવિત્ર જાન પરમેશ્વરને સોંપ્યો, અને જ્યાં એક શાદીની શુભ ખુશાલી ફેલાવાનો સંભવ હતો ત્યાં માતમ અને ગમી વ્યાપી રહ્યાં. આજ સુધી ફિકર–ચિંતાના સહેજ પણ ઓળા વગર ઉછરેલા શાહજાદાની જિંદગી આ પહેલા સખ્ત ફટકા હેઠલ કચડાઇ ગઇ, અને દુ:ખ ભૂલાવવા રાણીમાતાએ તેને તુરત લાંબી મુસાફરીએ મોકલ્યો. છેક ૧૮૬૨ ના સાલમાં પાછો ફરતાં તે પોતાની મનમોહન માહબુબને રાજા લીઓ-પોલ્ડને ત્યાં ફરી મળ્યો, જ્યાં વિક્ટોરિયા પણ હતાં. પહેલીજ મુલાકાતમાં શાહજાદીએ પોતાના ભવિષ્યનાં સાસુ ઉપર ઘણી રૂડી અસર કીધી. વિક્ટોરિયા પોતાની આ નવી દીકરીથી ઘણાં પ્રસન્ન થયાં, અને જે પ્રેમી મિત્રાચારીની આ વખતે શરૂઆત થઇ તેની જડ વર્ષો જતાં બંનેના અંતરમાં ઊંડી પેસતી ગઇ અને આ બખ્તાવર વહુએ પોતાનાં પૂજ્ય સાસુના હૈડામાં સેવટ સુધી એક વ્હાલી દીકરીનીજ જગ્યા રોકી. તે નામદારની બાહલી મળવાથી થોડાજ દિવસમાં આદરણીની ક્રિયા થઈ અને પ્રજાની નજરમાં આ સગાઇ ઉપર હવે છેવટની મોહર મરાઇ.

ઇંગ્લંડ અને ડેનમાર્કમાં તો લોક હર્ષઘેલુંજ થઇ ગયું, અને શાહજાદી પોતાને પિયર પાછી ફરતાંજ રાજધાનીમાં લગ્નની ગોઠવણ શરૂ થઇ. પ્રિન્સની એકવીસમી વર્ષગાંઠની સહવારે આ ખુશબખ્તીભર્યા બનાવની ખબરથી વાકેફ થતાં પ્રજામાં જે ઉલટ અને ખુશાલી ફેલાઇ તેનું બયાન કરવું કઠણ છે. વિધવા રાણી રંડાપાના શોકસમુદ્રમાં ગોયા ડુબી ગયાં હતાં, જેથી સંસારમંડળ અને વેપાર ઉપર ઘણી માઠી અસર થઇ હતી. વ્હાલા વરના વિયોગનું દુ:ખ વિક્ટોરિયાને માટે એટલું અસહ્ય નિવડયું હતું કે તેઓએ દુનિયા ત્યાગ કરી સંન્યાસ સ્વીકાર્યો હતો એમ કહિયે તો ચાલે, અને વડો રાજપુત્ર પરણી દરબાર તેમજ સંસારસમાજને સુકાન વિનાના વ્હાણની આવી ડુબતી સ્થિતિમાંથી છોડવે એ રૈયતને હરખાવનારી બીના હતી. થોડા દિવસમાં ઇંગ્લંડની ભવિષ્યની રાણી પહેલી વાર પોતાના વરને વતન આવી. શોકગ્રસ્ત થયલાં સાસુજીના માનને ખાતર આ સ્યાણી વહુ તેમના જોડે એકાંતમાંજ પોતાના લગનની તૈયારીઓમાં રોકાઇ. ગ્રેટ બ્રિટનના ગાદીવારસના લગ્ન સમયે સઘળો માલ બ્રિટિશ બનાવટનોજ વાપરવા એવી રાણીમાતાની ઇચ્છા હોવાથી શાહજાદીએ પોતાના લગભગ સઘળા પોશાક જાતિ દેખરેખ હેઠળ ઇંગ્લંડમાંજ તૈયાર કરાવ્યા, અને આ પાદશાહી પહેલથી સ્વદેશી બનાવટને એટલું ઉત્તેજન મળ્યું, કે શાહજાદાના લગનથી દેશના વેપારની આબાદીમાં અગત્યનો વધારો થયો.

લગ્નના શુભ પ્રસંગને માટે તા૦ ૧૦ મી માર્ચનો દિવસ ઠરાવ્યો હતો, અને મહિનાઓ અગાઉથી ઇંગ્લિશ તેમજ ડેનિશ રાજધાની ખાતે તેની તૈયારીઓ ચાલી રહી.

તા૦ ૨૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૩ ને દીને ડેનમાર્કની સુંદર શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રાએ પોતાનો બાપીકો દેશ છોડયો. (આપણે તે સેવટનો છોડયો એમ કહીશું નહિ, કારણ કે એ કુંવરી જેવી હેતવંતી દીકરી પોતાના માતપિતાને અથવા વતનને કદી ભૂલે અથવા વીહલું મૂકે એ અસંભવિત હતું–તેણીનાં વ્હાલથી વહેતાં જીગર માટે તે અકુદરતી હતું). પોતે ધારણ કીધેલે નવે દેશ જવા ઉપડતી પ્યારી પુત્રીને ઘટતી ધામધુમો વચ્ચે વળાવવાને કુલ પ્રજા ઉલ-ટભર થઇ, અને રાજધાની છોડતી વખતનો તે દિલ ઉસ્કેરનારો દેખાવ અલેકઝાન્ડ્રાના

હૈડાંમાં સદાનો કોતરાઇ રહે એવો અસરકારક થઇ પડયો. લાખો લોકની ઠઠ અને હર્ષનાદથી કોપનહેગનના રસ્તા ગાજી રહ્યા, અને આ નરમ હૈડાંની નાજુક અબલા આંસુઓ વચ્ચે હસતી વફાદાર પ્રજાનો આભાર માની વીદાય થઇ.

પોતાનું વ્હાલું વતન છોડતી વખતનું ડેનમાર્કની આ દયાળુ દીકરીનું સહુથી છેલ્લું કાર્ય અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે. પોતાના શુભ લગ્નનાં યાદગાર વર્ષમાંજ ગરીબ વર્ગની છ ડેનિશ કન્યાઓને પરણાવી સુખી કરવા અર્થે આ ભાગ્યશાળી કન્યા સાત હજાર રૂપિયાનું ધર્માદાન કરતી ગઇ.

પોતાનાં માત-પિતા અને ભાઇ બ્હેનોની સાથે શાહજાદી એન્ટવર્પ ખાતે આવી પુગી, જ્યાં સુધી માર્ગમાં દરેક ઠેકાણે તેણીને ભારે માન મળ્યું હતું. અહિં બારાંમાં પડેલાં મહારાણી વિક્ટોરિયાનાં માનિતાં બારકસ "વિકટોરિયા એન્ડ આલબર્ટ" પર સ્વાર થઇ કન્યાએ પોતાની બાકીની મંજલ શરૂ કીધી. વાવટા અને ફુલપાનથી શણગારેલી "યૉટ" ગ્રેવસેન્ડના બારામાં લંગર નાખતાંજ ત્યાં ભેગાં મળેલાં તમાસગીરોએ ખુશાલીથી એવો શોર મચાવ્યો, કે આ સાદી છોડી તેની ગર્જનાથી ચોંકી પોતાની માતાને બાઝી ધ્રુજતી બોલી, "ઓ માતા, શું આ બધું મ્હારે ખાતર હશે ?"

અહિં વરરાજા આવી મળ્યો, અને લંડન સુધીની મુસાફરી એવીજ ધામધુમ વચ્ચે પૂરી થઇ. રાજધાનીનો તે વખતનો મહિમા પ્રખ્યાત લેખક થેકરેના સાદા સવાલમાં વર્ણવવો બસ થશે કે "સ્ત્રીજાતિની પેદાયશની શરૂઆતથી આજ સુધીમાં બીજી એક પણ સ્ત્રીને આવો આવકાર મળ્યો હશે ?"

આસાયશના એ દહાડા જવા પછી તે માંગલિક અવસરનો ભાગ્યશાલી પ્રહર ફાટયો, કે જેની આખી પ્રજા હોંસ અને ઉલટથી રાહ જોતી હતી. પૂર પાદશાહી ઠાઠમાં વિંડસરના મેહેલમાંથી નિકળી કન્યાનું સરઘસ વફાદાર પ્રજાના જયનાદ અને હર્ષનાદ વચ્ચે સેંટ જ્યૉર્જના દેવાલયપર જઇ પુગ્યું. ઇંગ્લંડની તવારીખમાં યાદગાર આ શુભ સહવારે સેંટ જ્યૉર્જનું મંદીર નોત્રેલાં નામચીન મેમાનોથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયું, અને હીરા મોતીના ઝલકાટ તથા પોશાકોના ભપકાથી એવો ભવ્ય દેખાવ બન્યો, જેને કોઇ બાહોશ ચિતારાની પીછી પણ ભાગ્યેજ ઇનસાફ આપી શકે. પોતે ઉપજાવેલા ઉમદા ગ્રંથોથી પ્રજાનાં હૈડાંમાં કોતરાઇ રહેલા કીર્તિવંત ડિકન્સ, થેકરે, સ્ટેનલી, કિંગ્સલી અને ટેનિસન મુકર્રર કીધેલી જગ્યામાં જણાતા હતા, અને એજ માફક ખાશ વ આમ સઘળાં પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે આગળ અને પાછળ ગોઠવાઇ ગયાં હતાં. વરરાજાની પધરામણીની ગડબડ સાંભળતાંજ દેવલમાં થોભતી ઠઠને કંઇક ધીરજ આવી. મક્કમ કદમે અને દબદબાભર્યા રોબથી પોતાની જગ્યા પવિત્ર "ઑલટર" સનમુખ લઇ તેણે એક પલ નજર ઉંચકી ઉપલા ઝરૂખામાં બેઠેલી પોતાની વ્હાલી માતા ઉપર મમતાથી ઠેરવી. પણ આ ગડબડ શાની ? ટોપોની ગર્જના તથા રણસીંગડાના નાદ કોણને કાજે ? દેવલમાં એકઠાં થયલાં પરોણાઓની અધીરાઇનું અંતે સેવટ આવ્યું. એ તો બખ્તાવર અલેકઝાન્ડ્રાની સ્વારી આવી પુગવાની નિશાની હતી. થેકરેના સાદા શબ્દોમાં "એક કન્યા વરરાજાના ઉંબર ઉપર, તખ્તનાં પગથિયાં ઉપર" આવી પુગી હતી. શાહજાદી દેવલમાં દાખલ થઇ તે વખતના ચિત્તાકર્ષિત દેખાવનું ડિકન્સનું વર્ણન ખચિત અસરકારક છે: "તેણીનો ચ્હેરો અતિશય ફીકકો હતો, અને આદરયુકત ભય તેમજ અજાયબી તેપર ખુલ્લી

પ્રકટી નિકળી હતી. પણ એક બીહતી, ગભરાતી ધ્રુજતી કન્યાનો તે ચ્હેરો હતો નહિં. આ તો કંઇ અગત્યનો ભાગ ભજવવાને તૈયાર, વિશેષ ગુણ ધરાવતી એક હિંમતવાન અબલાની મુખમુદ્રા હતી......" બિશપ વિલબરફૉર્સ આ દમામદાર દેખાવની નોંધ લેતાં લખે છેઃ "આ લગ્ન મેં મ્હારી જિંદગીમાં જોયલો સહુથી અસરકારક બનાવ હતો. ઉપરથી જોતાં રાણીમાતા ખુશાલી અને દબદબાભર્યા આ દેખાવમાં ઊંડી લાગણીનું વીચિત્ર તત્ત્વ ભેળતાં હતાં. પ્રિન્સેસ ઑાવ વેલ્સ શાંત, હિંમતવાન, અને લાગણીથી ઉકળતી હતી. શાહજાદો હમેશના કરતાં વધુ ટેકદાર રોબ સાચવતો હતો." આ લાગણીભર્યા અને ઐતિહાસિક બનાવની સહુથી ગંભીર પલ તે હતી કે જ્યારે મરહુમ પ્રિન્સ કૉનસૉર્ટે ગાયનમાં ગોઠવેલી પ્રાર્થનાથી આખું દેવલ ગાજી રહ્યું, અને રાણી વિક્ટોરિયાએ દુઃખભરી યાદથી પોતાનું સર હાથોમાં નમાવ્યું.

જ્યારે શાહજાદી અલેકઝાન્ડ્રા સાસરે સીધારવાની તૈયારીઓમાં રોકાયલી હતી ત્યારે એક દહાડે દરબારનો એક શાહજાદો બોલ્યો કે ઇંગ્રેજી વર્તમાન પત્રોપરથી જણાય છે કે ઇંગ્લંડમાં લગ્નને માટે જબરી તૈયારીઓ ચાલે છે, અને શાહજાદીને રૈયત કેવી ચાહે છે તે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. "હા, ધામધુમો તો બહુ ચાલે છે," શાહજાદીએ સદાની સાદાઇથી જવાબ દીધો, "પણ તે લોકો પોતાની રાણી અને શાહજાદાને ખાતર કરે છે; ઇંગ્લિશ લોકો હજી મને ઓળખતાં નથી. તેઓને તે હજી શીખવવાનું છે." આ ઉત્તરપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ જુવાન કુંવરીએ પોતે ધારણ કીધેલા દેશની પ્રજાનો ચાહ અને માન જીતી લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, અને આ ઉમેદ પાર પડવાના ઘણા પુરાવા પ્રિન્સેસને પોતાની પરણેલી જિંદગીના પ્હેલાંજ વર્ષમાં અચુક આકારમાં મળ્યા હતા. જે ઉલટભર્યો આવકાર તેણીને પધરામણી વખતે મળ્યો હતો તેનું જોસ વખત જતે વધતુંજ ગયું, અને જેમ જેમ આ ડેનિશ શાહજાદી નવા દેશમાં વધુ પળોટાઇ તેમ તેમ પોતાના મમતાળુ ખવાસ અને જાતિ સાદાઇ તેમજ પવિત્ર વર્તનથી પ્રજાનાં હૈડાંમાં વધુ અને વધુ જગ્યા મેળવતી ગઇ. પિયરની સાદી અને લગભગ ખાનગી જિંદગી પછી દરબારના બાદશાહી દોરદમામ તથા મોજશોખથી કોઇ છાલકા સ્વભાવની સ્ત્રીના મનપર માઠી અસર ઉપજવાનો ભય રહેતે, પરંતુ આ સ્યાણી શાહજાદીને તો એવી ઉત્તમ કેળવણી મળી હતી કે એવી કશી ધાસ્તીનો સંભવ રહ્યોજ નહિ. તેણીનાં માનવંત સાસુ તેમજ કૂળવાન નણંદોની પ્રશંસા તે ઝટ જીતી ગઇ, અને રાણી વિક્ટોરિયાના સંપીલા કુટુંબમાં તેણી "ફરેસ્તા"ની ઉપમાથી ઓળખાવા લાગી.

જે નવી ગડબડખોરી જિંદગીમાં તેણી દાખલ થઇ હતી તે અને આગળી શાંત હાલત વચ્ચેના મહા તફાવતનો ખ્યાલ તેણીના બાલપણને લગતી નોંધાયલી અનેક વાતોપરથી વાંચકો ઝટ ધરાવી શકશે. એક દહાડો આ શણગારની શોખીન શાહજાદીએ પોતાની માતાને આતુરતાથી પૂછ્યું, "માજી, કાઉન્ટેસ—ની પેઠે અમે પણ મસલિનના ફ્રૉક પેહરી કાં નહિ ફરવા જઇયે?" "કારણ કે, દીકરી, મસલિનના ફ્રૉક ઘણા મોઘા થાય છે, અને તે પૂરા પાડવાની ત્હારા બાપની ગુંજાસ નથી." માતાએ સાદાઇથી ઉત્તર વાળ્યો. શાહજાદા ક્રિસ્ચિયનનો સંસાર ગરીબ હતો અને "ગ્યુલ પાલે"માં ઝાઝા નોકરનફરોની દોડધામ નહિ હોવાથી દરેક બચ્ચાંને પોતાનો ઓરડો તથા સરસામાન પોતે સાફ કરી ગોઠવવાની તેમજ ખાણાની મેજ ઉપર મદદ કરવાની તબેહ પાડેલી હતી. પ્રિન્સે એકવાર નાસ્તાપર નોત્રેલા એક ગ્રહસ્થ યાદ કરે છે કે મેજ ઉપર માખણનો

ચપ્પુ ખાલી થઇ જવાથી માતાએ નોકરને નહિ ફરમાવતાં વડી દીકરીનેજ નરમાશથી કહ્યું, "એલિક્સ, થોડું બીજું માખણ લાવશો?" અને બ્રિટિશ સલતનતની આ ભવિષ્યની રાણી પોતાની માતાનો હુકમ બજાવવા હસતે મુખે દોડી.

"ત્યુલ પાલે" ખાતેની નમુનેદાર સાદાઇના આવા તો અસંખ્ય દાખલાઓ આપી શકાય, પણ જેઓ શીખવા અને નકલ કરવા ઇચ્છે તેઓને માટે એકજ દૃષ્ટાંત પૂરતું ગણાવું જોઇયે. આજના ઠીસ્યારી અને આપવડાઇના જમાનામાં આવાં ઉદાહરણો આપણી ઉઘરતી ઓલાદો સન્મુખ વારંવાર રજુ થવાની જરૂરિયાત કોઇ ના પાડી શકશે નહિ. એ ઉપરાંત મનુષ્ય વ્યવહારમાં અવશ્ય જાળવવાનો સમય–સાવધતા (punctuality) નો કાયદો શાહજાદા ક્રિસ્ચિયને ઘણી સખ્તાઇથી પોતાના કુટુંબ વચ્ચે અમલમાં આણેલો હોવાથી, રાણી અલેકઝાન્ડ્રા પોતે તે વિશે હંમેશા ઘણાં ચોકસ રહે છે. એ રીતે સંભાળ અને જતનથી બાલવયમાંજ ખીલવેલી આ અને એવીજ બીજી ખાસ્યતોનાં મીઠાં ફલ આજે બ્રિટિશ પ્રજા પોતાની રાજમાતાને આશિષ દેતી ભોગવે છે.

રાજધાની ખાતેની ધમાલમાંથી પરવારી નૉરફકના એકાંત પ્રગણામાં સેન્ડ્રિંગહૅમની પ્હેલીજ મુલાકાતમાં પ્રિન્સેસે આસપાસ વસતાં ગરીબો વચ્ચે પોતાનું પરમાર્થિ કામ શરૂ કર્યું, અને ત્યારથી દરેક ઝુપડામાં તેણીનું નામ પ્યારથી લેવાય છે. આ કામ તેઓ આજ સૂધી ખરી ઉલટ સાથે બજાવતાં રહ્યાં છે. તે વખતે મેહુલની આજુબાજુ આવેલાં ગામડાંઓ ઘણી કંગાળ સ્થિતિમાં સબડતાં હતાં, અને વેપાર રોજગારની ધમાલ વિના તે સઘળાં બહારની દુનિયાથી એટલાં અળગાં થઇ ગયાં હતાં, કે સુધરેલી દુનિયા ગોયા તેમની હસ્તીજ ભૂલી ગઇ હતી! જુવાનીના જોમ અને તનદરૂસ્તીમાં ખીલતી આ શાહજાદીની ઉલટ અનેક વધારા તથા ફેરફારોથી આ ગામોમાં વસતાં ગરીબોની સ્થિતિ સુધારવાને ઉસ્કેરાઇ.

રાણી વિક્ટોરિયા હજી જાહેર જિંદગીમાં ઝાઝો ભાગ નહિ લેતાં હોવાથી મંડળીની સઘળી ફર્જોનો બોજો પ્રિન્સેસ ઑવ વેલ્સને શીર આવી પડયો હતો, અને દરબાર, નાચરંગ, ખાણીપીણી તથા અનેક જાહેર ક્રિયાઓ વચ્ચે તે નામદારનો વખત કયાં પસાર થતો તે જણાતું નહિ. દોરદમામમાંથી થોડી વાર આસાયશ લેવા આ પાદશાહી જોડું વિંડસર ખાતે ફ્રૉગમોરમાં જઇ વસ્યું, જે સુંદર સાદા મકાનનો સંબંધ પોતાના પ્હેલાં બાલકના જન્મની પવિત્ર યાદ સાથે રાણી અલેકઝાન્ડ્રાના જીગરમાં સદા જલવાઇ રહ્યો છે, જે બાલક મર્હુમ શાહજાદો આલબર્ટ વિક્ટર હતો.

દીકરાના જન્મથી અલેકઝાન્ડ્રાની જિંદગીમાં એક અગત્યનો સફો ઉમેરાયો. તેણીની મુખમુદ્રા ઉપર પડતા આ નવા પ્રેમના ઓળાથી અને નેત્રોમાં પ્રકાશતાં માતૃભાવના પવિત્ર નૂરથી તેણીની આગલી મોહક સુંદરતામાં ઘણો વધારો થયો. પોતાના પુત્ર પાછળ આ રાજવંશી માતા પ્રેમઘેલી થઇ, અને પોતાની જાહેર ફર્જોમાંથી જેટલી પલો બચાવી શકાય તેટલી તેણી તે બાલક પાછલ રોકતી. તેને પોઢાડવાને વખતે જો બને તો થોડી પલ હલુસે બાલગૃહમાં દોડી જઇ પોતાના કિંમતી પોશાક ઉપર એક મોટું સાદું એપ્રન બાંધી લઇ 'એડી'ને નહવાડવામાં પ્રિન્સેસ કેવી મોજ માનતાં તે દાયા "મેરી" મગરૂરી સાથે યાદ કરે છે. આ વડા પુત્ર ડયુક ઑવ ક્લૅરન્સના જુવાન વયે નીપજેલાં મૃત્યુના અસહ્ય દુઃખ તળે રાણી

અલેકઝાન્ડ્રાની જિંદગી મહિનાઓ સુધી જે રીતે કચડાઇ ગઇ, તેજ દેખાડે છે કે આ પ્હેલાં બાલક તરફ માતાનો પ્રેમ કેવો અગાધ હતો.

અલેકઝાન્ડ્રાની પધરામણી સાથે જે ઉમેદો પ્રજાએ પોતાના મનમાં બાંધી હતી તે સઘળી પરણેલા સંસારના પ્હેલાં વર્ષોમાંજ પાર પડી. રાણીશ્રીના એકાંતવાસને લીધે લંડનનાં બોહલાં મંડળની પ્રિન્સેસજ તાજ વગરની રાણી થઇ પડી; પણ જેટલી ઉલટથી તેઓ જાહેર તેમજ સંસારી મેલાવડાઓમાં ભાગ લેતાં તે કરતાં વધારે ખંતથી તેઓ સખાવતી ખાતાંઓ ખીલવવા પાછળ મંડયાં. તેમનાં અગણિત પરમાર્થિ કાર્યોનો પાયો સને ૧૮૬૩ ના જુન માસમાં નખાયો, કે જ્યારે તેઓએ સ્લફ ખાતે નાવારસ બાલકો માટે બંધાયલાં નવાં આશ્રમસ્થાનના વાસ્તાંની શુભ ક્રિયા પોતાના બખ્તાવર હાથે કીધી. વળી ૧૮૬૬ ના જુલાઇ માસમાં ફાર્નિંગહેમ ખાતે ન્હાના છોકરાઓ માટે એક એવાજ બીજા મકાનનો પાયો નાખવાની તેમને હાથ થયલી ક્રિયા ખાસ નોંધવાજોગ છે, કે જયારે આ પ્રજાપ્રિય શાહજાદીએ પ્હેલીજવાર જાહેરમાં એક ન્હાનું ભાષણ કરી રૈયતનાં હૃદય ઉપર ઘણી અસર કીધી હતી.

સને ૧૮૬૫ ના જુન મહિનામાં પ્રિન્સને ત્યાં એક બીજા શાહજાદાની વૃધ્ધિ થઇ જે વડા કુંવરના અકાલ મરણથી આજે ઇંગ્લિંડની રાજગાદીનો વારસ થયો છે, અને જેણે બે વર્ષ ઉપર આ દેશમાં પધારી સર્વ પ્રજાના દિલ જીતી લીધાં છે.

એ રીતે નામવર અલેકઝાન્ડ્રાના પરણ્યા સંસારનાં વર્ષો કુટુંબના વ્હાલ અને પ્રજાના આશિષ વચ્ચે સરળ પસાર થયાં. પણ સંપૂર્ણ સુખથી છલછલતા જિંદગીના મધુર પ્યાલામાં અચાનક એક ઝેરી કતરો ભેળાયો, જેની અસરથી આપણી આ વ્હાલી શાહજાદીની સ્થિતિ થોડી વાર ઘણી ચિંતાતુર થઇ પડી.

શાહજાદીની બાવીસમી વર્ષગાંઠનો શુભ અવસર સેન્ડ્રિંગહૅમના ગામડામાં ભારે ઉલટથી પાળવામાં આવ્યો, જ્યાંથી લંડન પાછાં ફરવા પછી થોડે દિવસે પ્રજાએ જાણ્યું કે અલેકઝાન્ડ્રાને સંધીવાના ઘણા સખ્ત હુમલા સાથે તાવ લાગ્યો હતો. એ ખબર પછી ચાર દિવસમાં રાજપુત્રને ત્યાં પુત્રીની પધરામણી થવાની વધાઇ જાહેર થઇ. હવે "સોસાયટી" નાં ફાકડાં પંખેરાઓ ખુશી થયાં કે શાહજાદીની "સુવાવડની પીડા" પતી ગઇ, અને નજદીક આવતી મોસમમાં પાદશાહી ધામધુમોમાં ખલલ થવાની નથી! પણ સઘળાંની વકીથી ઉલટુંજ થયું. અલેકઝાન્ડ્રાની નબળાઇ વધતી ગઇ, અને સંધીવાની કલતરથી બિછાણામાં હિલવાને પણ તેઓ અશક્ત થઇ પડયાં.

અસહ્ય વેદના વચ્ચે દાહડાઓ અને રાત્રીઓ પસાર થઇ, અને ઊંઘ યા કરાર વિના શાહજાદીની હાલત અતિ ચિંતાતુર થઇ પડી. પણ સેવટે તે પરમકૃપાળુ પિતાએ પ્રજાની પ્રાર્થના સાંભળી, ધીમો સુધારો થતો જણાયો, અને છ માસની બેકરારી પછી પ્રિનસેસ ફરતીહરતી થઇ. આ બીકટ સમયમાં શાહજાદીએ પોતાનું ધૈર્ય કેવી સ્તુતીપાત્ર રીતે સાચવ્યું હતું તે તો તેમની સારવારમાં ખંતથી ખડાં રહેલાં નણંદો, પતિ અને તબીબોજ વર્ણવી શકે. માત્ર એક કે બે વાર દુઃખ નહિજ ખમાવાથી શાહજાદીએ કંટાળીને મોત માગ્યું, પરંતુ તેમનાં નામવર સાસુમાયે સધ્યારો આપ્યો: " વ્હાલી એલિકસ, ત્હારે મોતનો વિચાર નહિ કરવો જોઇયે. તું અમારે ત્યાં સુખ પાથરતી આવી છે, અને તને ખોહવાનું અમને પાલવે નહિ."

બિછાણે પડવા પછી બરાબર એક વર્ષે અલેકઝાન્ડ્રા જાહેરમાં દેખાવ દેવાને શક્તિવાન થયાં. પણ હજી તેમના પગનું દર્દ પૂરેપૂરૂં નાબુદ થયું હતું નહિ, અને લાકડીનો ટેકો લઇ તેમને ખોડાં ચાલતાં જોઇ 'સોસાયટી'ની કેટલીક મૂર્ખ બાનુઓએ પણ તેમની નકલ કરી ખોડાઇને ચાલવાની ટેવ પાડી, અને સમજુઓની હાંસીમાં આવી પડી! પ્રિન્સેસ અલેકઝાન્ડ્રાનો દર્દમાંથી મુક્ત થતાં પ્હેલો વિચાર બીજાં દર્દીઓ માટે હતો. પોતે સાજા થવાની ખુશાલીમાં લંડનની મોટી હૉસ્પિટલોમાં દર્દીઓના મન રંજન કરવાને માટે તેઓએ અનેક હિલચાલો ઉભી કીધી. વળી પ્હેલી તકે તેઓ સેંટ બાર્થોલોમ્યુની હૉસ્પિટલની મુલાકાતે ગયાં, જેની સભાના પ્રિન્સ પોતે અધ્યક્ષ હતા. હજારો લોકોએ આ વખતે મકાનની બહાર ભેગાં થઇ ખુશાલીના પોકારોથી પોતાની માનિતી શાહજાદીને લાંબે વખતે જોતાં વધાવી લીધી. દર્દીઓને ખુશી કરવાને આતુર પ્રિનસેસ ઑાવ વેલ્સે પોતાના પગની પીડા છતાં નજદીક ૪૦૦ દુ:ખિયાંઓના બિછાણા આગળ જઇ ધીરજ અને દિલાસાના મીઠા શબ્દોથી તેમનું દુ:ખ ઓછું કીધું. એજ પછી ત્રણ માસમાં પ્રિન્સના ન્હાના કુટુંબમાં એક બીજી મીઠી કુંવરીનો વધારો થયો, જે માતાની ખાસ કદરવંત દીકરી શાહજાદી વિક્ટોરિયા દાખલ રૈયતને ઘણી પ્રિય છે.

આ પછી તબીબોની સલાહ મુજબ આ રાજવંશી જોડું ઇજીપ્ત જવા ઉપડયું. અહિં બાદશાહી દોરદમામ સાથે ખડતલ રખડ અને રંજની મિશ્રીત મોજ ચાખી પ્રિન્સેસ પોતાને દેશ પાછાં ફર્યાં. આ મુસાફરી દરમ્યાન શાહજાદીની સાદાઇની તેમજ હાડમારીઓ તથા નહિ ધારેલી અડચણો ખુશ સ્વભાવથી ખમવાની ઘણીક વાતો બહાર આવી છે, જે માહેલી એક અત્રે નોંધી લેવાની લાલચ અટકાવી શકાતી નથી. ઇજીપ્તના મુસલમાન વાઇસરૉયે ગ્રેટ બ્રિટનનાં આ ભવિષ્યનાં રાજારાણીની મેમાનદારી માટે કેવી અપૂર્વ ગોઠવણો રચી હતી તે તો "અરેબિયન નાઇટ્સ" માહેલા એક કીસ્સા પેઠે વંચાય છે. પોતાના આ જજમાનના માનને ખાતર શાહજાદી એક દહાડે તેના પાદશાહી જનાનખાનામાં તેની માતા જોડે ખાણું લેવા પધાર્યાં, જ્યાં "દેશ તેવો વેશ" એ કહેવત પ્રમાણે રેવાજ મુજબ સોનાના પાટલાપર બીરાજી છૂરીકાંટાન ઠાઠ વિના હાથવડે ખાણું ખાઇ પોતાની યજમાનને ઘણી રાજી કીધી. *

ઇંગ્લંડ પાછાં ફરવા પછી પાંચ મહિને શાહજાદીએ એક ત્રીજી બેટીને જન્મ આપ્યો જે પોતાના મામાના દીકરાને પરણી આજે નૉર્વેના નવાં રાજ્યબંધન પ્રમાણે તેની ભાગ્યશાલી રાણી થઇ છે. એ પછી બે વર્ષે શાહજાદો જૉન અવતર્યો હતો, જે કુમળી કલી સૂર્યની રોશની માત્ર એકજ દિવસ નિહાળી કરમાઇ ગઇ.

ઇજીપ્તની મુલાકાતની ખુશકારક યાદ રાણી અલેકઝાન્ડ્રાના જીગરમાં ખાસ જગ્યા રોકે છે, કેમકે નવા દેશો જોવા અને નવી પ્રજાઓને પિછાનવાની પોતાની ઉમેદ તૃપ્ત કરવાની આ એકજ તક તે નામદારને મળી હતી. રાજા એડવર્ડની હિંદુસ્થાન ખાતેની યાદગાર મુસાફરી

---

* આ બાવ સનાથ સરખાવતાં આ લખનારે એક વાર જોયલો આ બીજો બનાવ કેવો લાગશે, કે જ્યારે એક ગામડાંની મેજબાનીમાં મુંબઇની એક "સુધરેલી" પારસણ બાઈએ ભોંયપર બિછાવેલી પંગતે જમવાની આનાકાનીભર્યાં અનેક નખરાં કરી પોતાનાં "ગામડચાં"માં ખપતાં પણ "સુધારાવાળાં"ને શરમાવે એવાં ખરાં કેળવાયલાં યજમાનોનાં દિલ પોતાની બેઅદબ વર્તણૂકથી દુ:ખવ્યાં હતાં!

વખતે તેમની જોડે આ દેશ આવવાની તેમની ઘણી ઇચ્છા છતાં અનેક કારણોને સબબે પોતાની આ દેશની વફાદાર પ્રજાની નાઉમેદી વચ્ચે તે વિચાર પડતો મેલવાની ફર્જ પડી હતી. એ નિરાશા જેટલી તેમને તેટલીજ બલકે તે કરતાં ઘણે દરજ્જે અધિક તેમની વિશ્વાસુ હિંદી રૈયતને લાગી હતી, કે જેઓની પોતાનાં આ પૂજ્ય રાણી પ્રત્યેની ફીદાગીરીનું તોલ તે નામદારની વહુની (હાલના પ્રિન્સેસ ઑફ વેલ્સ) સને ૧૯૦૫ માં થયલી પધરામણી વખતના તેમના હરખ અને જોસમાં થયું છે. નામદાર પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સને હિંદી પ્રજાએ પોતાના ભવિષ્યના શહેનશાહ દાખલ માનભર્યો આવકાર આપ્યો, પરંતુ તેની સૌભાગ્યવંતી પત્નીને જે હર્ષ અને વ્હાલથી અત્રે વધાવવામાં આવી તે ભવિષ્યની રાણી લેખે નહિ, પણ માતુશ્રી અલેકઝાન્ડ્રાની પનોતી વહુ દાખલ, શહેનશાહબાનુની અંગત પ્રતિનિધી દાખલ, રાજમાતાના પ્રજા પ્રત્યેના પ્રેમ અને કાળજીની ખુલ્લી જામીનગીરી દાખલ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સૂધી તેણીના માર્ગમાં પુષ્પો વરસાવવામાં આવ્યાં છે.

ગમે એવા સંજોગો વચ્ચે ઘરનું ખરૂં સુખ પેદા કરવાની કુનેહથી ખુદરતે આપણાં રાણીમાતાને નવાજેલાં હોવાથી, જો પાદશાહી મેહેલને બદલે ગરીબડાં ઘર સાથે તેમની સરજત જોડાઇ હોત, તોપણ આજે જે સુખકારક પરિણામ નીપજયું છે તેજ આવત એમાં કશો સંદેહ નથી. તે નામદાર ખરી સુંદરતાનાં કેવાં આશક છે તે તેમના મેહેલોની રચના અને અએવાનોના ઊંચા હુન્નરથી ભરપૂર શણગાર પુખ્ત સાબેતી પૂરી પાડે છે. એ સઘળું તેમના કરવૈયા હાથ અને અકલમંદ ભેજાંની કિંમતી સૂચનાથી થાય છે. ત્યાં દિલને રૂહાત અને આંખોને તાજગી બખશનારા ઠંડા રંગોનું આનંદકારક મિશ્રણ એક ચિતારાની કલાને જેબ આપે એવું હોય છે. નવી નવાઇઓના સંગ્રહો ભરી મકાનોને પ્રદર્શન જેવાં બનાવવાના ઘેલા પવનને તેઓ તરફથી કદી ઉત્તેજન મળ્યું નથી, અને જેમ પહેરવાશમાં "ફૅશન"નાં ગોલામ થઇ દરેક ઘટતી અથવા અણઘટતી ઢબ ધારણ કરવાનું તેઓ ધિકારે છે, તેમજ ઘરશણગારમાં પણ એજ ફાંટાખોર દેવના પૂજારી થઇ "છેલ્લામાં છેલ્લાં" ધતિંગો સ્વીકારવાને તેઓ સાફ ના પાડે છે; અને તેથીજ તેમના મોટા મેહેલો માત્ર જોવાનાં ભપકાદાર પ્રદર્શનો નહિ પણ મનુષ્યની હાજતોને અગત્યનાં સુખ સગવડથી ભરપૂર વસવાનાં ઘરો છે.

ગૃહસ્વામિની દાખલ રાણી અલેકઝાન્ડ્રાના માયાળુપણા અને કદરદાની વિશે તો બે મત છેજ નહિ. પોતાની સાદાઇ અને ખુશમિજાજી પરોણાગતથી તેઓ પરોણાંઓપર એવી અસર કરે છે કે પોતાની યજમાના એક સાધારણ દરજ્જાની સુંદર, ભલી બાનુ કરતાં કંઇ વધારે હોય એમ તેઓ ભૂલીજ જાય છે. ફીલસૂફો અને વિદ્વાનો જોડે તેમનાજ માનિતા વિષયોપર તકરાર ચલાવવાને કદાચ તેઓ અશક્ત હોય, તોપણ ખરે વખતે ખરો શબ્દ બોલવાની તેઓની કુનેહ ખાણાની મેજપર તેમની જોડમાં બીરાજવાનું માન મેળવનારા વિદ્વાનોને પણ વારે ઘડીએ છક કરે છે.

જે અસંખ્ય પ્રજાપયોગી કામોમાં આપણાં શહેનશાહબાનુએ પોતાના અમૂલ્ય વખતનો, બુધ્ધિબલનો અને પોતાના ધનનો હિસ્સો આપ્યો છે, તેની વિગતવાર નોંધ લેવાનું મુશ્કેલ કામ તેમની નમુનેદાર જિંદગીના કોઇ વિસ્તીર્ણ વૃતાંતને માટે રહેવા દઇ, સને ૧૮૭૯ ની

માત્ર એકજ ટુક મોસમ દરમિયાન તેમની થોડીક રોકાણોની એક ન્હાની ટીપ અત્રે રજુ કરૂંછું, જેથી પ્રિય વાચકોને એ ભલી બાનુના પોતાની પ્રજા પ્રત્યેનાં અનંત વ્હાલ અને કાળજીનો કંઇક ખ્યાલ આવશે.

એપ્રિલ ૧૪. સાજાં થવા આવેલાં દર્દીઓ માટે હનસ્ટેનટન ખાતે એક આશ્રમઘર ઉઘાડયું.
મે ૫. ભાડુતી ગાડી હાંકનારાઓની ધર્માદા સભાનાં વાર્ષિક ખાણાંપર બીરાજ્યાં.
,, ૧૫. લકવા તથા ફીફડાંના દર્દને લગતી લંડનની વેસ્ટ એન્ડ હૉસ્પિટલના ફંડની મદદને માટે ફેન્સી બઝાર ખુલ્લું મેલ્યું.
,, ૨૧. ખદી તથા છાતીના દર્દોની હૉસ્પિટલના લાભાર્થે વેન્ટનર ખાતે બઝાર ખુલ્લું મેલ્યું.
જુન ૪. હર્ટફર્ડ બ્રિટિશ હૉસ્પિટલની મુલાકાતે ગયાં.
,, ૧૭. નૉર્ફક અને નૉરિચના પ્રગણાઓનાં નવાં ધર્માદા દવાખાનાનો પાયો નાખ્યો.
,, ૨૨. માંદાં બાલકો માટેની ગ્રેટ ઑર્મંડ સ્ટ્રીટની હૉસ્પિટલની મુલાકાતે ગયાં.
,, ૨૪. હૉર્નસી રાઇઝ ખાતે અલેકઝાન્દ્રા ઑર્ફનેજને લગતી નવી શાલા અને મકાનો ખુલ્લાં મેલ્યાં, અને આઇલિંગટનના વર્કહાઉસની મુલાકાતે ગયાં.
,, ૨૯. વેસ્ટ એન્ડ હૉસ્પિટલના વાર્ષિક ખાણાંપર બીરાજ્યાં.
જુલાઇ ૬. મુગાં તથા બહેરાંઓ માટેના સેન્ટ સેવિયરના દેવલની મુલાકાતે ગયાં
,, ૭. લિસ્ટર સ્કવેરમાં ફ્રેંન્ચ હૉસ્પિટલનો એક વધારાનો ભાગ ખુલ્યો, અને ફ્રેંન્ચ ધર્માદા ખાતાંઓના લાભાર્થે રચેલા મેલાવડામાં પધાર્યાં.
,, ૮. નિરૂપાય રોગોને લગતી હૉસ્પિટલના નવાં મકાનનો પાયો નાખ્યો.
,, ૯. અપર નોર્વૂડ ખાતે આંધળાંઓ માટેની રૉયલ નૉર્મલ કૉલેજની મુલાકાતે ગયાં.
,, ૧૫. હૅમ કૉમન ખાતે નૅશનલ ઑર્ફન હોમ જોવા પધાર્યાં.
,, ૧૭ બ્રૉમ્પટન ખાતે ક્ષય રોગની હૉસ્પિટલના વધારાનાં મકાનોનો પાયો નાખ્યો.
,, ૧૮. છોડીઓને માટેની નૉર્થ લંડન કૉલેજ સ્કૂલની વિદ્યાર્થિઓને ઈનામો વ્હેંચી આપયાં.

પ્રિય વાંચનાર, આ તો ત્રણ મહિનાના કામની એક નોંધ માત્ર છે. એ ઉપરાંત બીજા અનેક જાહેર મેલાવડાઓ અને ખાનગી મિજલસો તે નામદાર પોતાની હાજરીથી શોભાવે છે, જેની ગણત્રી રાખવી સહેલ નથી. આપણે જોયું કે ઉપલી ટીપમાં નોંધેલાં ખાતાંઓ મોટે ભાગે દુઃખી–દર્દીઓના આરામ અને સુખને માટે સ્થાપેલાં ગૃહો છે. ૧૮૭૯ પછીના લગભગ ત્રણ દાહેકાના લાંબા સમયમાં ઇંગ્લંડની પરમાર્થિ પ્રજાના ઇતિહાસને શોભા પમાડનારાં એવાં તો બીજાં કંઇક ખાતાંઓની સ્થાપના થઇ છે, જે સઘળાંને પાદશાહી કુટુંબનો મોટો ટેકો ચાલુ મળ્યો જાય છે. જેમ નવાં ખાતાંઓ વધે તેમ તેમને પ્રજા–પ્રિય કરવાને નવી યોજનાઓ ઘડવી પડે એ તો જાણીતું છે, અને તે સઘળી ગોઠવણોમાં રાણી અલેકઝાન્ડ્રાના જેટલાં ઉમંગી થોડાંજ હશે, અને થોડીજ થેલીઓનાં મોઢાં એ રાજમાતાની થેલી જેટલાં ઝડપથી ઉઘડતાં હશે.

રાજધાનીની ગડબડખોરી જિંદગીની આવી અણહદ રોકાણો વચ્ચે પણ બીજી "ફૅશનેબલ" અને "સોસાયટી"ની મોજ મજાહોમાં ચકચુર સ્ત્રીઓ કરતાં પ્રિન્સેસ પોતાના બાલકોપર વિશેષ ધ્યાન આપતાં. માર્લબરો મેહેલના રાજવંશી દોર વચ્ચે પણ ઇંગ્લંડનાં આ ન્હાનાં કુંવરો અને કુંવરીઓને અતિ સાદાઇથી ઉધાર્યાં હતાં. તેમનો ખોરાક ઘણોજ સુતરો અને પોશાક પણ સાદો હોવાની તેમની ખંતીલી માતા ખાસ સંભાળ રાખતી, અને જરૂર પડે તેમ ન્હાના મોટા

વાંકો માટે સજા કરવાની શિક્ષકોને છૂટ આપેલી હોવાથી ગમે એવા પ્યાર અને લાડ વચ્ચે આ રાજપુત્રીઓ અને પુત્રો યોગ્ય ધાક વચ્ચે કેળવાઇ મોટાં થયાં.

પરંતુ આ રાજવંશી છોડોની ખરી ખીલવણી તો ગામડાંની સાદી અને ખડતલ મટોડીમાંજ થઇ હતી, અને સેન્ડ્રિંગહૅમના મેહેલમાંજ અલેકઝાન્ડ્રાએ પોતાની દીકરીઓને ઘરધણિયાણીને અગત્યની જિંદગીના ઘણા કિંમતી સબકો શીખાડયા છે. ત્યાં દેવલની પડોશમાં ઉભેલી છોડીઓની ઉદ્યોગશાલા રાણીમાતાની ગામડયાં ગરીઓ પ્રત્યેની મહેરબાનીના એક યાદગાર સ્થંભ દાખલ સદાકાળ સચવાઇ રહેશે. તે નામદારની પોતાની જાતિ સખાવતથી આ ખાતાંની સ્થાપના થઇ છે, અને તેમની ચાલુ દેખરેખ હેઠળ ત્યાં ભરતકામ, ગુંથણકામ, સીવણકામ, લેસ વણવાનું કામ વિગેરેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, જેના પ્રતાપે ગરીબ ઘરની ઘણી છોડીઓ પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે.

આ ગામડામાં વળી પોતાની હસ્તીને માટે રાણી અલેકઝાન્ડ્રાને આભારી એવુંજ એક બીજું ખાતું છે, તે ત્યાં આવેલી નમુનેદાર "ડેરી" છે, જ્યાં માખણ બનાવવાની "ડેનિશ" રીત તેઓએજ દાખલ કીધી છે. પોતાની કૂળદીપક શાહજાદીઓને ગરીબ ગવળણો જોડે તેઓ વારંવાર કામ શીખાડવા અહિં મોકલતાં.

એજ પ્રમાણે ગામને બીજે છેડે એક બીજું સુખવાસી મકાન અલેકઝાન્ડ્રાના પરોપકારની ગવાહી આપતું ઉભું છે. પ્રથમ આ એક ખેડુતનું પુરાણું મકાન હતું, જે તેમના પતિની ભયભરી માંદગી પછી પ્રિન્સેસ ઑાવ વેલ્સની સૂચનાથી સેન્ડ્રિંગહૅમના નોકરો તથા રહેવાશીઓને માટે એક હૉસ્પિટલમાં ફેરવી નાખ્યું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાની ખુનખાર લડાઇ વખતે આજ સુખદાયક ઘરને બીમારીથી નબળા થઇ ગયલા અમલદારોના આરામગાહ દાખલ વાપરવાની તેઓએ પરવાનગી આપી હતી, અને ખુદ એમની દેખરેખ હેઠળ દર્દીઓને અનુસરતા ઘણા સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા હતા.

સેન્ડ્રિંગહૅમના ગામડામાં એક લટાર મારતાંજ આ પાદશાહી પાડોશીઓની ભલાઇ અને મહેરબાનીની અચુક નીશાણીઓ જોનારની આંખ સન્મુખ રજુ થાય છે, અને જે ઊંડો પ્રેમ નોકરોને પોતાનાં રાજવંશી શેઠ શેઠાણી સાથે બાંધે છે તે આ ન્હોલી મિલકત સાથના તેમના લાંબા સંબંધ ઉપરથી માલમ પડે છે. તુરતની પરણેલી શાહજાદીએ પોતાના પુન્યવંત પગલાંથી આ ગામડું પવિત્ર કીધું, ત્યારથી રાણીમાતાએ પોતાના મુફલેશ પડોશીઓને ત્યાં જવું આવવું ચાલું રાખ્યું છે. ઘરડાંઓના દુ:ખદર્દની, જુવાનોના પ્યારની, બાલકોના ન્હાના બળાપાઓની તવારીખ તેમને મોઢે છે! તેમની અનંત કાળજીના દાખલાઓની સંખ્યાજ આપણને ચોંકાવે એવી મોટી છે, અને નહિ વકી રાખેલે સ્થળે તેના પુરાવા મળી આવે છે.

સેન્ડ્રિંગહૅમના મેહેલને ગામડાંના એક ઘરની ઉપમા વધુ છાજે છે. એ નવી નવાઇઓનું અથવા ભપકાદાર રાચરચીલાંનું સંગ્રહસ્થાન નથી, કે જેમ ઘણા નવા ઉગી નિકળેલા "મોટા લોકો"ની ગામડાની મિલકતોમાં જોવામાં આવે છે. સરસામાન અસલી, સાદો અને સંગીન બનાવટનો છે; મોઘી પણ તકલીદી અને પવનના એક ઝપાટાંમાં ઉડી જાય એવી હાલની બનાવટની નાજુક ચીજો ત્યાં ભાગ્યેજ નજરે પડે. કુટુંબીઓની સબી અને ચિત્રોથી ભરેલી ભીંતો, વ્હાલાંઓની યાદથી પવિત્રાઈ પામેલી અનેક ન્હાની મોટી ચીજોથી ભરપૂર અભરાઇઓ અને

મેજો અને મરણ પામેલાં પ્યારાં જાનવરોના પુતલાંથી આ ઓરડાઓ એક રાચરચીલાંના વેપારીની વખારોનો ઠંડો નહિ પણ સુખ અને સગવડથી ભરેલાં ઘરનો હેતવંતો આવકાર રજુ કરે છે. અને તે છતાં આ મકાને માર્લબરો હાઉસ કરતાં ઓછા ભવ્ય મેલાવડાઓ દીઠા નથી. આપણાં રાજા રાણી પોતાની પ્રજાને શીખવવા માગે છે કે શ્હેરની ધમાલ અને ભપકાદાર જિંદગી પછી ગામડાંની શાંત અને સાદી જિંદગી જરૂરની અને બની શકે એવી છે.

રાણી અલેકઝાન્ડ્રાના પોતાના ધાસ્તીભર્યા મંદવાડ પછીનાં પાંચ વર્ષ ઘણાં સુખચેન અને નિરાંત વચ્ચે પસાર થયાં, પણ વળી એક નવી આફતે પ્રજા તેમજ રાજકુટુંબને ચિંતામાં ડુબાડ્યાં. શાહાજાદા જૉનની ટુકી જિંદગી ખતમ થઇ તેજ સાલના નવેમ્બર મહિનામાં તેના પિતાની જિંદગીની જોત પણ બુજાઇ જવાના અંત ઉપર આવી. પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ એકાએક ઝેરી તાવના હુમલાથી પટકાઇ પડયો, અને તબીઓએ તેના જીવવાની આશા છોડી. પ્રજા ગભરાટથી ગોયા ઘેલી થઇ ગઇ, અને રાજમાતા વિકટોરિયા જે પોતાના ભલા ભર્થારનો ગમ વ્હાલાં બચ્ચાંઓના સુખમાં મુશ્કેલીથી ભૂલવા લાગ્યાં હતાં તે વળી રડતાં થયાં. ઘણાક દિવસની મૂર્છા પછી તા૦ ૧ લી ડીસેમ્બરે શાહાજાદો શુદ્ધિમાં આવતાંજ ડૉકટરને તારીખ પૂછી બોલી ઉઠયો, "અરે, આજે તો પ્રિનસેસની વર્ષગાંઠ છે!" અને વૈદ ખુશી થયો, કેમકે આ હુસ્યારી આશા આપનારી હતી. પરંતુ આ શુભ દહાડે શાહજાદીને સુખી કરવા આવેલાં સૂર્યનાં એક આવકારદાયક કિરણ જેવી આ આશા ટુક વારમાંજ મરણ પામી, અને પ્રિનસની સ્થિતિ વધુ ચિંતાતુર થઇ પડી. તેની વફાદાર માહબુએ પતિના માંદગીના બિછાણા આગળ રહી ઊંઘ અને ભૂખના ભોગે તેની માવજતમાં પોતાનું જીવતર અર્પણ કીધું, અને ૬ ઠી ડીસેમ્બરથી જે માઠો ફેરફાર શરૂ થયો તેના ગમે એવા ગભરાટ વચ્ચે પણ એક પલ પોતાની ધીરજ અને શાંતિપરથી કાબુ ગુમાવ્યો નહિ. સઘળાં જ્યારે ફિકરથી બેફામ બની ગયાં ત્યારે આજ નાજુક શાહજાદીએ પોતાનું ચિત્ત ઠેકાણે રાખી આશાવંત હૈડે દર્દીની માવજત કીધી.

એ વેળાના પ્રજાના ગભરાટનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. શાહજાદાની જિંદગીના બચાવને માટે આખી દુનિયાના મંદીરોમાં પ્રાર્થના થઇ, પણ જે વ્હાલભર્યા હોઠો હરપલે જગતપિતાની દરગાહમાં તૂટતાં જીગરના ઊંડાણથી અરજ ગુજારતા, તેમની પ્રાર્થના જેવી ખરાં દિલની બીજી કોણની હોય? આખરે ચાર દહાડે સહેજ રૂડો ફેરફાર થયો, અને સેન્ડ્રિંગહૅમના ન્હાના દેવાલયમાં થનારી ખાસ પ્રાર્થનામાં ભાગ લેવા શાહજાદી પોતાના ધણીની સોડમાંથી થોડીક પલ ખસી. જવા અગાઉ એક ઉતાવલી ચીઠીથી તે નામદારે પાદરીને વાકેફ કીધા. "મ્હારા વર ખુદાની મેહેરથી જરા ઠીક હોવાથી હું દેવલમાં આવી શકીશ. પણ ક્રિયા પૂરી થવા અગાઉ મ્હારે તેમના બિછાણા આગળ ચોકી કરવા ચાલી જવું પડશે; તમે થોડા શબ્દો શરૂઆતમાં નહિ બોલી શકો, જેથી તમારી પ્રાર્થનામાં મ્હારાથી ભાગ લેવાય?"

આવી ભારે ચિંતા વચ્ચે પણ પ્રિન્સેસ અલેકઝાન્ડ્રાએ પોતાની આસપાસનાંઓનો વિચાર તર્ક કર્યો હતો નહિ. તબેલામાં એક નોકર–છોકરો પણ આવાજ ઝેરી તાવથી પીડાતો હોવાની ખબર મળતાંજ આ ભલી શેઠાણીએ પોતાના તબીબને તેની સારવાર સારૂં મોકલ્યો, અને તેને માટે પુષ્ટીકારક ખોરાક વિગેરેની સઘળી ગોઠવણ કીધી. વળી એકવાર રોજ તેઓ પોતાના વ્હાલા દર્દીની બોર્દુ છોડી આ પીડાતા બાલકને જોવા તબેલાનો ઉભો દાદરો ચઢી માળા ઉપર તેના બિછાણા આગળ જતાં, અને તેના તાવથી બળતા હોઠોમાં કંઇ કંઇ

રેડી તેનો તલવલાટ અટકાવતાં. સઘળી મહેનત છતાં આ ગરીબ બાલક જીવવા પામ્યો નહિ, અને તેનાં દુઃખી માબાપ જોડે પોતાનાં આંસુ ભેળી આ દિલસોજ શાહજાદીએ તેમને દિલાસો આપ્યો, તેની પાયદસ્ત ક્રિયામાં સામેલ થયાં અને તેની ન્હાની કબર ઉપર આ સાદો પણ ઊંડો મર્મ ધરાવતો લેખ કોતરાવ્યોઃ

"એકને લીધો અને બીજાને રાખ્યો."

તા૰ ૧૧ મી ડીસેમ્બરે શાહજાદાના જીવનની ઓટ આવી ચુકી હોય એવોજ સઘળો દેખાવ થઇ રહ્યો, અને મોત અને જિંદગી વચ્ચે લટકતા આવા ત્રણ દિવસ ગયા. તા૰ ૧૪ મી અને પ્રિન્સ કૉનસૉર્ટની વર્ષિને દીને તો સઘળાં એમજ સમજ્યાં કે પ્રિન્સનો આજનો દિવસ ધરતીપર ખચિત છેલ્લો છે. પણ શુક્ર તે બારેહકતાલાના ! ચોઘડયું વિતી ગયું, અવર ઘડી વહી ગઇ. શાહજાદાની માંદગીએ તે દિવસથી રૂપ બદલ્યું, અને જૈફ માતા તથા જુવાન બાયડીનાં મુખ ફરી હસતાં થયાં. ફેબ્રુઆરીમાં ઑસબર્ન ખાતેથી પાછાં ફરતાં લંડનમાં જે ભારે ધામધુમથી પ્રજાએ પોતાના પ્યારા પ્રિન્સને આવકાર દીધો તે તેમની તાજપોશીની ધામધુમ કરતાં કોઇ રીતે ઓછી નહિ હતી એમ તેમાં ભાગ લેનારાઓ કહે છે.

આ બનાવ પછી જુલાઇ મહિનામાં આ પાદશાહી જોડાંએ પૂર ભપકા સાથે બેઠનલ ગ્રીનનું સંગ્રહસ્થાન ખુલ્લું મેલી લાંબે વખતે જાહેરમાં ભાગ લીધો. એ પછી તુરત ગ્રેટ ઑર્મંડ સ્ટ્રીટમાં આવેલી બાલકોની હૉસ્પિટલના વધારાનાં મકાનનો શાહજાદીએ પાયો નાખ્યો, અને તે પછી વારંવાર પોતાની ન્હાની દીકરીઓને અહિં લઇ જઇ ન્હાનાં દર્દીઓ તરફ તેમની દિલસોજી ઉસ્કેરી દયા તથા પરમાર્થની ભલી લાગણીઓ તેમના અંતઃકરણમાં જાગૃત કીધી. બાલપણમાં વ્હેતો થયલો આ ઝરો કેવો વધ્યો ગયો છે, તે તો રાજકુંવરી-ઓએ આજ સૂધીમાં પોતાનાં માતુશ્રીની પરોપકારી જિંદગીમાં ભાગ લઇ પુરવાર કરી આપ્યું છે.

સને ૧૮૭૫ માં પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સની હિંદુસ્થાન ખાતેની મુસાફરી માટેની તૈયારીઓ ચાલી રહી, અને લાંબા સુખી સંસાર પછી પ્હેલી વાર લાંબી જૂદાઇ વેઠવાના વિચારે આ સુખી દંપતી બહુ ખેદિત થઇ ગયાં. પતિની સાથે રહેવાની ઇચ્છા અને વ્હાલાં બાલકોથી લાંબો વખત વીખુટી થવાની ફિકર વચ્ચે શાહજાદીની લાગણીઓ વ્હેંચાઇ ગઇ, અને ઘણા પુખ્ત વિચાર પછી સેવટે તે નામદારે બચ્ચાંઓ જોડે ઇંગ્લંડમાંજ રહેવાનું ઠરાવ્યું. વરના વિયોગના સાત માસ તેઓએ સેન્ડ્રિંગહૅમના ગામડયાં ઘરમાં ગુપચુપ પસાર કીધા, જે પછી શાહજાદો સહિસલામત પાછો ફરવાની ધામધુમોમાં તેમણે પૂર્ણ ખુશાલીથી ભાગ લીધો. પણ હવે વળી એક નવી જૂદાઇનો વિચાર આવી પડયો. ન્હાના કુંવરોને કેળવણી માટે છૂટા પાડવાની જરૂર હોવાથી તેમની આ સમજુ માતાએ મન કઠીણ કરી ભવિષ્યની જિંદગી માટે તેમને તૈયાર કરવા પોતાના લાડકવાયા પુત્રોને પોતાની આંખ આગળથી હિંમતથી દૂર કીધા. દરિયાવર્દિ કેલવણીને કાજે લડાઇના બારકસો ઉપર અને સૈન્યને લગતાં શિક્ષણ માટે લશ્કરી પાઠશાલાઓમાં બબ્બે વર્ષ ગુજારવા પછી સામાન્ય જ્ઞાન માટે પ્રખ્યાત પાઠશાલાઓમાં ત્રણ વર્ષ સૂધી રહી સાત વર્ષની લાંબી મુદતે જ્યારે શાહજાદાઓ પુખ્ત કેળવણી પામી પાછા ફર્યા, ત્યારે તારૂણ્યના પૂર બહારમાં ખીલતા આ દીકરાઓને જોઇ તેમની માતા હરખાય એ સ્વાભાવિક હતું.

૧૮૮૭ માં રાણી વિકટોરિયાના પચાસ વર્ષના આબાદ રાજઅમલના કનકોત્સવના મહિમામાં ઈંગ્લંડની આલમ રોકાઇ, અને એક કદરદાન દીકરીનાં વ્હાલથી પ્રિન્સેસ ઑવ વેલ્સે આ મહત્વના પ્રસંગની અનેક ધામધુમોમાં ઉલટથી ભાગ લઇ પોતાનાં પૂજ્ય સાસુજીની જાહેર જંજાલો અને રોકાણોનો ઘણો બોજો પોતાને ખભે ખેંચી લઇ કેવો ઉમંગી ભાગ ભજવ્યો હતો તે આ યાદગાર પ્રસંગની તવારીખમાં નોંધાઇ રહ્યું છે.

એ પછી બીજેજ વર્ષે તા૦ ૧૦ મી માર્ચના મંગલ દિવસે પ્રિન્સ અને પ્રિન્સેસ ઑવ વેલ્સે પોતાના લગ્નનાં પચીસ સુખી વર્ષોનો રૂપેરી ઓત્સવ કુટુંબ અને પ્રજાના હર્ષ વચ્ચે યોગ્ય ખુશાલીથી પાળ્યો, જેમાં ભાગ લેવા તેમનાં ડેનિશ તથા બેલ્જિયન ખેશીઓ ખાસ આવ્યાં હતાં. તેમના લગ્ન પ્રસંગે જે કુંવારી ઉમરાવજાદીઓને તેમની ખાસ સાહેલી થવાનું માન મળ્યું હતું તે માહેલી એક કહે છે કે “અમે બધાં ઘરડાં થયલાં લાગતાં હતાં, પણ પ્રિન્સેસ તો જેવાં લગ્નને દહાડે હતાં તેવાંજ જુવાન અને સુંદર પચીસ વર્ષ પછી રહ્યાં હતાં.”

એ પછીનું વર્ષ અલેકઝાન્ડ્રાની જિંદગીમાં એક ખાસ સુખી યાદ સાથે જોડાયલું છે, તે તેમના ન્હાનાં કુટુંબમાં થયલાં પ્હેલાં લગનનો શુભ અવસર હતો. તે નામદાર પોતાનાં બાલકોના વ્હાલમાં એટલાં વિંટળાયલાં રહેતાં કે તેમને પરણાવી પોતાથી વીખુટાં કરવાનો વિચાર હજી કોઇ દિવસ તેમને આવ્યોજ નહિ હતો. વળી દીકરા–દીકરીઓને રાજકીય સબબોને સારૂ રાજ્યાધિકારીઓની મરજી પ્રમાણે લગ્નના બાજારમાં વેચવાનો પણ તેમનો એરાદો નહિ હતો. કુંવર–કુંવરીઓ લાયક વયે આવતાં તેમને પરણાવવાનો સવાલ એકવાર ઉભો થતાં તેઓ બોલ્યાં હતાં, “હું આશા રાખું છું કે તેઓ બધાં પ્યારને ખાતર પરણશે. પણ તેમને મ્હારાથી દૂર કરવાનો વિચારજ હું ખમી શકતી નથી.” પણ પરમેશ્વરે યોજેલા આ બનાવે માતાની ફિકર વચ્ચે પણ પોતાનો માર્ગ લીધો, અને રાજમાહાલય પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સની આ “પ્હેલી ભલાઇ”થી ગાજતો થયો. કોઇ “રાણીનો વીરો” નહિ પણ એક “ઉમરાવજાદા”ના આવવાથી પ્રિન્સના કબીલામાં એક નવો વધારો થયો, અને રાજમાતા તથા રૈયતના હર્ષ વચ્ચે શાહજાદી લુઇઝ અર્લ ઑવ ફાઇફ જોડે પરણી સુખી થઇ.

એ પછી વડા પુત્ર આલબર્ટ વિકટરનો વિવાહ પ્રિનસેસ મે સાથે નક્કી થયો. પણ અફસોસ! એવામાં શાહજાદાના જીવનની દોરી તૂટી ગઇ. અચાનક તે સખ્ત બીમારીમાં પડયો, અને જે દિવસે તે પોતાની પ્યારી પરણેતરને લઇ દેવલમાંથી હસ્તે મુખે પાછો ફરવો જોઇતો હતો, થોડા કલાક અગાઉ તો તે સદાની નિંદમાં સૂતો. આ વખતની રાણી અલેકઝાન્ડ્રાની સબુરી અને સહનશીલતા જોઇ સહુ કોઇ અચરત થયાં. પ્હેલેથી છેલ્લે સુધી આ દુઃખી માતાએ એકચિત્તે પોતાના બેટાની માવજત કીધી, અને સેવટ સુધી મક્કમ મનથી એક પણ આંસુ ખેરવ્યા વિના આ પ્યારા સપૂતની સોડમાં હાજર રહી. તે વખતનો હૃદયભેદક દેખાવ નજરે જોનાર એક જણ કહે છે કે પ્રિન્સે પોતાના પ્યારા પુત્રને મુવેલા જોઇ હાથોમાં માથું દાબી પોક મૂકી, પણ શાહજાદી તો જાણે સંગેમરમરમાં કોત્રેલું પુતલું હોય તેમ સ્તબ્ધ થઇ ગયાં.

પાયદસ્ત–ક્રિયાના દુઃખકારક સમય સુધી આ હિંમતવાન માતાએ પોતાની ધીરજ સાચવી, પણ એકવાર દીકરો ઠંડી જમીનમાં ડટાવા પછી મનપરનો કાબુ ખોહી તે ઊંડા ગમમાં

ગીરફતાર થઇ. તુરત વેળા જાહેર જિંદગી ત્યાગ કરી તે નામદાર સેન્ડ્રિંગહૅમ ખાતે એકાંતમાં જઇ વસ્યાં, જ્યાં દુઃખિયાંઓને ધીરજ આપવા અને પોતાની પેઠે શોકમાં ડુબેલાંઓને દિલાસો દેવામાં તેઓ પોતાનો વખત રોકતાં. પોતાનાજ જેવી રડતી થયલી માતાઓ તરફની તેમની કાળજીના ઘણા અસરકારક દાખલા મોજુદ છે.

એક વાર સેન્ડ્રિંગહૅમના રસ્તાપર ફરતાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને બોજો ઉપાડી મુશ્કેલીથી ચાલતી જોઇ તે નામદારે તેને વાતે ઉભી રાખીઃ

"આવો જબરો બોજો તું કાં ઉંચકે છે?," તેઓએ મીઠાશથી પુછ્યું. "એ ત્હારે માટે ઘણો ભારી છે."

"શું કરૂં, બાઇ?" ડોસીએ ભીંજેલી આંખો તેમના તરફ ઉંચકી ઉત્તર વાળ્યો, "મ્હારો શ્યાણો દીકરો જૅક મ્હારૂં એ કામ કરતો હતો, પણ તે મરી ગયો, ને હું જો નહિ કરૂં તો ભૂખે મરૂં."

તે બાપડીને કેટલાક ધીરજવંત શબ્દો કહી તેઓ વીદાય થયાં, અને તેજ સાંજે તે ડોસીને માટે એક ખચ્ચરનું ગાડું ભેટ મોકલ્યું. આ પછી વારંવાર તેઓ તેણીને ઝુંપડે જતાં, અને બોલતાં કે, "મ્હારૂં દુઃખ સમજી મ્હારી સાથે રડતી આ ડોસીને મળવાથી મને કેટલી ધીરજ મળી છે."

આ ગમખાર બનાવ પછી નજદીક દોઢ વર્ષ સૂધી પ્રિન્સેસે જાહેરમાં કશો ભાગ લીધો નહિ, અને ત્યારેજ તેમની માયાળુ હાજરીની ખરી કિંમત પિછાનવાને પ્રજા શક્તિવાન થઇ. તેઓ દુઃખ વીસારવા પોતાની દીકરીઓને લઇ લાંબી મુસાફરીએ ગયાં, જે દરમ્યાન દીકરા જ્યૉર્જની શાહજાદી મે સાથની સગાઇની વધાઇ તેમને મળી. તેઓ આ સાંભળી ખુશી થયાં કે જે કોમળ કુંવરી પરણવા અગાઉ વિધવા થઇ પડી હતી તે અંતે એક ભર્થારના બ્હાલમાં સુખી થઇ, અને પોતાની સદ્‌ગુણી વહુને પાછી મેળવવા પોતે નસીબવંત થયાં. આ પછી પ્રિન્સેસની તબિયતમાં પણ મનમાનતો ફેરફાર થતો ગયો, અને થોડા વખતમાં તેઓ આગલનાં જેવાંજ હસતાં અને ખુશાલ, પોતાની નરમાશ અને માયાથી સર્વને સુખી કરતાં અને સુખ મેળવતાં થયાં.

એ પછી ત્રણ વર્ષે કુટુંબમાં ફરી શાદી રામશનીની તૈયારી ચાલી, અને પ્રિન્સેસને પોતાની મસ્તાન લાડકી અને છેલ્લી દીકરી મૉડને પોતાથી અળગી કરવી પડી. અત્રે નોંધવું જોઇયે કે આ સઘળાં લગ્નોથી આપણું રાજકુટુંબ વીખેરાઇ ગયું નથી, પણ વહુ અને જમાઇઓનાં ધાડાં જોડાણથી તથા બાલબચ્ચાંઓની વૃદ્ધિથી ખીલીને વધેલું આ સુંદર વૃક્ષ પોતાની બોહલી છાયા હેઠળ પ્રજાને વધુ સુખ પમાડતું રહ્યું છે.

એ પછી મહારાણી વિક્ટોરિયાના રાજ અમલનાં ૬૦ વર્ષની જ્યુબિલીના મહોત્સવમાં તેમનાં વ્હાલાં વહુ રોકાઇ ગયાં. એ ટાંકણે લંડનના લાચાર ગરીબોને આપેલી જંગી જયાફતની યોજના એમનાજ દયાલુ હૈડાંને આભારી હતી. એ ધામધુમની ગડબડ પૂરી થતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઇની આફત પ્રજા ઉપર આવી પડી, જ્યારે પ્રિન્સેસની મહેનત અને માયાભરી ખંતથી ઉભી થયલી તરતી હૉસ્પિટલ "પ્રિન્સેસ ઑવ વેલ્સ હૉસ્પિટલ–શિપ" તૈયાર કરી લડાઇના મથક ખાતે રવાના કરવામાં આવી હતી.

મિસ ફ્લૉરન્સ નાઇટિન્ગેલની શુભ મહેનતથી ઉભી થયલી દયાળુ દાયાઓની ફોજે આપણાં શાહેનશાહબાનુ ઇંગ્લંડ દેશમાં આવ્યાં ત્યારથી તેમનું વિશેષ લક્ષ ખેંચ્યું છે. આપણે જોયું છે કે ગોયા કુલ ખલકમાં વ્હેતો દયાનો ઝરો આ દયાની દેવીના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોય તેમ તે નામદારનાં પરોપકારી કાર્યો પૃથ્વીને એકથી બીજે છેડે પોતાની ભલી અસરો જણાવતાં રહે છે. તેવી એક દિલસોજ શાહજાદી દુઃખિયાંને પોતાની જિંદગી અર્પણ કરી બેઠેલી આ ભલી બાઇઓની સેવા વખાણે એ કુદરતી છેજ. તેમના કામકાજમાં નામદાર રાણી સદા ઉલટભર્યો ભાગ લેતાં હતાં, પણ હવે તેમને લાગ્યું કે જો તેમના દરજ્જાની એક પાદશાહી બાનુનો તેઓ સાથનો ઘાડો સંબંધ જાહેર થાય તો તેઓની મંડળીને નકી ઘણો લાભ થાય. આ મતલબથી સને ૧૯૦૦ ના સાલથી દર વર્ષ તેઓએ એ દયાની બ્હેનોને પોતાના મેહેલમાં મેજબાની આપવાની સ્તુતીપાત્ર શરૂઆત કીધી. એ ટાંકણે તે નામદારે એક હજાર "નર્સો"ને ખાત્રીપત્ર તથા ઇનામો વ્હેંચી આપ્યાં હતાં, અને ત્યાર પછી દર વર્ષ તેઓ એ ક્રિયા બકિંગહૅમ મેહેલના બગીચામાં કરતાં રહ્યાં છે.

સિપાહીો અને ખલાસીઓના કુટુંબોને લગતી મંડળીનાં પ્રમુખ દાખલ રાણી અલેકઝાન્ડ્રાએ ખાતાંને માટે નાણાંની ઘણી મોટી રકમ ભેગી કરી શક્યાં છે, અને લડાઇથી ખુહાર થયલા ઘણા કબીલાઓને મદદ કરી નીભાવવાને તેઓએ પોતાનો દયાળુ દસ્ત લંબાવ્યો છે.

દુઃખિયાંને કરાર આપવા અને દર્દીઓનો ટલવલાટ ટાળવાની ખાસ કાલજીથી આપણાં રાણીમાતા દર્દોના ઉપાયોની નવી શોધો જાણવા અને જાહેરમાં આણવા સદા તત્પર રહે છે. એમનીજ ખંતીલી કોશેશથી પ્રોફેસર ફિન્સનનો "લ્યુપસ" નામનું ચામડીનું દર્દ રોશનીની મદદથી સાજું કરવાનો ઉપાય લંડન હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તો પ્રો૦ ફિન્સને ડેનમાર્કમાં ખુલેલાં ખાતાંની તે નામદારે ખાનગી મુલાકાત લીધી, અને તેની રૂડી અસર વિશે પોતાની ખાત્રી થવા પછી તેઓએ પોતાની ગીરેથી લંડન હૉસ્પિટલના બે તબીબો તથા બે દાયાઓને એ ઉપાયનો અભ્યાસ કરવા પ્રો૦ ફિન્સનના "ઇન્સ્ટિટયુટ" માં ડેનમાર્ક મોકલ્યાં, અને તે પછી પોતાનેજ ખર્ચે ઉપલી હૉસ્પિટલમાં એ દર્દનો ખાસ ઓરડો તૈયાર કરાવી તેમાં જોઇતા સાંચા તથા હથિયારો વિગેરેની મદદ કરી એ કમકમાટભર્યાં દુઃખમાં સબડતા ઘણાક જીવડાઓના આશિષ મેળવ્યા છે.

રાણી દાખલની પોતાની સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરી કોઇવાર પણ રાજપાટની ખટપટોમાં વચ્ચે આવી અલેકઝાન્ડ્રાએ રાજયાધિકારીઓને માટે ગુંચવાડાઓ ઉભા કીધા નથી. એમનું કાર્ય સદા પ્રજાના રક્ષણાર્થે લાભકારક યોજનાઓ ઘડવામાં રહે છે. સ્ત્રીપંથની હાલત ચઢતી કરવાને લગતી દરેક હિલચાલ તેમની દિલસોજ મદદ મેળવે છે, અને સ્ત્રીઓને ચઢતી કેળવણી આપી જગતમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની દરેક યોજનાને તેઓ બનતું ઉત્તેજન આપે છે. વળી "નર્સ" પૂરી પાડનારાં ખાતાંઓને પોતાના તન અને મનથીજ નહિ પણ ધનથી તેઓ કેવાં સહાય થાંય છે તે જાણીતું છે, અને પોતાની માનિતી વૈદાંની વિદ્યાનો શોખ સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન કરી સ્ત્રી–તબીબોની સંખ્યા વધારવાની એમની કોશેશો જેટલી તારીફ લાયક તેટલી ફતેહમંદ નિવડી છે. અને એમનીજ કાળજીભરી સૂચના ઉપરથી માજી વાઇસરૉય લૉર્ડ ડફ્રિનનાં દયાળુ પત્ની લેડી ડફ્રિને અત્રે સ્થાપેલાં ફંડનાં ભલાં પરિણામો ઉપરથી હિંદી પ્રજાને તેનો ઘણો શુભ અનુભવ મળ્યો છે.

૧૮૯૮ માં પ્રિન્સેસ ઑવ વેલ્સનાં ભલાં માતાજી—યુરેપના અનેક દેશો સાથે ઘાડો સંબંધ ધરાવતાં કુલ "યુરોપનાં સાસુ"—નાં વૃદ્ધ વયે નીપજેલાં મરણથી તે નામદારને ઘણું દુઃખ થયું. એ પછી અઢી વર્ષના ટુંક અરસામાં રાણી વિકટોરિયાના માતમભર્યા મોતથી શાહજાદીએ એક બીજી મમતાળુ અને કદરદાન માતા ખોઈ. આ પૂજ્ય સાસુનો સાળો તેમની બખ્તાવર વહુપર હવે ઉતર્યો, અને આપણે હિંમતથી કહીશું કે રાજપત્નીના અગત્યના દરજ્જાને પોતાના સદ્ગુણ, ડહાપણ અને વિદ્વતાથી શોભાવનારી, અલેકઝાન્ડ્રાની બરોબરી કરી શકે એવી બીજી એક પણ શાહજાદી આગલી અથવા હવે પછીની તવારીખ-માંથી જડવી મુશ્કેલ છે. ઇંગ્લંડનાં તખ્ત સાથે ૬૪ વર્ષ સૂધી જોડાયલો રાણીના અગત્યના સંબંધનો મરતબો વિજયી વિકટોરિયાના અમલના અંત સાથે ઘણા સંજોગોને સબબે સદાનો ઝાંખો પડતે, પરંતુ એક રાજકર્તી રાણીની સત્તા નહિ ધરાવવા છતાં અલેકઝાન્ડ્રા રાજા એડવર્ડની સાચી સલાહકારી રાજપત્ની દાખલ પોતાની ચાલાકી અને કુનેહથી પ્રજાના જીગરમાં, કહી શકાયકે, પ્રથમ હતાં તે કરતાં વધુ માનિતાં અને પ્રિય થઇ પડ્યાં છે. શહેનશાહ એડવર્ડે પણ અલેકઝાન્ડ્રા તરફ પ્રજાનાં માનની લાગણી વધારવાને પોતાથી બનતુ કર્યું છે, અને જમાનાઓથી જડ ઘાલી બેઠેલા રેવાજો તોડી તેમના દરજ્જાની પ્રતિષ્ઠા વધારી આપી છે. અગાઉ કોઇ પણ રાજપત્નીએ નહિ મેળવેલો "ઑર્ડર ઑવ ધી ગાર્ટર"નો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ખેતાબ પોતાની પત્નીને એનાયત કરી, તથા એજ રીતે બાદશાહી સરઘસમાં તેમને સાથે રાખી પોતાની પ્હેલી રાજસભા ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયામાં તેમને સામેલગીરી આપી, તેમજ બાદશાહી રાજગીતમાં તેમને માટે એક ખાસ કડીનો વધારો કરાવી શહેનશાહે પુરવાર કરી આપ્યું છે કે સ્ત્રી પુરૂષથી કોઇ રીતે ઉતરતી નથી, પણ તેની બરોબરી કરનારી, સઘળા વાજબી લાભોપર એકસરખો હક ધરાવનારી, તેની સાચી સલાહકાર અને સહાયકારી ફરેસ્તો છે.

શાંતિમાં શુદ્ધ તમ
રાખ સ્નેહાળ રાણી અમ,
રક્ષ નિજ જાણી.
સ્વર્ગનું વર તેજછત્ર
એ(મના) પર રહો સર્વત્ર;
સુણ તુજ જનભક્તિ અત્રઃ
રક્ષ દેવ રાણી.*

શીરીન કેખુશરો કાબરાજી.

* શહેનશાહની ફરમાસથી રાણી અલેકઝાન્ડ્રાના માનમાં રાજગીતમાં વધારેલી કડીનું ભાષાંતર મ્હારા મિત્ર મી૦ ખબરદારની કવિ-કલમથી રચાયું છે. આપણે ઉમેદ રાખીશું કે મર્હુમ કાબરાજીએ રચેલાં રાજગીતને આ કડી જોડી નિશાળોમાં તથા જાહેર મેળવાડાઓમાં તે છૂટથી વપરાતી રહેશે.

સુધારાની અર્ધી સદી.

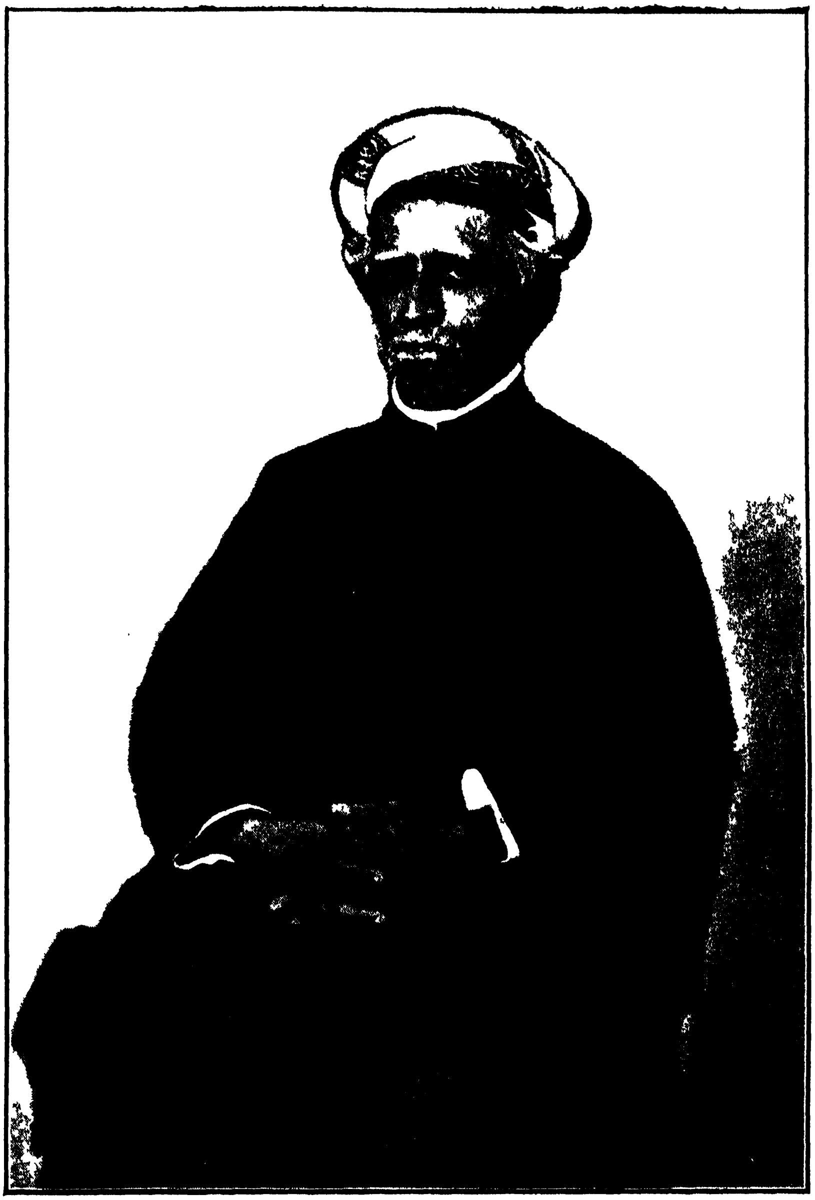
લેખક—મી૦ **પેસ્તનજી ખરશેદજી તારાપોર**, એફ. આર. જી. ઍસ.

> *" We have to deal with Man as a product of Evolution; with Society as a product of Evolution, and with Moral Phenomena as products of Evolution."*
>
> HERBERT SPENCER—*Principles of Ethics.*

હિંદના માજી વાઇસરૉય લૉર્ડ કર્ઝને "લંડન શહેરનું છૂટાપણું" (Freedom of the City of London) મેળવતી વખતે કીધેલાં પોતાનાં યાદગાર ભાષણમાં જણાવ્યું છે તેમ આપણો દેશ એક બાજુએ જંગલીપણાં અને બીજી બાજુએ સુધારા વચ્ચેની સઘળી જગ્યા રોકે છે. ઉપલી બે સીમાઓ વચ્ચે આપણા હિંદી ભાઇબંધો જ્ઞાન અને વૃદ્ધિની જૂદી જૂદી હાલતોમાં મળી આવે છે. એ સઘળી હાલતો માણસાઇ ખીલવણી (Evolution) નો સૌથી રસીલો અભ્યાસ પૂરો પાડે છે.

જ્યાં સૂધી ડારવિનની પેઠે ખીલવણીનો કાયદો વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓની શારીરિક ઉત્પત્તિનેજ લાગુ પાડવામાં આવતો હતો, ત્યાં સૂધી જે હિલચાલો અપ્રાણી (inorganic) છે તેનો અભ્યાસ આપણે માત્ર ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કરતાં આવ્યાં છિયે. પણ હરબર્ટ સ્પેનસરે આપણને શીખવ્યું છે કે આપણા ભાઇબંધોની સર્જતને માત્ર ઇતિહાસની આંખેજ નહિ, પણ શાસ્ત્રની આંખે તપાસવી ઘટે છે. જેમ માણસના શરીરની હિલચાલો તેમ તેના મન અને તેની નીતિની હિલચાલો ખીલવણી (Evolution) ના કાયદા પ્રમાણે થાય છે; અને જેમ તેનું સંસ્થાન તેમ તેનો સંસાર પણ એજ કાયદા મુજબ આગળ વધે છે. સ્પેનસરે એથી પણ આગળ વધી "સાંયોગિક તત્વવિદ્યા" (Synthetic Philosophy) માં એ ખીલવણી જે ક્રિયાઓથી થાય છે તેની વિસ્તીર્ણ સમજણ આપી છે. આ મહાગુરૂનાં શિક્ષણ હેઠળ આપણે જિંદગીને અકસ્માતિક સંજોગો અને નસીબના ફાંટાઓના સરવાળા તરિકે લેખીને કર્મની ભેદી ચાલ ઉપર ભરોસો રાખતાં બંધ પડિયે છિયે. માણસજાતે એક નવો પાઠ મેળવ્યો છે, જેની અસર હેઠળ આપણાં કાર્યો તેમનો સૌથી ઉમદા ઉપયોગ પામે છે, અને એમરસનના બોલોમાં "બજારનું ગાડું સૂર્યનો રથ બને છે."

સ્પેનસરે તેના નિબંધોમાં દેખાડયું છે કે જેમ પ્રાણીનું તેમજ મંડળીનું બંધારણ તેના જૂદા જૂદા ભાગો એકમેક ઉપર આધાર રાખવાથી ઉપજે છે. તેણે વળી સમજાવ્યું છે કે જે ક્રિયાઓ જમીનના પેટામાં કે આકાશના વિસ્તારમાં ચાલે છે, તેજ ક્રિયાઓ ચાલુ માણસના મન અને સંસારના ફેરફારમાં રાજ કરે છે. એ તમામ ક્રિયાઓમાં વસ્તુ, મન, અને સંસારની ખીલવણી સરલતા (simplicity) ઉપરથી મિશ્રતા (complexity) તરફ વધે છે.

The late Mr. DOSABHAI FRAMJI CAMA

One of the Promoters of the *Stree Bodhe*, 1857.

મરહુમ શેઠ ડોસાભાઇ ફ્રામજી કામા

" સ્ત્રીબોધ સભા " ના એક અધિકારી અને સ્ત્રીકેળવણીના પ્રખ્યાત મદદગાર (૧૮૫૭).

The late Mr. KHURSHEDJI NASARWANJI CAMA

One of the Promoters of the *Stree Bodhe*, 1857.

મરહુમ શેઠ ખુરશેદજી નસરવાનજી કામા

સ્ત્રીબોધ સભા " ના એક અધિકારી ને સ્ત્રીબોધના એક સ્થાપક, ૧૮૫૭.

સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચેનું બંધારણ સરલતા ઉપર નહિ, પણ મિશ્રતા ઉપર રચાયલું છે. સ્વીડનબૉર્ગના "એકસરખાપણાના નિયમ" (Doctrine of Correspondences) પ્રમાણે જે કાયદો શરીરની સૃષ્ટિને તેજ કાયદો મનની અને નીતિની સૃષ્ટિને લાગુ પડે છે. દરેક બંધારણ એક કારણ (cause) છે, અને દરેક કારણ તેની અસર (effect) નો પડછાયો છે. જેમ તેના મૂળ બંધારણમાં તેમજ તેનાં છેલ્લાં પરિણામમાં સ્ત્રી–પુરૂષનો સંબંધ મિશ્રતા ઉપજાવવાને સરજાયલો છે. સ્ત્રીની જિંદગી અને પુરૂષની જિંદગી એકમેકને જવાબ કરે છે, અને સ્ત્રીનાં કાર્યો અને પુરૂષનાં કાર્યો એકમેકની પૂરવણી છે.

ત્યારે છેવટની જે અસરો પેદા થયલી જોવાને પુરૂષ આતુર છે, તે અસરોને તે એકલો જન્મ આપી શકતો નથી. સંસારની ખીલવણીમાં સ્ત્રી જે ભાગ બજાવી શકે છે, તે બજાવવાને પુરૂષ કેવળ અશકત છે. રસ્કિન કહે છે તેમ એક પંથ બીજા પંથ કરતાં ચઢિયાતો છે એમ માનવું તદન મૂર્ખાઇભરેલું છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને પોતપોતાના ખાસ ગુણો ધરાવે છે, જે ગુણો સ્ત્રી અને પુરૂષને સંસારમાં પોતપોતાનું ઇશ્વર–નિમિત કાર્ય હાર પાડવાને એકસરખી રીતે લાયક બનાવે છે.

ત્યારે સવાલ ઉભો થાય છે કે સ્ત્રીનું મન જે ગુણો ધરાવે છે તે પુરૂષ–મનના ગુણોથી જૂદા પડે છે, તો સ્ત્રીનું મન પુરૂષના મનથી જૂદું હોવું જોઇયે, અને તેટલા માટે સ્ત્રીને પુરૂષ મેળવે છે તેવાજ પ્રકારની કેળવણી આપવાને બદલે તેનાં અબલા–મનને લાયકની જૂદીજ કેળવણી આપવી જોઇયે. આ તકરાર સામાન્ય રીતે તપાસતાં વાજબી છે ખરી, પણ આપણે એ સંબંધમાં ચોકસ બીનાઓ તપાસવી ઘટે છે. આપણે પ્હેલાં પિછાનવું જોઇયે કે **સ્ત્રીનું મન પુરૂષના મનથી જૂદા પ્રકારનું છે, પણ ઉતરતું નથી.** એ સબબને લીધે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને સામાન્ય વિષયોને લગતાં જ્ઞાનનાં મૂલતત્વો મેળવવાની જેટલું પુરૂષનું તેટલું સ્ત્રીનું મન કુદરતી તલબ કરે છે. ત્યારે જે જે સાધનોથી એ ખુલ્લી જરૂરનાં સામાન્ય જ્ઞાનનો પાયો નાખી શકાય, તે સાધનો જેમ પુરૂષના તેમજ સ્ત્રીના બાબમાં લગભગ એકસરખાં હોવાં જોઇયે. આજ કારણને લીધે દરેક સુધરેલા દેશમાં પુરૂષનું તથા સ્ત્રીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘણુંખરૂં એકસરખું રહે છે. વળી આજ કારણને લીધે સ્ત્રી અને પુરૂષને એક સરખી રીતે જાણવા લાયક જાહેર તથા સામાન્ય બાબતોની ખબરો આપતાં વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનિયાં બંને પંથને ઉપયોગી થઇ પડે છે.

ઉપર જણાવેલાં જ્ઞાનનાં મૂલતત્વો સંપાદન કર્યા પછી સ્ત્રીની કેળવણી પુરૂષની કેળવણીથી જૂદી પડવી જોઇયે એ તદન સ્વાભાવીક છે. પણ અત્રે આપણે એક નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો જોઇયે. કોઇ પણ માણસનું મન તે મન ધરાવનાર આસામી પુરૂષ છે અથવા સ્ત્રી છે એજ સંજોગથી માત્ર પોતાની જાતી વલણ લેતું નથી, પણ તેની આસપાસના સંજોગોથી પણ પોતાની અંગત વલણ મેળવે છે. તેટલા માટે કદાચ આપણે સાધારણ રીતે કહી શકિયે કે ઊંચાં ગણિત જેવા એક બિકટ વિષયનો અભ્યાસ સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષોને વધારે અનુકૂલ છે, તોપણ અમુક વિષય કોઇ પણ સ્ત્રીએ શીખવા લાયક નથી એવો એક સખ્ત કાયદો બેસાડવો, અને જો કોઇ સ્ત્રી ગણિત અથવા શાસ્ત્રનું ચઢતું જ્ઞાન મેળવવાને ખાસ લાયકાત ધરાવતી હોય, તો તે સ્ત્રી હોવાને લીધે તેની કુદરતી વલણને તોડી પાડવી, એ તો કેવળ

ગેરવાજબી છે. પ્લેટો "રીપબ્લિક"ના પાંચમા ગ્રંથમાં સ્ત્રીને પુરૂષ તરફથી શીખવવામાં આવતા સઘળા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાને લાયક ગણે છે, તેનો અર્થ હું માત્ર ઉપર પ્રમાણેજ કરી શકું છું.

હવે એક દેશની ચઢતીનાં પ્રમાણો તપાસતાં આપણને તેના સૌથી કીર્તિવંત સમયમાં દેશના પુરૂષોજ નહિ પણ વળી તેની સ્ત્રીઓ પણ કેળવાયલી હાલતમાં મળી આવે છે. અસલી રોમમાં જવાન રૂમી છોડીઓ વર્જિલ અને હૉરેસ જેવા મહાન કવિઓનાં લખાણોનો અભ્યાસ કરતી હતી. પ્લેટોના વખતમાં ચોક્કસ ગ્રીક સ્ત્રીઓને એ મહાન ફીલસુફે પોતાનાં જગવિખ્યાત જ્ઞાનમંદિર "એકેડેમિયા"ના ચઢતા ખાનગી વર્ગ (inner circle) માં દાખલ કીધી હતી. અસલી ચીનની સ્ત્રીઓ જે ઊંચ સ્થિતી ભોગવતી હતી, તેનો ખ્યાલ એ દેશનું પુરાતન નાટક આપે છે. કદીમ ઇરાનની ઓરતોની લાયકાત વિશે ડૉ૦ હાઉગ શહાદત પૂરે છે. પ્રાચીન આર્યવર્તની સ્ત્રીઓનાં શારીરિક તેમજ માનસિક સૌંદર્યના મહિમાથી હિંદનો કીયો દેશી અજાણ્યો છે ?

પણ છેલ્લી કંઇક સદીઓ સૂધી જ્યારે એક બાજુએ પૂર્વમાં સ્ત્રીની પદવી પાછળ જતી ચાલી, ત્યારે પશ્ચિમમાં તેની સ્થિતિ આગળ વધતી ગઇ. જે કારણોથી એક પ્રજાનો અસ્તોદય થાય છે, તેજ કારણોથી બીજી પ્રજાનો અસ્તોદય થાય છે. ઇતિહાસ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું દર્શન છે, અને સર્વે મહાપુરૂષો તેની નિશાલમાં પોતાના પાઠ મેળવે છે. તે પાઠ જેમ પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના લોકો શીખ્યા છે, અને જ્યારે ઇંગ્રેજો હિંદના રાજકર્તા થયા ત્યારે તેઓ પોતે પશ્ચિમમાં શીખેલા પાઠો પોતાની સાથે આપણી તરફ લઇ આવ્યા. સમાજની સામાન્ય જિંદગીમાં યુરોપે જમાનાઓ થયા સ્ત્રીનો દરજ્જો પિછાન્યો અને વધાર્યો છે, તેના બદલામાં તે આજે દુનિયાના ખંડોમાં પ્હેલી જગ્યા રોકે છે. ઇંગ્રેજી અમલનાં એક અગત્યનાં પરિણામ લેખે આપણી ભૂમિના સુધારકોએ ઇતિહાસનું આ કિંમતી શિક્ષણ સંપાદન કીધું. અબલા વર્ગને તેની આગલી અભણ હાલતમાંથી તારવાની, તેને ઘટતું છૂટાપણું આપવાની, તેને લાયક કેળવણી પમાડવાની જરૂર તેઓ સમજવા લાગ્યા. સ્ત્રી–વર્ગના એવા શૂરા હિમાયતીઓ લેખે હિંદુઓમાં રાજા રામમોહન રાય, કેશબ ચંદ્રસેન, કરસનદાસ મૂળજી, માધવદાસ રૂગનાથદાસ વિગેરે આગલા અગ્રેસરો અને પારસીઓમાં માણેકજી ખરશેદજી, સોહરાબજી શાપુરજી બંગાલી, નવરોજજી ફરદુનજી, કેખુશરો કાબરાજી વિગેરે આગેવાનોનાં નામ આપણે હજી પણ પ્યાર અને આભાર સાથે યાદ કરિયે છિયે.

સ્ત્રીબોધનો જન્મ.

"સ્ત્રીબોધ"ની સ્થાપના દેશી સ્ત્રીની સ્થિતિ સુધારવા માટે, તેના મનને વિદ્યાનાં ફલ ચખાડવા માટે અને તેની કલ્પનાને કલાવંત વલણ આપવા માટે મુંબઇ ઇલાકાના અનેક સુધારકોએ લીધેલાં કેટલાંક અગત્યનાં પ્હેલાં પગલાંઓમાંના એક તરીકે સદા નોંધાઇ રહેશે. ઓગણીશમી સદીનો છઠો દસકો ખાસ કરીને પારસી કોમની તવારીખમાં અસાધારણ જગ્યા મેળવે છે. એ દસકાની શરૂઆતમાં "પારસીઓની ધર્મ સંબંધી હાલતમાં સુધારાની રાહનુમાઇ કરવાના હેતુથી" રાહનુમા–એ–માજદયસ્નાન સભા હસ્તીમાં આવી. એ બનાવ પછી છ વર્ષે "સ્ત્રીબોધ" માસિકની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને લગભગ તેટલોજ વખત પાછો ગયા બાદ

The late Mr. SORABJI SHAPURJI BENGALEE, C.I.E.

One of the Promoters of the *Stree Bodhe*, and its Editor from 1857 to 1859.

મરહુમ શેઠ સોહરાબજી શાપુરજી બંગાળી, સી. આઇ. ઇ.

સ્ત્રીબોધ સભા " ના એક અધિકારી અને **સ્ત્રીબોધ**ના એક આગલા અધિપતિ,

૧૮૫૭ થી ૧૮૫૯.

The late Mr. MANOCKJI CURSETJI

Founder of the Alexandra Girls' Institution, the first English School for native girls in Bombay.

મરહુમ શેઠ માણેકજી ખરશેદજી

મુંબઇની અલેકઝાન્ડ્રા સ્કુલના સ્થાપક.

"સ્ત્રી કેળવણી અને સ્ત્રી સુધારાના મુરબ્બી, આગેવાન અને સરદાર" મર્હુમ માણેકજી ખરશેદજીએ દેશી અબલાજાતિને ઇંગ્રેજી શીખવવા માટે જાણીતી "એલેકઝાન્ડ્રા સ્કુલ" પ્હેલવ્હેલી ઉભી કીધી. સુધારાની આ સોનેરી પ્હેલ પછી પસાર થયલી અર્ધી સદી દરમ્યાન ઉપલા ત્રણે ખાતાંઓ અગત્યની સેવા બજાવતાં રહી આજ સૂધી પોતાની ઉમદા કારકીર્દીઓ ચાલુ રાખે છે એ બીના ખાસ સંતોષ આપનારી છે.

"સ્ત્રીબોધ"નો જન્મ ૧૮૫૭ ના યાદગાર વર્ષના જાનેવારી મહિનામાં થયો હતો. આ ઉપયોગી માસિકની સ્થાપનાને માટે આપણે મુંબઇના કેટલાક આગેવાન, કાબેલ અને વગવાળા પારસી ગૃહસ્થોની બનેલી સભાનાં આભારી છિયે. મર્હુમ ડોસાભાઇ ફરામજી કામા, ખુરશેદજી નોશીરવાનજી કામા, સોહરાબજી શાપુરજી બંગાલી, અને બહેરામજી ખરશેદજી ગાંધી એ સભાના અધિકારીઓ હતા, જ્યારે તેના સેક્રેટરીઓ તરીકે પ્રથમમાં મર્હુમ મી૦ જાંહાંગીર બરજોરજી વાછા અને તે પછી મુંબઇની હાઇ કોર્ટના સ્વર્ગવાસી જડજ મી૦ ન્હાનાભાઇ હરીદાસ નેમાયા હતા. તે વેળાના અભણ સ્ત્રીવર્ગને ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાનું વાંચન પૂરૂં પાડવાના એકલા હેતુથી આ સાહસ માથે લેવામાં આવ્યો હતો, એટલે "સ્ત્રીબોધ"નું લવાજમ પ્હેલાં દર વર્ષે માત્ર રૂપ્યા એકનું રાખ્યું હતું. ઓગણીશમી સદીની અધવચ્ચમાં જ્યારે છપામણીનો હુંનર આર્જન જેટલો આગળ વધેલો નહિ હતો, તેવા સમયમાં "સ્ત્રીબોધ" જેવું એક મોટા કદનું માસિક બહાર પાડવાનું અને તેને માટે ખાસ વિલાયતથી ચિત્રો મંગાવીને છાપવાનું કામ કંઇ ન્હાનાં ખર્ચનું નહિ હતું. આ કારણોને લીધે ચોપાનિયું ચલાવવામાં નીપજતી ખોટ પૂરી પાડવાને ઉપલા અધિકારીઓમાંના એક સાહસિક અને ઉમંગી આગેવાન મી૦ ડોસાભાઇ ફરામજી કામાએ બે વર્ષ સૂધી દર સાલ રૂપ્યા ૧૨૦૦ ની રકમ મદદ તરીકે આપી હતી.

સને ૧૮૫૯ થી "સ્ત્રીબોધ" દફતર આશકારા છાપખાનાવાળા શેઠો બહેરામજી તથા મહેરવાનજી ફરદુનજી મર્ઝબાનને આપવામાં આવ્યું, જેઓએ એ ચોપાનિયું ૧૯૦૨ સૂધી ચલાવી સને ૧૯૦૩ ની શરૂઆતથી મૂકી દેવા ચાહ્યું, ત્યારે તે પોતાને હિસાબે ચાલુ રાખવાનું કેખુશરો કાબરાજીએ માથે લીધું, અને ચાર દાહેકા સૂધી તંત્રી તરીકે બજાવેલી "સ્ત્રીબોધ"ની વફાદાર સેવામાં માલેકીનો જોખમ ખેંચી લઇ વધારો કર્યો. ઇશ્વરેચ્છાએ આ એવડા સંબંધનું ફલ "સ્ત્રીબોધ"ને આપવા તે ઝાઝીવાર જીવ્યા નથી. પણ હવે પછી "સ્ત્રીબોધ"ની લગામ તેમના કુટુંબનાજ હાથમાં રહેશે એ વિચાર તેના હીતચિંતકોને સધ્યારો આપે છે.

સ્ત્રીબોધના તંત્રીઓ.

"સ્ત્રીબોધ"ના પ્હેલવ્હેલા "અધિપતિ" મર્હુમ મી૦ બહેરામજી ખુરશેદજી ગાંધી હતા. તેપછી શરૂઆતના થોડાક અરસા સૂધી એ ચોપાનિયાંની કટારો મી૦ સોહરાબજી શાપુરજી બંગાલીએ તથા મી૦ જાંહાંગીર બરજોરજી વાછાએ ચલાવી. સને ૧૮૫૯ ના પ્રારંભથી મી૦ ન્હાનાભાઇ હરીદાસે "સ્ત્રીબોધ"ના તંત્રી તરીકે સેવા બજાવી હતી. તેમની જગ્યા ઉપલાં વર્ષની આખરીએ મર્હુમ જાણીતા લખનાર સોહરાબજી જાહાંગીર તાલેયારખાને લીધી હતી. એ પછી પ્રખ્યાત સંસાર સુધારક મી૦ કરસનદાસ મૂળજીએ ૧૮૬૦ થી બે વર્ષ સૂધી તંત્રીપણું ચલાવ્યું. "સ્ત્રીબોધ"ના ઇતિહાસમાં તેના પારસી સ્થાપકોની જોડજોડમાં

એવી રીતે એ હિંદુ અગ્રેસરોનાં વિખ્યાત નામો આપણુને યાદ આપે છે કે સુધારાની શરૂઆતના એ જમાનામાં હીંદુ અને પારસી યોધ્ધાઓ સાથે મળી કામ લેતા હતા, જ્યારે આપણે હાલ જોઇયે છિયે કે હીંદુ સુધારાના સવાલોમાં પારસીઓ ભાગ લે તે કેટલાક હીંદુભાઇઓને રૂચતું નથી.

સને ૧૮૬૨ માં એ જગ્યાપર મર્હુમ મી૦ ન્હાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીના થોડાક મહિનાઓ સૂધી આવ્યા, જે બાદ ૧૮૬૩ માં " સ્ત્રીબોધ " ના તંત્રીનો અધિકાર મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીના હાથમાં પસાર થયો. આ તારીખ પછી (વચ્ચે થોડો વખત સૂધી તેની કટારો સ્ત્રીકેળવણીની આજસુધીની સેવામાં જાણીતા થયલા એ ગૃહસ્થો મેશર્સ ન્હાનાભાઇ નશરવાનજી માસ્તર અને દારાશાહ રતનજી ચીચગરે પોતાને હસ્તક લીધી તે ન્હાનો અરસો બાદ કરતાં) " સ્ત્રીબોધ " નું તંત્રીપણું એજ મહાન લેખકે દાહેકાઓ સૂધી ચલાવી પોતાનાં મરણ સાથેજ પોતાની કલમ છોડી.

જ્યારે ૨૫ મી એપ્રિલ ૧૯૦૪ ની સાંજે તે મરણની ખબર મેં સાંભળી, ત્યારે મ્હારાં અંતરમાં ઉભી થયલી સંખ્યાબંધ લાગણીઓમાં "સ્ત્રીબોધ"નાં ભવિષ્યના વિચારે મુખ્ય જગ્યા લીધી હતી. કાબરાજીની જાહેર સેવાઓની સંફમાં એ માસિકનો ભાગ મ્હારા મનમાં ઓછી અગત્ય ધરાવતો નહોતો. હું માનતો હતો કે એ મહાપુરૂષના વહી ગયા કેડે તેનું પ્રજાકીય કામ આગળ ચલાવવાનો ઉત્સાહ અને કાળજી તેની પોતાની ઓલાદમાં હસ્તી ધરાવતાં હોવાં જોઇયે. એજ કારણને લીધે કાબરાજીનાં મરણ પછી મ્હારી એ વકી પાર પડી છે, તેને માટે કાબરાજીના એક વખાણનાર તરીકે, "સ્ત્રીબોધ"ના એક લેખક તરીકે, અને સાહિત્યના એક ઉપાસક તરીકે હું અત્રે મ્હારો નમ્ર સંતોષ નોંધવાની રજા લઉં છું.

મિસ શીરીન કાબરાજી પોતાના નામાંકિત પિતા તરફથી વારસામાં મળેલાં એ પ્રિય માસિકને કેવી લાયકાતથી ચલાવે છે, તે વિશે મ્હારૂં મત દર્શાવવાની સત્તા આ કલમ હવે ખોહી બેઠી છે. પણ ઘણા સજ્જનો મ્હારી સાથે મળતા થશે કે જે જગ્યા આગલાં વર્ષોમાં કરસનદાસ મૂળજી, સોહરાબજી બંગાલી, ન્હાનાભાઇ હરીદાસ અને કેખુશરો કાબરાજી જેવા નામાંકિત નરોએ લીધી હતી, તે જગ્યા હાલ એક પારસી બાનુ ધરાવી શકે છે એ બીનાજ સ્ત્રી કેળવણી માટે ઉપલા યોદ્ધાઓએ ઉઠાવેલા અર્ધી સદી ભરના પ્રયાસનો એક કેવળ યોગ્ય બદલો છે.

સ્ત્રીબોધનાં લેખકો.

પણ " સ્ત્રીબોધે " મેળવેલી અસાધારણ વિખ્યાતિ તેના શૂરા અને બિનસ્વાર્થી સ્થાપકો, તેના સાહસિક પ્રવર્તાવનારાઓ, તેના નામાંકિત તંત્રીઓને લીધેજ થઇ નહોતી. એ વિખ્યાતિ ઘણે દરજજે તેણે પોતાની આસપાસ ભેગાં કીધેલાં સુશીક્ષિત લેખક-મંડળને આભારી છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પુનર્જન્મ (Renaissance) નાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં જે જે લેખકોએ નામના મેળવી છે,-હિંદુ, મુસલમાન કે પારસી,-તેમાંનાં ઘણાંખરાંઓએ "સ્ત્રીબોધ"માં થોડો કે ઘણો ભાગ લીધો છે, કેટલાંકોએ " સ્ત્રીબોધ " દ્વારાજ વાંચક પ્રજાની પ્હેલી ઓળખાણ કીધી છે. ઓગણીશમી સદીના પ્રખ્યાત ગૂજરાતી કવિઓ નર્મદાશંકર અને દલપતરામનાં સંખ્યાબંધ કાવ્યો "સ્ત્રીબોધ"ની કટારોએ બહાર પાડયાં છે. એ વર્ગના લેખોમાં

The late Mr. BEHRAMJI FURDUNJI MURZBAN

One of the Proprietors of the *Stree Bodhe*, from 1859 to 1879.

મરહુમ શેઠ બેહેરામજી ફરદુનજી મર્જબાન

સ્ત્રીબોધના એક આગલા માલેક, ૧૮૫૯ થી ૧૮૭૯.

Mr. MERWANJI FURDUNJI MURZBAN

One of the Proprietors of the *Stree Bodhe*, from 1859 to 1902.

શેઠ મેહેરવાનજી ફરદુનજી મર્જબાન

સ્ત્રીબોધના એક આગલા માલેક, ૧૮૫૯ થી ૧૯૦૨.

વળી કચ્છના માજી દિવાન અને લોકપ્રિય લેખક મી૦ રણછોડભાઇ ઉદયરામ તેમજ મી૦ છોટાલાલ સેવકરામ, લીંબડીવાળા સુધારક મી૦ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ અને મહુવારહીશ સુધારક મી૦ વલ્લભદાસ પોપટ શેઠની કલમોનાં પણ અનેક પરિણામો પ્રકટ થયાં છે. સ્વર્ગવાસી સર મંગલદાસ નથુભાઈનાં પુત્રી બાઇ હરકુંવરબાઇ મૂળજી બારભાયાની અનેક સુંદર કવિતાઓ "સ્ત્રીબોધ" માં પ્હેલવ્હેલી પ્રકટ થઇ હતી તેની ગૂજરાતી હિંદુઓમાં વધેલી સ્ત્રીકેળવણીના એક ઉત્તમ પરિણામ લેખે અત્રે ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે.

પારસી કવિઓ વિશે લખતાં આપણા ઉદ્યોગી લેખક મી૦ દાદી એદલજી તારાપોરવાળાની સેવા વીસરવા જેવી નથી. મ્હારા મત પ્રમાણે જે જગ્યા હિંદુ લેખકોમાં દલપતરામ રોકી ગયા છે તે જગ્યા પારસીઓમાં મી૦ દાદી ધરાવે છે, એમ કહિયે તો ચાલે.

મ્હારા પ્રિય મિત્ર મી૦ અરદેશર ફરામજી ખબરદારની સુંદર કવિતાઓએ "સ્ત્રીબોધ"ની કટારોને વારંવાર દીપાવી છે. ગૂજરાતી ભાષાના એક ઊંડા અભ્યાસી તરીકે, શબ્દોની મેળવણીના એક મધુર હુંનરમંદ તરીકે, અને માનુષી લાગણીના એક અસરકારક ગાનાર તરીકે મી૦ ખબરદાર આપણા સાહિત્યમાં એક નૌતમ નામ મેલી જવાને સરજાયલા છે.

મ્હારા સુશિક્ષિત મિત્ર મી૦ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનાં કાવ્યો સુંદર અને મનોહર લેખાશે. એમના જેવા સંગીત કાન ધરાવનાર લેખકો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પાંચ પણ જડવા મુશ્કેલ છે. પશ્ચિમના સાહિત્ય, વિચાર અને કલાનો અભ્યાસ કરી મી૦ ન્હાનાલાલે તેમાં પૂર્વનું માધુર્ય અને પૂર્વનું ચાતુર્ય ભેળી પોતાની કવિતામાં કંઇક વિરલાં પરિણામે ઉપજાવ્યાં છે.

નવા લેખકોમાં "લલિત" તથા "વસન્ત વિનોદી"ની લેખણે જે મધુર કાવ્યો "સ્ત્રીબોધ"ને અર્પણ કીધાં છે તેની નોંધ અત્રે યોગ્ય ગણાશે.

હવે આપણે પદ્ય ઉપરથી ગદ્ય ઉપર ઉતરીશું. એ માસિકના આગલા મદદગારો મી૦ જાંહાંગીરજી મહેરવાનજી પ્લીડર, મી૦ બેજનજી દાદાભાઈ મહેતા, ડા૦ ખરશેદજી.ફરામજી બોરી, "જિંદગી ભોગવવાની જુક્તિ"ના કર્ત્તા મી૦ ડોસાભાઇ ફરામજી રાંદેલિયા, અને મી૦ હોરમજજી મંચેરજી ચીચગર વિગેરે પ્રસિધ્ધ નામોની યાદો આપણાં મનમાં એ પ્રસંગે તાજી થાય છે, કે જેઓની સહાયતા કેળવણીની શરૂઆતના તે જમાનામાં ઘણી ઉપયોગી થઇ પડી હતી. પાછલા વખત ઉપર આવતાં ડાકટરો જાંહાંગીર માણેકજી પેન્ટી, રૂસ્તમ ન્હાનાભાઇ રાણીના, અને શ્યાવક્ષ કેખુશરો કાબરાજીનાં બચ્ચાંની માવજત અને શરીર સુખાકારી સંબંધી સેહલાં જ્ઞાન આપનારાં લખાણો ઘણાંક બાઇઓને યાદ આવશે. મર્હુમ કાબરાજીના આ બીજા પુત્રે વૈદાં સિવાય બીજી બાબતો લખવાની પોતાની શકિત "મેહેરાની માયા" નામની બોધદાયક વાર્તા લખીને દેખાડી આપી છે. આજનાં "સ્ત્રીબોધ"ના એક વિદ્વાન મદદગાર મી૦ જીવનજી જમશેદજી-મોદી, બી. એ. છે, જેઓએ બીજાં લખાણો ઉપરાંત છેલ્લાં ચાર વર્ષ સૂધી કાબરાજીનીજ સૂચના ઉપરથી "શાહનામાની સુંદરીઓ" નામનો રસિલો વિષય લખી પારસી સ્ત્રીઓ નીજ નહિ પણ પારસી સાહિત્યની કિંમતી સેવા બજાવી છે. "અનિલ" એ ભેદી નામ હેઠળ મી૦ શીવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિતે ઘણાક રસીલા અને ઉપયોગી લેખોની મિશ્રીત મોજ "સ્ત્રીબોધ"નાં વાચકોને ચખાડી છે. આ માસિકના એક લખનારનું નામ તો "સ્ત્રીબોધ"ના મર્હુમ તંત્રી પણ જાણતા નહોતા. ખુણેખાંચાલે બેસીને સાર્વજનિક

સેવા કરનાર આ વીરો તે "આદમ" ની સહી હેઠળ બહાર પડતો સાહિત્યસેવક છે. એ કલમનાં લખાણો જેમ વાણીના જુસ્સામાં તેમ વિચારના ઉંડાણમાં કેવળ અસાધારણ દીસે છે. તેની મનશક્તિમાં, તેની ભાષામાં, અને તેની એકમાર્ગી રીતિમાં "આદમ" એક ફીલસૂફ છે.

"સ્ત્રીબોધ"ની તવારીખમાં એ સંજોગ ખાસ નોંધવા લાયક છે, કે તેની હયાતીનાં થોડાંક વર્ષો પસાર થતાંજ તેની કટારોમાં દેશી સ્ત્રીઓની કલમથી રચાયલાં લખાણો પ્રકટ થવા પામ્યાં છે. પોતાની ઊંચી કેળવણીનાં એ પહેલાં ફલ "સ્ત્રીબોધ" ને આપનારાં બાનુઓમાં ડૉક્ટર મિસિસ રતનબાઇ રૂસ્તમજી મલબારવાળા, મિસિસ ધનબાઇ બહેરામજી નાણાવટી, મિસિસ સુનાબાઇ દીનશાહ પારખ, મિસિસ રૂપાંબાઇ દોરાબજી રબાડી, મિસિસ પીરોજબાઇ કેખુશરો જીવણજી, મિસિસ ખુરશેદબાઇ પેસ્તનજી પાવરી, મિસિસ રતનબાઇ એદલજી બામજી, મિસ દીનબાઇ અરદેશર ફ. ચીનાઇનાં નામો અત્રે માન સાથે જાળવી રાખવા લાયક છે. મિસ ભિખાઇજી લીમજી પાલમકોટની વિચારવંત અને કસાયલી કલમે "સ્ત્રીબોધ" ને એક ન્હાનો પણ આવકારદાયક હિસ્સો આપ્યો છે. મિસિસ શીરીનબાઇ રૂસ્તમજી સર્વેયરનાં કુદરતી વિદ્યા સંબંધી સેહેલી ભાષામાં સમજ આપનારાં લખાણો કેટલાક વખતથી ચાલુ આવતાં રહ્યાં છે. પણ "સ્ત્રીબોધ" માં એક નામ જે આજ વર્ષો થયાં રમતું રહ્યું છે તે કોણનું? ઘણાં વાચકો સમજી જશે કે હું "પુતલીબાઇ" વિશે બોલું છું. એમની કલમનાં વિધવિધ ફુલોને મર્હુમ તંત્રી હમેશ વ્હાલથી આવકાર આપતા હતા. અંતે જ્યારે એ સાહિત્ય સંબંધ એ બાઇને કાબરાજીના વડા પુત્ર સાથે લગ્નના ગાંઠથી જોડવા કારણભૂત થયો ત્યારે એ પિતાને મળેલા આનંદમાં "સ્ત્રીબોધ" નાં ઘણાં સુજ્ઞ વાંચકો સામેલ થયાં હશે. "પુતલીબાઇ" ની કલમ "સ્ત્રીબોધ" ની સેવા હજી પણ અનેક રૂપે કરતી રહી છે. એમનાં છેલ્લાં લખાણોમાં "બાલકોને બોધ" ની વાર્ત્તામાળા અને "ડૉક્ટર જેકિલ અને મી૦ હાઇડ" નાં ભાષાંતરની યાદ આપવાનુંજ બસ થશે. આ સંબંધમાં "પુતલીબાઇ"નાં બ્હેન "મેહેરબાઇ" (મિસિસ અર્દેશર બહમનજી ચોથિયા) નાં ઉપયોગી લખાણો ભૂલી શકાય એમ નથી.

છેલ્લે આ માસિકનાં બાનુ લખનારાંઓની સંખ્યામાં કેખુશરો કાબરાજીનાં પુત્રીઓની કિંમતી સામેલગીરી વર્ષોથી જણાયલી છે. મેં "કાબરાજી સ્મારક ગ્રંથ"માં નોંધ્યું છે તેમ "સ્ત્રીબોધ"ના સદ્દગત તંત્રીનાં વડાં તથા એક બીજાં પુત્રી મર્હુમ બ્હેનો જરબાનુ અને ત્હેમીનાએ એ કટારોની ઉમદા સેવા બજાવી છે. મને યાદ છે કે કેટલાંક વર્ષ ઉપર પૂણામાં જ્યારે એક પારસી જોડાંની શાદી પછીના મેળાવડામાં અમો સર્વ અમારો વખત રમતગમતમાં ગુજારતાં હતાં, ત્યારે બાઇ જરબાનુ એ સઘળાં ખેંચાણોને બાજુએ મેલી "સ્ત્રીબોધ"ને માટે એક લખાણ તૈયાર કરવામાં રોકાયલાં હતાં. બ્હેનો ગુલબાનુ તથા શેહેરબાનુએ પણ આ ચોપાનિયાને અનેક લખાણો પૂરાં પાડયાં છે, અને હવે સૌથી ન્હાનાં મિસ ફીરોજા એ પ્રજા–સેવાનાં કાર્યમાં જોડાયાં છે.

મિસ શીરીન કાબરાજીનો "સ્ત્રીબોધ" સાથનો સંબંધ તંત્રી તરીકેની તેમની હાલની કારકીર્દીની અનેક વર્ષો અગાઉથી શરૂ થાય છે. એમના સંબંધમાં એક બીના જાણવાજોગ છે કે કાબરાજીની કેટલીક યાદગાર વાર્તાઓનો ઘણોક ભાગ પાછલાં વર્ષોમાં પોતાની વધતી જતી નાકૌવતિને લીધે તેઓ દીકરી શીરીનને પાસે બેસાડી લખાવતા હતા. એ રીતે એ બાઇ ખુદ પિતાના કસાયલા હાથ હેઠળ તાલીમ લેવાને ભાગ્યશાલી થયાં, અને તેઓ કાબરાજીનાં લખાણની લગભગ નકલ કરી શકે છે તે આ ઉપરથી સમજાય છે. તેમનાં પ્હેલાં લખાણોમાં લૉર્ડ એવ-

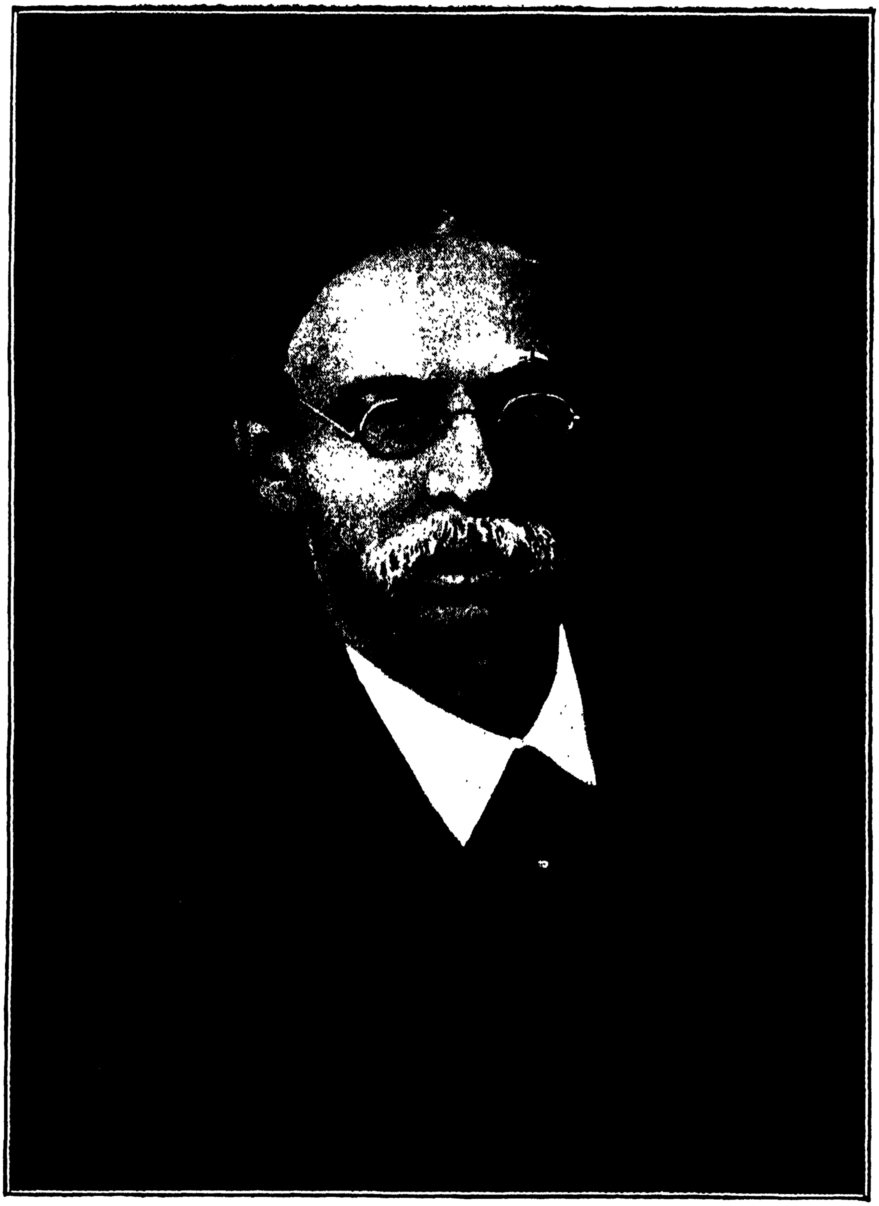

The late Mr. BEHRAMJI K. GANDHI

The first Editor of the *Stree Bodhe*, (1857).

મરહુમ શેઠ બેહરામજી ખરશેદજી ગાંધી

સ્ત્રીબોધના પહેલવેહેલા અધિપતિ (૧૮૫૭).

The late Mr. JEHANGIR B. VACHHA

One of the Promoters of the *Stree Bodhe* and its Editor from 1857 to 1859.

મરહુમ શેઠ જાંહાંગીર બરજોરજી વાછા

"સ્રીબોધ સભા" ના સેક્રેટરી અને સ્રીબોધના એક આગલા અધિપતિ, ૧૮૫૭ થી ૧૮૫૯.

બરીના જાણીતાં પુસ્તક "The Use of Life"નાં કેટલાંક પ્રકરણોનું ભાષાંતર "જિંદગીનો સદુપયોગ" એ મથાળાં હેઠળ "સ્ત્રીબોધ"માં પ્રકટ થયું છે. સને ૧૯૦૪માં પોતાના વિખ્યાત પિતાની ખાલી પડેલી જગ્યાની જોખમદારી સ્વીકાર્યા પછી તેઓએ તેમના અકાળ મરણથી અધુરી રહેલી વાર્તા "સોલીશેઠની સુનાઇ" પૂરી કરવા ઉપરાંત "દોસ્ત કે દુશ્મન?" અને "શુદ્ધો સ્યાવક્ષ"ની વાર્તાઓ બહાર પાડી છે.

૫૦ વર્ષના લખાણસંગ્રહની સામટી તપાસ.

"સ્ત્રીબોધ"નાં લખનારાંઓ વિશે બોલ્યા પછી હવે આપણે તેનાં લખાણો તરફ વળીશું. "વર્ષ પચાશની વાત ઉપર" કેળવણી આપવાનાં સાધનો કેટલાં સાંકડાં હતાં તેનો જયારે આપણે વિચાર કરિયે છિયે, ત્યારે "સ્ત્રીબોધે" પોતાના જન્મ સાથેજ ઓગણીશમી સદીના છેલ્લા પાંચ દાહેકાઓમાં ફેલાવેલી નવી હવાને માટે આપણાં જીગર આભારી બન્યા વગર રહેતાં નથી. એક સાધારણ વાંચનારના મનને ગમતી રીતે વિદ્યાની જૂદી જૂદી શાખાઓનું જ્ઞાન પ્રજામાં ફેલાવવાનું કાર્ય જેમ સ્હેલું નથી તેમ સદા ફતેહમંદ નીવડતું પણ નથી. એ બીકટ કાર્ય "સ્ત્રીબોધે" પાર પાડયું છે. એ ચોપાનિયામાં મનોરંજનને માટે જે નાટકો અને નવલકથાઓએ દેખાવ દીધો છે, તેઓ એકસરખી રીતે નીતિ અને બોધ આપનારાં થઇ પડયાં. પણ વાર્તા અને નાટક ઉપરાંત તેમાં ઇતિહાસ અને શાસ્ત્રને લગતાં સંખ્યાબંધ ઉપયોગી લખાણો છપાયાં છે. "સ્ત્રીબોધ"નાં જૂનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ દેખાડે છે કે તેની કટારોમાં વિદ્યાની દરેક શાખાને લગતું જ્ઞાન બહાર પાડવાની ખાસ કાળજી લેવાઇ છે. એવી રીતે "સ્ત્રીબોધ"માં પ્રકટ થયલી જૂદી જૂદી બાબતોની લેખમાલાઓની એક ટીપ બનાવવામાં આવે તો તે કોઇ પણ રીતે ટુકી જણાશે નહિ. હિંદ, ઇરાન, રોમ, ગ્રીસ, ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ અને બીજા અનેક દેશોની તવારીખ તથા પ્રખ્યાત નર-નારીઓનાં બોધક જન્મ-ચરિત્રોનું જે ઉમદા સાહિત્ય "સ્ત્રીબોધે" બહાર પાડયું છે, તેવું બીજાં ઘણાં થોડાં દેશી ચોપાનિયાંઓમાં આપણને મળી આવશે. શાસ્ત્રને લગતા વિષયોમાં તબીબી વિદ્યા, શરીર વિદ્યા, ખગોલ વિદ્યા, ભૂગોલ વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા, પૃથ્વી વિદ્યા, બલકે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની દરેક અગત્યની શાખા ઉપર અજવાળું પાડવાની એ ચોપાનિયાંએ ખંતીલી કોશેશ કીધી છે.

"સ્ત્રીબોધ" ચલાવવામાં ચાર નિયમો ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયલું દીસે છે:

(૧) વિદ્યાના જૂદા જૂદા વર્ગોનો એક ખુલ્લો ખ્યાલ પ્હેલાંથી જાળવી રાખી દરેક વર્ગને લગતાં લખાણો એકેક પછી નિયમિત રીતે દર માસે બહાર પાડીને જ્ઞાનનાં મૂલતત્ત્વો ફક્ત દેશી સ્ત્રીઓ વચ્ચેજ નહિ પણ વળી દેશી પુરૂષો વચ્ચે ફેલાવવામાં આવ્યાં છે.

(૨) વિદ્યાની તથા બીજી બાબતોની સમજણ વધારે અસરકારક અને મનગમતી રીતે આપવા માટે ચિત્રો છાપવાનો સાહસ મોંઘે ખર્ચે પણ મોકળે હાથે ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. "વર્ષ પચાશની વાત ઉપર" જયારે ચિત્રો છાપવાનું કામ ખર્ચાલુ અને અસાધારણ હતું, તેવા સમયથી કરવામાં આવેલી એ પ્હેલની કિંમત આજે બરાબર પિછાનવી મુસ્કેલ છે.

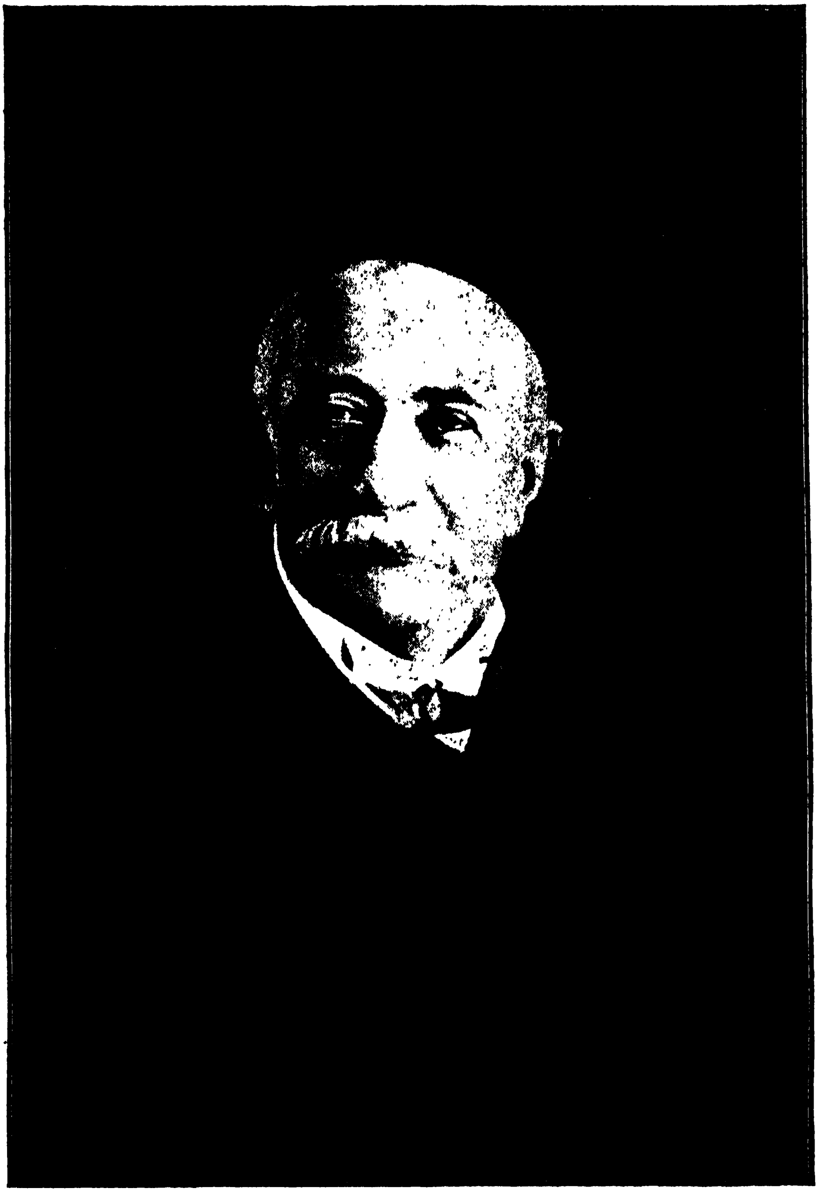
(૩) ચોપાનિયાંના સફાઓમાં જેમ હાથમાં આવે તેમ ગમે તેવાં લખાણોનું "ભરતિયુ" છાપવાની તેના તંત્રીએ કદી પણ છૂટ લીધી નથી, પણ "સ્ત્રીબોધ"ની સ્થાપનાના ખાસ હેતુઓને અનુસરીનેજ દર મહિને તેમાં લખાણોની ચુંટણી કરવામાં આવી છે.

(૪) વાર્તાઓ જે ખરૂં જોતાં જ્ઞાનનું એક ઉપયોગી સાધન છે, પણ જે પરિણામમાં ઘણી વેળાએ માત્ર એક ઉતરતા વર્ગનું સાહિત્ય ઉપજાવે છે, તેમના સંબંધમાં "સ્ત્રીબોધે" એક ઊંચું ધોરણ અમલમાં મેલ્યું છે. આ માસિકમાં પ્રકટ થયલી અનેક વાર્તાઓ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આગેવાન જગ્યા મેળવવાને સરજાયલી છે.

મ્હારૂં કુટુંબ "સ્ત્રીબોધ" દાહેકાઓ સૂધી વાંચતું આવ્યું છે, અને ઇંગ્રેજી ભાષામાં સમાયલા વિસ્તીર્ણ ભંડારના લાભો મેળવવાને હક પામ્યા કેડે પણ ગૂજરાતી સાહિત્ય તરફના મ્હારા પ્રેમથી દોરવાઇને મેં સંખ્યાબંધ કલાકો એ માસિકના જૂના અંકો સાથે મ્હારી જન્મભૂમિમાં પસાર કર્યા છે. આ તમામ કલાકોએ મ્હારૂં મન વેરવા સાથેસાથેજ મને દરેક પ્રસંગે કંઇ નવું જાણવાની તક આપી છે. એજ પ્રમાણે તમો "સ્ત્રીબોધ"નાં પ્હેલાં વર્ષોના અંકો ઉઘાડો, અને તેના સફાઓજ આ માસિકની નાદર તવારીખ સમાન થઇ પડશે. એવા એક અવલોકનમાં તમારી આંખો કોલમ્બસ, બોનાપાર્ટ, સીકંદર, સુએઝ કનાલના યોજક મોં૦ લેસેપ્સ, પીબડી, મૉલ્ટકે, વેલિંગટન, બિસ્માર્ક, ગ્લેડસ્ટન, બ્રાઇટ, રાણી એલિઝાબેથ, લેડી જેન ગ્રે, રાણી યુજીની, પ્રેસિડંટ લિન્કન, મહારાજા રણજીતસિંહજી, ઇસ્માઇલ પાશા, અરદેશર કોટવાલ, જગન્નાથ શંકરશેઠ, ભોપાલનાં બેગમ, ગ્રેસ ડાર્લિંગ, વિકટર ઇમેન્યુઅલ, એચ. એમ. સ્ટેનલી વિગેરે જાણીતાં નર–નારીઓનાં ચરિત્રોપર પડશે, કે તમો સૂર્ય, ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, પૃથવી, મંગલ, બૃહસ્પતિ, શનિશ્ચર, યુરેનસ, વિગેરે આકાશી હસ્તીઓના સંબંધમાં રસીલું જ્ઞાન મેળવશો. અથવા તમો ઇરાનના પાદશાહો કે પૅરિસના પ્હેલવાનો વિશે જાણશો, કિંવા રૂમી તવારીખ માહેલા સફાઓ વાંચશો, અથવા મીસર દેશને લગતી હકીકત પામશો, કે મહાભારતની કથાઓનું શ્રવણ કરશો. કોઇ કોઇ વખત તમો વિદ્યાના વિષયો ઉપર શ્યાવક્ષ અને શીરીન વચ્ચે અનેક જાણવાજોગ સંવાદો ચાલતા સાંભળશો. અહિં તમને કલોરિન, ઑક્સિજન, હાઇડ્રોજન નાઇટ્રોજન વિગેરે વાયુઓનાં ગુણલક્ષણો, વીજળી અને ગડગડાટના કુદરતી ચમત્કારો, કે રેતીના વંટોલિયાની હિલચાલો વિશે જાણવાજોગ માહિતી મળશે; અહિં તમને પૉમ્પીઆઇના ખંડિયેરો અને આફ્રિકાનાં રણો દ્દષ્ટિએ પડશે; અહિં તમને ઉદ્યોગ–હુંનરની અજાયબીઓ દેખાઇ આવશે; અહિં તમને સિદ્ધપદાર્થ જ્ઞાન સંપાદન થશે; અહિં તમને સંસારનાં જૂદાં જૂદાં ચિત્રો દર્શન દેશે; અહિં તમને શેક્સપિયરનાં જવાહીરો હાથ લાગશે. નવલકથા, ઇતિહાસ અને શાસ્ત્રનાં એ સંખ્યાબંધ ઉપયોગી લખાણો વચ્ચે આપણને એક સુંદર અને મનોહર "કૅલિડૉસ્કોપ" મળી આવે છે, જે ચાલુ અને ચાલુ ફરતું આપણી આંખોને દરેક વેળાએ એક નવી જ્ઞાનરચનાનો ભાસ આપે છે.

* * *

"સ્ત્રીબોધ"ની પચાશ વર્ષની કારકીર્દીનાં ચિત્રદર્શનમાં એક આકૃતિ સૌથી વધારે દીપે છે, તેના જયસ્તંભ ઉપર એક નામ સૌથી વધુ જગ્યા રોકે છે. હું કેખુશરો કાબરાજીને પોતાને માટે બોલું છું.—કાબરાજી, જેઓએ "સ્ત્રીબોધ"માં ચાર દાહેકાઓ સૂધી આપણી "માતાઓને જ્ઞાન દીધું,"—કાબરાજી, જેઓએ "સ્ત્રીબોધ"ના તંત્રી તરીકેજ પોતાની પ્રજાસેવાની કારકીર્દી પૂરી કીધી,—કાબરાજી, જેઓએ "સ્ત્રીબોધ"ને સાહિત્ય અને સંસાર સુધારાના ઇતિહાસમાં અમરતા આપી. એક મિત્ર અને સંબંધી તરીકે એ લેખક તરફની મ્હારી લાગણી અંગત છે; પણ જે કાબરાજી "સ્ત્રીબોધ"ના સફાઓમાં જીવે છે, તેમની તરફની

The late Mr. SORABJI JEHANGIR TALEYARKHAN
Editor of the *Stree Bodhe* (1859).
મરહુમ શેઠ સોરાબજી જાંહાંગીર તાલેયારખાન
સ્ત્રીબોધના એક આગલા અધિપતિ (૧૮૫૯).

The late Mr. NANABHAI R. RANINA

Editor of the *Stree Bodhe* (1862).

મરહુમ શેઠ નાહનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીના

સ્ત્રીબોધના એક આગલા અધિપતિ (૧૮૬૨).

મ્હારી લાગણી તો તેઓનાં અસંખ્ય ભાઇબંધોની લાગણીનો અંશ અને પડછાયો માત્ર છે: તો પ્યાર અને આભારનો તે પ્રજાકીય રસ હું શાને માટે મ્હારી કલમમાં વ્હેતો નહિ કરૂં?

આપણે જોઇ ગયાં છિયે કે "સ્ત્રીબોધ" એક વ્યાપારી સાહસ લેખે નિકળ્યું નહોતું. તેની અવશ્યની નેમ દેશી માતાઓને જ્ઞાન આપવાની હતી. એ નેમ પાર પાડવા માટે "સ્ત્રીબોધ"ને કાબરાજી કરતાં વધારે લાયક તંત્રી બીજો મળી શકત નહિ. એક સ્થાપેલાં ધોરણને વફાદારીથી વળગી રહેવાની ધીરજ, ખંત અને સચ્ચાઇ દરેક માણસ બતાવતું નથી. પોતાના મનોરથને શરણ થઇને પગલાં ભરવાં એ કાબરાજીનો મુદ્રાલેખ હતો. તેટલા માટે પોતાની બીજી સંખ્યાબંધ રોકાણો વચ્ચે તેઓ "સ્ત્રીબોધ" તરફનું પોતાનું કર્તવ્ય કદી પણ વીસરતા નહિ. તેમનાં તંત્રીપણા હેઠલ આ માસિકે એક પણ ઉતાવલું કે અઘટિત લખાણ ચાલીશ વર્ષમાં બહાર પાડયું નથી. "સ્ત્રીબોધ"માં તેમની પંકાયલી કલમથી આવતી ચાલુ વાર્તા ઉપરાંત તેઓ પોતે વારંવાર વિદ્યા હુંનરને લગતા બીજા અનેક વિષયો લખતા હતા. વખત અથવા કામનાં સઘળાં દબાણ વચ્ચેથી કાબરાજીએ પોતાનાં ચોપાનિયાને જ્ઞાન અને બોધનાં એક કિંમતી સાધન તરીકે ચાલુ દીપતું રાખ્યું. હાલના હિંદી કેળવણીખાતાંના વડા મી૦ જાઇલ્સના શબ્દોમાં '"સ્ત્રીબોધ" એક સંગીન, તનદરૂસ્ત અને ઉપયોગી માસિક લેખેની હમેશાં સૌથી ઊંચી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે.' એ પ્રતિષ્ઠા સર્વેથી વધુ કાબરાજીને આભારી છે.

કાબરાજીનાં પ્હેલાં લખાણોમાં તેમની કલમથી બહાર પડેલાં નીચલાં નાટકો ભૂલી શકાય એમ નથી, કે જે નાટકો આપણા સૌથી મહાન પારસી લેખકે પેલા સૌથી મહાન ઇંગ્રેજી લેખક શેકસપિયરના અમર ખેલોમાં વ્હેતાં અસાધારણ તત્વો ગૂજરાતી વાંચકો આગળ ધરવાની મતલબથી "સ્ત્રીબોધ" માં પ્રકટ કર્યાં હતાં:

સને ૧૮૬૩..................શેરના સવાશેર,

અથવા

બૈરીઓના શેકાર—બેરડાઇની સજા.

,, ૧૮૬૩............ખોટા હીરા ચલકે ઘણા,

અથવા

બેમરવત બેટા બેટીઓ.

,, ૧૮૬૩............વફા ઉપર જફા,

અથવા

માણસનું ધારવું—ખુદાનું કરવું.

,, ૧૮૬૪..................ધીરાં કામ સાહેબનાં,

અથવા

સામટું સંકટ અને સામટું સુખ.

,, ૧૮૬૪..................કજિયાખોર કબીલાઓ,

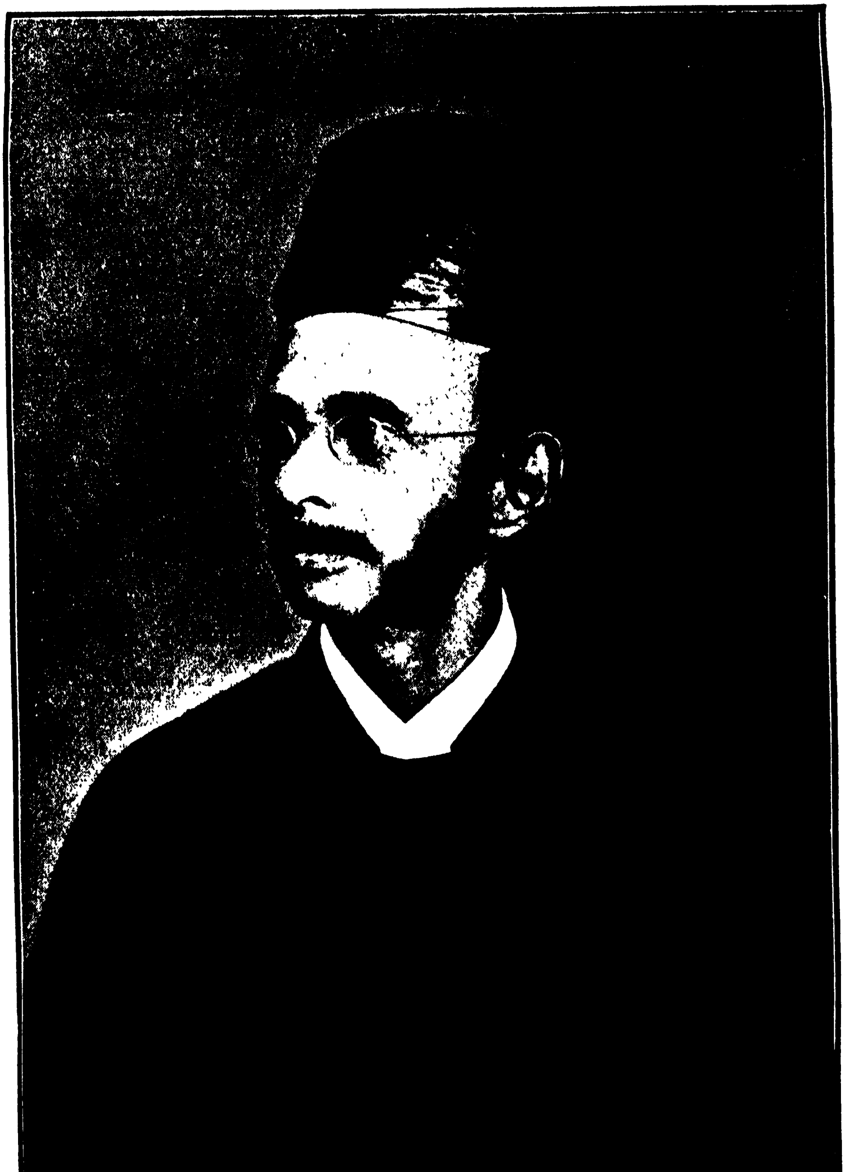
અથવા

લગ્નમાં વિઘ્ન—રંગમાં ભંગ.

સને ૧૮૬૪..................વગર પૈસાનો કીંમતી વારસો,
અથવા
પ્રીતની પીડા !
,, ૧૮૬૫..................સ્ત્રીની વફાદારી અને વચન.
,, ૧૮૬૬..................સંકટનું સેવટ—તેહમુરનું તારણ
,, ૧૮૬૬..................કરણી તેવી પાર ઉતરણી,
અથવા
બદી રહે છૂપી કદી ?
,, ૧૮૬૬..................પતિવ્રતા બાયડીનો વેહમી ભર્થાર.
,, ૧૮૭૦..................સ્વપ્ને સગાઇ,
અથવા
વઢતાં જોડાંનાં લડતાં લગન.
,, ૧૮૭૦..................તલેસ્માતી તુફાન,
અથવા
જાદુની જૂદાઇ—મોહબતનો મેલાપ.
,, ૧૮૭૧..................ધીરજનું ધન,
અથવા
છૂપાં સંકટપર છૂપી ફતેહ.

પણ બીજાં હજારો હિંદી ભાઇબંધો જોડે હું માનું છું કે કાબરાજીની "સ્ત્રીબોધ" ના તંત્રી લેખેની મુખ્ય કીર્તિ આ ચોપાનિયામાં છપાયલી કાબરાજીની પ્રખ્યાત વાતો છે. એ ચાલુ વાર્તાઓની એક સંપૂર્ણ ટીપ નીચે આપવામાં આવે છે:—

સને ૧૮૭૧–૭૩..................ભોલો દોલો,
અથવા
બોલો ભલો—ભૂંડાંનો ભાઇ.
,, ૧૮૭૫..................પરણવું કે નહિ પરણવું ?
અથવા
નાદાન દોસ્ત કરતાં દાનાવ દુશ્મન ભલો.
,, ૧૮૭૫–૭૬...........આગલા વખતની બાયડીઓ, અને હાલના વખતની છોકરીઓ,
અથવા
નવો સુધારો અને જુનો સુધારો.
,, ૧૮૭૭..................પાતાલ પાણી ચલાવે અને મોરી કોરડી ને કોરડી,
અથવા
દીનીને દીનો ગમતો નથી.
,, ૧૮૭૮..................મીજાજી હોસ્નઆરા કેમ ઠેકાણે આવી ?
અથવા
મોટે ઘરની છોકરીને ગરીબ ઘરની તાલીમ.

Mr. NANABHAI NASARWANJI

Editor of the *Stree Bodhe* (1864).

મી૦ નાનાભાઇ નસરવાનજી માસ્તર

સ્ત્રીબોધના એક આગલા અધિપતિ (૧૮૬૪).

સને ૧૮૭૮–૭૯...........પૈસા! પૈસા!! પૈસા!!!

અથવા

પૂજા કોણની—ધનજીશાહની કે તેનાં ધનની?

,, ૧૮૮૦–૮૨...........દુઃખિયારી બચુના દુઃખના પહાડ.

અથવા

સુધરેલા સંસારમાં શું શું સંભાળવું છે?

,, ૧૮૮૨–૮૪...........સોલીને સુધારનાર સુની,

અથવા

વહુ વડે વર અને વર વડે વહુ.

,, ૧૮૮૪–૮૭...........ગુમાસ્તાની ગુલી ગરીબ,

અથવા

દીકરા તે દોલત–કેળવે તે ભોગવે.

,, ૧૮૮૭–૮૮.....................વેચાયલો વર,

અથવા

ઘરડી બાયડીનો જુવાન વર અને જુવાન બાયડીનો ઘરડો વર.

,, ૧૮૮૮–૯૦.....................દારાશાનાં,

અથવા

કુટુંબનો સંપ તેજ બાપીકો વારસો.

,, ૧૮૯૦–૯૨.................ભાખો ભરભરિયો,

અથવા

કાળો હાપુસ—બહારથી કાળો, માહેથી મીઠો માવો.

,, ૧૮૯૨–૯૪.................હોશંગબાગ,

અથવા

આપણા સુધારો—તે આપણને કયાં ધસડે છે?

,, ૧૮૯૪–૯૫.....................જરી (દીની ડાહી)

અથવા

પૈસાનાં બિગડેલાં—ગરીબીનાં સુધરેલાં.

,, ૧૮૯૬–૯૭.................ઓહવાયલી ખટલી,

અથવા

મરનારાંઓના વારસાની આશાપર જીવનારાંઓ.

,, ૧૮૯૭–૯૮.....................મીઠી મીઠ્ઠી,

અથવા

કોસંબાની કન્યા, તેને કોઇ નહિ પરણ્યા.

,, ૧૮૯૮–૧૯૦૩........ચાલીસ હજારનો ચાનજી,

અથવા

શું પસંદ કરશો?—ગરીબીના ધકેલા કે પૈસાના પછાડા?

સને ૧૯૦૩..................ખૂનનો બદલો ફાંસી,

અથવા

ભારખમ ગરીબો વિરૂદ્ધ હલકાં માતબરો.

" ૧૯૦૪................સોલી શેઠની સુનાઇ,

અથવા

પૈસાપર વેચાઇ, હસદપર હીણાઇ, પ્યારપર જીતાઇ.

ઉપલી વાર્તાઓમાંથી ઘણીખરી નવલકથાઓ ઇંગ્રેજી વાતો ઉપરથી દેશી સંસારને લાગુ પાડવામાં આવી છે. પણ એ સંજોગ તેમની કિંમતમાં ઘટાડો કરવાને બદલે વધારો કરે છે. એમરસન "Progress of Culture" નામના પોતાના લેખમાં જણાવે છે તેમ, "મનના કરતાં વધારે જૂનું કશું નથી. દુનિયા હંમેશ પોતાની સાથે એકસરખી છે. આપણે હજી હોમર, અથવા એસ્કીલસ, અથવા પ્લેટો, અથવા ઍરિસ્ટોટલ અથવા આર્કિમીડિસને છોડી શકતા નથી." બીજે ઠેકાણે શેક્સપિયર ઉપરના નિબંધમાં એજ ટીકાકાર આપણને શીખવે છે કે "મહાન દિલસોજ શક્તિ યોજક (original) થવામાં જેટલી સમાયલી નથી, તેટલી બીજાઓનું કીધેલું સારૂં કામ પોતાના કાર્યમાં ખેંચવામાં, દુનિયાને સઘળું કરવા દેવામાં, અને વહેતા કલાકની જરૂરિયાત પોતાના મનમાંથી હરકત વગર પસાર કરવામાં સમાયલી છે."

એમરસન અત્રે શેક્સપિયરના સંબંધમાં જે બોલો વાપરે છે તે કાબરાજીની વાર્તાઓને લાગુ પડે છે:—"એક મોટા કવિ, જે અભણ વખતોમાં દેખાવ દે છે, તે કેથે પણ પ્રકાશતું નૂર પોતાનાં મંડળમાં ખેંચી લે છે. જ્ઞાનનું દરેક રત્ન, લાગણીનું દરેક ફૂલ, પોતાના ભાઇબંધો આગળ ધરવાનો તેનો સુંદર ધર્મ છે. તે પોતાના વિચારો કયાંથી આવે છે,—ભાષાંતરથી કે લોકવાર્તાથી, પ્રવાસથી કે પ્રેરણાથી,—તે વિશે કેવળ બેપરવા રહે છે; ગમે તે મૂળથી તેઓ આવતા હોય, તેઓ સઘલા તેને એકસરખા આવકારદાયક છે....બીજા માણસો તેનીજ માફક ડાહી ચીજો કહે છે: એટલુંજ કે તેઓ વળી બીજી ઘણી મૂર્ખ ચીજો પણ કહે છે, અને જાણતા નથી કે કયારે તેઓ સ્યાણી રીતે બોલે છે. પણ તે તો ખરા હીરાની રોશની જાણે છે, અને જયાં પણ તેને એવો હીરો મળી આવે ત્યાં તેને ઊંચે સ્થાને મેલે છે. હોમર, ચૉસર અને સાદી એવી સુખી હાલત ભોગવી ગયા છે. તેઓ ધારતા હતા કે સઘળી અક્કલ તે તેઓની અક્કલ હતી. અને તેઓ માત્ર કવિજ નથી, પણ કેતાબખાનાં અને તવારીખોના જાળવનારાઓ છે."

પણ ત્યારે એક મહાન લખનારની અંગત ખુબી કયાં દાખલ થાય છે? એમરસન આપણને ખુલાસો કરે છે કે મિત્રો, ચાહનારાંઓ, પુસ્તકો, કહાણીઓ, કહેવતો,—સઘળાં સાધનો એક લેખકનાં અંતર્જ્ઞાન (consciousness) ને સવાલો કરે છે. અને ત્યારે "આખરે તેની છાતીમાં શું એક 'ડેલ્ફી' વસે છે કે જેને તે કોઇ પણ વિચાર અથવા વસ્તુ વિશે પૂછી શકે,—કે આ ખરૂં કે ખોટું, એનો ઉત્તર હા કે ના; અને જેની તરફથી જવાબ મળી શકે, અને તે જવાબ વિશ્વાસદાયક નીવડે? એક માણસ બીજાઓની અક્કલનાં જે કરજો કરે છે તે તેના પોતાની એ અંગત આત્મિક બુદ્ધિના દાવાને કદી પણ ખલલ પ્હોંચાડશે નહિ: કારણ તે સૌથી ખાનગી હસ્તી જેની સાથે તે વાત કરે છે તેની આગળ બીજાં પુસ્તકો અને બીજાં મોંની સલાહોઓ માત્ર એક ધુમાડાના ગોટા છે."

એમરસનના ઉપલા શબ્દોની સાબેતી તરીકે આપણે "દુખિયારી બચુ" લઇશું. એ વાર્તાનું વર્ણું આપણા કર્ત્તાએ મિસિસ હેનરી વૂડનાં એક જાણીતાં પુસ્તક ઉપરથી લીધું છે; પણ તે છતાં એક લેખક, કલાવંત, અને વિચારક તરીકેના કાબરાજીના અંગત ગુણો "દુખિયારી બચુ"માં એટલા અસરકારક રીતે પ્રદર્શિત થાય છે, કે દેશી છાપાના સરકારી ટીકાકાર સ્વર્ગવાસી મી૦ સાકે ૧૮૯૧ માં એ પુસ્તક વિશે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં જણાવે છેઃ-

"The adaptations of English novels that are necessarily superior to original productions are mostly by Parsi translators, and it is to be hoped that Hindu Gujarati authors will take to similar work more largely than attempting original compositions."

મી૦ સાકેના ઉપલા મતના સંબંધમાં હું ઉમેરવાને બંધાયલો છું કે ખુલ્લી રીતે તે "સરસ્વતીચંદ્ર" જેવી એક ઉત્પત્તિને લાગુ પડતું નથી. પણ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સિવાય કેટલાને માટે એમ કહી શકાય? પાંચ વર્ષ પછી કાબરાજીની એક બીજી વાર્તા "દીની ડાહી" ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય ઓચરતાં મી૦ સાકેએ ઉપલાને મળતા વિચાર ફરીથી જણાવ્યા હતા.

પણ જ્યારે આપણી વચ્ચે ઇંગ્રેજી વાર્ત્તાઓનો આધાર લઇ દેશી ભાષાઓમાં લખાણો કરનારાઓની સંખ્યા ન્હાની નથી, ત્યારે તેઓ વચ્ચે કાબરાજી શાને માટે એવું અસાધારણ માન મેળવી ગયા છે? એ પ્રતિષ્ઠાનાં કારણો આપણને એ ઠેકાણે મળી આવશે. પ્રથમ તો તેઓ ઊંચા પ્રકારનાં અસલ લખાણો સિવાય બીજા કોઇ પણ સાહિત્યને પડખે જતા નહિ,[1] અને એ અસલ લખાણોને માત્ર સૂચના રૂપેજ વાપરી તેઓના પાયા ઉપર પોતાની કલા અને પોતાની વિચારશક્તિના બલથી તેઓ એક એવું પરિણામ ઉભું કરતા હતા કે જેમાં તેમના પોતાના હાથની હુનરમંદી અને તેમનાં પોતાનાં મનની દાનેશમંદી એક ભેદી આકર્ષણથી આપણી નજર અને આપણી વખાણ ખેંચતી હતી. ચોક્કસ યુરોપીયન લખનારાઓ તેમની વાર્તાઓમાં પોતાની કલ્પનાનાં હવાઇ ચિત્રો ઉપજાવે છે; પણ તે માત્ર હવાઇ રહે છે, અને હવાઇ સિવાય બીજું કશું હોતાં નથી. કલ્પનાશક્તિ સુંદર અને અગત્યની છે; પણ તે શક્તિમાંજ સઘળું જ્ઞાન, સઘળી મોટાઇ સમાયલી નથી. કલ્પના અને વ્યવહાર વચ્ચે એક અનદીઠ પૂલ ઉભો કરવો ઘટે છે, કે જે ઉપરથી તેઓ બંને વચ્ચે માનુષી જિંદગી ભરોસાથી ચાલી શકે. કાલ્પનિક ચિત્રો ગમે તેવાં ખેંચાણકારક હોય, તોપણ તેઓ જ્યાં સુધી આપણી

---

૧ કેખુશરો કાબરાજી પોતાની વાર્તાઓનો પાયો રચવા સારૂં ચુનંદા ઇંગ્રેજી લેખકોનાં પુસ્તકોની બહુ સંભાળથી ચુંટણી કરતા. હલકા પ્રકારનાં ઇંગ્રેજી નૉવેલો ઉપરથી ચોક્કસ લખનારાઓ જે બેધડક પારસી સંસારને લાગુ પાડી વાર્તાઓ લખે છે, અને તેમાં ફકત પોતાની કમાઈ શોધે છે, તે માટે મર્હુમ કાબરાજી સખ્ત અણગમો બતાવતા હતા. કારણ કે તેથી બે રીતનું નુકસાન થાય છે. એક તો એવાં હલકાં વાંચન જે ઇંગ્રેજોના ગૃહસ્થ વર્ગમાં કોઈ હાથમાં ધરતું નથી તે અહિં અજાણ્યાંઓની, અને મુખ્ય કરીને જુવાન છોકરા છોકરીઓની જાણમાં આવવા પામે છે, જેથી તેઓની નીતિ બિગડવાની ધાસ્તી રહે છે. બીજું એ કે ઇંગ્રેજી સંસારની કેટલીક બદીઓ જે કોઈ કાળે પારસી કે બીજી દેશી કોમોમાં જણાઇ નથી, તે તેઓમાં ચાલતી હોય તેવું ખોટું રૂપ આપ્યાથી આપણા સંસારને નાહકનો વાંચનાર સામે ખોટા આકારમાં ધરવામાં આવે છે. અને આવા શખ્સો પણ આજકાલ લેખકમાં ખપે છે! આવા કોમના, દેશના દુશ્મનોપર ધિક્ક છે, ધિક્ક છે સાહિત્યના શત્રુઓપર! તંત્રી, "જ્ઞાનબોધ."

વ્યાવહારિક બુદ્ધિ ઉપર એક અથવા બીજી રીતે છાપ નહિ મારે, ત્યાં સુધી પ્રજાની કેળવણીમાં તેઓ કશી પણ જગ્યા મેળવી શકતાં નથી.

આ સિદ્ધાંતની સચ્ચાઇ ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ પણ દેખાડી આપે છે. ઇટલીના મહાન ચિતારાઓના એક વર્ગ—ફ્લોરેનટાઇન નિશાલ—ની તવારીખ બતાવે છે કે માઇકલ એનજેલોની નકલ કરી કલ્પનાનાં પરિણામો ઉપજાવવા જતાં એ મહાન હુનરમંદની પીછીની જાદુઇ ખુબીથી અજાણ્યા ચિતારાઓએ અતેરૂં કરી નાખ્યું. સૌંદર્ય તથા અદ્ભુત્ રસ દેખાડવા જતાં તેઓ નક્કર આકારોથી છેકજ દૂર જતા રહ્યા, અને તેઓની મૂર્ખાઇએ આખર ઇટાલિયન કલાનો અંત લાવી મૂકયો. આ પરિણામથી હુંનરનો બચાવ કરવા સારૂ પાછલા વખતમાં "Naturalists"નો એક વર્ગ ઉભો થયો, જેણે કલ્પના એકદમ બાજુએ મેલી કુદરતી આકારો દોરવા ઉપરજ પોતાનું ધ્યાન આપ્યું. પણ એ વર્ગે માણસાઇ જિંદગીના ઉમદા ભાગ કરતાં તેના ઉતરતા ભાગમાં વધારે કુદરતીપણું વસે છે એમ માનવાની ભૂલ કીધી, અને કલાને સદ્ગુણથી જૂદી પાડી હુંનરના હેતુઓને એક નવો ફટકો માર્યો.

ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યોમાં આજે એક હાથપર ઇટલીના "Mannerists" તેમ બીજા હાથપર ઉપલા "Naturalists"ના પડછાયા આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. પ્હેલો વર્ગ જિંદગીને એક હવાઇ અને અસ્કય તત્ત્વ બનાવી નરમ ગાદીઓ અને હીરાના ઢગ વચ્ચે રોળતી કરે છે; બીજો વર્ગ જિંદગીને મનુષ્યના હલકા ગુણો અને ઉતરતી વલણોની ગુલામ બનાવે છે.

ખરો લેખક, ખરો ચિત્રકાર, ખરો ગુરૂ ઉપલી બંને કદણો વચ્ચે જિંદગીનું સમતોલપણું જનાવે છે અને દેખાડે છે. તેનાં પગલાં અને તેનાં કૃત્યો વચ્ચે આપણે આ હસ્તીની સુંદરતા જોઇ તેની સત્યતા પામિયે છિયે, અને એક બાજુએ આકાશપર ઉડવાનો ખ્યાલ છોડી દઇને તથા બીજી બાજુએ પાતાલમાં ગબડી જતાં અટકીને આ ધરતીના નક્કર સંજોગો વચ્ચે આપણું ઇશ્વર-ઇચ્છિત કાર્ય બજાવવાને ઉત્સાહ તેમજ શકિત મેળવિયે છિયે.

કાબરાજીની વાર્તાઓ એવો એક હેતુ પાર પાડે છે. તેઓ આપણી આ દુનિયાઇ મંજલની વ્યવહારૂ મુસ્કેલીઓ તરફ આપણી આંખો બંધ કરતી નથી, તેમજ વળી તેની સઘળી દિશાએ ફેલાયલી ખુબસૂરતીઓ તરફ આપણી નજર ઝાંખી પાડતી નથી. કાબરાજીની વાર્તાઓ પણ આપણાં મનને સ્વપ્નાથી ભરી નાખે છે; મગર તે સ્વપ્નાં તકલીદી આશા, ખોટા ખ્યાલો, કે ગેરવાજબી દાવાઓનાં નથી, પણ સંગીન આશા, નાદર ખ્યાલો અને ઇનસાફી દાવાઓનાં છે.

હું કાબરાજીના અનેક ગુણોને ચાહું છું અને વખાણું છું, પણ તેમનો જે એક સદ્ગુણ મને સૌથી વધારે ગમે છે તે ગરીબોને માટેની તેમની દિલસોજી છે. એ બાબત ઉપર લખતાં મ્હારા મિત્ર મી૦ રૂસ્તમ બરજોરજી પેમાસ્તર "કાબરાજી સ્મારક અંક"માં જે વિચારો દર્શાવે છે, તેમને અત્રે પાછા નોંધવાનું હું યોગ્ય ધારૂં છું:—

"આપણા આ વિદ્વાન જાહેર લખનાર ગરીબાઇમાંજ અમીરી અને દરવીશીમાંજ સુલતાની માનતા. ઘણા દાખલામાં ગરીબોજ ખરા ખુદાના પ્યારા છે, (મી૦ કાબરાજીના પોતાના બોલોમાં કહું તો) "ગરીબોજ ખરા કુદરતના અમીરો" (Nature's noblemen) છે, માટે તેમને તેઓએ પોતાની વાર્તાઓમાં હમેશાં વખાણ્યાં છે. મોટા લોકોની ફાંટાખોર ફીશયારીઓ અને ખર્ચાલુપણા વિગેરેને ઉઘાડાં પાડી તેને

વખોડવામાં મી૦ કાબરાજીએ કશું બાકી રાખ્યું નથી, અને તેમની વાર્તામાળાના દરેક પુસ્તકમાં ગરીબોદારે ચાહી ગરીબોના ખરા દાખલાઓને પ્રજા સન્મુખ ધરી તેમની સાદાઈ, તેમની ભલાઈ તથા તેમના સદ્‌ગુણો-ને વખાણ્યા છે. મોટા લોકો કેવાં કુકર્મો કરે છે, તે છતાં તેમનો વાંક સર્વ કોઇ ઢાંકે છે, જ્યારે ગરીબોને કેવાં સર્વ હાડમાર કરે છે, જંગલીમાં ખપાવે છે. તથા હીણે છે, પણ આખરે ગરીબોજ દીપી નિકળે છે તથા ફાવે છે અને માતબરો કંગાલ્યતના ગારમાં આવી પડે છે, તે તેવણે પોતાની અનેક વાર્તામાં જૂદા જૂદા આકારમાં અછી શક્તિથી બતાવી આપ્યું છે."

ઉપલાંજ પુસ્તકમાં કાબરાજી વિશે લખતાં મી૦ મલબારી કહે છે:—"પૈસાની ફિસિયા-રીને વખોડવામાં તેઓ કેટલીક વાર વિવેકનું ઉલ્લંઘન કરતા જણાતા." પણ ગરીબો સાથની વર્તણુકમાં પૈસાદારો વિવેકનું કેટલી વધુ વાર ઉલ્લંઘન કરે છે તેની તપાસ કેટલા ટીકાકારો કરે છે? આપણા દેશમાં પૈસા મેળવવાની હરીફાઇ વચ્ચે પ્રજાના અનાથ તથા નિર્ધન વર્ગોના હકો તરફ કેટલા દયાળુ આગેવાનો લક્ષ આપે છે? ગરીબોને પરસેવે પોતે ન્હાલો નફો મેળવવો, તેઓને અગવડો ભોગવતાં રાખી પોતે મોટી પુંજી એકઠી કરવી એ ખ્યાલ કેટલી જિંદગીઓને દોરવતો નથી? રસ્કિને આપણા જમાનાને શીખવ્યું છે કે પૈસાના ઢગ એકઠા કરવાની એવી એકલપટી વલણથીજ દેશનું કલ્યાણ થતું નથી અથવા તેની આબાદી જળવાતી નથી. એ મહાન ઇંગ્રેજ લખનારે જગતને એક નવું અને વધારે માણસાઇ અર્થ–શાસ્ત્ર આપ્યું છે. જે ઊંચા પાઠો "Unto This Last"માં આપણે શીખિયે છિયે, તેજ પાઠો કાબરાજીની "ગુલી ગરીબ" અને બીજી વાર્તાઓમાં આપણે મેળવિયે છિયે.

"પૈસાની દોલત!" જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને બીજા અર્થશાસ્ત્રીઓ પુકાર કરે છે.

"સદ્‌ગુણની દોલત!" રસ્કિન પશ્ચિમમાં અને કાબરાજી પૂર્વમાં જવાબ દે છે.

ખરેખર, સદ્‌ગુણ,--તે સદ્‌ગુણ કે જે પોતાના અંગત સ્વાર્થમાંજ પોતાનું અંગત સુખ જોતો નથી, પણ પોતાના અંગત લાભો અને અંગત હકો પોતાનાં ઓછાં નસીબવાન ભાઇ-બંધો સાથે સલાહસંપજથી વ્હેંચી લઇ અંધારાં ઝુપડાંઓમાં બત્તી લઇ જાય છે અને અંધારાં જીગરોમાં રોશની લઇ જાય છે,—હા, તેજ, તેજ સદ્‌ગુણ એક દેશને આબાદ કરે છે.

ઇંગ્લંડની ચઢતી શાને આભારી છે? ત્યાંની પ્રજાના શ્રીમંત વર્ગો પોતાના નિર્ધન ભાઇબંધોના હક સ્વીકારે છે, તેમની ગરજો તપાસે છે, તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે તેને આભારી છે. ગરીબોને વધારે સારો ખોરાક, વધારે પૂરતો પોશાક, વધારે વાજબી પગાર, અને વધારે ઉપયોગી શિક્ષણ આપી તેમને આ દુનિયામાં નાચારી સાથે નહિ પણ સંતોષ સાથે જીવતાં કરવાં, એ સદ્‌ગુણી કાર્યથીજ એક દેશની દોલત, આબાદી, અને મોટાઇ વધે છે.

એ પાઠ રસ્કિને ઇંગ્લંડને શીખવ્યો; એ પાઠ કાબરાજીએ હિંદુસ્થાનને શીખવ્યો.

રૅસ્કિન પોતાના યાદગાર ગ્રંથ "Unto This Last"માં જણાવે છે કે તેના એક આગલાં પુસ્તકમાં આપેલા નીચલા એકજ વાક્યમાં એ લેખકના અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી નિય-મોનો સરવાળો કરી શકાય:—

"Government and co-operation are in all things the Laws of Life."

અને એજ વાક્યમાં હું કાબરાજીએ શીખવેલા નિયમોનો સરવાળો કરૂં છું.

પણ એક કાબરાજીની જિંદગીની નેમ પાર પાડવાને એક કાબરાજીનીજ કલમ જોઇતી હતી. વહેમોમાં વિંટલાયલી, અંધારામાં ચાલતી પ્રજાને સુધારાના ખ્યાલો તરફ ખેંચવી; પોતાના બાપબંધોના કલ્યાણને તવંગરોના ફાંટાઓ ઉપર આધાર રાખતું અટકાવી તેઓના પોતાના આપ-બલ ઉપર આધાર રાખતું બનાવવું; પોતાના લોકોમાં સ્વતંત્રતા, આપ-માન, અને જાહેર જુસ્સાનો વધારો કરવો,—એ મુશ્કેલ કામ કેખુશરો કાબરાજીની લેખણ જેવું કોઇ અસાધારણ હથિયારજ બજાવી શકે. અલબતાં એ કામ પાર પાડવામાં કાબરાજીને સંખ્યાબંધ મુશ્કેલીઓ નડી હતી; પણ એ સઘળી મુશ્કેલીઓ ઉપર તે કલમે આખરે પોતાની સરદારી દેખાડી છે. રસ્કિન આપણને "Modern Painters"ના પહેલાં પુસ્તકમાં કહે છે કે, "જ્યાં મુશ્કેલીઓ ઉપર ફતેહ મેળવવામાં આવી હોય, ત્યાં બુલંદી છે; અને તેટલા માટે એક કામને બુલંદ સાબેત કરવા સારૂ તે બજાવતી વખતે પડેલી મુશ્કેલી માત્ર સાબેત કરવી આપણને માટે પૂરતી છે.......આપણી માણસાઇ નીતિના ખવાસનો એ માત્ર એક ભાગ છે, કે વિરૂદ્ધતાને જોવામાં અને જીતવામાં આપણે એક મોટી ખુશાલી પામિયે છિયે. એ ખુશાલી આપણી લડાઇ અને ફતેહને માટે, અને નહિ કે કોઇ પાછલા પરિણામને માટે, ઉપજે છે; અને માત્ર આપણીજ ફતેહ નહિ, મગર એક બીજાની ફતેહનો દેખાવ પણ સઘળા બાબોમાં આપણને એક ખાલેસ, અમીરી મોજ આપે છે."

એવો એક આનંદ કાબરાજીનાં લખાણો વાંચતાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવાં કેવાં સાધનોથી તેઓ આપણી જૂની દુનિયાને હલવે હલવે ખસેડી લઇને સુખ, સંતોષ અને સુધારાની એક નવી દુનિયા આપણી આગળ મેલી ગયા છે! પણ કાબરાજીનાં કામની સઘળી વિવિધતા વચ્ચે આપણે તેની એકત્રતા જોઇ શકિયે છિયે. રસ્કિને પોતાના ઉપર જણાવેલા ગ્રંથના બીજાં પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે તેમ "જે વિવિધતા એકતાલ અને એકપરિણામી છે, જે વિવિધતા બીજા બોલોમાં માત્ર એકત્રતા જાલવવા અને વધારવા અર્થેજ રાખવામાં આવે છે, તેજ વિવિધતા પસંદ કરવા લાયક છે." અને ત્યારે કાબરાજીના કામની એકત્રતા કયાં મળી આવે છે? તે કામની એકજ મુખ્ય નેમમાં—**સુધારો અને વધારો.** ઉપલા ખ્યાલને કાબરાજીનાં મરણ પછી થોડાજ દિવસો કેડે "વૉઇસ ઑવ ઇંડિયા"માં લખતાં મી० મલબારી નીચે પ્રમાણે બહાર પાડે છે:—

"Whether as editor of the *Rast Goftar* and the *Stree Bodhe*, as member of the Municipal Corporation and the Standing Committee, and of the score or more of other public bodies to which he belonged, his watch-word seemed to be--*Improve, Advance.*"

એકત્રતાનું એ લક્ષણ કાબરાજીનાં લખાણોમાંજ નહિ, પણ વળી તે લખાણોની ઇબારતમાં પણ સદા રાજ કરે છે. "સ્ત્રીબોધ"ના સ્મારક ગ્રંથમાં એ બાબત ઉપર લખતાં મેં જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા, તે અત્રે પાછા ટાંકવાની હું છૂટ લઇશ:—

"એક બીજી બીના મેં કાબરાજીના સંબંધમાં તપાસી છે. તેમનાં લખાણો ગંભીર ઢપમાં રચાયલાં હોય, યા સરળ સ્વભાવમાં ચાલતાં હોય, યા રમૂજી તોરમાં વ્હેતાં હોય—પણ એ બધી અદલ-અદલ રીતોમાં કાબરાજીની પેલી ખુલ્લી ઇબારત (lucid style) તો હંમેશ હાજર છે ને છેજ. ચિતારાની ભાષામાં કાબરાજી જૂદા જૂદા રંગો લઈને તેમના ધોળા-કાબરા હાથો નહિ ફેરવતાં ફક્ત એકજ રંગ

પકડીને તે રંગની જૂદી જૂદી છાયા (shades) ઉપજાવી દર વખતે કંઇ નવું અને નવું કરી બતાવતા હતા. પ્હેલાં કરતાં બીજું કામ કેટલું વધુ બિકટ છે, તે હુનરના અભ્યાસીઓ સ્હેલાઇથી સમજી શકશે."

ઉપલા શબ્દો લખ્યા પછી બે વર્ષે હું વિલાયત આવ્યો, અને મેં "નૅશનલ ગૅલરી"માં ગોઠવેલાં મહાન ટર્નરનાં ચિત્રોમાં પણ એજ ખુબી જોઈ. ટર્નર રંગનો ફાસબો નથી, પણ રોશની અને છાયાનો ફાસબો છે. એવી એક હુંનરમંદીની જે અસાધારણ ખુબી રસ્કિને લંબાણથી સમજાવી છે ("Modern Painters," Vol. I, Part II, Sec. II, Chap. II), તે તમામ ખુબી કાબરાજીનાં શબ્દ-ચિત્રો ધરાવે છે. પોતાની ઇબારતનો મૂળ રંગ જાળવી રાખી શબ્દ-રચનાની વિધવિધ છાયાથી જૂદી જૂદી અસરો પેદા કરવાનો ગુણ કાબરાજી આપણને અસરકારક રીતે શીખવે છે. એવાં એક શિક્ષણની અગત્ય રસ્કિન પોતાના ઉપલા ગ્રંથમાં સુંદર રીતે દર્શાવે છે (Vol. I, Part II, Sec. I, Chap. V.)

અત્રે હું ઉમેરવાની જરૂર ધારતો નથી કે મેં મ્હારાં એક જાહેર ભાષણમાં દેખાડયું છે તેમ જે પ્રમાણે લેખનકલાના નિયમો સંગીતકલાના નિયમોને મળતા છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્રકલાના નિયમો લેખનકલાના નિયમો ઉપર મહત્વનું અજવાળું પાડે છે.

અને જેમ ચિત્રકલાનો તેમજ લેખનકલાનો સૌથી ઊંચો હેતુ એકજ છે. તે હેતુ શાંતિ ફેલાવવાનો છે. કાબરાજીની વાર્તાઓ આપણને એક સુખદાયક શાંતિ આપે છે. તેઓ ગરીબાઇની વચ્ચે પણ મેળવી શકાતી મનની અને આત્માની ખાલેસ મોજે આપણી આગળ મેળે છે. તેઓ દુઃખમાં સમાયલી ખુદાની પવિત્ર મતલબ સમજાવી આપણને દુઃખથી હારી જવા નહિ પણ દુઃખની ઉપર ફાવવાને ઉત્તેજન આપે છે. કાબરાજીના વિચાર અને વાણીની સૌથી ઊંડી અસર તરીકે આપણે એક એવી મધુર શાંતિ મેળવિયે છિયે કે જે બીજે ઠેકાણે આપણે ફોકટની શોધતાં હતાં. આજ તે ભાષાની અને વાચાની "જાદુઇ" છે કે જે કાબરાજીમાં હજારો દેશી નર-નારીઓએ જોઇ છે. "સ્ત્રીબોધ"ના મર્હુમ તંત્રીની સઘળી વાર્તાઓમાં મને "દારાશાનાં" સૌથી વ્હાલી છે, તે ફક્ત એ પુસ્તકની અર્પણ-પત્રિકાને લીધેજ નહિ, પણ તેના ઊંચા બોધક હેતુને માટે છે. દિલગીરી અને દુઃખની અનેક ઘડીઓએ મેં નીચલાં ખાલેસ વચનો યાદ કીધાં છે, અને ગમ તથા નાસીપાસી વચ્ચે એક નવી હિંમત, એક નવી ઉલટ મેળવી છેઃ—

"ખરેખર, છોકરાંઓ હવે બસ કરો." સાવક્ષા શેઠે હવે ટેકો આપ્યો. "ગમની વખતે પોતે પોતાને ભૂલી જવાં એ સમજુ માણસોને છાજતું નથી. દીની દીકરી ઉઠ! હોમી, બાવા હોશ્યાર થા. ચાલો ઉઠો, કાંઇ કામકાજના ખ્યાલ કરો, ખોદાપર સબુરી રાખો. લાર્ડ બિશપનું કહેલું બોલેબોલ ખરૂં છે કે તે દાદાર સાહેબનું સૂજેલું હમેશાં સારૂંજ હોયછે. તે ખાવિંદ ખોદાવંદ જે કાંઇ કરેછે તેમાં કાંઇને કાંઇ સારોજ ભેદ હોયછે. જીવાડનાર તે અને મારનાર તે છે—પણ તે જીવાડેછે તેમાંથી ભેદ નીકળેછે અને તે મારેછે તેમાંબી ભેદ હોયછે. મારાં બચ્ચાંઓ, તમે સંપીલાં સ્યણાં છો, તો કોણ જાણેછે કે ખોદાએ તમારા એ સારા ગુણોની પરીક્ષાને માટે આ બનાવ કાં નહી બનાવ્યો હોય? આપણી પરીક્ષા સુખમાં નહિ પણ દુઃખમાં વધારે થાયછે. સંપમેર, પ્યાર અને માયા સઘળું દુઃખની વખતે બહાર નિકળેછે. વાસ્તે આજનો આ બનાવ તમો દારાશાનાંઓનાં જોડાયલાં દિલને વધારે જોડશે અને એકમેકને

ચાહવાની તમારી ખુબીને કસોટી ઉપર મેલશે તેજ થોડું ના સમજતાં. ચાલો ઉઠો, પ્યારા બચ્ચાંઓ, હાથમોહડાં ધુવો, અને દુન્યિાની આપણી ફરજોનો ખ્યાલ કરો."–"દારાશાનાં"–પૃ.૩૧૩.

તેટલા માટે "સ્ત્રીબોધ"ના કનકોત્સવને પ્રસંગે મને એ માસિકના સઘળાં લેખકોમાં તે મહાન તંત્રીની યાદ સૌથી વધારે લાગણી સાથે આવે છે, કે જેણે પોતાનાં સંખ્યાબંધ ભાઇબંધોના જીગરમાં જ્ઞાનની એક નવી રોશની મેલી છે. આપણે જાણિયે છિયે કે એજ રીતે ફીડિયાસ, માઇકલ એનજેલો, દાન્તે, હોમર અને શેકસપિયર પોતાનાં લખાણો મારફતે શાંતિનો ખુદાઇ પેગામ માણુસ જાતને પહોંચાડી ગયા છે. સાહિત્ય અને કલાના તે અમર વર્ગમાં "સ્ત્રીબોધ"ના આંનદોત્સવને દિવસે આપણે કાબરાજીને મેળીશું.

એવાજ એક ખાલેસ પેગામ લાવનાર પશ્ચિમનો તે નૂરમંદ લેખક રસ્કિન જણાવે છેઃ—

> " What I cautiously said respecting infinity, I say fearlessly respecting repose; that no work of art can be great without it, and that all art is great in proportion to the appearance of it. It is the most unfailing test of beauty, whether of matter or of motion; nothing can be ignoble that possesses it, nothing right that has it not; and in strict proportion to its appearance in the work is the majesty of mind to be inferred in the artificer. Without regard to other qualities, we may look to this for our evidence; and by the search for this alone we may be led to the rejection of all that is base, and the accepting of all that is good and great, for the paths of wisdom are all peace." (" Modern Painters," Vol. II, Part III, Sec. I, Chap. VII).

ખરેખર, ખરેખર, રસ્કિન કહે છે તેમ ડાહપણના રસ્તા શાંતિના છે. એવે રસ્તે કાબરાજી આપણને ચલાવી ગયા છે; એવે રસ્તે કાબરાજી ચાલી ગયા છે.

પેસ્તનજી ખરશેદજી તારાપોર.

લંડન, ડીસેમ્બર ૧૯૦૭.

સ્ત્રીઓ માટેનું ખાસ સાહિત્ય.

લેખક—સૌ૦ વિદ્યાગૌરી રમણભાઇ નીલકંઠ, બી. એ.

સ્ત્રી વર્ગની સેવા કરનાર "સ્ત્રીબોધ" પત્રની જ્યુબિલીનો પ્રસંગ સાહિત્યના શોખીનો તથા દેશના હિતેચ્છુઓને સર્વથા આનંદદાયક હોય એ સ્વાભાવિક છે. એક માસિક પત્ર કાઢી એક નિષ્ઠાથી તેને ચડતી પડતીની દશાઓમાંથી તારી પચાસ વર્ષનું કરવું એ આપણા દેશમાં અસાધારણ બનાવ છે. એવાં પત્રની આટલાં વર્ષની હયાતી એ જ તેની યોગ્યતાનો મોટો પુરાવો છે. આ શુભ અવસરે દિલગીરી એક જ માત્ર છે કે "સ્ત્રીબોધ"ને બાળવયથી પાળી પોષીને ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવનાર તેના પિતા આ સમયે એ અવસર જોવા રહ્યા નથી. મર્હુમ મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી "સ્ત્રીબોધ"ના આત્મરૂપ (life and soul) હતા, તેમ જ "સ્ત્રીબોધ" એમના જીવનનું અતિપ્રિય કાર્ય હતું. એ પત્ર પાછળ એમણે તનમન અને ધન અર્પણ કર્યાં હતાં. એવા નરની ખોટ "સ્ત્રીબોધ"ને હમેશ રહેવાની અને "સ્ત્રીબોધ"નાં વાંચનારાંને તેમના ઉપકારનું સ્મરણ નિરંતર રહેશે.

આ પ્રસંગે સ્ત્રીઓના ખાસ સાહિત્ય વિશે બે બોલ અસ્થાને નહિ લાગે. એ તો સર્વને જાણીતી વાત છે કે સ્ત્રીઓ પુરૂષોના જેટલી સંખ્યામાં તથા તેટલી હદ સૂધીની કેળવણી કોઇ પણ દેશમાં પામતી નથી. તેનાં બે મુખ્ય કારણો છે. એક તો સ્ત્રીઓને પુરૂષોના જેટલી અભ્યાસ માટે અનુકૂળતા મળતી નથી. બીજું, શિક્ષણ એ ઉદ્યમના સાધન તરીકે, રોજગાર મેળવવામાં ઉપયોગી થવાને લીધે, અને મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને ધન કમાવાની જરૂર ન હોવાથી પુરૂષો જેટલી કેળવણી સ્ત્રીઓને મળતી નથી. વળી સ્ત્રીપુરૂષોને સંસારમાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો કરવાનાં હોય છે, તેથી તેમનાં મનનાં વલણ જૂદાં હોય છે. સાંસારિક કર્તવ્યપ્રદેશ (spheres) જૂદા હોવાથી તેમનાં મનનાં બંધારણ જૂદાં થઇ જાય છે. તેમ જ સ્વાભાવિક રીતે પણ સ્ત્રી પુરૂષની લાગણીઓ અને વૃત્તિઓમાં કંઇક ભિન્નતા રહે છે જ. બુદ્ધિની સામાન્યતા છતાં વૃત્તિઓ અને વલણોના ભેદને લીધેજ સ્ત્રીત્વ અને પુરૂષત્વનો ભેદ કાયમ રહે છે.

કેળવણીની અસમતા અને વૃત્તિઓનો ભેદ એ બે ઉપર કહ્યાં તે કારણોને લીધે મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ માટે ખાસ સાહિત્યની અગત્ય રહે છે. તે ઉપરાંત આપણા દેશમાં સ્ત્રી કેળવણી ઘણી જ પછાત બલકે નહિ જેવી હોવાથી એ અગત્ય એક વિશેષ દૃષ્ટિ બિંદુથી ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

ઇંગ્લંડ, અમેરિકા વગેરે આગળ પડેલા દેશોમાં પણ સ્ત્રીઓનું ખાસ સાહિત્ય જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની વૃત્તિઓ અને સ્ત્રીઓનાં ખાસ કર્તવ્યોની બાબતોને તે સર્વમાં વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીકેળવણી પ્રથમ પગથીએ હોવાથી સ્ત્રીઓનું ખાસ સાહિત્ય સ્ત્રીકેળવણીના પ્રચારને અર્થે વિશેષ લાભકર છે. આપણા લોકોમાં કન્યાને કેળવવાની વૃત્તિ ઓછી છે, અને વૃત્તિ હોય ત્યાં સાધન અને અનુકૂળતા હોતી નથી. બાળપણથી લગ્ન થાય એટલે સંસારમાં પડવાથી હિંદુ કન્યાઓને કેળવણી જુજ મળે છે.

ઘરસંસારનાં કાર્યોમાંથી ફુરસદ મળે તેનો લાભ સ્ત્રીઓ લે એવો હેતુ સ્ત્રીઓ માટેના ખાસ સાહિત્યનો હોય છે. એવા સાહિત્યદ્વારા શિક્ષણ મેળવી જ્ઞાન વધારી નીતિમય જીવન ગાળી પોતાનાં કર્તવ્ય પૂર્ણ રીતે બજાવે તો જ એ વાંચવાનું સાર્થક થાય છે. એવા સાહિત્યમાં ગમત અને જ્ઞાન બે મળે એવી રચના હોવી જોઇયે. એ સાહિત્યે માસિક ચોપાનીઆંનું રૂપ મુખ્ય કરીને ધારણ કરેલું દીઠામાં આવે છે. સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓ માટેના ખાસ પુસ્તકો થોડાં છે, અને ખાસ વર્તમાનપત્રો તો કોઇક જ હશે. માસિક ચોપાનીઆંના રૂપમાં એ સાહિત્ય બધે નજરે પડે છે. એ રૂપ એ સાહિત્યને ખાસ અનુકૂળ છે. વર્તમાનપત્રોમાં દેશ પરદેશની ખબરો અને તે સમયના અગત્યના સવાલોની ચર્ચા હોય છે. પુસ્તકોમાં નવલકથા કે જૂદા જૂદા વિષયોની સંપૂર્ણ માહિતી હોય છે. ચોપાનીઆં, પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રોમાંથી જે જે વધારે ઉપયોગી હોય તે તારવી કાઢી વાંચનાર સમક્ષ મૂકે છે. પ્રત્યેક વિષયપર ટુંકામાં સમજુતી આપવી એ કાર્ય ચોપાનીઆંદ્વારા જ થાય છે. અને સામાન્ય બુદ્ધિને સમજાય તથા ટુંક સમયમાં વંચાય એવા રૂપમાં દરેક વિષય મૂકવાથી જ સ્ત્રીઓને માટેના ખાસ સાહિત્યનો હેતુ પાર પડે છે. પાક શાસ્ત્ર, આરોગ્ય વિદ્યા, બાલકોને ઉછેરવા તથા કેળવવા સંબંધી, ગુંથણકળા, ઘર શણગારની કળાઓ વિગેરે સ્ત્રીઉપયોગી બાબતોનાં પુસ્તકો પણ છે અને હોવાં જ જોઇયે, પરંતુ તાજા વિષયો અને નવા નવા હુન્નર તથા શોધોનું જ્ઞાન ચોપાનીઆંથી જ થાય છે. સ્ત્રીઉપયોગી વિષયો પણ સંક્ષેપમાં જાણવાનું સાધન માસિક ચોપાનીઆં છે.

આવાં સ્ત્રીઉપયોગી ચોપાનીઆં અંગ્રેજી ભાષામાં અસંખ્ય નિકળે છે. તે સિવાય બીજાં ચોપાનીઆં પણ અંગ્રેજીમાં ઘણાં નિકળે છે અને તે સ્ત્રી વર્ગમાં વંચાતાં નથી એમ પણ નથી. તથાપિ બધાં બૈરાંનું શિક્ષણ અને વૃત્તિઓ સરખાં નથી હોતાં રાજ્યદ્વારી, તત્ત્વચિંતનના અને એવા વિષયો પુરૂષ વર્ગમાં વધારે વંચાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં બીજાં ચોપાનીઆં અનેક નિકળે છે. પરંતુ સ્ત્રીઉપયોગી ચોપાનીઉં કાઢવાની પ્હેલ કેટલાક પારસી સુધારકોએ કરી હતી. આજથી અર્ધી સદી ઉપર પારસીઓમાં સ્ત્રીકેળવણી ઘણી જ જુજ હતી. કોઇ કોઈ બૈરાં માત્ર લખી વાંચી જાણતાં. તેમનામાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો એ મી૦ કાબરાજીનો શુભ ઉદ્દેશ હતો. સ્ત્રીઓને સમજણ પડે, રસ પડે, ગમત મળે, જ્ઞાન મળે તથા નીતિનો બોધ મળે એવી વાર્તાઓ તથા બીજાં લખાણો કરીને શિક્ષણને પગથીએ પગથીએ ચઢાવી તેમના મત સંગીન રીતે કેળવવા એ પરિણામ લાવવાના જે હેતુથી તેમણે મહાન કાર્ય આદર્યું હતું તે પરિણામ ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની મુદતમાં તેઓ લાવી શકયા હતા. પારસીઓમાં આજ વાંચતાં લખતાં ન જાણનારી એવી સેંકડે એક સ્ત્રી કદાપિ હશે કે નહિ હોય. પારસીઓના સાંસારિક રિવાજો અગાઉ સુધારવા યોગ્ય હતા. તે સર્વ આજે બદલાઇ જઇ સર્વ બાબતોમાં પારસી કોમ જે આગળ પડતો ભાગ લે છે તે તેમની કોમની સ્ત્રીકેળવણીનું સુફળ છે. કોઇ પણ કોમ કે પ્રજાની ચઢતી થવાનું મુખ્ય સાધન સ્ત્રીકેળવણી તે મી૦ કાબરાજીની દુરઅંદેશીને માલમ પડયું. અને સ્ત્રીકેળવણી આપવાનું પ્રથમ પગથીઉં "સ્ત્રીબોધ" હતું.

"સ્ત્રીબોધ" નિકળવા માંડયું ત્યારે પારસી બૈરાંઓમાં વાંચી લખી જાણનારની સંખ્યા થોડી જ હતી, અને તે પછી કેટલાંક વર્ષ પછી બાનુ અધિપતિવાળું "સ્ત્રી-મિત્ર" નામનું

માસિક પારસી સન્નારીઓ તરફથી કાઢવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે ક્રમે ક્રમે સ્ત્રીઓમાં વાંચનનો શોખ ઉત્પન્ન થઇ તેમનામાં લખવાનો શોખ પણ પેદા થયો છે. આ એક શુભ ચિન્હ છે. લખાણમાં સ્ત્રીઓને પસંદ પડે તેવું લખવું, પરંતુ તેમની પસંદગીના વિષયો–તેમની ભાવનાઓ (*Ideals*) વધારે વધારે ઉચ્ચ થતી જાય એ ધોરણે મી૦ કાબરાજીએ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તે સફલ થયો છે. "સ્ત્રી મિત્ર" હાલ બંધ પડયું છે, પરંતુ 'સુન્દરી સુબોધ' નામનું ગુજરાતી માસિક પત્ર હિંદુ સ્ત્રીઓની કેળવણી વધારવાના તથા તેમની દશા સુધારવાના સ્તુત્ય હેતુથી હાલ નિકળે છે. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો થશે તો જ હિંદુ સંસાર સુધરશે; એ સિવાય સુધારાની આશા મિથ્યા છે.

સ્ત્રીકળવણીમાં આગળ વધેલી પ્રજાઓનાં સ્ત્રીઓના સાહિત્યમાં અને પાછળ પડેલી પ્રજાઓના તેવા સાહિત્યમાં કંઇક ભેદ રહે છે. પ્રથમ કહી તેવી પ્રજાઓનું સાહિત્ય ચઢિઆતી સ્થિતિમાં હોય છે. શિક્ષણના પ્રથમ પાઠ તેમાં હોવાની જરૂર નથી હોતી. હિંદુ સ્ત્રીઓનું ઉપયોગી સાહિત્ય જ્ઞાનની સીડીને પ્રથમ પગથીએ છે અને કેળવણીમાં વધેલી સ્ત્રીઓનું સાહિત્ય એ જ સીડીની ટોચ નજીક છે. ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત હિંદી, બંગાળી, ઉર્દુ, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં પણ સ્ત્રી જાતિ માટે ખાસ સાહિત્ય રચાવા માંડયું છે. આપણા દેશની સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના પ્રયાસોમાં મદ્રાસમાં નિકળતું વિદૂષી સન્નારી મીસીસ સત્યનિધાનનું "ઇન્ડીઅન લેડીઝ મેગેઝિન" પત્ર ઊંચી પંક્તિનું છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ એ અંગ્રેજી ભાષાનું હોવાથી માત્ર તે ભાષા જાણનારાં જ તેનો લાભ લઇ શકે તેમ છે. તે સાથે એ ભાષામાં નિકળતું હોવાથી હિંદના તમામ ભાગને ઉપયોગી થઇ શકે એ એક રીતે જોતાં લાભ છે.

જનસુધારણા (Civilisation) નો પ્રવાહ કુદરતી રીતે જ વહ્યો જાય છે. એ પ્રવાહનો માર્ગ સરલ કરવો અને તેને સહાયક બનવું એ પ્રત્યેક સમયના આગેવાનોનું કર્તવ્ય છે. કેળવણી એનું મુખ્ય સાધન છે. સ્ત્રીઓની કેળવણી દુર્ભાગ્યે જોઇયે તેથી ઘણી ઓછી આપણા દેશમાં હોવાને લીધે તે વધારવા ખાસ પ્રયત્નોની જરૂર છે. સ્ત્રીઉપયોગી સાહિત્ય એવા પ્રયાસનો અગત્યનો ભાગ હોઇ સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

મનુષ્યસ્વભાવનું લક્ષણ ઉન્નતિ તરફ જવાનું છે. ઉન્નતિ પછી ઘણી વાર કંઇક પાછા હઠવાનું (reaction) થાય છે, અને દરેક સમયમાં તેમ જ દરેક દેશમાં ઉન્નતિનો વેગ અટકાવનાર મનુષ્યો (reactionists) થાય છે અને થશે. તેમ છતાં સામટો સરવાળો લેતાં મનુષ્ય જાતિની દિવસે દિવસે ઉન્નતિ થઇ છે. ઉન્નતિનો એ વેગ વધારવાનું અને વિરોધી કારણોને દૂર કરવાનું કામ મનુષ્ય જાતિના નેતાઓનું છે.

સૌ૦ વિદ્યા રમણભાઇ નીલકંઠ.

અમદાવાદ.

માતા અને તેનું બળ.

લેખક—મી૦ અરદેસર ફરામજી ખબરદાર,

"કાવ્ય રસિકા" તથા "વિલાસિકા"ના કર્તા.

(મંદાક્રાંતા.)

સૂતાં વ્હાલે લલિત લસતાં,[1] ખેતરો ભેટ લેતાં,
લીલાં લીલાં હૃદય હરતાં, દિવ્ય આભાસ દેતાં;
સંપીલી ત્યાં પ્રકૃતિ[2] વસતી શાંતિમાં એમ જાણે,
પક્ષી મીઠાં રમત કરતાં એહ આનંદ માણે[3].

ઊંચી ઊંચી, દૂર દૂર રહી, ટેકરી ને કરાડો;
ઊંચા ઊભા કઠણ ખડકો, ને રહ્યાં ઝુંડ ઝાડો;
વચ્ચે વ્હેતું ઝરણ ખખળી, સ્નેહ ગાતું સદાનું:-
એ લીલામાં વિમલ વસતું ગામડું એક ન્હાનું.

(અનુષ્ટુપ્)

છૂટાં છૂટાં રહ્યાં દીપી ઝૂંપડાં ખેડુતોતણાં,
સાદા સૌંદર્યમાં સૌ એ ઠારતાં અંતરો ઘણાં.

એવા કો ઝૂંપડાદ્વારે ખેડુસ્ત્રી બેઠી કો હતી,
ખોળામાં બાળ સૂતું તે દેખતી દૃષ્ટિ ઠારતી.

હા એ માતાઉરે ઊંડા આવે ઉમળકા બહૂ,
વારે વારે ઉરે દાબી ચૂમે છે મુખ તો બહું !

બાલુડું ત્યાં હસે ઝીણું, માતા આનંદ પામતી;
લો લો લો લો કરી વ્હાલે, ગીત કૈં લલકારતી:

(ધોળ.) *

"મ્હારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું !
તું તો છે માતાના કાળજડાની કોર;
મ્હારી દુનિયા તો લાડકડા ! છે તુજમાં વસી,
જ્યાં જાઉં ત્યાં તુજને જોઉં ઠોરેઠોર!—
મ્હારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું !

---

૧. શોભતાં. ૨. કુદરત. ૩. અનુભવે.

* 'માતા જશોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે'—એ રાહ.

"મ્હારા લાડકડાને ગાલ ગુલાબો ઝૂલતા,
મ્હારા મોંઘાનું મુખ જેમ પ્રભાત હસંત;
ત્હારાં નયન નયનમાં ચમકે નિર્મળ તારલા,
તુજમાં વસતી હું તો જોઉં સદાય વસંત!—
મ્હારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું!

"મ્હારા લાલ! વધાવું તુજને માણેક મોતીએ,
ન્હાનકડા! તુજપર વારી જાઉં હું સ્હેજ;
ત્હારે હૈયે તારલડાની માળા દીપવું,
આંખલડીમાં આંજું ચાંદલિયાનું તેજ!—
મ્હારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું!

"કિલકિલ કરતાં કાલુ વચન છે ત્હારાં, કોડિલા!
મ્હારા કાને કરતાં રૂપેરી રણકાર;
સુણતાં હૈયે સાગર જેવી લ્હેરો આવતી,
લઇ લઇ ચૂમું ચૂમું મુખ તુજ વાર હજાર!—
મ્હારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું!

"ત્હારાં દુખડાં લઇ લઉં, વ્હાલા મ્હારા બાલુડા!
તુંને આંચ ન આવે, કરશે પ્રભુ કલ્યાણ;
તુજ કાજે મુજમાં સો હાથણુંકેરૂં જોર છે!
ત્હારે માટે પ્રેમે દઇ દઉં મ્હારા પ્રાણ!—
મ્હારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું!"

(મંદાક્રાંતા.)

માતી એવું મધુર મધુરૂં, બાળને એશોં જોતી,
એ હૈયાના નવીન રસમાં પ્રેમથી પ્રાણ પ્રોતી.
આહા! કેવું વિમલ ઉરનું વ્હાલ આ તો દિસે છે!
કેવું ઊંડું સરલ પ્રીતિમાં માતહૈયું હસે છે!

બાપું! ત્હારી જનની વિણુ હા, કોણુ સંભાળ લેતે?
ઊંડી હેવી તુજ મુખપરે સ્નેહમુદ્રા[૪] શું દેતે?
વારે વારે તુજપર ઝૂલે ઇંદ્રના ચાપ શી કો?[૫]—
બાલુંડાં ને જનનીપર એ ઇશ આશિષ હોજો!

(અનુષ્ટુપ્.)

બાળને બારણે મૂકી, આપી રમકડાં તહીં,
કાંઇ કામ થકી માતા પેઠી તે ઝૂંપડામહીં.

૪. હેતની છાપ=ચુંબન. ૫. કોણુ ઘડી ઘડી અધીરી બની ત્હારી ઉપર વરસાદની કમાન જેવી વાંકી વળી ઝૂકી રહે?

પાસેની કો કરાડેથી ગરુડ એક દૈત્યશું
તેટલે ત્યાં ઉડી આવ્યો, ન્હોતું બાળ કને કશું.

ઝડપી બાળ ઉપાડી પક્ષીરાજ ઉડયો જતો,
માતા ત્યાં બારણે આવી જોયું તો લાલ ના હતો !

બાળનું રડવું સૂણ્યું, સમજી પળમાં સહૂ,
દોડી તે બૂમ પાડંતી પક્ષી પૂઠે બળે બહૂ.

એક ઊંચી કરાડે જે, મૂકયું બાળ બખોલમાં,
અને પક્ષી ઉડયો ત્યાંથી, થયો અદૃશ્ય ખોલમાં !

(વસંત તિલકા.)

ભેગા થયા સકળ ખેડુત ત્યાં ઝપાટે,
તે માતના સુણી પુકાર સહાય માટે;
ઊભા રહ્યા તુરત આવી કરાડ હેઠ,
મૂકી ગયો ગરુડ જેપર બાળ ઠેઠ.

ઊંચી દિસે બહુજ દુર્ગમ[૬] એ કરાડ,
રહે ત્યાંથકી ગબડતાં નહિ એક હાડ:
ત્યાં પૂગવું જઇ જ કેમ, સહૂ વિચારે,
શોધે ઉપાય ચઢવા તહિં કો પ્રકારે.

ખેડુત એક ધરી હામ પછી ચઢયો કો,
કીધો પ્રયત્ન, ઉતર્યો પણ ખાઇ ધોકો.
બીજો, અને પછી ત્રીજો,—ચઢી સર્વ એમ
પાછા ફર્યા શરીર સાચવી જેમતેમ.

કોઇ પડી ગબડતા મરતા બચ્યા ત્યાં,
બહાદૂરમાંહિ ખપતા વીર કો લચ્યા ત્યાં;
સર્વે નિરાશ બની ઉપર જોય હાવેઃ—
હા માત ! કોણ તુજ બાળકને બચાવે ?

(શિખરિણી.)

અહો ! દીઠી ત્યાં તો સબળ અબળા કો ચઢી જતી !
ચઢી એકે, બીજે, કઠણ ખડકો હામ ધરતી;
અને આશ્ચર્યે ત્યાં ડૂબી સકળ દૃષ્ટિ સ્થિર ઠરે :
અરે આ શું આજે અજબ અબળા સાહસ કરે !

ચઢી ધીમે ધીમે, ઉપર અબળા ત્યાં જઇ રહી,
અને હર્ષે ચાંપ્યું હૃદયમહિં તે બાળક ગ્રહી !
પછી પાછી નીચે સુદૃઢ[૭] પગલાં મૂકી ઉતરે:
હશે કયાંથી આવ્યું પરમ અબળામાં બળ ખરે ?

૬. અગમ્ય; પૂગી નહિ શકાય એવી. ૭. મજબૂત અને સાવધ.

તપાસી ધારીને ઉતરતી જતી તે પદપદે[૮]:
"અરે, એ આ! એ આ! પડી, પડી!" કરી ખેડુત વદે!
તથાપિ ધીમેથી, કુસુમ સમું તે બાળક લઈ,
નીચે નિર્વિધ્ને તે સબળ અબળા આવીજ રહી!

(અનુષ્ટુપ્.)

હશે એ કોણ નારી તે? આવ્યું એ બળ ક્યાંથકી?
સફલા[૯]તે બની એ શેં,[૧૦] હાર્યા જ્યાં પુરુષો નકી?—
અબળા તે ઉરે ચાંપી બાળને લઇ જાય છે,
જોતી વ્હાલે, ઝીણું ઝીણું ગીત ગાતી જણાય છે:—

"ત્હારાં દુખડાં લઇ લઉં, વ્હાલા મ્હારા બાલુડા!
તુંને આંચ ન આવે, કરશે પ્રભુ કલ્યાણ!
તુજ કાજે મુજમાં **સો હાથણકેરૂં જોર** છે!
ત્હારે માટે પ્રેમે દઇ દઉં મ્હારા પ્રાણ!
મ્હારા લાડકવાયા લાલ જીવો જગમાં ઘણું!"

દમણ. **અરદેશર ફરામજી ખબરદાર.**

૮. પગલે પગલે. ૯. ફતેહમંદ. ૧૦ શા માટે.

સ્ત્રીઓને માથે રહેલી બે જવાબદારી.

લેખક—મી૦ હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિઆ, એમ. એ.

તન ધનનું ગમે તેવું અને ગમે તેટલું સુખ હોય તો પણ તેથી જીવન સુખમાં જતું હશે એમ કોઇને માટે કહી શકાય નહિ. જીવનનાં ખરાં સુખનો સર્વ આધાર એક સ્ત્રી ઉપરજ છે એ સર્વેના અનુભવનીજ વાત છે અને તેથી તેને વાસ્તવિક બોધ આપનાર લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે એ સૌને હર્ષનું ને સંતોષનુંજ કારણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેટલા આયુષ્યના ઉપદેશકે જે જે અમુલ્ય લાભ આપેલા છે એ સર્વવિદિતજ છે. જે કોમના ખાસ લાભાર્થે તેનો ચાલુ પ્રયાસ હતો તે કોમ આજે સુધારાને અને કેળવણીને મોખરે ચાલે છે એ કહેવું જેવું સત્યથી છેટું નથી તેમજ તેને તે સ્થિતિમાં મૂકવાનું કામ કરવામાં સ્ત્રીઓને બોધ આપનાર 'સ્ત્રીબોધે' ઘણો ભાગ લીધો છે એ કહેવું પણ સત્યથી દૂર નથી. ત્યારે તેવાં માસિકના ઉત્સવને પ્રસંગે સ્ત્રીઓની જવાબદારી વિષે એક શબ્દો લખવામાં આવે એ અસ્થાને નહિ ગણાય એમ માનવું છે.

પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં જ્યારે એક તરફથી સમાનતાની હાક પુકારાઇ રહે છે અને બીજી તરફથી જ્યારે કેટલાક હકો આપવામાં આનાકાની કરવામાં આવે છે, ત્યારે ખુશી થવા જેવું છે કે આપણા દેશમાં એવું વિપરીત વર્તન નજરે પડતું નથી. જે છૂટ સ્ત્રીઓને આપવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તે છૂટ તેમને સંપૂર્ણ રીતે ભોગવવા દેવામાં આવે છે; અને તેવું છે તેથીજ સ્ત્રીઓની જવાબદારી આ દેશમાં વધારે છે એમ તેઓએ પોતાની મેળેજ સ્વીકારવું જોઇયે.

સ્વદેશના ઉદયમાં સાધનભૂત થનારા શખ્સોને જન્મ આપનારાં હોવાથી, સહવાસથી તેમનાં જીવનને વલણ આપનારાં હોવાથી, અને ભવિષ્યનાં બીજ તે શખ્સોની કુમળી વયનાં કુમળાં હૃદયોમાં રોપનારાં હોવાથી સ્ત્રીઓ માથેજ ઉન્નતિનો આધાર સર્વે દેશોમાં રહે છે; વિશેષે હિંદ જેવા દુર્દશામાં પડેલા કંગાળ દેશની ઉન્નતિનો આધાર તો માત્ર સ્ત્રીઓ પરજ છે, કારણ મૂળમાંથી સુધારો થઇ ન્હાનાં છોકરાંમાંથીજ અમુક ધાટીની કેળવણી શરૂ નહિ થાય ત્યાં સૂધી મોટપણે ઝાઝો ફેર પડવાનો નથી એ અનુભવસિદ્ધજ થયું છે.

'સ્ત્રીબોધના' સર્વ સ્ત્રી વાંચકોની જાણમાં હશે કે એક બાલક દોઢથી અઢી વર્ષની ઉંમરમાં જેટલું શીખે છે તેટલું તે ભાગ્યેજ મોટી ઉંમરના કોઇ એક વર્ષમાં શીખી શકે છે; તે ઉંમરમાં કેટલીક બાબતો શીખ્યું એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇ શકિયે છિયે, કેટલીકના સંસ્કાર તેના હૃદયપર એવા સજ્જડ, તોપણ તે વખતે ન દેખી શકાય એવી રીતે પડેલા હોય છે કે પૃથગ્જનને તો તેવા સંસ્કાર પડતા હશે એવું ભાન પણ રહેતું નથી. અને ભાન ન રહે તેમાં નવાઇ પણ નહિ, કારણ બાલ્યાવસ્થા આપણા તરફ નજીવી ને નમુલી સ્થિતિ ગણાય છે. નિશાલે મૂકવાનો વખત ન થાય ત્યાં સૂધી છોકરાં તરફ કશું લક્ષ આપવાની જરૂરજ નથી એમ બધા માની બેસે છે. તે સમયમાં ધ્યાન આપવાની જરૂર છે કે કેમ એ વિચાર પણ કોઇકનેજ થયો હશે, પણ જો કોઇને ગંભીર રીતે બાલકોની ચેષ્ટા જોવા તક મળી હશે, અને તે ચેષ્ટાનાં ભાવી

પરિણામ વિષે કંઇ પણ વિચાર ચલાવવા અવકાશ મળ્યો હશે તો તેણે તો ખાત્રીથી નક્કી કર્યું હશે કે બાલ્યાવસ્થા તરફ બેદરકાર રહેવાથી દેશના ઉદયમાં અને મનુષ્યત્વનાં વિકાસમાં ભારે અડચણ નડી રહે છે.

હાલના અધકચર્યા નવીન સુધારાના ગંજમાં એવા એવા ક્ષુલ્લક વિચારો દટાઇ જડ ઘાલી બેસે છે કે નવીન સુધારકો કરતાં જુના અંધ શ્રદ્ધાળુઓ વધારે સારા એમ ઘણીવાર લાગી આવે છે. "ફૅશનની ફીશ્યારી" માં તણાતાં બહારની ટાપટીપ અને રંગરાગની દરકાર રાખતાં, શારીરિક સૌંદર્યને અને ક્ષુદ્ર વિકારોને કાયમ રાખવાની ખોટી મોહનીમાં ફસાતાં, આજનાં સંખ્યાબંધ નવીન સુધારકો કેળવણીને એક ઘરેણા તરીકેજ રાખી મૂકે છે, એવા હેતુથી કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે બાહ્ય શોભા દિપાવવા, સામાંઓની નજર ખેંચવા, વાહવાહ કેહવડાવવા અને જમાનાની સાથે ચાલનારાં (up-to-date) ગણાવા તે ઘરેણા તરીકે પહેરવામાં આવે અને જ્યારે કામ થઇ રહે એટલે ઉતારી નાખવામાં આવે. આવી રીતે થતું હોય ત્યાં ખરા સુધારાની આશા રાખવી એ ફોકટ છે. જ્યાં સૂધી કેળવણી મનાં મગજના એક કુદ્રતી લક્ષણ તરીકે જીવનની સાથે મળી ભળી ન જાય ત્યાં સૂધી ઇષ્ટ પરિણામ આવવાનો સંભવ થોડોજ રહે છે.

આપણે જે એક બાબતની જવાબદારીનો વિચાર કરવાનો છે તે બાલકો ઉછેરવા સંબંધેનો છે. આપણા સુધરેલા સમુદાયમાંથી માબાપની અસરવાળાં કેટલાં છોકરાં તૈયાર થતાં હશે એ જરા વિચારવા સરખું છે. આયા અને નોકરોને હસ્તક સોંપાતાં બાલકોમાં હલકા વિચાર અને હલકી ભાવનાઓ ઘર કરી રહે, અને તેને પરિણામે જીવનના ખુનખાર કલહમાં જે ઉદારતા, જે ગંભીરતા અને જે નેક ટેક મોટાં કુટુંબોનાં ફરઝંદમાં હોવી જોઇયે તે દેખવામાં ન આવે એ ન બનવા જોગ નથી. માતાની કેળવણીનો લાભ બાલકોને પ્રથમના પાંચ છ વર્ષમાંજ ઘણો મળી શકે છે અને તે વર્ષનો મોટો ભાગ જો માતા પાસે ગાળવામાં ન આવે તો પછી માતા સુશિક્ષિત હોય કે અભણ હોય એ બધું સરખુંજ થઇ રહે છે.

સુશિક્ષિત માતાઓ જો પોતાનાં કર્તવ્યને વિષે બેદરકાર રહે, તો 'જાણીતાને બેવડો દંડ' એ ન્યાયે તે બેવડા દોષને પાત્ર થાય છે. બાલકો અમુક એક માતાનાં સંતતિ હોવા ઉપરાંત આખા દેશનાં સંતતિ છે, અને માતાઓએ તેમને પોતાનાં છોકરાં ગણવાની સાથેજ દેશની ભાવિ પ્રજાનાં કારણભૂત વ્યક્તિ તરીકે ગણવાં જોઇયે અને તેથી તેમને ઉછેરવામાં એક 'ટ્રસ્ટી' તરીકેજ સંપૂર્ણ જવાબદારી સમજવી જોઇયે. તે જવાબદારી ઉઠાવવામાં પોતાના આનંદનો અને પોતાનાં સુખનો ઘણો ભોગ આપવો પડે એ દેખીતું છે, પરંતુ તેવો ભોગ આપીને જો સંતોષકારક રીતે તે ફર્જ અદા કરવામાં આવે તોજ સ્ત્રીઓ પોતાની જવાબદારી સમજ્યાં એમ કહી શકાય.

પશ્ચિમ તરફના સુધરેલા દેશોમાં માતાઓનું કામ ઘણે અંશે કિન્ડરગાર્ટન નિશાલોએ ઉપાડી લીધું છે, અને ન્હાનાં બાલકોના જીવન માટે કેવી દરકાર રાખવામાં આવે છે એ આપણુને તે નિશાલોના કામદ્વારા જાણવામાં આવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે દેશનું એક પણ બાલક મન મગજની કેળવણી વિના રહેતું નથી, તેટલુંજ નહિ પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવણી તેને મળે છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને સદ્‌ભાગ્યે ઘર બહારના કામ ધંધામાં

બહુ લાગવું પડતું નથી, એટલે ગૃહ સંસારની બાબતોમાં પૂરતું લક્ષ આપવા તેમને પૂરતી ફુરસદ મળે છે, તેથી કિન્ડરગાર્ટન નિશાલો સ્થાપવાની ભલામણ કરવાની જરૂરિયાત નથી; અલબત, જો માતાઓ છોકરાંને યોગ્ય કેળવણી આપવા તત્પર રહે તોજ કિન્ડરગાર્ટન શાળા વગર ચાલે તેમ છે. પણ જો સ્ત્રીઓ હાલ છે તેવીજ બેદરકાર ને બેદરકાર રહ્યા કરે તો તેવી શાળાની જરૂરિયાત પુકારતાં પ્હેલાં સ્ત્રીઓને તેમની જવાબદારીનું ભાન આપવું એ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

બાલક જન્મે છે ત્યારથીજ માતાને માથે જવાબદારી શરૂ થાય છે. ધાવ્યાવસ્થા સુધી તો જે દૈહિક જવાબદારી માથે રહે છે તે ઘણે અંશે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ ત્યાર પછી છોકરાં માટે કશી દરકાર રખાતી હોય એમ હાલના જમાનામાં જોવામાં આવતું નથી. ન્હાનાં બાલકો બોલતાં શીખતાં હોય ત્યારે તેમના મગજમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર ભરવા પાસેના બધા જણાએ નિર્દોષ અને ઉચ્ચ જીવન ગાળવું જોઇયે, અને બીજું કંઇ ન થાય તો તે છોકરાંની હાજરીમાં તો ખાસ સંભાળ રાખવી જોઇયે. ઘણાનું માનવું એવું છે કે 'એ ન્હાનાં ફીકલાં શું સમજે?' અને એવી માન્યતાથી છોકરાંની હાજરીમાં ગમે તેવું વર્તન ચલાવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે એવા વર્તનની અસર છોકરાંપર થયા વગર રહેતી નથી, અને થાય છે ત્યારે પોતાનો દોષ નહિ જોઇ શકનારાં માબાપો મુંઝાઇ બેસી રહે છે. બાલક નિશાલે બેસવાને લાયક ઉમ્મરનું થાય તે પ્હેલાં તેના મન મગજને કશું સાવધાન વલણ નહિ અપાયાને લીધે તેની કેટલીક શક્તિ કમીજ રહી જાય છે. રમકડાં સાથે રમનારાં છોકરાંને કંઇ પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવાની ખાસ જરૂર છે, અને તે જ્ઞાન આપવાની લાયકાત મેળવવા માટે માતાઓએ અમુક જાતનું વાંચન રાખવાની ખાસ જરૂર છે. જો માત્ર મનમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થશે તો તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સાધનની સરળતા અને સગવડ થયા વિના રહેશેજ નહિ. તે સાધનો બતાવવાનું અને તે જાતની ચર્ચામાં ઉતરવાનું અત્યારે જરૂરનું લાગતું નથી. કારણ એટલુંજ કે હજી તો પ્હેલી બાબત સિદ્ધ કરવાની છે અને તે એ કે સ્ત્રીઓએ પોતાના છોકરાંને શિશુ વયથીજ યોગ્ય કેળવણી આપવાની જરૂરિયાત જોવી જોઇયે, અને તેવી કેળવણી આપવાની તેમને માથે મોટી ફરજ પડેલી છે એમ તેમના સમજવામાં આવવું જોઇયે.

ભવિષ્યના હિત માટે સંતતિની ચિન્તા કરવાની એક ફરજ સ્ત્રીઓ માથે છે, તેવીજ બીજી જવાબદારી વર્તમાનના હિત માટે સ્વગૃહની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવા માટેની અને તેમાં શાન્તિ સંતોષનો અમર વાસો કરાવવા માટેની બીજી જવાબદારી પણ સ્ત્રીઓ માથે રહેલી છે.

બોલવા લખવાને વખતે સૌ સારા સારા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવા તત્પર થાય છે, પરંતુ ગૃહવાસના અનુભવમાં તેવું વર્તન રાખવું કેટલું કઠણ છે એ ઘણાના જાણવામાં હશે. ઘણી વાર નજીવી ન્હાની બાબતોમાં ગૃહ સરોવરની સુન્દર શાન્તિ વિનાકારણ હરાઇ જાય છે અને તેવા અકારણ તોફાનોથી સંસાર સુખ રહેજવારમાં ઘટી જાય છે. ત્યારે તેવા બનાવોથી બહુ સાવચેત રહેવાની બીજી ફરજ પણ સ્ત્રીઓએ સમજવી જોઇયે તેવી છે.

વળી પત્ની એ પતિનું અર્ધાંગ છે એ સર્વમાન્ય છે. પછી કોઇ તેનો સમાનાર્ધ, કોઇ તેને ઉત્તમાર્ધ ને કોઇ ન્યૂનાર્ધ કહો તેમાં આપણને કશી હાનિ નથી. અર્ધાંગના તરીકે પતિની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં તેનો અર્ધો ભાગ છે. તેણે પોતાનો અર્ધો હિસ્સો તેમાં આપવો જોઇયે એ પવિત્ર ધર્મ છે.

પતિને ગૃહવાસની સ્વર્ગીય પરિમલથી પરમ મુદિત રાખવો, પતિને સ્વકાર્યમાં યોગ્ય મદદ આપી તેનો કાર્યભાર ઓછો કરવો, પતિને સ્વ સ્થિતિમાં સર્વ સુખ આપી સંતુષ્ટ રાખવો અને તેના દેહને અને હૃદયને ગૃહવાસના અનેરી પુષ્ટિ દેનારા પ્રસંગોથી સર્વદા પોષિત રાખવો એ પણ સ્ત્રીઓ માથે એક મોટી જવાબદારી છે એમ તેઓએ સમજવું જોઇયે.

આ બે જાતની જવાબદારી સમજવા સમજાવવા માટે, સમજાયા પછી તેને અદા કરવા માટેના રસ્તાઓ અને ઉપાયો બતાવવા માટે, અને તેમાં વખતે વખતે આવી પડતી અનેક ન્હાની મોટી વીટંબણાઓ દૂર કરવા માટે, 'સ્ત્રીબોધ' જેવું માસિક ચિરાયુષ્ય ભોગવો એવી શુભ પ્રાર્થના કરવામાં સર્વ વાંચકો સામેલ થશે એવી ખાત્રી છે, અને ઝાઝાં હૃદયની નિર્દોષ અને ઉત્કટ પ્રાર્થના પ્રભુ પૂરી કરશે એવી આશા છે. તથાસ્તુ !

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિઆ.

રાજકોટ.

બૅબીલોનિયન લેખોની શોધ—

પારસી તવારીખ ઉપર છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં પડેલું નવું અજવાળું.

લેખક—મી૦ પાહ્લનજી બરજોરજી દેશાઇ,

"રાસ્ત ગોફ્તાર તથા સત્ય પ્રકાશ"ના તંત્રી, "તારીખે શાહાને ઇરાન" ઇત્યાદિના કર્તા.

બૅબીલોન અને ઍસીર્યાના પુરાતન દેશોનાં દટાઇ ગયલાં પાયતખ્ત શ્હેરો અને તે મધેના પાદશાહી મેહલોનાં ખંડિયેરો આજે ખોદી કાઢવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી એ પુરાણી શાહનશાહતની મોટી જાહોજલાલીની પૂરતી સાબીતીઓ મળે છે. આ દેશોના રહેવાસીઓ, તેમનો ધર્મ, તેમના વ્હેમો, તેમનો હુંનરઉદ્યોગ, તેમના એલમ, તેમની રાહરસમ, તેમની તવારીખ, અને તેમના પાદશાહોના દોરદમામ વિગેરે બીજી પુષ્કળ બાબતોને લગતી માહીતગારી આ ખોદકામમાંથી મળી આવેલી તખ્તીઓ અને મિનારાઓ અને મકાનો ઉપર કોતરેલા લેખો ઉપરથી મળે છે. આ લેખો એ દેશોમાં મળી આવતી ચોક્કસ માટીની બનાવેલી કાચી ઇંટો ઉપર કોતરેલા છે, અને તે ઇરાન દેશના બીસતુન વિગેરે પહાડો ઉપર કોતરેલા હખામનની પાદશાહોના ખીલારેખી લેખોના જેવાજ છે. આ બૅબીલોનિયન તથા ઍસીર્યન લેખો હખામની લેખો કરતાં બહુ પુરાણા જણાય છે. એ લેખોના અક્ષરો ફાંચડ અથવા ખીલારેકા છે, અને તેવાં નવાઇ જેવાં લખાણની પ્હેલી શોધ બૅબીલોનમાં આવી વસેલી એક અતિ પુરાણી પ્રજાએ કરેલી જાહેર થઇ છે. આ પ્રજા આક્કાડિયન (Accadians) ને નામે ઓળખાઇ છે, અને તેના લેખોની ભાષા પણ એજ નામે જાણીતી થઇ છે. આ આક્કાડિયન ભાષામાં લખાયલું સાહિત્ય અતિ વ્હોળા વિસ્તારનું કહેવાય છે, કેમકે એ સાહિત્યથી જૂદાં જૂદાં શેહરો ખાતે જૂદા જૂદા પાદશાહોએ મોટાં મોટાં કેતાબખાનાં સ્થાપેલાં જાહેર થયાં છે, જેમકે તીગ્લાથ પીલૅસર નામે ઍસીર્યન પાદશાહે (ઇ. પૂ. ૭૪૫) પોતાની આગમજ થઇ ગયલા પાદશાહોના તવારીખી લેખોની નકલ ઉતરાવીને તેમનો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. ત્યાર પછી સાર્ગન નામે ઍસીર્યન પાદશાહે (ઇ. પૂ. ૭૨૨) અક્કડ નામે શ્હેર ખાતે એક કેતાબખાનું સ્થાપીને ત્યાં ૭૦ કેતાબોનો નવો ઉમેરો કર્યો હતો, જેમાં ખગોળ અને નજુમ વિદ્યાને લગતા ગ્રંથો હતા. એ પછી સૅનાકૅરીબ નામે પાદશાહે (ઇ. પૂ. ૭૦૫) બીજા નવા નવા ગ્રંથો તૈયાર કરાવ્યા હતા. આ પાદશાહે નિનીવેહ ખાતે ઉપલાં સઘળાં કેતાબખાનાંઓને લઇ જઇને ત્યાં તેમને ભેગાં રાખ્યાં હતાં. પાછલથી ઍસારહૅડન નામે પાદશાહે (ઇ. પૂ. ૬૮૧) આ મોટાં કેતાબખાનામાં બીજા પુષ્કળ ગ્રંથોનો ઉમેરો કર્યો હતો.

કાદવની ઇંટોથી બનેલાં કેતાબખાનાં.

પણ એ સઘળા ગ્રંથોથી બનેલાં અને ઉપર જણાવેલા ચાર પાદશાહોનાં બનાવેલાં મોટાં કેતાબખાનાંને ભૂલાવે એવું એક અતિ મોટું કેતાબખાનું બનાવી જનાર તો અસ્સુર—બની—પાલ (યુનાનીઓએ જણાવેલો સારડાનાપાલસ) નામનો ઍસીર્યન પાદશાહ હતો. તેણે પુષ્કળ લડાઇઓ મારી હતી, પણ સુલેહ વેલા તેણે પોતાનો વખ્ત મેહલો અને મંદિરો બાંધવામાં

રોકયો હતો. પણ આ મકાનો કરતાં જે કામ બનાવવા માટે તે ઘણો વખણાય છે તે તો નિનીવેહના મેહેલને લગતું કોયુન્જીકને નામે ઓળખાતું એક અતિ વિશાળ કેતાબખાનું છે. તેણે દેશના જૂદા જૂદા ભાગો ખાતેથી હજારો કેતાબો મંગાવીને અહિં ભેગી કીધી અને કેટલીકો જે જૂની હતી તેમની નકલ ઉતરાવી. આ કેતાબખાનામાં હજારો પુસ્તકો હતાં, જેઓમાં તવારીખ, ધર્મ, ભૂગોળ, ખગોળ, નજુમ, ન્યાય, કબાલા, પાદશાહી ફરમાન, ચોથાઇ, કર, દાસ્તાન અથવા નામાં, દંતકથા, વાર્તા, વિગેરે પુષ્કળ બાબતોનું જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો. આ કેતાબખાનું હાલ ખોદી કાઢવામાં આવ્યું છે. તેમાંનાં ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકો કંઇ આજની પેઠે કાગળ ઉપર છાપેલાં કે લખેલાં નથી, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ કાચી ઇંટ ઉપર ખીલારોકી અક્ષરોથી કોતરકામ કીધેલું છે. સઘળી મળીને ૩૦૦૦૦ ઇંટો વિગેરે ઉપર આ કોતરકામ કરેલું મળી આવ્યું છે.

બૅબીલોનની પ્હેલી સુધરેલી પ્રજા.

આ પુસ્તકોની જે વર્ગણી કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે અસલી બૅબીલોનિયનો અને ઍસીર્યનો ઘણાજ બાહોશ લોકો હતા. તેઓ શૅમિટિક પ્રજામાંના હતા; એટલે આજે જે ટોળાના યહુદીઓ, અરબો, વિગેરે છે તેજ ટોળાના આ ઍસીર્યનો અને બૅબીલોનિયનો હતા, પણ પાછળથી નામ પડેલા બૅબીલોનિયા અને ઍસીર્યા દેશોમાં પ્રથમ આક્કાડિયન અથવા સુમીર્યન નામે જે પ્રજાએ વસવાટ કીધો હતો તે પુરાણી પ્રજા કંઈ શૅમિટિક ટોળાની નહોતી. આ પ્રજાનો એક ભાગ પુરાતન બૅબીલોનિયાના મુલ્કના ઉત્તર ભાગમાં અને બીજો દક્ષિણ ભાગમાં જઇ વસ્યો, અને ત્યાં પોતાનું રાજપાટ ચલાવ્યું. એ રાજપાટ દરમ્યાન શૅમિટિક ટોળાઓ ત્યાં આવીને વસવા લાગ્યા, જેમની જોડે સંબંધમાં આવ્યાથી આક્કાડિયન અથવા સુમીર્યન લોકો તેમની સાથ આસ્તે આસ્તે કરીને ભેળાઇ ગયા, અને પછી આ શૅમિટિક ટોળાનું પ્રબળ એટલું બધું વધી ગયું કે તેનુંજ રાજ્ય ઍસીર્યામાં બરપા થયું. આ પછી ઍસીર્યન પાદશાહોએ આક્કાડિયનોનાં સાહિત્યમાં સુધારો વધારો કરી તેને પોતાનું કરી લીધું. વળી તેઓનો જે રાજધર્મ થયો તેબી આક્કાડિયન અને શૅમિટિક ધર્મોનાં મૂળતત્વોને ભેગાં કરીને તેમાંથી નવો રચ્યો. બન્ને પ્રજાઓ જૂદી હોવા છતાં એકબીજાનાં ધર્મમત તેમજ એકબીજાની ભાષાના શબ્દો, વિચારો, રીતભાત વિગેરે ગ્રહણ કરવા લાગી, જેથી સેવટે શૅમિટિક લોકો પ્રથમ અક્કડમાં અને ત્યારબાદ સુમીરમાં ફાવી નિકળ્યા, અને જૂની સુમીર ભાષા માત્ર ધર્મગુરૂઓની ધર્મને લગતી કેતાબોની ભાષા દાખલ રહેવા પામી, પણ તમામ પ્રજાની ભાષા તો શૅમિટિક થઇ પડી.

હવે આ આક્કાડિયન અથવા સુમીર્યન પ્રજા કોણ હતી અને કયાંથી આવી હતી? અને તે એટલી સુધરેલી કેમ હતી? તે શૅમિટિક પ્રજા ન હતી, એમ ઍસીર્યન અને બૅબીલોનિયન ખોદકામમાંથી મળેલી કેતાબો ઉકલાવનારા ખાસ વિદ્વાનો એક અવાજે કહે છે. તેની ભાષા પણ શૅમિટિક નહોતી. તપાસ કરતાં જણાયું કે તે ભાષા મધ્ય એશિયામાં બોલાતી અસલી તાતારી ભાષાને મળતી આવતી હતી. ત્યારે શું આ લોક મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા હતા, કે જ્યાં પુરાણા કાળથી તુરાની લોક વસે છે? આ પ્રજા જો તુરાની હોય તો તે બૅબીલોન દેશમાં કયાંથી આવી ચઢી? મધ્ય એશિયામાંથી ઉતરનારી તુરાની પ્રજાઓ હંમેશ જીહુન

નદી યા કોહેકાફ પર્વત ઓલંગીને દક્ષિણે ઇરાન વિગેરે દેશોમાં દાખલ થઇ હતી એમ તવારીખ ઉપરથી જણાય છે. કોહેકાફ પસાર કરીને આ પુરાણી પ્રજા બૅબીલોનમાં વસી હતી કે કેમ તે નક્કી નથી. એટલું ખરૂં કે પ્રથમ તે બૅબીલોનમાં વસી, અને ત્યાર પછી ઉત્તરે ઍસીર્યામાં દાખલ થઇ. હવે જો પાછલથી તે દક્ષિણેથી આગળ વધીને ઉત્તરે ગઇ હોય તો પ્રથમ બૅબીલોનમાં તેની જે આમદ થઇ તે પણ દક્ષિણેથીજ થયલી સંભવે છે. તેણે ઇરાની અખાતને માથે પોતાનું સંસ્થાન વસાવ્યું, અને તેનાં મુખ્ય શ્હેરો (ઉર–ઉરૂ, ઍરૅખ–ઉરૂક, એરીદુ, વિગેરે) એ અખાતની પડોશમાંજ આવેલાં હતાં. તેનાં આ શ્હેરોનાં નામોના પ્હેલા અક્ષરો આપણને કંઇક એવું સૂચવે છે કે આ પુરાતન પ્રજા જેમ શૅમિટિક નહિ તેમ તુરાની પણ નહિ હતી, પણ ઇરાની અથવા આર્ય પ્રજા હતી.

શું તે ઇરાની કોમ હતી?

આ અનુમાનને એક બિનાથી ટેકો મળે છે. બૅબીલોનિયન લેખોમાં જણાવ્યા મુજબ આક્કાડિયન પ્રજાના પ્હેલા પાદશાહના વખતમાં તેની પ્રજાને ઓઅન્નીસ (Oannes) નામે એક દરિયાઇ માણસે દરેક જાતના એલમ, તથા સુધરેલી જિંદગીના હુન્નર ઉદ્યોગ શિખવ્યા હતા. હવે આ ઓઅન્નીસને માટે કહે છે કે તે માથાંથી કમર સૂધી માણસની સુરતનો અને પગ સૂધી માછલાં જેવો હતો, અને તે ઇરાની અખાતમાંથી આવીને અસલી બૅબીલોનિયનોને શીખવી ગયો હતો. તેની પછી બીજા એવાજ જળ–મનુષ્યો આવાજ સબક આપવા ઇરાની અખાતમાંથી બૅબીલોનમાં આવેલા કહેવાય છે. દરિયાને માર્ગે આવેલા હોવાથી તેમને જળ-મનુષ્ય દાખલ અલંકારિક રીતે ઓળખવામાં આવ્યા હોય એ ધારી શકાય એમ છે, અને "ઓઅન્નીસ" નામ વોહૂમનો (બહમન) ઉપરથી બિગડેલું ધારી શકાય. એ નામ ઇરાની સિવાય બીજી કોઇ પણ આર્ય પ્રજામાં જણાયલું નથી. આ ઉપરથી માત્ર અટકળ થઈ શકે કે પુરાતન આક્કાડિયન લોકો ઇરાનને માર્ગે બૅબીલોનમાં દાખલ થયા હોય, અને તેઓ આર્ય ટોળાનાજ હોય, તથા તેમના પ્હેલા શીખવનાર ઇરાની ટોળાનાજ ધર્મગુરૂઓ હોય.

અશો જરતોશ્તનો જમાનો–ઇ. પૂ. ૮૦૦૦?

ગમે તેમ હોય; આજે એ બાબે તકરારમાં ઉતરવાની જરૂર નથી; માટે આટલા ઇશારા પછી અહિં એટલુંજ જણાવીશું કે આ આક્કાડિયન લોકોનાં રાજપાટનો જમાનો બહુ પુરાણો હતો. બૅબીલોનનો છેલ્લો પાદશાહ નૅબોનૈડસ (નબુનાહિદ) કે જે ઇ. પૂ. ૫૫૬–૫૩૯ માં થઇ ગયો છે, તેણે એક 'સીલિંડર' (પત્થરના સ્તંભ) ઉપર કોતરાવેલા લેખમાં જણાવ્યા મુજબ બૅબીલોનનો સૌથી પુરાણો રાજા સાર્ગન નામનો હતો, કે જે નબુનાહિદના અમલની ૩૨૦૦ વર્ષ આગમજ થઇ ગયો હતો; એટલે સાર્ગન ઇ. પૂ. ૩૮૦૦ વર્ષ ઉપર અમલ ભોગવી ગયો હતો. હવે આ સાર્ગન શૅમિટિક રાજા હતો, એવું તેના દીકરાનાં "નરામ–સિનં" નામ ઉપરથી માલુમ પડે છે. આ બાપદીકરા રાજાઓના સમયમાં અસલી આક્કાડિયન અને સુમીર્યન રાજાઓનો અમલ નજીવો હશે, પણ ઇ. પૂ. ૪૦૦૦ વર્ષ આગમજ આ છેલ્લા રાજાઓનો અમલ ઘણો જોરાવર હતો, અને સુમીર્યન લેખો ઉપરથી જણાય છે કે તેમના ઘણા પાદશાહો થઇ ગયા હતા, માટે તેઓનો અમલ ઘણાં વર્ષ ચાલુ રહેલો હોવો જોઇયે. આ લેખો ઉપલા સાર્ગનના અમલની આગમજ કોતરાયલા હતા. એ રાજાઓનાં જે નામો મળી આવ્યાં છે

તેઓમાં ઇ-અન્નાદુ (E-annadu) સૌથી બલવાન હતો, અને તે ઇ. પૂ. ૪૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયલો ગણાયો છે. ઉર, ઍરેખ, લાર્સા, નિપ્પુર વિગેરે મોટાં શ્હેરો ઉપર રાજ્ય ચલાવી જનાર લુગાલ-જગ્ગીસી (Lugal-zaggisi) એ કરતાં પણ વધારે પુરાણા જમાનામાં થઇ ગયલો મનાય છે. એ રીતે જોતાં આક્કાડિયન રાજાઓના રાજ્યની સ્થાપના ઘણી જુની હોવી જોઇયે. સુમીર્યન સુધારાની શુરૂઆત એજ આધારે ઇ. પૂ. ૮૦૦૦ વર્ષ કરતાં પણ પુરાણી હોય એમ ધારવામાં આવે છે.

આટલી બધી બારીક વિગત અત્રે જણાવવાની એક મતલબ એ છે કે જો આક્કાડિયન અથવા સુમીર્યન લોકો મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા તુરાની, અથવા ઇરાનમાંથી આવેલા ઇરાની (આર્ય), લોક હોય તો તેઓના દેવતાઓનાં તથા તેમના મહિનાઓનાં જે નામો જરતોશ્તી ઇરાનીઓના ઇજદ અમશાસ્પંદોનાં અને મહિનાઓનાં નામો સાથ કેટલેક દરજ્જે મળતાં આવે છે, તેનું કારણ એજ છે; અને તે નામો જો એ લોકો જરતોસ્તીઓ કનેથી પોતાની જોડે લઇને બૅબીલોનમાં જઇ વસ્યા હોય તો તે આધારે જોતાં પેગામ્બર જરતોશ્તનો જમાનો ઇ. પૂ. ૮૦૦૦ વર્ષ કરતાં પણ વધારે પુરાણો સાબેત થવો જોઇયે.

અસલી આકકાડિયનો જો તુરાની પ્રજા હોય તો તેઓ આર્ય ભૂમિ (ઇરાનવેજ)માં વસતા પ્હેલા આર્યોના ધર્મ અને રાહરસમની વાતો પોતાની જોડે લઇને બૅબીલોનના મુલ્કમાં જઇ વસ્યા હતા; અથવા જો તેઓ આર્ય પ્રજા હોય તો ઇરાનીઓએ મીડિયા ખાતેથી બૅબીલોન ભણી જઇ વસી ત્યાં પોતાનો ધર્મ અને રાહરસમ ફેલાવ્યાં હતાં;-એમ અટકળ બાંધી શકાય છે, અને એ સારાંશ ઉપર આપણે બૅબીલોનિયન લેખો અને તખ્તીઓને આધારે આવી શકિયે છિયે, માટે પુરાતન ઇરાનની તવારીખ ઉપર આ લેખોથી જે રોશની પડતી દેખાડવાની આ વિષયની મતલબ છે, તેમાં સર્વથી પ્હેલી રોશની આ છે.

ઇરાની તવારીખ ઉપર પ્હેલી રોશની.

બૅરોસસ નામનો એક ખાલ્દિયન ધર્મગુરૂ તવારીખનવેશ, કે જેણે બૅબીલોનનાં પુરાણા લખાણોને આધારે ગ્રીક ભાષામાં પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેના જણાવ્યા મુજબ પુરાણા કાળમાં બૅબીલોનમાં ૮ પરદેશી પાદશાહો થઇ ગયા છે, જેઓ મીદ ટોળાના હતા. આ મીદ ટોળો ઇરાનના મીડિયા નામે મુલ્કમાં વસતો હતો. જેઓ માજી-મગુસ (મજુસ)-મોબ વિગેરે નામે ઓળખાઇ ગયા છે તે આ મીદ ટોળાના ધર્મગુરૂ હતા. આ લોકો અસલી આર્ય ટોળામાંના હતા, અને હજરત જરતોસ્ત મીડિયાનાં રઘ (રએ) શ્હેરમાં જન્મેલો હતો, માટે એ પ્રાંતના લોકનો ધર્મ જરતોસ્તી હતો. જે આઠ મીદ પાદશાહો બૅબીલોનમાં ૨૨૪ વર્ષ રાજ્ય ચલાવી ગયલા કહેવાય છે તેઓને "જરતોશ્ત"નું નામ અપાયું છે. તેમ જોતાં બૅબીલોનમાં રાજ ભોગવી ગયેલા મીદ-આર્યો જરતોશ્તીઓ હશે. જોકે આજે ખોદી કાઢવામાં આવેલી તખ્તીઓમાંથી આ મીદ પાદશાહો વિશે કશો ઇશારો મળતો નથી તોપણ બૅરોસસ તવારીખનવેશે પોતાના ગ્રંથમાં આ બિનાની જે નોંધ લીધી છે તે બૅબીલોનિયનોની નોંધો ઉપરથીજ લીધેલી છે, તે ઉપરથી એટલુંજ તો જણાય છે કે પુરાણા કાળમાં બૅબીલોનમાં જરતોશ્તી મજહબ પાળનારા પાદશાહો અથવા ધર્મગુરૂઓ રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા. બૅબીલોનની દંતકથારૂપી વાર્તામાં જ્યાંથી તેનો ખરેખરો ઇતિહાસ શુરૂ થાય છે તે ત્યાંના કોઇ સ્વદેશી કે હમવતની

પાદશાહોનો નથી પણ પરદેશી પાદશાહોનો છે, અને તે પરદેશી તે કોઇજ નહિ પણ ઉપલા આક મીડિયન હાકમો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે મીડિયન લોકો બૅબીલોન ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયા હતા, અને એ મુલ્ક જીતીને તેઓએ ત્યાં સવાબસો વર્ષ સૂધી ઇરાની અમલ ચલાવ્યો હતો.

"ઇદનનો બાગ"–તે કયાં હતો?

ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તક બાઇબલમાં આ દુનિયાના બાગે બેહસ્તને "ઇદન"ને નામે ઓળખ્યું છે. આ ઇદનનો બાગ કયાં હતો તેની ઘણાએક ઉમંગી મુસાફરોએ શોધ ચલાવી છે. પણ બૅબીલોનિયન લેખોના ઉકલાણ ઉપરથી એક શ્હેરનું નામ મળી આવ્યું છે તે ઉપરથી માનવામાં આવે છે કે ઇદનનો બાગ ત્યાંજ હોવો જોઇયે. આ શેહર "એદીનુ" અથવા "એદીન" નામનું છે. ઇદનના બાગમાંથી બે મોટી નદીઓ પસાર થતી મનાઇ છે, તે યુફ્રેટીસ અને હિડેંખેલ નામની છે. આ હિડેંખેલ તે આજની ટાઇગ્રિસ છે. પુરાતન આકકાડિયન જબાનમાં તે "ઇદ ઇદિકલા" યાને ઇદિકલાની નદીને નામે ઓળખાતી હતી બૅબીલોનના શૅમિટિક ફતેહ કરનારાઓએ ઉપલાં શ્હેરને 'એદીનુ' અથવા 'એદીન' નામ આપ્યું છે, પણ અસલી આકકાડી જબાનમાં બૅબીલોનિયાનું મેદાન અથવા બાગ "એદિન્‌-ના"ને નામે ઓળખાતો હતો. આ એદિન્‌ના તે બાઇબલનો 'ઇદનનો બાગ' છે. મી૦ જ્યૉર્જ સ્મિથ અને પ્રોફેસર સેસનાં અનુમાન મુજબ આ એદિન્‌ના અથવા ઍદીનુ અથવા ઇદિન અથવા ઇદનનો બાગ એરિદૂ નામનાં શ્હેરની પડોશમાં હશે, કે જે શ્હેર બૅબીલોનિયન સાહિત્યમાં પવિત્ર ગણાય છે. જ્યારે તેમના ધર્મનાં લખાણોમાં આ એરિદૂ શ્હેરનું નામ આવે છે ત્યારે તેને ભલું, ઉત્તમ, અશો વિગેરે ગુણ ધરાવનારૂં ગણીને ઓળખાવ્યું છે. એ શ્હેરની નજદીકીમાં એક જંગલ અથવા બાગ હતો કે જયાં પવિત્ર તાડનું ઝાડ (palm tree) ઉગેલું હતું, જેને જિંદગીનાં ઝાડ તરીકે પિછાનવામાં આવ્યું છે. એરિદૂની જગા ઉપર પાછળથી અબૂ–શાહરીન નામે કસ્બો વસ્યો હતો, જેનું ખંડિયેર આજે હૈયાત છે. આગળા જમાનામાં એરિદૂ શ્હેર ઇરાની અખાતના કાંઠા ઉપર આવેલું હતું, કે જે દરિયો આજે તો પુરાઇને બહુ પાછળ હટી ગયો છે.

આ એરિદૂ શ્હેર તે શું પુરાતન ઇરાનવેજ હશે? ઇરાનવેજ પણ પુરાણા આર્ય લોકનું બાગે બેહસ્ત જેવું મથક હતું, પણ તે ઇરાની અખાત કરતાં વધારે ઉત્તરે હતું. એરિદૂ અથવા ઇરિદૂ નામ આર્ય ભાષાનું લાગે છે, અને ઇરાવી અખાતમાંથી બહાર આવીને ઓઅન્નીસ નામના જે જળ–માણસે બહુ પુરાણા બૅબીલોનિયન લોકોને વિદ્યાહુંનર શીખવીને તેઓને સુધાર્યા હતા, તેનું મૂળ મથક આ ઇરિદૂ શ્હેર ધારવામાં આવે છે.

ઍલામીઓ—શું તેઓ જરતોશ્તી હતા?

બૅબીલોનિયા દેશની લગોલગ ઇરાની અખાતને માથે અસલમાં ઍલામ નામનો દેશ આવેલો હતો, જે આજે ખુજીસ્તાનને નામે ઓળખાય છે. એ દેશના લોક કંઇ બૅબીલોનિયન કે ઍસીર્યન જેવા શૅમિટિક ટોળાના નહિ પણ આર્ય ટોળાના હતા. એ લોકોની હસ્તી ઍલામમાં ઇસ્વી પૂર્વે હજારો વર્ષથી હતી એવું બૅબીલોનિયન લેખોનું ઉકલાણ થતાં તેઓમાંથી ત્યાંના પાદશાહોનાં જે નામો મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી જણાય છે. ઍલામી લોકના ધર્મ તથા ભાષા પણ બૅબીલોયનિનોથી જૂદાં હતાં. આ લોકો બૅબીલોન ઉપર વારંવાર હુમલો કરતા અને જીત

મેળવતા હતા. ઇસ્વી પૂર્વે ૨૨૮૦ વર્ષની વાત ઉપર ઍલામમાં કેદુર—નાન્ખુંદી નામે એક રાજા હતો, જે એટલો બલવાન હતો કે બૅબીલોન ઉપર ચઢાઇ લઇ જઇને ત્યાં પૂજાતી "નાના" નામે દેવીની બહુ કિંમતી હીરાજડિત મૂર્ત્તિ પોતાને વતન ખેંચી લાવ્યો હતો. ઍલામનો એક બીજો પાદશાહ કુદુર—લાગામાર તો બૅબીલોન જીતી લઇને ત્યાંનો પોતે રાજા થઇ બેઠો હતો (ઇ. પૂ. ૨૩૫૦). આ બલવાન પાદશાહો અને તેમની ઍલામી પ્રજા આર્ય વંશનાં હતાં, કે પુરાણા આકકાડિયન ટોળામાંનાં હતાં, યા જરતોશ્તી ધર્મ પાળનારી ઇરાની કોમના હતાં, તે નક્કી થયું નથી. તોપણ તે ઇરાની પ્રજા તો હતીજ, કેમકે ઍલામ ઇરાનમાં આવેલો મુલ્ક છે. બૅબીલોનિયન લેખોથી એટલું અજવાળું તો પડયું છે કે એ પ્રજા બહાદુર, લડાયક અને મૂર્ત્તિપૂજાનો તિરસ્કાર કરનારી હતી. જ્યારે શૅમિટિક અને તુરાની પ્રજાઓ મૂર્ત્તિપૂજક હતી, ત્યારે આર્ય પ્રજા તેવી નહિ હતી, અને મજદયસ્ની જરતોશ્તી પ્રજા તો મૂર્ત્તિપૂજાનો નાશ કરનારી હતી. આ ઉપરથી અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે આ ઍલામી કોમ જરતોશ્તી હતી. જો એ બિના પાછળથી ખરી પડે તો બૅબીલોનિયન લેખોની આ જેવી તેવી રોશની ઇરાનની તવારીખ ઉપર પડેલી ગણાશે નહિ.

પારસીઓનું અસલ નામ ઠામ.

ઍલામના સંબંધમાં આ નોંધ કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. અને એ કારણ વળી ઇરાનના હખામની તબક્કાના પારસી પાદશાહોની તવારીખ ઉપર ઘણું કિંમતી અજવાળું નાખે છે. આપણે આજસૂધી યુનાની અને અરમાની અને યહુદી તવારીખોને આધારે આ પાદશાહોને પર્સીસ અથવા પાર્સ પ્રાંતના પાદશાહ લેખતા આવ્યા હતા. ખુદ નક્શે રૂસ્તમ ઉપરના મહાત્મા દારાયસના યાદગાર લેખો ઉપરથી પણ આપણ એમજ માનતા હતા કે મૂળ પુરૂષ હખઇમનીશ પાર્સનો રહેવાસી હોવાથી તે અને તેનું ખાનદાન પારસી ગણાતું આવ્યું હતું. વળી આપણે તેને પારસીઓનો પ્હેલો પાદશાહ લેખતા આવ્યા છિયે.

પણ બૅબીલોનિયન લેખો ઉપરથી જણાય છે કે આમ સમજવામાં આપણી ભૂલ છે. વળી આ લેખોએ એક બીજી ભૂલ એ શોધી આપી છે કે પારસીઓની હસ્તી ઇરાનમાં હખામની ટોળાની શુરૂઆત થઇ ત્યારથીજ થઇ નહિ હતી, પણ તેઓ તો ઘણાં ઘણાં વર્ષ આગમજથી ઇરાનમાં એક લડાયક પ્રજા દાખલ જાણીતા હતા, અને તેમનુ અસલ નામ પારસી નહિ પણ પાર્સુઆ (Parsua) હતું. ઍસીર્યન લેખો અને તખ્તીઓનાં ખોદકામ અને ઉકલાણ ઉપરથી આ વાત હાલ જાણમાં આવી છે. શાલ્માનેસર નામનો ઍસીર્યન પાદશાહ (ઇ. પૂ. ૮૬૦—૮૨૫) પોતાના અમલનાં ૨૪ માં વર્ષમાં પૂર્વ તરફ ચઢાઇ લઇ ગયો ત્યારે તેણે બીજાં ન્હાનકડાં રાજયો જોડે પાર્સુઆનાં રાજય ઉપર પણ હુમલો કીધો હતો, કે જ્યાં આ વેળા (ઇ. પુ. ૮૩૬) ૨૭ રાજાઓ રાજય ચલાવતા હતા. આ રાજયમાં બુસ્તૂ, સાલાહામાનૂ, અને કિનિહામાનૂ નામનાં અગત્યનાં શ્હેરો હતાં. આ ઍસીર્યન પાદશાહે પાર્સુઆ ઉપર ત્રણ હુમલા કર્યા હતા. પાર્સુઆનો આ પ્રાંત કંઇ આજનો યા આગલો પર્સીસ અથવા ફાર્સ પ્રાંત નહોતો. પાર્સુઆનું રાજ્ય ઉરૂમ્યા સરોવરની નૈરૃત્ય ખુણે આવેલું હતું. એ રાજય ઉપર પાછલથી બીજા અનેક ઍસીર્યન પાદશાહોએ હુમલો કર્યો હતો, કે જ્યાં ઘણા ટોળા વસતા હતા. તેઓની પડોશમાંજ કુમ્મુહા નામે

એક બીજા ન્હાનકડાં રાજયમાં ઍસીર્યન પાદશાહ તીગ્લાથપીલૅસરના અમલ વેળા કુસ્તાસ્પી નામે એક આર્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો, જે ઍસીર્યન પાદશાહની સામે થનારા એકસંપી રાજાઓમાંનો એક હતો. આ કુસ્તાસ્પીને મી૦ જ્યૉર્જ સ્મિથ અને પ્રો૦ સેસ હીસ્તાસ્પીસને નામે ઓળખાવે છે, જે નામ ઇરાની છે, અને જેને આપણુ અવસ્તાના વીસ્તાસ્પ તથા ફારસીનાં ગુસ્તાસ્પ નામ તરીકે તુરત પિછાની શકિયે છિયે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ઍસીર્યનોના અમલ વેલા ઇરાનમાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઘણાં રાજ્યોમાં ઇરાની ટોળાના રાજાઓ અમલ ચલાવતા હતા.

આ પછી પાર્સુઆનાં રાજ્ય ઉપર એકાદ બે ઍસીર્યન પાદશાહોએ હુમલો કરવાની નોંધ મળે છે, પણ ત્યારપછી છેક કુરૂશ અથવા કાઇરસ પાદશાહના અમલ થવા સુધીની કશી નોંધ મળતી નથી. એ અરસામાં પાર્સુઆ કોમ નબળી પડી ગઇ હોય, અથવા બીજી આર્ય કોમ સાથ જોડાઇ ગઇ હોય, ગમે તેમ હોય પણ તે નાબુદ તો થઇ નહિ હતી. કારણ કે હખામની જમાનામાં જે કોમે મંદા, મીડિયા, લીડિયા, બૅબીલોનિયા વિગેરે રાજ્યોની સમાપ્તિ આણીને તેમને પોતાનાં ન્હાનકડાં અન્સન અથવા અન્જનનાં રાજ્ય સાથ જોડી મોટી શાહનશાહત બનાવી હતી તે પાર્સી (પાર્સુઆ) કોમ હતી.

બૅબીલોનિયન અને ઍસીર્યન તખ્તીઓ ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેમના પાદશાહોના જમાનામાં ઇરાનમાં કોઇ મોટી પાદશાહાત નહિ હોવાથી ઇરાનીઓ ન્હાનાં ન્હાનાં રાજયોમાં વ્હેંચાઇ ગયા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પાર્સુઆ, મીદ વિગેરે કોમો વળી ન્હાના ન્હાના ટોળાઓમાં વ્હેંચાઈ જઇને દરેક ટોળો પોતપોતાનો સ્વતંત્ર સરદાર અથવા રાજા ધરાવતો હતો. ઉપર આપણે જોયું તેમ ઇ. પૂ. ૮૩૬ માં પાર્સીઓની કોમને માથે ૨૭ રાજાઓ હતા. એજ રીતે મીદ કોમ ૪૫ રાજાઓની હકુમત તળે હતી એવુંબી માલુમ પડયું છે. હવે પાછળથી જયારે અકીમીનિયન અથવા હખામની કોમ હસ્તી ભોગવતી જાહેર થઇ ત્યારે તેનો હાકમ પણ કોઇ મોટાં રાજયનો નહિ પણ એક ન્હાનાં પરગણાંનો ધણી હતો. આપણે સાધારણ રીતે એમ જાણિયે છિયે કે મહાત્મા કુરૂશ અને મહાત્મા દારયવુશના બાપદાદા હખામનીશ, ચીસ્પાઇશ, કુરૂશ, કબૂજિય, વગેરે પાર્સના પ્રાંતના ધણી હતા, અને મહાત્મા કુરૂશે પણ એજ પ્રાંતના ધણી દાખલ ચઢાઇ લઇ જઇને મીડિયા, બૅબીલોનિયા, લીડિયા વિગેરે રાજયો જીતી લીધાં હતાં. પણ એ સામાન્ય રીતે ખરી મનાતી આવેલી વાતને ખોટી પાડીને બૅબીલોનિયન લેખોએ પાર્સી પાદશાહતના મૂળના સંબંધમાં નવું અજવાળું પાડયું છે.

પારસી અને મીદ કોમો વચ્ચેનો સંબંધ.

મૂળ આર્ય પ્રજાના જૂદા પડવા બાદ જે ઇરાની ટોળો ઇરાનમાં દાખલ થયો તે જૂદી જૂદી-કોમોમાં વ્હેંચાઇ ગયા પછી, તેઓ મધેના મીદ અને પાર્સુઆ ટોળાઓ બૅબીલોનિયન અમલ વેળા ટૉરસ પર્વત ભણી વસતા હતા. આ અમલ દરમ્યાન શૅમિટિક બાદશાહોના હુમલા અને જુલમને લીધે આ ઇરાની ટોળાઓ પાછળથી આર્મીન્યા ભણી જઇ ઠરીઠામ થયા. એ પછી શૅનાકેરીબ પાદશાહના સમયમાં ઇરાની આર્યો જાગ્રૉસ પર્વત ભણી ચાલ્યા, અને ત્યારબાદ મીદ લોકો મીડિયામાં જઇ વસ્યા અને પાર્સુઆ કોમ બખ્તિયારી પહાડો ઉતરીને ઇરાનમાં પેઠી, અને પર્સીસના પ્રાંત તરફ પથરાઇ. આ કોમ સંખ્યા અને સત્તામાં ન્હાની હોવાથી તો

મીદ આર્યોની સરદારી કબૂલ રાખતી હતી. મીદ ઇરાનીઓનું રાજ્ય ઇ. પૂ. ૬૪૭ માં સ્થપાયું, અને એજ વખ્તે ઍસીર્યન અમલનો જુલ્મી દોર તોડવા માટે આસપાસનાં બીજાં ન્હાનાં રાજ્યો એકસંપ થયાં ત્યારે તેઓમાં મીદ કોમ શામેલ હતી, પણ સાથે પારસી કોમનું નામ જણાતું નથી; અને જ્યારે એ નામ મશહુર થવા લાગ્યું ત્યારે પાર્સુઆ લોક એક પહાડી કોમ કરતાં વધારે સુધરેલા નહિ હતા. બૅબીલોનિયાના છેલ્લા પાદશાહના લેખોમાં કુરૂશની ચઢાઇ બાબેનો એક લેખ મળી આવ્યો છે જેમાં તેને અન્સન (અન્જન) નો રાજા કરી જણાવ્યો છે. એજ રીતે ખુદ કુરૂશનો પોતાનો લેખ કે જે બૅબીલોનિયન ઇંટો ઉપર કોરાવેલો મળી આવ્યો છે તેમાં તેણે પોતે જણાવ્યા મુજબ પણ એ પાદશાહ અન્સનનો રાજા હતો. એ રીતે જોતાં હખામનીથી કુરૂશ સૂધીના પાર્સી પાદશાહો પ્રથમ પાર્સના નહિ પણ અન્સનના રાજા હતા.

પારસીઓ પ્રથમ અન્સનના ધણી હતા.

આ અન્સન (અન્જન) ક્યાં આવ્યું હતું? આપણે ઉપર ઍલામના મુલ્ક વિશે બોલી ગયા. આ ઍલામનું એક પ્રગણું અન્સન નામનું હતું. ઍલામ ફાર્સ પ્રાંતની ઉત્તર–પશ્ચિમે (વાયવ્ય ખુણે) આવેલું હતું, અને ફાર્સથી બહુ ઉત્તરે અન્સન પ્રગણું હતું. કોઇ ઍસીર્યન લેખોમાં તો ઍન્સન તેજ ઍલામ હોય એમ જણાય છે. પાદશાહ કુરૂશ પોતાનાં ખાનદાનના વડવાઓનાં નામ આપતાં પોતાને ચીશ્પાઇશ[1] સૂધી લઇ જાય છે. આ ઉપરથી ધારવામાં આવે છે કે મૂળ પુરૂષ હખામનીશ નહિ પણ તેનો બેટો ચીશ્પાઇશ[1] અન્સન જીતી લઇને ત્યાં પોતે ઠરીઠામ થયો હોય. પાછલથી ચીશ્પાઇશના એક બેટાને વારસામાં આ અન્સન મળ્યું, અને તેનાં વંશમાં મહાત્મા દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ ઉતરેલો છે. પાદશાહ કુરૂશ પોતે પણ પ્રથમ તો આ ન્હાનકડાં પ્રગણાં અન્સનનોજ રાજા હતો, અને ઇ. પૂ. ૫૫૦ થી ૫૪૭ સૂધી તે પાર્સનો ધણી થવા પામ્યો નહિ હતો. ૫૪૭ માંજ તે પોતાને પાર્સના પાદશાહ દાખલ પ્હેલીવાર ઓળખાવે છે.

એસ્તિયાજીસ કોણ હતો?

કાઇરસ અથવા કુરૂશ પ્રથમ અન્સન અથવા ઍલામનો રાજા હતો; ત્યારબાદ તે એકબતાના (હમદાન) પાયતખ્તવાળા મંદા લોકોનાં રાજ્યનો ધણી થયો. આ મંદા નામ

---

[1]ચીશ્પાઇશ એ હખામની તખ્તીમાંનું નામ છે. યુનાનીઓ તેને તીસ્પીસ (*Teispes*) લખી ગયા છે. અસલી કીમરી (*Kimmeri*) નામની એક તુરાની પ્રજાના એક સરદારનું નામ ત્યુસ્પા (*Teuspa*) હતું. બૅબીલોનિયન લેખોમાં પરદેશી રખડતી ભટકતી કોમોને મંદા (*Manda*)ને નામે ઓળખી છે, તેઓ મધેની એક આ કીમરી પ્રજા પણ હતી, જે સ્કીથ નામની તુરાની પ્રજાથી ન્હાસીને બૅબીલોનિયાની લગોલગ આવીને વસી હતી. આ લોકો ઍસીર્યન લેખોમાં ઉમ્મન મંદા (યાને ભટકતા જંગલીઓ)ને નામે ઓળખાય છે.

બૅબીલોનિયન તખ્તીઓમાં ભટકતાં તુરાની ટોળાંઓને આપવામાં આવ્યું છે, જેઓમાંના એકે મીડિયા અને ઍલામની તથા ફાર્સની વચ્ચે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આપણ આજ સૂધી એમ જાણતા આવ્યા છિયે કે એકબતાના મીડિયાના મીદ પાદશાહનું પાયતખ્ત હતું, અને કુરૂશે એસ્તિયાજીસ નામના જે પાદશાહને જીત્યો હતો તે મીદ ટોળાનો હતો. પણ બૅબીલોનિયન લેખો ઉપરથી આ વાત ખોટી પડી છે. એ લેખોએ ઇરાનની આ તવારીખના સંબંધમાં નવું અજવાળું એ પાડ્યું છે કે એસ્તિયાજીસ (અથવા લેખમાં જણાવેલાં નામ મુજબ "ઇસ્તુવેગૂ") તો મંદા યાને ભટકતા જંગલીઓના રાજ્યનો પાદશાહ હતો, જેને તેણે હરાવીને કેદ પકડ્યો હતો અને તેને પોતાને વતન લઇ ગયો હતો. મંદા અથવા સબ-મંદા લોકોનો રાજા ઇસ્તુવેગૂ પોતેજ કુરૂશ સામે અન્જન ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયો હતો. તેની મતલબ આ ઇરાની રાજાને કચડી નાખવાની હતી. પણ મંદાના રાજાથી તેની પ્રજા તેમજ લશકર કંટાળી ગયાં હતાં, માટે તેઓએ બલવો ઉઠાવ્યો અને પોતાના રાજાને કેદ પકડી કુરૂશના હાથમાં આપી દીધો. આ પછી બચાવ કરવા માટે તૈયાર થયલો કુરૂશ ઇસ્તું-વેગૂનાં પાયતખ્ત એકબતાના ઉપર ચઢી ગયો અને ત્યાંની સઘળી દોલત પોતાને વતન ઘસડી લાવ્યો. એ રીતે કુરૂશે અન્સન સાથ જે રાજ્યને જોડી દીધું તે આ મંદાનું રાજ્ય હતું; પણ યુનાની લખનારાઓ "મંદા" તેજ "મદા" યાને મીદ સમજ્યા, કેમકે દારાયસના લેખમાં મીદ લોકોને મદા કહ્યા છે. આમ "મંદા" અને "મદા" નામોની ભેળસેળ કરીને યુનાનીઓ એમ જણાવી ગયા છે કે કાઇરસે જે એસ્તિયાજીસને જીત્યો તે મદા યાને મીદ પાદશાહ હતો.

આ મદા યાને મીદ લોકો મોટે ભાગે ઇરાની (આર્ય) કોમના હતા, પણ તેમ વળી તેમના મુલકમાં અન-આર્ય લોક પણ વસતા હતા. તેઓનું રાજ્ય કુર્દીસ્તાનના પર્વતોમાં હતું, જ્યાંથી તે ઉગમણે લંબાયલું હતું. આ મદા અથવા મીદ લોકોના ક્યાકસરીસ નામે પાદશાહના સમયમાં સ્કીના (અથવા સકા) નામનો તુરાની ટોળો કોહેકાફ ઉપરથી ઉતરી આવીને મદા લોકોનું રાજ્ય વેરાન કરી પોતે તેનો ધણી થઇ બેઠો હતો, એવું હીરોડોટસ જણાવી જાય છે તે ભૂલ છે; મદા અને મંદા નામોના મળતાપણાને લીધે આ ગુચવાડો થયો છે. ખરી વાત તો તખ્તીના લેખને આધારે એમ ભાસે છે કે મંદા યાને ભટકતા તુરાની લોકનું પાયતખ્ત એકબતાના હતું તે સ્કીથ લોકે જીતી લીધું હતું, અને ઇસ્તુવેગૂ પાદશાહ મંદા લોકનો હતો, મદા (મીદ) લોકનો નહિ હતો.

હીરોડોટસ એમ પણ જણાવી જાય છે કે કુરૂશ એસ્તિયાજીસ (ઇસ્તુવેગૂ)ની દીકરીનો દીકરો હતો, જેણે પોતાના મમાવા સામે ચઢાઇ લઇ જઇને તેને કેદ પકડ્યો હતો. આ બિનામાં સચ્ચાઇ હોય કે નહિ હોય, પણ તે બાબે તખ્તીઓ ઉપરથી ખુલાસો મળતો નથી. કુરૂશના ખાનદાનીઓ ઇરાની કોમના હોવા છતાં તેમને કીમરી ટોળા સાથે ન્યાત જાતની સગાઇ અથવા મળતાપણું (*affinity of race*) હોય એમ પ્રોફેસર સેસ કહે છે,[1]

---

[1] જુઓ *Ancient History from the Monuments, Persia,* સફે ૨૯.

અને તેના દાખલામાં ક્રીમરી લોકોના સરદાર ત્યુસ્પા અને હખામની પાદશાહ તીસ્પીસ (ચીશ-પાઇશ)નાં નામોનું મળતાપણું રજુ કરે છે. [૧]

મંદા અથવા સબમંદા (યાને જંગલી=તુરાની) લોકોને હરાવી તેમનું પાયતખ્ત એક-બતાના (હમદાન) જીતી તથા ત્યાંની તમામ દોલત પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે લઇ જઇને પછી કુરૂશે મદા યાને મીદ લોકોનું રાજ્ય જીત્યું. પારસીઓ મીદ લોકોને ખંડણી આપતા હતા. તેઓ ઉપર મીદ પાદશાહનો ત્રાસ હતો. આ બેડીમાંથી છૂટવા માટે કુરૂશ મીડિયા દેશ ઉપર હુમલો લઇ ગયો, અને જીત મેળવીને એ દેશને પોતાનાં ન્હાનકડાં રાજ્ય સાથ જોડી નાખ્યું.

મંદા અને મદા લોકોનાં રાજ્યો જીત્યા પછી, અને લીડિયાવાળા ક્રીસસ (કારૂન)ને હરાવી પોતાનો દોસ્ત અને સલાહકાર બનાવ્યા પછી કુરૂશે બૅબીલોન જીત્યું. અત્યાર સૂધી તે ત્યાંના રાજા નેબોનેડસ (નબૂનાહિદ) સાથ દોસ્તી ધરાવતો હતો. અહિં બૅબીલોનિયન લેખો ઉપરથી ઇરાની તવારીખ ઉપર એક વધુ નવું અજવાળું પડે છે. હીરોડોટસ મુજબ કુરૂશે યુફ્રેટીસ નદીમાંથી નેહરો ખોદી તેનાં પાણીને દરિયામાં ખાલી કરી દીધાં, એ રીતે નદીને સૂકવી નાખીને પછી તેણે બૅબીલોન હાથ કર્યું હતું. પણ લેખોમાં જણાવ્યા મુજબ કુરૂશના સરદાર ગવબરૂવે (ગોબ્રાયસે) શ્હેરને ઘેરો ઘાલ્યા વિના એ પાયતખ્ત જીત્યું હતું–બલકે તે આપોઆપ તાબે થયું હતું. [૨] કુરૂશને બૅબીલોનિયન તખ્તીઓ અને લેખોમાં "કુરશ"ને

---

[૧] જો આ મળતાં આવતાં નામો ઉપરથી કુરૂશ અને ઇસ્તુવેગૂ એકજ કોમના સિદ્ધ થતા હોય ત્યારે તો આજના પારસીઓનું બહુ પુરાણું મૂળ વતન મધ્ય એશિયા નહિ પણ મધ્ય યુરોપ સાબેત થાય, અને એ કોમ એશિયાની નહિ પણ યુરોપથી આવેલી ઠરે. ત્યુસ્પા કિમરી લોકોનો સરદાર હતો. હીરોડોટસ મુજબ આ કિમરી લોકો પ્રથમ રશિયા દેશની દક્ષિણે આવેલા ક્રીમિયાને નામે આજે ઓળખાતા દ્વિપકલ્પ ભણીથી એશિયામાં આવ્યા હતા. એમની ઉત્તરે અસલી સ્કીથ્યા દેશ આવેલો હતો, જ્યાંની સ્કીથ નામની બલવાન પ્રજાએ આ ક્રીમરી લોકોને તેમના મુલ્કમાંથી નહસાડીને તેમની પૂઠ પકડવાથી તેઓ કોહેકાફ પર્વતને છેડે કાસ્પીઅન સમુદ્રને કાંઠે જઇ ત્યાંથી દર્બંદની ખીણને માર્ગે ઇરાનમાં દાખલ થયા હતા. હવે આ ક્રીમરી લોકોબી તુરાની કોમના મનાય છે. તેમ જો હોય, અને પારસીઓનું મૂળ વતન યુરોપમાં ક્રીમરીનો મુલ્ક હોય, તો પારસીઓ આર્ય પ્રજાના ગણાય નહિ. પણ તેઓ તો આર્ય તોખમના છે, એવું બીસતુનવાળા પારસી પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાસ્પીસના મોટા યાદગાર લેખો ઉપરથી જણાય છે. આમ હોવાથી પ્રો૦ સેસની અટકળ ભૂલભરેલી સિદ્ધ થાય છે. ક્રીમરી લોકો સાથ પુરાતન પાર્સુઆ (પારસી) કોમને ન્યાતજાતની કશી સગાઇ હોવી નહિ જોઇયે. તે આગમજ ક્રીમરી તુરાની નહિ પણ ઇરાની તોખમની પ્રજા હતી એમ સાબેત થવું જોઇયે.

[૨] સેસ કહે છે કે હીરોડોટસે જણાવેલી ઘેરાની વાત દારાયસે બૅબીલોન હાથ કર્યું તે વેળાનો બનાવ હોવો જોઇયે, અને યુનાની લખનારાઓએ તે ખોટી રીતે કુરૂશને લાગુ પાડી હતી. બીજાઓ જેઓ હીરોડોટસની તવારીખને સાચી ઠરાવવા માંગે છે, તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે કુરૂશે વગર લડાઇએ બૅબીલોન જીત્યું હતું, તેમ તેણે નદીનો માર્ગ પણ બંધ કીધો હોય. પણ આ છેલ્લી બિના બાબે ખુદ કુરૂશના પોતાના બૅબીલોનિયન ભાષામાં કોતરાવેલા લેખમાં પણ તેણે કશું જણાવ્યું નથી. નદીનો માર્ગ બંધ કરવાનું કામ કંઇ જેવી તેવી જેહમતનું નહિ હોય. ત્યારે કુરૂશની તખ્તીમાં તે વાત જણાવવાની રહી કેમ જાય?

નામે ઓળખ્યો છે. તેણે મંદા અથવા સબમંદા લોકોની કરેલી જીત બાબેનો લેખ બૅબીલોનના છેલ્લા પાદશાહ નબુનાહિદે પોતે કોરાવેલો મળી આવ્યો છે, તેમજ વળી બૅબીલોનની ફતેહ પોતે કીધી તે બાબેનો એક મોટો લેખ કુરૂશે પોતે કોતરાવેલો હાલ શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે.

કુરૂશના સંબંધમાં નવી રોશની.

અત્યાર સૂધી કુરૂશ અન્જનનો પાદશાહ કહેવાતો હતો. પણ મીડિયાના રાજ્યની સમાપ્તિ કર્યા પછી, તથા તે આગમજે પાર્સુઆ યાને પાર્સ (પર્સીસ) નું રાજ્ય જે પોતાના પિત્રાઇઓના સ્વાધીનમાં હતું તે પોતાના એખ્તિયારમાં આવ્યાથી તે હવે પાર્સ અથવા ઇરાનનો પાદશાહ ગણાવા લાગ્યો હતો. તેનો હખ્ખાઇમનીશ નેયાગાન તેનાં રાજ્યનો સ્થાપક હતો. હખ્ખઇમનીશના બેટા ચીશ્પાઇશે અન્જનનો પ્રાંત જીતી પોતાના રાજ્ય સાથ જોડી દીધો હતો. ચીશ્પાઇશના બે બેટામાંથી એક કુરૂશ ૧ લો અન્જનનો અને બીજો આર્યરામન પાર્સનો હાકમ થયો. કુરૂશ ૧ લાનો બેટો કબુજિય ૧ લો, અને આ કબુજીયનો બેટો કુરૂશ ૨ જો અથવા મહાત્મા કુરૂશ હતો. આર્યરામન પછી પાર્સનું તખ્ત તેના બેટા આર્સામને મળ્યું. પણ આર્સામના બેટા વિશ્તાસ્પે એ રાજ્યની લગામ પોતે નહિ લેતાં કુરૂશ ૨ જાને યાને મહાત્મા કુરૂશને સ્વાધીન કરી દીધાથી હવે એ બલવાન પાદશાહ અન્જન અને પાર્સ એ બન્નેનો ધણી ગણાયો. આ પછી તેણે મંદા (તુરાની) અને મદા (ઇરાની) લોકોનાં રાજ્યો જીતી લીધાં, જેથી હવે તે ઇરાનના પાદશાહને નામે ઓળખાયો. આ એક નવી બિના બૅબીલોનિયન તખ્તીઓ ઉપરથી આપણા જાણવામાં આવી છે. અત્યારસૂધી એમજ મનાતું હતું કે કુરૂશનું ખાનદાન પાર્સમાંજ અમલ ચલાવતું હતું, પણ તખ્તીઓએ બતાવી આપ્યું છે કે એ ખાનદાનના બે ભાઇઓએ એક વાર રાજ્ય વ્હેંચી લીધું હતું, અને બે પહેડી સૂધી એમ અમલ વ્હેંચાઇ ગયા બાદ કુરૂશની હકુમત વેળા બન્ને રાજ્યો પાછાં જોડાઇ ગયાં હતાં. નીચલી વંશાવળી ઉપરથી આ બિના સારી રીતે સમજ પડશે:—

હખ્ખઇમનીશ (પારસી પાદશાહતનો સ્થાપક)

|

ચીશ્પાઇશ (અન્જન ફતેહ કરનાર)

(અન્જનના પાદશાહો)	(પાર્સના પાદશાહો)
કુરૂશ ૧ લો	આર્યરામન
કબૂજિય ૧ લો	આર્સામ
કુરૂશ ૨ જો {મહાત્મા કુરૂશ, જેણે અન્જન અને પાર્સ જોડી ઇરાનનું ભેગું રાજ્ય બનાવ્યું.}	વીશ્તાસ્પ (પોતાનું રાજ્ય કુરૂશ ૨ જાને સ્વાધીન કીધું.)
કબૂજિય ૨ જો (અન્જનની પહેડી ખતમ થઇ અને આખી પાદશાહતનો ધણી તેના પછી પાર્સની પહેડીવાળો શાહજાદો દારયવુશ વીશ્તાસ્પ થયો)	દારયવુશ.

બૅબીલોનની ફતેહ બાબે તખ્તીઓની શાહદત.

બૅબીલોનની ફતેહના સંબંધમાં બે અગત્યની તખ્તીઓ મળી આવી છે; એક ખુદ બૅબીલોનિયન લોકોની પોતાની તવારીખને લગતી; અને બીજી કુરૂશે બૅબીલોન જીત્યા પછી પોતે બૅબીલોનિયન જબાનમાં કોતરાવેલી. પ્હેલી તખ્તીમાં જણાવ્યા મુજબ નબુનાહિદ પાદશાહના અમલના ૧૭ માં વર્ષમાં એક તરફથી ઇરાની અખાત તરફના બૅબીલોનને તાબેના પ્રાંતમાં બલવો ઉઠયો અને બીજી તરફથી કુરૂશ બૅબીલોન ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયો. તમ્મુજ (જુન) મહિનામાં નિજલ્લત નદીના કાંઠા ઉપર અક્કડ ખાતે પ્હેલી લડાઇ થઇ, જેમાં અક્કડનું લશ્કર હાર્યું. ઉપલાજ મહિનાની ૧૪ મી તારીખે સિપ્પારા શ્હેર વગર લડાઇએ તાબે થયું, અને નબુનાહિદ નાઠો. તા૦ ૧૬ મીએ કુરૂશનો લશ્કરી સરદાર ગવબરૂવ અને લશ્કર વગર લડવે બૅબીલોનમાં દાખલ થયાં. પાછલથી નાઠેલો પાદશાહ નબૂનાહિદ બૅબીલોનમાંથી પકડાયો. માર્ખેશ્વન (અકટોબર) મહિનાની તા૦ ૩ જીએ કુરૂશ પોતે બૅબીલોનમાં દાખલ થયો. એ આગમજ દેશમાં ઉઠેલા ફેસાદ ટંટા તેણે દાબી દીધા હતા, અને સઘળે સમાધાની પાથરી નાખી હતી. કુરૂશે પાયતખ્તમાં અને ગવબરૂવે દેશમાં સુલેહ ફેલાવી. પાદશાહે આખાં રાજ્યમાં નવા હાકમોની નેમણુક કીધી, અને જે જે શ્હેરોના દેવતાઓની મૂર્ત્તિઓની માજી પાદશાહ નબુનાહિદે ફેરબદલી કીધી હતી, તે સર્વને તેમનાં અસલ મંદિરોમાં લાવીને પાછી ગોઠવી. નિસન (માર્ચ) મહિનાની તા૦ ૩ જી સુધી નબુનાહિદની રાણીનાં મરણ માટેનો શોક પળાયા પછી તા૦ ૪ થીને દિને કુરૂશના બેટા કબૂજિયે રાણીને ભૂમિદા કરવાની ક્રિયા આગળ રહીને કરાવી, તથા નબૂ દેવતાનાં મંદિરમાં હંમેશ કરતાં દશ ગણી વધારે ભેટ વિગેરે અર્પણ કીધું.

કુરૂશની પોતાની તખ્તી.

આ બધાં કામથી કુરૂશે બૅબીલોનિયન લોકોને રાજી કીધાં અને પોતાના પક્ષમાં લીધાં. તેણે પોતે કોતરાવેલા લેખમાં જણાવ્યા મુજબ નબૂનાહિદ દેવતાઓ તરફ બહુજ બેદરકાર રહેવા લાગ્યો; ક્રિયાઓ માટેનો ખર્ચ તેણે માંડી વાળ્યો; જે રૈયતો પોતાને તાબે રહેતી તેનો તે નાશ કરવા લાગ્યો. તેઓની ફરિયાદ સાંભળીને દેવતાઓ ગુસ્સે થયા; અન્સન શ્હેરના રાજા કુરૂશને પોતાનું કામ આસાનીથી પાર ઉતારનાર ગણીને તેને બૅબીલોનની પાદશાહી માટે પસંદ કીધો અને તેનું નામ પ્રખ્યાત કીધું; તેજ પાદશાહ થશે એમ ભવિષ ભાખ્યું. કુર્દીસ્તાનની ભૂમિને અને મંદા કોમનાં સઘળાં લોકને તેની કદમબોસી કરતાં બનાવ્યાં. કાળાં માથાંના (યાને બૅબીલોનિયન) લોકોને તેની કને તાબે કરાવ્યાં. કુરૂશ બૅબીલોન તરફ લશ્કર લઇ ગયો; મૅરોદખ દેવતા એક દોસ્ત અને સાથી દાખલ તેની બાજુમાં રહ્યો. તેનું બિસિયાર લશ્કર, જેની ગણત્રીજ ન હતી, તે સફ સમારી આગળ વધ્યું. લડાઇ લડયા વિના તે બૅબીલોનમાં દાખલ થયું; બૅબીલોનને તેણે નાશમાંથી બચાવ્યું; નબુનાહિદ સંતાઇ બેઠો હતો તેને કુરૂશના હાથમાં આપ્યો; બૅબીલોન, સુમર અને અક્કડ એ સઘળાં શ્હેરોના અમીર ઉમરાઓ અને વડા ધર્મગુરૂઓ કુરૂશ આગળ આવી તાબે થયા, તેની કદમબોસી કીધી, તેની પાદશાહી માટે ખુશી બતાવી. આ પછી કુરૂશ પોતાના સંબંધમાં ઉપલાજ લેખમાં આ રીતે જણાવે છે.:—

"હું કુરૂશ છું, ખલ્કનો પાદશાહ, મોટો બલવાન પાદશાહ, બૅબીલોનનો, સુમર અને અક્કડનો, ચારે કેશ્વરનો પાદશાહ છું. અન્જન શ્હેરના મોટા પાદશાહ કબૂજિયનો પુત્ર છું. અન્જનના મોટા પાદશાહ કુરૂશનો નબીરો, અન્જનના મોટા પાદશાહ ચીશ્પાઇશનો મોટો નબીરો,

છું. અસલી પાદશાહી ખાનદાનનો છું, જેને અમ બૅલ અને નબુ દેવતાઓ ચાહે છે. બૅબીલોનમાં હું સુલેહસંપજથી દાખલ થયો, ખુશાલીથી મેં પાદશાહોના મેહેલમાં મ્હારૂં તખ્ત સ્થાપ્યું. બૅબીલોનના બેટાઓએ મ્હારો અમલ કબૂલ રાખ્યાથી મેં તેમના જાન, તેમનાં ઘરબાર, તેમનાં ખંડિયેરો પાછાં હવાલે કીધાં. તેમના બંધવાઓને મેં છોડી મૂકયા. જે સઘળા રાજાઓ ઉપલા સમુદ્ર (ઉરૂમિયા)થી નીચલા સમુદ્ર (ઇરાની અખાત)ની વચ્ચેના મુલ્કમાં રાજ્ય ચલાવે છે, તથા જે રહેવાસીઓ માહેલા ભાગોમાં વસે છે, તેમજ સીર્યા દેશના રાજાઓ, તંબુઓમાં વસનારા લોકો, એ સઘળાંઓ કિંમતી હદિયા મ્હારે માટે બૅબીલોનમાં લાવ્યા ને મ્હારી કદમબોસી કીધી. કુર્દીસ્તાનની સરહદ સુધીનાં સઘળાં શ્હેરો, ટાઇગ્રીસ નદી ઉપરનાં શ્હેરો, જેઓ પુરાતન જમાનાનાં વસાયલાં છે, ત્યાંના દેવતાઓને તેમની યોગ્ય જગાઓમાં મેં પાછા સ્થાપ્યા; અને તેમને માટે એવી બેઠક બનાવી આપી કે જે લાંબી મુદ્દત સુધી કાયમ રહેશે. સઘળાં લોકોને મેં ભેગાં કીધાં અને તેમનાં ઘરબાર તેમને હવાલે કીધાં;" ઇત્યાદિ.

કુરૂશનો આ લેખ બહુ લાંબો છે, પણ તેના ઉપલા સારાંશ ઉપરથી અનેક બાબતો સિદ્ધ થાય છે. પ્હેલું એ કે તે ઇરાનનો નહિ પણ અન્જનનો રાજા હતો. આ અન્જનને એક લેખમાં ઍલામ તરીકે જણાવેલું છે, અને કુરૂશના અમલ પછી ઍલામ કે ઍલામીઓ વિશે આપણુ કશું સાંભળતા નથી. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કુરૂશ અન્જનનો એટલે કે ઍલામનોજ પાદશાહ હશે, અને પાછળથી તેની જોડેજોડ આવેલું પાર્સ યાને ઇરાનનું રાજ્ય ઍલામ સાથ જોડાઇને એકત્ર થયું હશે. કુરૂશ પોતાની વંશાવળી આપતાં હખઇમનીશનું નામ આપતો નથી, પણ ચીશ્પાઇશનું નામ આપીને અટકી જાય છે; પણ દારયવુશ વીશ્તાસ્પ પાદશાહે તેની પછી પોતાના બાપદાદાઓનાં નામો ગણાવતાં પ્હેલા પાદશાહ દાખલ હખઇમનીશને ગણીને પોતાનાં ખાનદાનની ઉત્પત્તિ તેનાથીજ થયલી જણાવી છે.

શું કુરૂશ મૂર્ત્તિપૂજક હતો?

કુરૂશના સંબંધમાં એક વાત અવશ્ય નોંધવાજોગ છે, તે એ કે પોતાના મજકુર લેખમાં તેણે બૅબીલોનિયન દેવતાઓ નબૂ, બૅલ, મૅરોદખ વિગેરેને યાદ કરી તેમની મહેરબાની અને મદદ કબુલ રાખી છે, પોતાને તેમનો પરસ્તાર ગણ્યો છે, અને તેમની મૂર્ત્તિઓને તેમનાં લાયક મંદિરોમાં પાછી ધામધુમથી અને મોટી ક્રિયાઓ કરીને ગોઠવવાનું જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી આજના પારસીઓએ એમ નહિ સમજવું કે તે મૂર્ત્તિપૂજક હતો. બૅબીલોનનો છેલ્લો પાદશાહ નબૂનાહિદ હકદાર પાદશાહ નહિ હતો. તે તો રાજ્ય પચાવી બેઠો હતો. વળી તેણે દેવતાઓની મૂર્ત્તિઓની ઉથલપાથલ કરી નાખીને ધર્મગુરૂઓને ભારી ગુસ્સો આપ્યો હતો. તેણે બીજાં શ્હેરો ખાતેની મુર્ત્તિઓને બૅબીલોન પાયતખ્તમાં લાવીને ભેગી કીધી હતી. આથી લોકોનો એતેકાદ તેના ઉપરથી ઉડી ગયો હતો અને તેઓ તથા ધર્મગુરૂઓ અને કેટલાક અમીર ઉમરાઓ કોઇ એવા પાદશાહની વાટ જોતા હતા કે જે તેમના ધર્મની દુ:ખાયલી લાગણીનું સમાધાન કરે. તેઓને તેવો પાદશાહ કુરૂશ જણાયો; તેઓ છૂપી રીતે તેને મળી ગયા, અને બૅબીલોન ઉપર ચઢાઇ લાવવાનું તેને ઇજન કીધું. કુરૂશ માત્ર એકજ લડાઇ પછી બૅબીલોનનો ધણી થઇ બેઠો તેનું કારણ એજ કે બૅબીલોનિયન સરદારો અને ધર્મગુરૂઓ, અમીરો અને લશ્કરો તેને મળી ગયાં હતાં. આમ હોવાથી કુરૂશ બૅબીલોનિયન દેવતાઓની

મદદ પોતાના લેખમાં કબૂલ રાખે અને તેમની મૂર્તિઓને તેમનાં મંદિરોમાં પાછી ગોઠવી આપે, અને તે માટેની યોગ્ય ક્રિયા કરાવે, તે ઘટતુંજ હતું. આમાં તેનું રાજદ્વારી ડહાપણ હતું.

કુરૂશનું ધર્મરાજ્ય.

એજ રીતે યહુદી લોકોને બૅબીલોનિયન પાદશાહ નેબૂખદનજ્જરે બે મરતબે પકડી આણીને કેદખાને નાખ્યા હતા, તેમનો ૭૦ વર્ષે કુરૂશે છૂટકારો કરી તેમનાં જેરૂસલમ વતનમાં પાછા જવાની પરવાનગી આપી, તથા વળી તેમનું પવિત્ર મંદિર બંધાવી આપ્યું, તેમની લૂટી આણેલી કિંમતી વસ્તુઓ તે મંદિરમાં પાછી મૂકાવી, અને એ રીતે તેમને રાજી કીધા. જો કુરૂશ બૅબીલોનિયન દેવતાઓનો ખરેખરો પરસ્તાર હોત તો યહુદીઓ ઉપર તે મહેરબાન થાત નહિ. સેસ કહે છે કે તે અનેક દેવતાઓને માનનાર હતો, તે તોહમત આ બંને પ્રજાઓના એકેકથી જૂદા એતેકાદ છતાં તે બન્ને તરફ એકસરખો મેહરબાન હતો તે ઉપરથી ખોટું પડે છે. ખરી વાત એ જણાય છે કે કુરૂશ પોતાની દરેક પ્રજાને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવા દેતો હતો. પોતે મજદયસ્ની હોવા છતાં તે ઝનુની ન હતો. તે દયાળુ અને મહેરબાન હતો. તેનું રાજ્ય ધર્મરાજ્ય હતું. ઍસીર્યાના પાદશાહ સૅનાકૅરીબે બૅબીલોન જીતીને તારાજ કીધું હતું, પણ કુરૂશે તેવું કશું કીધું નહિ. જેમ "બાઇબલ"માં કુરૂશને માટે પારસીઓએ મગરૂર થવા જેવા ઇશારા છે, તેમજ બૅબીલોનિયન લેખોમાં કુરૂશને ત્યાંના દેવતાઓનો પસંદ કીધેલો, અને સખી દિલનો, અને મોટાં મનનો વિગેરે કહી વખાણ્યો છે. એક તરફથી જેમ લેખોમાં મૅરોદખ કુરૂશને બૅબીલોન જીતવામાં મદદ આપતો જણાય છે, તેમ બાઇબલમાં ઇસ્રાયલનો ખુદા જીહોવાહ ખોરેશ (કુરૂશ)ને તેનો જમણો હાથ પકડીને પ્રજાઓ અને રાજ્યો જીતવા લઇ જતો જણાય છે. ત્યાં જીહોવાહ કહે છે કે, "મેં ત્હારૂં નામ દઇને તને બોલાવ્યો છે. જોકે તું મને ઓળખતો નથી, તોપણ મેં તને ઉપનામ આપ્યું છે. હું ઇશ્વર છું, અને મ્હારા સિવાય બીજો કોઇ ખુદા નથી."[૧]

એમ કહેવામાં આવે છે કે યહુદીઓને કુરૂશે નવાજ્યા તે ઉપકારના બદલામાં તેઓએ પારસીઓના મહિનાઓનાં નામો પોતાનાં કરી લીધાં હતાં, પણ ઉપલા ફકરાની છેલ્લી લીટી બતાવે છે કે યહુદીઓ કુરૂશના ધર્મના મજદને ખુદા તરીકે ગણવાની ના પાડતા હતા. તો તેઓ તે પાદશાહના મહિનાઓનાં નામો કદી લઇ શકે નહિ. એ નામો વિશેનો ખોલાસો જૂદોજ છે પણ તે આ ઠેકાણે લાગુ પડી શકતો નથી.

બૅબીલોનિયન લેખો અને તખ્તીઓની શોધ અને ઉકલાણથી પારસી તવારીખ ઉપર જે નવી રોશની હાલ પડી છે તેનો આ ટુક ઇંતેખાબ છે. "સ્ત્રીબોધ"નાં જૂનાં વાંચનારાંઓ જોશે કે ૫૦ વર્ષમાં એ વિશેના આપણાં જ્ઞાનમાં કેટલો તફાવત પડયો છે, કેટલો બધો વધારો થયો છે.

મુંબઇ. **પાહલનજી બરજોરજી દેશાઇ.**

---

૧. ડૉ૦ વૉલિસ બજ પોતાની Babylonian Life and History માં જણાવે છે, (સફે ૯૨.) કે-"Cyrus, being himself a monotheist, was, no doubt, much attracted to the Jews with their one Almighty Jehovah; but for all that he was most tolerant to the other nations who believed in many gods."

હિન્દુ વિધવાઓની કરૂણામય હાલત.

લેખક—બાઇ ધનકોરબાઇ માધવદાસ રૂગનાથદાસ.

ખુલાસો—પુનર્વિવાહના સાચા હિમાયતી સ્વર્ગવાસી શેઠ માધવદાસ રૂઘનાથદાસનાં હિમતવાન પત્ની મહુંમ બાઇ ધનકોરબાઇનો આ લેખ ખેદ અને સંતોષની મિશ્ર લાગણી સાથે આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે. "સ્ત્રીબોધ"ના આનંદોત્સવના પ્રસંગે આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો હેતુ મ્હારાં આ પરમપ્રિય મિત્રને સને ૧૯૦૬ ના નવેમ્બર માસમાં જણાવતાં, પોતે એક લેખ લખી મોકલવાની તેઓએ મને ઉદાર માગણી કીધી હતી. બાપડી અનાથ વિધવાઓની આ દયાળુ માતાના અંતરને વ્હાલો જે વિષય તેજ તેઓ હાથ ધરે એ સ્વાભાવિક હતું, અને દુઃખી વિધવાઓનાં કલ્યાણ કાજે જે સ્તુતીપાત્ર પ્રયાસ એમણે પોતાની જિંદગીભર કર્યો હતો તે તરફ જોતાં, તે ભાગ્યહીણુ બાળાઓનાં દુઃખડાં જાહેર કરી તે મટાડવાને પ્રજાની દયા ઉશ્કેરવાને વધુ યોગ્ય લેખક બીજો કોઇ મળે નહિ, એમ સુજ્ઞ વાંચકો કબૂલ કરશે. "સ્ત્રીબોધ"ની જ્યુબિલીમાં ભાગ લેવા એ મારાં પ્રિય મિત્ર એટલાં ઉલટમંદ હતાં કે તેઓ થોડો વાર વધુ જીવવા પામ્યાં નહિ એ વિચારથી મને ભારે ખેદ થાય છે. મુંબઇ નગરીમાં એક વિધવા – આશ્રમ મક્કમ પાયા ઉપર રચાયલું જોવાની એમની પરમાર્થી જિંદગીની સૌથી વ્હાલી ઉમેદ ઇશ્વર વેહેલી પાર પાડો! તથાસ્તુ!—તંત્રી, "સ્ત્રીબોધ."

પ્રિય બ્હેનો!

હિંદી સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવાને તથા હિંદી ઘરસંસાર સુધારવાના હેતુથી આ "સ્ત્રીબોધ" માસિક પત્ર કેટલાક દેશહિતેચ્છુ પુરૂષોએ પ્રકટ કીધું છે. તેના જાણીતા લેખક મહુંમ મી૦ કાબરાજીએ પોતાની રસીલી કલમથી "સ્ત્રીબોધ"ને શણગારવામાં તથા દેશી સ્ત્રીઓની હાલત દર્શાવવામાં કંઇજ કચ્ચાશ રાખી નહોતી. "સ્ત્રીબોધ"ની સુંદર વાર્ત્તાઓદ્વારા, નિબંધો મારફતે અને વિધવિધ વિષયદ્વારાએ હિંદી સ્ત્રીઓની હિમાયત કરવામાં મી૦ કાબરાજીએ પોતાની કલમને આસાયશ આપી નથી. એ લખાણોની છાપ મ્હારા હૃદયપર એવી પડી છે કે તે જિંદગી સૂધી જાય તેમ નથી. ખરી રીતે જોતાં ગુજરાતી ભાષામાં "સ્ત્રીબોધ" એ હિંદી સ્ત્રીઓનું મજબૂત શસ્ત્ર છે અને એ શસ્ત્રના જન્મને આજે અરધો સૈકો પૂર્ણ થઇ ગયો છે. એ અરધા સૈકામાં હિંદી સ્ત્રીઓની હાલત ઘણે દરજ્જે સુધરી છે, સુધરતી જાય છે અને સુધારાના ઊંચાં શિખરપર ચઢવાની આશા રખાય છે. મી૦ કાબરાજી મ્હારા પરમહિતેચ્છુ હતા, અને તેમના સમાગમમાં અમારૂં કુટુંબ સારી રીતે આવેલું હોવાથી એ શૂરવીર યોદ્ધાના પરાક્રમોની મને અસર થઇ છે. એવા મહાત્મા પુરૂષના હાથથી સંસ્કાર પામેલાં "સ્ત્રીબોધ"ની જ્યુબિલીના પરમાનંદની યાદગારીમાં મ્હારી નબળી કલમથી હિંદુ વિધવાઓની હાલત સંબંધી કંઇક ઝાંખું ચિત્ર વાંચનારી બ્હેનપણીઓ માટે રજુ કરવાની મેં આ તક લીધી છે.

The late Mrs. MADHAVDAS RUGHNATHDAS

A brave and prominent leader of the widow-remarriage movement among Gujarati Hindus.

સ્વર્ગવાસી બાઇ ધનકોર માધવદાસ રૂગનાથદાસ

ગુજરાતી હિંદુઓમાં પુનર્વિવાહની પેહેલ કાઢનાર હિમતવાન સુધારક.

બ્હેનો ! અમારી હિંદુ વિધવાઓની કરૂણાભરેલી હાલત જોઇને તમને દયા આવ્યા વગર રહેશે નહિ. તમે તો કોમળ હૃદયની બ્હેનીઓ છો, પણ ગમે એવા વજ્ર છાતીના પુરૂષોનાં હૃદય પિગળાવે એવી હિંદુ વિધવાઓની હાલત છે; અને એ હાલતનું ચિત્ર કલ્પિત કહાણી કિસ્સાને ભૂલાવે એવું કરૂણારસિક છે. બીજી કોમની મારી બ્હેનોને કદાચ તે ચિત્ર અતિ-શયોક્તિ ભરેલું લાગશે, પણ તેમાં કંઇજ અતિશયોક્તિ નથી એમ હું મ્હારા અનુભવથી કહું છું. મેં વિધવાવસ્થાનું સંકટ વેઠયું છે. મ્હારે માથે જુલ્મી શેઠીઆઓએ જુલ્મના ઝાડ ઉગાડયાં છે, અને હું હિંમતથી કહું છું કે જો હિંદુ વિધવાઓને આવી રિબાતી હાલતમાં જીવા-ડવા કરતાં પોતાના પતિની પાછળ રાજીખુશીથી અથવા બળાત્કારથી પણ સતી કરવાની રજા આપવામાં આવે તો વધારે સારૂં, કે રિબાઇ રિબાઇને મરવા કરતાં બાપડી વિધવા બળી મરીને એકદમ છૂટકો પામે.

એક પરાધીન, સંસારથી વિરક્ત થયેલી, હિણાયલી, ગુલામડી કરતાં પણ વધારે દાસા ત્વપણું ભોગવતી હિંદુ વિધવાને જીવવું એ નહિ બની શકે એવું છે. હજારો, લાખો સંકટે સહન કરવાને માટેજ ફક્ત જીવવું તેના કરતાં પતિ સાથે બળી મરવું વધારે પસંદ કરવા જોગ છે. જેને વિત્યું હોય તે જ આ વેદના જાણે.

હિંદુઓમાં અરસપરસ ચાહીને લગ્નની ગાંઠથી જોડાવાની રીત નથી. લગ્ન એટલે આખી જિંદગી સૂધી સ્ત્રી-પુરૂષને બાંધનારી વજ્ર સરખી સાંકળ. એ સાંકળના બંધનથી છોડવનાર ફક્ત મોતજ છે. મોત વગર સ્ત્રી પુરૂષથી છૂટાં પડાતું નથી. છૂટાં પડવાની હિંદુ શાસ્ત્રમાં મનાઇ છે, અને તે મનાઇ સમજી શકાયછે. પ્રેમની પરિક્ષા કરીને પરસ્પરના સ્વભાવને જાણીને જે જોડું બંધાય છે, તે જિંદગી સૂધી સુખી ને સંતોષી રહે છે. પણ હિન્દુઓમાં તેમ નથી. તેમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની હાલત વધારે પરતંત્ર છે. એક હિન્દવાણી, પછી તે પરણવા લાયક હોય કે નિર્દોષ રમત રમવાને લાયક હોય, તે છતાં તેની મરજી વિરૂદ્ધ, તેનો મત જાણવાની દરકાર વગર તેને બાળવયમાં લગ્નની ગાંઠથી બાંધી લેવામાં આવે છે. અમારાં હિન્દુ માબાપો લગ્નનો લ્હાવો લેવાની હોંશ ધરાવે છે, અને એ હોંશમાં લાકડે માંકડુ વળગાડી દીધું અને ઢીંગલા ઢીંગલીને હાથે મિંઢળ બાંધી દીધાં, માથે છત્રીશ ભમરીઓનો મોડ, હાથમાં રામણ દિવડો લીધો ને જમાઇને પોંખીને માંડવામાં પધરાવી પોતાની ગાય સરખી દીકરીનો હાથ પકડાવી દીધો એટલે જાણે આ પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. તે વખતે સ્ત્રીઓ ગાય છે કે,—

"વીડરીઓ ગઢ જીત્યાંરે, આનંદ ભલાં."

એક કિલ્લો જીતવાના આનંદ કરતાં વધારે આવાં બાળલગ્નના આનંદથી હિન્દુ માબાપો હરખાય છે. પછી કન્યાનું શું થશે ? વર કેવો નિવડશે ? અરસપરસ બનશે કે નહિ ? એક-બીજાના સ્વભાવ મળતા આવશે કે હોળી સળગી ઉઠશે ?—તેની દરકાર અમારાં માબાપોને હોતી નથી. આવાં ઘોડિયામાં પોઢતાં ઢીંગલા ઢીંગલીના લગ્ન (!) થાય છે, અને તેમાંના થોડાંકજ નભી શકે છે; કારણકે બાળલગ્નને લીધેજ હિન્દુ વિધવાઓ વિશેષ થાય છે. ઓરી, અછબડા, ગોવરૂં, વરાધ વિગેરે બાળરોગથી બાળવરરાજાનો બાળવયમાં ક્ષય થાય છે. ફૂલને કરમાતાં કેટલીવાર ? આવાં ફૂલ કરમાયાં પછી બાળકન્યા વિધવા બને છે એટલે

તેની વિપત્તિની શરૂઆત થાય છે. બાપડી ન્હાની ન્હાની બાળકીઓ સાથે ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત રમતી બાળા વિધવાપણું પામે છે. રાંડે છે એટલે આ સંસારના તમામ સુખનો નાશ થાય છે. નથી તેનાથી વસ્ત્રાલંકારો પહેરાતાં, નથી ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન લેવાતું, નથી માથે સુંદર વાળ રખાતા, નથી હાથમાં ચુડલો રખાતો, નથી સારાં વસ્ત્ર ઓઢાતાં, નથી નાતજાતમાં જમવા જવાતું કે નથી વિવાહ સરખા માંગલિક પ્રસંગમાં ભાગ લેવાતો. તેને જોઇને લોકો કમકમે છે. તેના સુકન કોઇ જોતું નથી. સહવારમાં ઉઠીને તેનું મોઢું કોઇ જોતું નથી, ને ભોગ જોગે તેના ભણી જોવાય છે તો જોનાર પોતાનું મ્હોં ફેરવી દઇને તેને અપમાન આપે છે, તેને ધિક્કારે છે. એકલી અટુલી, આ જગતરૂપી અરણ્યમાં રૂદન કરવાને, સંસાર તાપ વેઠવાને માટેજ તે જીવતી રહે છે. જીવતી રહે છે પણ લોકો તો તેને મરેલીજ જાણે છે. તે મરે છે એટલે તેનાં સગાંવહાલાં રાજી થાય કે હાસ્ય! તે છૂટી અને આપણે પણ તેનાથી છૂટયાં!

પોતાની બાળકન્યાને પરણાવીને લગ્નનો લ્હાવો લઇને માંબાપો હસતાં હતાં તેજ માબાપો તે કન્યા રંડાયા પછી તેને જોઇને મોઢું કુમળાવે છે ને રડે છે. બાળકી બિચારી કંઇજ સમજતી નથી; પોતાનાં માબાપને રડતાં જોઇને તે પણ રડે છે ને ગભરાય છે. રડવાનો ભેદ અજ્ઞાન વયની વિધવા સમજી શકતી નથી, જાણી શકતી નથી. તે બાવરી બને છે ને પોતાનાં સગાં વ્હાલાંઓને શોકાતુર જોઇને પોતે પણ શોકાતુર રહે છે. આવી હાલત જાણે અધુરી હોય તેમ તે બાળકીને પકડીને તેના વજ્રછાતીનાં માબાપ તેના સુન્દર વાળ કાપી નાખે છે, અસ્ત્રાવડે માથે મુંડન કરાવે છે. એક કન્યાના માથાનો કુદરતી શણગાર માથાના કાળા કેશ કાપી નાંખવામાં આવે, અબલાના હાથનું એવાતણ–ચુડલો–ભાંગી નાંખીને અડવા હાથ કરવામાં આવે, તેનાં સુંદર ભૂષણો ઉતારી લેવામાં આવે, તેના અંગ ઉપરથી ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રો લૂંટી લેવામાં આવે, એ કેવો ત્રાસ! એ કેવું ઘાતકીપણું! દયાહીણુ માબાપને, ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો દાવો ધરાવનારા ધર્મશાસ્ત્રીઓને અને પટેલીઆઓને કંઇજ નહિ લાગતું હોય વારૂ? સ્ત્રીનાં સ્વાભાવિક સૌંદર્યનો તેના પતિની સાથે બલાત્કારથી નાશ કરવામાં આવે એ હડહડતો, નહિ સહન થાય એવો જુલ્મ છે; અને એવો જુલ્મ અટકાવવાની કોઇ માનો પૂત મહેનત કરતો નથી એ ઓછી અફસોસની વાત નથી.

"કમળા" નામની બાળવિધવાનો વેષ ઉતારવાની કરૂણાભરેલી કથા કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામે પ્રકટ કીધી છે તે "કમળા"ના બોલોમાંજ હું નીચે ટપકાવું છું, તે મ્હારી વ્હાલી બ્હેનપણીઓ વાંચીને રડયા વગર રહેશે નહિ.

"કમળાનો વેષ ઉતારતી વેળાનો દેખાવ નજરે જોયો જાય એવો નહોતો. તેના માતપિતાના મનમાં આથી સહન ન થાય એટલો સંતાપ થવા લાગ્યો. વાળંદે જ્યારે કમળાના સુન્દર ગુચ્છાવાળા કેશની લટ્ટી કાતરવતી કાપવા માંડી, ત્યારે સઘળાંના નેત્રમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા માંડ્યાં. કમળાના આખા અંગમાં ટાઢની કમકમાટી આવી ને ન થાય એટલો કલ્પાંત કરતી કથવા લાગી 'અરે! ક્રુર દીલના વાળંદ! મારા સુન્દર વાળ ઉતરતાં તને કાંઇ પણ કરૂણા આવતી નથી? દયાથી તારા હાથ શું નથી ધ્રુજતા? આજ સુધી હું સધવા હતી કે વિધવા તે કોઇ જાણતું નહોતું, તે સઘળાંને જણાશે કે આજથી હું ખરેખર વિધવા થઇછું. અરે! કઠણ કાળજાના નિર્દય વાળંદ! તારા હાથે મારા સરખી હજારો વિધવાના સુંદર વાળ કપાતા હશે?"

"પોતાના વાળની એકાદ બે લટ ભોંયપરથી હાથમાં લેઇ, કમળાએ રડતી આંખે વિલાપ કરવા માંડયો:—

"'અરે ! મારા શિરના નિર્ભાગી પણ સુંદર વાળ ! તમારી આ શી દશા ? તમે આજ સુધી મારા શિરપર રહીને મને શોભા આપી, મેં તમને જાતજાતના સુગંધીમય તેલ, ફુલેલથી નિતરા રાખ્યા, તે આજે ગંગા નદીના ઉંડાં પાણીમાં નાખવાને માટેજ કે ? મેં શું ત્યારે તમારી મિથ્યા માવજત કરી હતી ? હવે તમારા વગર મારૂં રોડ મોડ માથું કેવું ખરાબ દિસશે ?"

"વાળ ઉતાર્યા ને કમળાના હાથનો દંતચૂડો એક પત્થરપર ભાંગીને, તેના કટકા ગંગા નદીના પતાળે પહોંચેલાં પાણીમાં નાખ્યા. આવો દેખાવ પદ્માવતી તથા વિવેકસાગરની આંખે જોઇ શકાયો નહિ. તેમને મુર્ચ્છા આવ્યા સરખું થયું. કમળા પોતાના ચકચક થતા ચુડાના કડકાઓ તરફ છેલ્લી નજર કરીને રડવા લાગી:

"રે ! રે ! ચુડા તેં મુજ હાથ આવી,
"અભાગણીની ગતી જોઇ આવી;
"હવે પડયો હાથથી કેમ હેઠો,
"બુડી નદીના નિરમાં તું બેઠો !

"અરે ! વિધાતા ! મેં તારૂં શું બગાડયું હતું કે મારી આ ભવમાં આવી દશા કરી ! અરે ! મારા ચકચકતા ચૂડા, તને મેં મારા હાથથી આજ સુધી વિલો મૂકયો નથી, તે આ ગંગા નદીના આસમાની પાણીમાં તારે સદાનો વાસ કરવો પડશે ! આ કેવો વિજોગ !"

પ્રિય બ્હેનો ! હિન્દુ વિધવાની દશા એક પાંજરાંપોળમાં પડેલી ગરીબડી ગાય કરતાં પણ વધારે પરમસંકટ ભરેલી હોય છે. હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ હિન્દુ વિધવાને માથે એવું સંકટ વરસાવ્યું છે કે તે વાંચીને આપણું હૃદય રોયા વગર રહે નહિ. એક વિધવાએ પર પુરૂષનું મોઢું જોવું નહિ. આંખો મીચીને અંધારા ઓરડામાં બેસી રહેવું. પોતાના પુત્ર, ભાઇ અથવા પિતાની સાથે પણ એકાંતમાં વાત કરવી નહિ. ભોંય ઉપર સૂવું. એકવાર લૂખું પાખું રસકસ વગરનું સાદું ભોજન ઝાડના પાંદડાંના પાત્રમાં ખાવું, ધાતુપાત્રમાં ભોજન લેવાય નહિ. ચાંદ્રાયણ એટલે ત્રણ દિવસના અપવાસ કરવા. અપવાસમાં જીભ ઉપર અન્ન લેવાય નહિ, ફરાળ કરાય નહિ કે પાણી પણ પીવાય નહિ. એકાદશી, અમાસ, આઠમ ને એવાં અનેક વ્રતો કરીને શરીર સૂકાવી દેવું. જાહેર મેલાવડામાં, તહેવારોમાં કે મેળામાં જવું નહિ. આ કેવો સખ્ત જાપતો ! સાઇબીરિયાના રશિયન કેદીને પણ આવું સંકટ નહિ હોય. આવું સંકટ સહન કરવા છતાં વિધવા ભણી કોઇ માનની નજરથી જોતું નથી.

વ્હાલી ભગિનિઓ ! એક વિધવાની ખરી કહાણી તમારી આગલ કહીને તમારી દયા હિન્દુ વિધવાઓ ભણી ખેંચીશ. નીચલી કહાણી તમને કલ્પિત લાગશે, પણ અમો હિન્દુઓને મનથી ખરી છે.

એક વિધવાના સંકટની ખરી વાર્તા.

"માતપિતા ! તમને હું મ્હારાં સંકટની શી વાત કહું ? તમે આ શ્હેરમાં રામશંકર રાવલને તો ઓળખતાં હશો. તેમની હું એકની એક દીકરી છું. મ્હારૂં નામ ગોદાવરી છે.

મ્હારાં માબાપે પત્થરા એટલા દેવ કરી પૂજ્યા ત્યારે મ્હારો જન્મ થયો. તે વેળા મ્હારા પિતાને શ્હેરમાં પાંચ રૂપિયાનો સારો વ્યવહાર તથા આબરૂ હતી. હું સાત વર્ષની ન થઇ તેટલામાં તો મને મ્હારા પિતાએ પરણાવીને સંસારની જાળમાં નાખવાનો વિચાર કીધો. અમારૂં ઘર મૂળથી કૂળવાન છે તેથી કોઇ કૂળવાન વર શોધીને મને પરણાવવાનું નક્કી કીધું. મ્હારાં માતપિતા તો ફક્ત કૂળપર મોહિ પડયાં હતાં. કૂળ વગર બીજું સમજતાંજ નહોતાં. બાડો, બોબડો, લુલો, પાંખળો, કે મરવા સૂતો હોય એટલી અવસ્થાનો હોય, અને ગમે એવો રોગીલો હોય તો ભલે, પણ તે કૂળવાનજ જોઇયે. આવી ઇચ્છાથી ધોલકામાં એક કૂળવાન વરની સાથે મ્હારાં માતપિતાએ મને પરણાવી દીધી. મ્હારાં માતપિતાએ જ્યારે તેને પાંચશો રૂપિયાની પૂરતની લાલચ આપી ત્યારેજ તેણે મ્હારી સાથે પરણવાનું સાટું કબૂલ કર્યું. અમારી નાતમાં કન્યાની ઘણી અછત છે. તે છતાં જો કૂળવાન વર શોધવો હોય તો પાંચશોથી સાતસો સુધીની વરની પેહરામણી આપવી જોઇયે. એટલી રકમ વગર કૂળવાન વર કન્યાનો હાથ ઝાલતો નથી. ! મ્હારા કૂળવાન પતિને સાઠમાં આસરેજ એકાદ બે વર્ષ ઓછાં હશે; મોઢાંમાં દાંત પણ નહોતા. આવા મરવાને ભોંય સુંઘે એવા પતિની સાથે મને પરણાવીને માતપિતા રાજી થયાં. મ્હારાં પગલાં કોણ જાણે મ્હારાં માતપિતાના ઘરમાં કેવાંએ નક્ષેત્રમાં થયાં હતાં કે, હું જન્મી ત્યારથી તેમનો પૈસો ને આબરૂ ઓછી થતી ચાલી. હું પરણી ત્યારે ઘરસંસારમાં મુદ્દલ સમજતી નહોતી. અમારી નાતમાં કન્યાને પરણ્યા પછી બે ચાર વર્ષે સાસરે મોકલે છે. ભોગજોગે મને પરણાવીને મ્હારા પિતાજી થોડા મહિનામાં મરણ પામ્યા; તેથી મ્હારાં માતાજી ઘરના સઘળા ઉચાટમાં પડયાં. એક મા સિવાય હવે મ્હારે કોઇ અંતરનું વ્હાલું સગું ન રહ્યું. મ્હારા પિતાના શોકથી રોઇ રોઇને મ્હારી વ્હાલી માડી આંધળી થઇ. હવે મ્હારાં દુઃખનો પાર ન રહ્યો. અમારી પાસે પાંચ રૂપિયાની મુડી પણ નહોતી, કે ગમે તેમ કરીને અમારા દહાડા પૂરા કરિયે. જયારે મ્હારી નવ વર્ષની ઉંમર થઇ ત્યારે મ્હારી ગરીબ ને આંધળી માતાએ મને સાસરે મોકલવાની સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી. સાસરવાસો કરવાની તેની શક્તિ નહોતી, પણ પેટે પાટા બાંધીને તેણે લુગડાંના બે ગાભા હોંશથી કર્યા. નાડાછડી, કંકુ, અને બે કપડાંની બચકડીઓ જે મળી તે કરીને કમુહુર્તાં ઉતર્યા પછી સાસરે મોકલવાનો વિચાર કીધો. એટલામાં મ્હારાં નસીબ ફરી વળ્યાં, મ્હારાપર દૈવ કોપ્યો. એક સહવારમાં મ્હારા પતિનાં સ્વર્ગવાસનો અચાનક મેલો આવ્યો.મ્હારાં માતાજી વગર બીજાં કોને મ્હારૂં લાગે કે દિલગીર થાય? તેનાથી જેટલું કુટાયું તેટલું કુટયું ને રડાયું એટલી રડી. બીજો એ બાપડીનો શો ઉપાય ચાલે? મ્હારી માના વિચાર તેના મનમાં રહયા. મ્હારા કોડ મારા અંતરમાં ઉભા રહયા. હજુ તો મ્હારા પિતાનો શોક ચાલતો હતો, મ્હારી માતા તેના પરિતાપથી મરવા પડી હતી. તેમા મ્હારી સળગતી હોળીનો સંતાપ તેના મનમાં પેઠો. તે બિચારી આવા ન ખમાય એવા શોકથી ઝુરીઝુરીને આખર એકાદ બે અઠવાડિયામાં મરી ગઇ. ઇશ્વર તેનો વાસ સ્વર્ગમાં કરજો !.

"હવે મને દિલાસો દેનાર કે છાની રાખનાર કોઇજ નહોતું. એક પરમેશ્વર મ્હારો બેલી રહ્યો હતો. મ્હારી માતાના મરણથી મને બેહદ સંતાપ થયો. તેના મરણથી મારો નિભાવ કેમ થશે તેનો મોટો વિચાર હતો; એમાં વળી એતું કારજ કરવાનું આવી પડયું. નાતીલાઓએ મ્હારી મિલ્કત ને ઘરબાર બધું એ રાઇ રાઇ જેટલું તપાસી જોયું, પણ ઘરમાંથી એક ફુટી બદામ રોકડી નિકળી નહિ; ત્યારે તેઓએ ઘરબાર વેચીને અગ્યારમું કરવાની મને સૂચના કીધી.

મેં તેમને આજીજી સાથે જણાવ્યું કે, 'ભાઇઓ ! મ્હારી પાસે રાતી બદામ નથી, આ એક રહેવાનું ઝુંપડુંજ છે; તે વેચીને કારજ કરૂં તો આશ્રય વગર પછી ક્યાં રહું ?' નાતીલાઓ એકસંપ થઇને આવ્યા હતા તેથી મ્હારૂં કહ્યું ન માન્યું, ને ઉલટા તાણાં મારીને કહેવા લાગ્યા કે 'છોકરી ! તું તે કંઇ સમજે છે કે નહિ વારૂં ? અગ્યારમું કર્યા વગર કેમ ચાલે ? કોઇનું અગ્યારમું રહ્યું છે કે ત્હારી માનું રહે ?' એવું આડું અવળું સમજાવી–શરમાવી–ગભરાવીને ઘર ઉપર રૂપ્યા લેવડાવી તેમાંથી કારજ કરવું ઠરાવ્યું. અગ્યારમાં દિવસે નિર્દય નાતીલાઓ એક રાતનું વાળું કરી મને ભીખારી બનાવીને ચાલી ગયા.

"મ્હારૂં હવે સગુંવ્હાલું કોણ થાય ? મ્હારી બાર તેર વર્ષની ઉંમરે આવું સંકટ પડવાથી હું અત્યંત મુંઝાવા લાગી. મ્હારે રહેવાને ઘર ને ખાવાને અન્ન ન રહ્યું. આવા વખતમાં મને ખરી મદદ કોણ કરે ? ગરીબ મ્હારી માવડીના મરણથી મને પોતાની છાતીમાં ચાંપીને પ્યારથી કોણ ધીરજ આપે ? સાસરામાં ભમરો ભુંસાયો ને પીયરમાં પીંપળો ઉઠયો. ત્યારે હવે મ્હારે જાવું ક્યાં ? મને અભાગણીને મોત કેમ ન આવ્યું ?

"દિવસે દિવસે હું બાલ્યાવસ્થાનો તબકકો છોડીને યુવાનપણામાં આવતી ગઇ. મને સંસાર વૈભવના સુખ ને લ્હાવા લેવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થવા લાગી. કોઇ સ્ત્રીઓ ગાય કે નવાં નવાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરે એ જોઇને મને અદેખાઇ ઉપજવા લાગી. પોતાના સ્વામી સાથે કોઇ સખીઓ વિધવિધ પ્રકારના સંસારસુખ ને વૈભવો ભોગવે એ જોઇને મને એવાં સુખ લેવાના કોડ થાય; પણ નસીબ રૂઠયું ત્યાં મ્હારો શો ઇલાજ ચાલે ?

"કેટલીક દુર્ગુણી બાળરાંડોએ મને પોતાના પાપી અખાડામાં લેવાના ઘણાએક પ્રયત્ન કીધા, પણ હું ડગી નહિ. મારી ઉંમર નાદાન હતી; પણ મ્હારાં માબાપ કોણ ? મ્હારી નાત શી ? એ સંભારીને મ્હારી લાજ જાળવવાની મ્હારા મનમાં બમણી કાળજી થઇ. મ્હારા કૂળને હું કદી ડાઘ લાગવા દઇશ નહિ, એવું પણ લઇને હું આ સંસારનો અભાવો કરીને એક મઠમાં જોગણનો વેષ ધારણ કરીને જઇ રહી. આ મઠમાં મ્હારા સરખી સેંકડો બાળવિધવાઓ તથા સંસારથી કંટાળો પામેલી સધવાઓ પણ વૈરાગ્ય લેઇને વસતી હતી. મઠમાં હું દાખલ થઇ ત્યારે મ્હારી પાસેથી ધર્મગુરૂને તન, મન, ને ધન અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી. મ્હારી પાસે ધન નામે ફુટી બદામ નહોતી. તેથી મેં વૈધવ્ય ધર્મ પાળી ઇશ્વરભક્તિમાં મ્હારો ભવ પૂરો કરવાનો નિશ્ચય કીધો.

"માથે મુંડો ને હાથમાં ચૂડો નહિ. એવી હાલતમાં તો હું હતીજ. પણ હવે ભગવાં પહેરી ખરી જોગણ બનીને હું સ્થિર મન કરીને મઠમાં રહી. ત્યાં એકાંત ઓરડીમાં રાત દિવસ ઇશ્વરનું ભજન કરવામાં મ્હારો કાળ ગુજારવા લાગી. પણ અફસોસ! કે એટલી શાંતિ પણ થોડાજ દીવસ રહી. આ મઠમાં રહેનારી કેટલીક જોગણોની ચાલ મને બહુ શકભરી જણાઇ, અને ઇશ્વરને પોતાનું તન, મન અર્પણ કરવાનાં વ્રતનો તેઓ કેવો અર્થ કરતાં હતાં તે જોતાંજ હું અહિં આવી ફસવા માટે અત્યંત પસ્તાવા લાગી.

"મને તે લોકોએ પ્રથમ તો ઘણા માનથી આવકાર દઇ પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવામાં કંઇજ હરકત ન કરી, પરંતુ જેમ જેમ આ મઠમાં હું વધારે પલોટાઇ ગઇ તેમ તેમ મ્હારાં રૂપને લીધે ગુરૂના મનમાં અનેક તરંગ થવા લાગ્યા, જેથી પોતાના પાપી પંજામાં મને પકડવાને માટે નહિ ઘટે એવો ઉપદેશ દેવા માંડયો. મારી સાથની જોગણોએ મને ભોળવવામાં

બાકી ન રાખ્યું ને ઘણાં માથાં કુટયાં, પણ હું એકની બે ન થઇ. મ્હારૂં સ્વરૂપ મૂળથીજ અથાગ હતું, તો જોકે હું એ વેળા દુઃખથી મરવા પડી હતી. હું જ્યારે સ્હેલાઇથી ન સમજી ત્યારે મ્હારાપર જાસ્તી ગુજારવાને એમણે વિચાર કર્યો. "ઘરની દુઃખણી વનમાં ગઇ; તો વનમાં લાગી આગ" એ વાતવાળું મ્હારે થયું. સારાં નસીબે તેમની ગોઠવણથી હું ચેતી ગઇ તેથી મ્હારી આબરૂ ખોવા કરતાં આપઘાત કરી મરવાનો મેં ઠરાવ કીધો.

તેથી ગઇ રાતે અંધારાંની તક લેઇને અહિં હું ન્હાશી આવી હતી. તે વેળા નદી બાણોબાણ હતી. તેમાં પડીને મરવાનો મેં નિશ્ચય કીધો. મ્હારૂં મન ભરાઇ આવ્યું. મ્હારાં માતપિતાના વખતનું સુખ અને હમણાંનું અસહ્ય દુઃખ મ્હારી આંખે તરી આવ્યું, તેથી રડવાનું નહિ છતાં રડી જવાયું. મરવું કે ન મરવું એમ થવા લાગ્યું. આટલાં સંકટ છતાં પણ મ્હારે જીવ મરતાં ન ચાલ્યો. અરેરે જીવ ! આ ભવમાં તું આવું સંકટ ભોગવે છે, ને પછી આપઘાતથી સાત ભવ સૂધી ત્હારાથી આવું સંકટ કેમ વેઠાશે ? એવો વિચાર થવા માંડયો. તે છતાં મેં એવા સારા વિચાર તજીને એકવાર મરવાનો નિશ્ચય કીધો. જીવીને હવે મ્હારે શું કરવું ? વિધવાને આ સુખી વિશ્વ શા કામનું છે ? હે જીવ ! તું હવે મરતાં ડર ન રાખ ! નિમીત હશે તેમ થશે. એમ કહીને મેં નદીના પૂરમાં ઝીપલાવી દીધું. પણ "રામ રાખે તો કોણ ચાખે ?" નસીબના જોરે પાણીનો એક મોજો એવા જોરથી આવ્યો કે મને નદી કિનારે કાઢી નાખવામાં આવી. નદીએ પણ વિધવાને ન સંઘરી ! મ્હારૂં માથું પત્થરની ભેખડ સાથે અથડાયાથી તેમાંથી લોહી નિકળવા માંડયું. એટલામાં મેં માણસના પગલાં સાંભળ્યાં. ધાસ્તીની મારી હું ન્હાસવા લાગી, પણ માથાંના જખ્મથી ને શરદીની અસરથી હું આગળ ચાલવાને અશકત થઇ પડી, તેથી એક ઝાડ નીચે છૂપાઇને ઉભી રહી. એટલામાં તમે ત્યાં આવી પ્હોંચ્યા. મે તમને એ વેળાએ ઓળખ્યા નહોતા. શરમથી ને દર્દથી મને આંખે તમ્મર આવી ને હું પડી ગઇ. ત્યાર પછી શું બન્યું તે તમે જાણો છો. માતપિતા! મ્હારે માથે એવી "રામ કહાણી" વિતી છે. હવે મને જીવવા ગમતું નથી. વિધવાએ જીવીને શું કરવું? અરે ક્રુર મોજા ! તેં મને શા માટે નદીમાંથી કાઢી દીધી? અરે દૈવ્ય! મને અભાગણીને શા સારૂ જીવતી રાખી ? મને જીવતી રાખીને વધારે સંકટ આપવાની તારી ઇચ્છા છે? ઇશ્વર! મને ઉપાડી લે. ત્હારો હું પાડ માનીશ. મ્હારે હવે આ સંસારમાં જીવીને શું કરવું ? વિધવાનો બેલી કોઇ નથી. એક તુંજ છે."

પ્રિય સખીઓ ! હિન્દુ વિધવાના સંકટનું ચિત્ર આના કરતાં બીજું કરૂણારસિક તમે જાણયું નહિ હોય. એવાં સંકટમાંથી વિધવાઓને બચાવનાર કેવા પુણ્યશાલી હોય ! નાતજાતની દરકાર રાખ્યા વગર વિધવાઓનું કલ્યાણ કરનારા વિરલા હોય છે. મર્હુમ મ્હારા સ્વામી શેઠ માધવદાસ તેમાંના એક હતા. તેમને ખરી મદદ મર્હુમ મી૦ કરસનદાસ મુળજીની અને "સ્ત્રીબોધ"ના તંત્રી મર્હુમ મી૦ કેખુશરો કાબરાજીની હતી. તેમની મદદથીજ હું એક વિધવાની હાલતમાંથી સંસારનું સુખ પામવાને ભાગ્યશાળી બની હતી. આ જ્યુબિલી વખતે મી૦ કાબરાજી હોત તો કેવો આનંદ થાત ! પણ ખુશી છું કે તેમનાં સુપુત્રિ મિસ શીરીને "સ્ત્રીબોધ"નું તંત્રીપણું હાથમાં લીધું છે. તેમની ફતેહ ઇચ્છું છું. બ્હેનો ! લંબાણને માટે ક્ષમા ચાહું છું.

ધનકોર માધવદાસ રૂઘનાથદાસ.

મુંબઇ.

નારી જગ સરદાર.

લેખક—મી૰ ચન્દુલાલ મણિલાલ દેશાઈ.

સબળ જગતમાં મર્દ ભલે પણ નારી બસ સરદાર,
નરજીવનની ગૌરવતાનો નારી હાથ સિતાર.
જગજનની અબળાની કોમલ અંગુલી જગ આધાર,
સ્વર્ગ ભણી હસી બુલબુલ ઉડતાં જગનો પણ ઉધ્ધાર;
જગતનો નારી હાથ સિતાર. સબળ-૦

અઘોર ભયવનમાં અટવાતાં અબળ વહે દુખભાર,
સિંહ પ્રજા હશે રવડી રડશે ભૂલશે જીવનમાન;
જગતનો નારી હાથ સિતાર. સબળ-૦

ચન્દા તારા દીનમણી ’ને વળી સુરગંગાના સ્નાન,
નારીહૈયું એપર રમતાં બને નર ઉન્નત પ્રાણ;
જગતનો નારી હાથ સિતાર. સબળ-૦

સ્નેહ ટપકતે કનકને વાદળ ખેલે નભમાં નાર,
નર અન્તરમાં ક્ષિતિજ વિકસતાં દિવ્ય થશે સંસાર;
જગતનો નારી હાથ સિતાર. સબળ-૦

પ્રેમળ અન્તર તેજ ઝળકતાં જગ ઝળશે ઝલકાર,
વિશ્વલીલા મધુ પ્રભુમય ખીલતાં રમશે સૂર લલકાર;
જગતનો નારી હાથ સિતાર. સબળ-૦

સુખકર સૌરભથી છલકાતા ગાતા મંજુલ ગાન,
મધુરે અન્તર વાયુ ઝુમતાં ઝુલશે નર વૈમાન;
જગતનો નારી હાથ સિતાર. સબળ-૦

અબળા પગલે અમોલ છાનું જગજીવન સરનાર,
નારી અન્તરની અન્દર સૌ જગજીવન સુખસાર;
જગતનો નારી હાથ સિતાર. સબળ-૦

વસન્ત વિનોદી.

અમદાવાદ.

અસલી ઈરાની બાનુનો સમાજમાં દરજ્જો.

લેખક—**શમ્સ્-ઉલ-ઓલમા એર્વદ જીવનજી જમશેદજી મોદી,** બી. એ.

"જ્ઞાન પ્રસારક વિષયો," "શાહનામાની સુંદરીઓ," ઇત્યાદિના કર્ત્તા.

"સ્ત્રીબોધ" ચોપાનિયાની સોનેરી જ્યુબિલીના આ અવસર ઉપર તેના સ્મારક અંક માટે તેનાં બાનુ અધિપતિએ મને એક બાબત લખવાની એલતેમાસ કરી હતી. તેઓ, તેમના કુટુંબ અને તેમના માહવારી માટેના મ્હારાં માન અર્થે હું એ એલતેમાસને ફરમાશ સમજું છું, અને તે ફરમાશને માન આપી મ્હારી કલમ હાથ ધરૂં છું. એવી વખતે કેવી બાબત હાથ ધરવી તે કેટલીકવાર આપણને વિચારમાં નાખે છે. પણ આ લખાણ માટે મને બાબત અધિપતિ બાઇ તરફથીજ સૂચવવામાં આવી છે, એટલે મ્હારૂં પ્રથમ કામ આસાન થયું છે. તે બાબત મથાળે મેલવા મુજબ આપવામાં આવી છે. ખુદ આ બાબતે પણ મ્હારે માટે કામ સ્હેલું બનાવ્યું છે, કારણ આ બાબત લખવા માટે મ્હારે કંઇ ઘણું નવું કામ કરવાનું નથી, કંઇ નવા વિચારો વિચારવાના નથી, પણ એક વખત વિચારેલા અને રજુ કરેલા જૂના વિચારોને રચીને રજુ કરવાનું છે.

પ્હેલાં આપણે અવસ્તા પ્રમાણે તપાસિયે કે અસલી ઇરાની બાનુનો મંડળીમાં દરજ્જો શો હતો. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આપણે પારસી તરીક, હાલના જમાનાની રૂઢીએ, કોઇ બાંધી લીધેલા વિચારોથી ઘસડાઇયે છિયે. તેથી આપણાં પુસ્તકો ઉપરથી યુરોપિયન વિદ્વાનોએ એ બાબે શા વિચારો બાંધ્યા છે તે આપણે પ્રથમ જોઇયે.

ડૉ૦ ગાઇગર કહે છે:–[૧]

> "અવસ્તામાં બેહુ મર્દો અને ઓરતો હંમેશ એકસરખો હક ભોગવતાં દેખાય છે. તેઓની એકમેકની અગત્યમાં કંઇ ફરક નથી. પરેહજગાર મર્દો અને ઓરતોને વારે ઘડીએ સાથે યાદ કરવામાં આવે છે."

ડૉ૦ હાઉગ "પારસી લૉ કમિશન"ને નીચલું મત લખી જણાવે છે:—[૨]

> "અસલી વખતમાં ઓરત જાતનો દરજ્જો હાલના કરતાં વધારે ચઢતો હતો. ધર્મ સંબંધી મંડળીના એક અગત્યના ભાગ તરીકે તેઓને હમેશ ગણવામાં આવી છે. મર્દના જેવીજ તેઓની ધર્મક્રિયાઓ છે. મરણ પામેલી સ્ત્રીઓનાં ફરોહરોને પુરૂષોનાં ફરોહરોની માફકજ યાદ કરવામાં આવ્યાં છે."

---

૧. "In the Avesta both sexes appear constantly as possessing *equal rights,* there is no difference as to their respective importance. Pious men and women are frequently named together." *Civilization of the Eastern Iranians.* Vol. I. (પૃ. ૬૪, દસ્તુર દારાબ પેશોતનનો તરજુમો.)

૨ "The position of a female in ancient times was much higher than it is now-a-days. They are always mentioned as a necessary part of the religious community. They have the same religious rites as men; the spirits of deceased women are invoked as well as those of men."

ડૉ૦ વેસ્ત જણાવે છે કે: -[૧]

"એક માઝ્દયસ્નાન ઓરત પોતાના ધણી અથવા વાલીને પૂરતી તાબેદાર રહેવાને જોકે બંધાયલી હતી, તોપણ પૂર્વ તરફના બીજા કોઇબી ધર્મમાં ફરમાવ્યા કરતાં તે મંડળીમાં વધારે આબરૂભર્યો દરજ્જો ધરાવતી હતી."

સર જૉન માલકમ પોતાના તવારીખના પુસ્તકમાં અસલી ઇરાની બાનુ માટે કહે છે કે:—[૨]

"આપણને માનવાને દરેક કારણ છે કે ઇરાનના અસલી રહેવાસીઓની રીતભાતો, ઓરત જાત તરફની સભ્યતાની તબિયત, જે કયાનિયન વંશની શરૂઆતથી તે તેના છેડા સુધી તે મુલ્કમાં પ્રસાર પામી હતી, તેનાથી નરમાશ પામેલી અને કેટલેક દરજ્જે સુધરેલી થઇ હતી. ઓરત જાત તરફ તેઓ જે માન ધરાવતા હતા તે બેશક સુધારામાં તેઓએ જે વધારો કર્યો હતો તેનું મુખ્ય કારણ હતું. મોટા દિલનાં સાહસકર્મો અને તેમના લાયક બદલાનું કારણ પણ એજ હતું. એવું માલમ પડે છે કે અસલના વખતમાં ઇરાનમાં સ્ત્રી જાતિ મંડળીમાં એક માનવંતી જગ્યા ધરાવતી હતી; અને આપણે આ સંવટ ઉપર આવવું જોઇયે કે જરથોસ્તના ફરમાનથી ઓરત જાતને મર્દના જેટલોજ જે સરખો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે તે એ સુધારક (જરથોસ્ત)ના વખતની આગમજ તેઓને મળેલો હતો."

---

૧ "Though bound to be strictly obedient to her husband or guardian, a Mazdayasnian woman occupied a more honourable position in the community than was sanctioned by any other oriental religion." (S. B. E. Vol. V. પહેલવી ટેક્સ્ટ, વૉલ્યુમ ૧ લું, પૃ. ૩૬૭ નોટ ૧.)

૨ "There is every reason to believe that the manners of the ancient inhabitants of Persia were softened, and in some degree refined, by a spirit of chivalry which prevailed throughout that country from the commencement to the end of the Kaianian dynasty.... The great respect in which the female sex was held, was, no doubt, the principal cause of the progress they had made in civilization. Women were at once the cause of generous enterprize and its reward. It would appear that in former days they had an honourable place in society; and we must conclude that an equal rank with the males which is secured to them by the ordinances of Zoroaster belonged to them long before the time of that Reformer.–*Malcolm's History of Persia*, Vol. I. (ed. 1839, p p. 552-53.) (પુસ્તક ૧ લું, પૃ. ૫૫૩).

પાદશાહ ગુસ્તાસ્પ અને તેની નજદીકના અવસ્તાના જમાના પછી પછવાડેના હખામીનિયન વંશના જમાના ઉપર નજર ફેંકિયે છિયે તો હીરોડોટસ ઉપરથી દીસે છે, કે તેના જમાનાના ઇરાનીઓ સ્ત્રીનો દરજ્જો જાળવવામાં પોતાના અવસ્તા જમાનાના બાપદાદાઓથી પશ્ચાત પડ્યા હતા. તે જમાનાની સ્ત્રીઓની હાલત તેઓની અવસ્તા જમાનાની મા મમાઇઓ કરતાં ઘણી ઉતરતી હતી. અવસ્તા જમાનાનાં એક ઇરાની કુટુંબનું ચિત્ર આપણને ઘણું સંતોષકારક દીસે છે, પણ તેટલું પાછલા ઇરાની જમાનાનું દીસતું નથી.

પ્રથમ તો અવસ્તા જમાનાનું ચિત્ર દેખાડે છે કે તે જમાનામાં મર્દો એકજ બાયડી કરતા હતા. અવસ્તાના પોતાના અભ્યાસ ઉપરથી પ્રોફેસર સ્પીગલ એ બાબે પોતાના વિચાર દર્શાવે છે કેઃ—

"As far as my knowledge goes, there is no instance of polygamy in the religious literature of the Parsees. It is said that Zoroaster had three wives, but he had them successively. I share with you the conviction that the majority of the Parsees were at all times monogamists, although perhaps indulgences have been granted to kings and other individuals of high stations."

"જ્યાં સૂધી હું જાણું છું ત્યાં સૂધી પારસીઓનાં ધર્મ સંબંધી સાહિત્યમાં એકથી વધુ બાયડી કરવાનો કોઇ પણ દાખલો નથી. કહે છે કે જરથોસ્તની ત્રણ બાયડીઓ હતી, પણ તે તેણે એકના મરણ પછી બીજી, એમ કરી હતી. તમારા ખાતરીભર્યા વિચાર સાથે હું એક મળતો થાઉં છું કે સઘળા જમાનામાં પારસીઓનો મોટો ભાગ એકજ બાયડી કરનારો હતો, જોકે પાદશાહને અને બીજા મોટા માણસોને કદાચ છૂટ મૂકવામાં આવી હોય."

પ્રોફેસર હાર્લે પણ એમજ કહે છે, કે "એકથી વધુ બાયડી કરવાનો રીવાજ કબૂલ રાખેલો દીસતો નથી."[૧]

પણ પછવાડેના જમાનામાં અવસ્તા જમાનાનું ઉપલું સંતોષકારક ચિત્ર થોડું ફેરવાઇ ગયું હતું.

પાછલથી ઇરાની મર્દોમાં જેમ મોજશોખ અને એશઆરામ વધ્યાં હતાં, તેમ કેટલાક બુરા હવસો પણ વધ્યા હતા. દોલતના વધારા સાથે તેઓમાંથી અસલી સાદાઇ ગુમ થતી ગઇ. અસલી સાદા જમાનામાં એક કુટુંબ ઘણા અતલગના ગાંઠથી જોડાઇ રહેતું હતું. કુટુંબનાં પુરૂષ, સ્ત્રી અને બચ્ચાંઓ સાથે ભેગાં મળી કુટુંબની જમીનની ખેતી કરતાં હતાં, સાથે પોતાનાં ગાય ગોસ્પંદોની માવજત કરતાં, તેઓનું દૂધ દોહતાં અને દહી માખણ બનાવતાં હતાં. કુટુંબની સ્ત્રી (નમાન-પંથની) પોતાના કુટુંબની રાણી જેવી હતી, અને તેણી પોતાના ધણીની સંગતમાં રાત દહાડો રહી તેનો પ્યાર અને ચાહ મેળવી તેની ઉપર પોતાનો વગ ધરાવતી. હવે પાછલા જમાનામાં જોકે મોટે ભાગે એક કુટુંબ સાથે રહી ખેતી કરતું અને દહી માખણ બનાવતું, તોપણ તેઓમાં હવે બીજા ધંધાઓ વધારે પેદશ થતા ગયા,

[૧] "La polygamie ne semble pas y avoir été admise." (*Le Zend Avesta, Introduction*, p. CLXXI.)

જે કુટુંબનાં મર્દ તથા ઓરતને છૂટા પાડતા ગયા. એનું મુખ્ય કારણ લશ્કરી નોકરી હતી. અવસ્તા જમાનામાં પણ એક ઇરાની મર્દ પોતાનાં શ્હેરની લશ્કરી નોકરી બજાવતો, પણ તેને બચાવની હાલત (Defensive) ઉપરજ રહેવાનું હતું; તેથી તે પોતાના ગામમાં અને શ્હેરમાંજ રહેતો, અને પોતાનાં કુટુંબના બચાવની ફર્જ તેને તેઓ તરફ હંમેશ પ્યારભર્યો રાખતી. પણ હવે તો તેને દેશની નોકરીમાં અવારનવાર બહારના મુલકો તરફ જવું પડતું, જેથી તે પોતાનાં કુટુંબથી વારેઘડીએ છૂટો પડતો અને તેથી તેની મોહબતની સાંકળ વારેઘડીએ તૂટતી. પરિણામે જાયુકની નજદીકી અને પ્યારથી ઓરત તેની ઉપર જે સત્તા ભોગવતી તે હવે દૂર થતી ગઇ.

વળી જેમ એક ઇરાની મર્દ પારકા મુલકોની ફતેહ બાદ તવંગર થતો ગયો, તેમ તેના શોખો વધતા ગયા. તે મોજશોખોમાં પડયો, વધારે એશઆરામો ભોગવવા લાગ્યો અને સાથે તેના બુરા હવસો વધતા ગયા. તેના ઘરની રાણી તરીકે તે જે એક બાયડી પરણી લાવતો તેને બદલે હવે વધારે બાયડી કરવા લાગ્યો, તેથી તેની સ્ત્રી હવે નમાન-પંથની (ઘરધણીઆણી)નો માનભર્યો દરજ્જો અને હાલત ખોતી ગઇ. જ્યાં એકથી વધુ ઘરની રાણીઓ થઇ ત્યાં સઘળી ઉતરતી હાલતે ઉતરી પડી, અને કોઇપણ ખરી ઘરધણીઆણી તરીકે અમલ ચલાવવા પામી નહિ. થોડીક વાર એક બાયડી એ સત્તા ચલાવતી, તો બીજીવાર બીજી પોતાના ખાવીંદ ઉપર વગ ચલાવી પોતે ઘરધણીઆણી થતી. એમ હોવાથી કોઇ ખરી ઘરધણીઆણી તરીકે ગણાતી નહિ.

વળી અવસ્તા જમાનાની તેઓની મા મમાઇઓ પોતાના ખાવીંદો સાથે ઘટતા મહલાજા સાથે બહાર ફરતી અને તેઓની ભાગીયણ તરીકે રહેતી તે હવે બંધ થયું, અને આસ્તે આસ્તે જનાનખાનું પોતાનું પગલું ભરતું ગયું. જે આખું હતું તે ભાંગી ગયું. ખાલેસ મોહબત હવે તૂટી ગઇ. હીરો આખો હોય ત્યાં સુધી કિંમત ધરાવે છે. ભાગ્યા પછી તેના ટુકડા ગમે એટલા આખા કરો પણ તેની કિંમત ઘટે, એ પ્રમાણે હવે બન્યું. નહિ મર્દ પોતાની સ્ત્રી સાથે ખાલેસ પ્યાર રાખી શકયો, કે નહિ ઓરત એવી હાલત વચ્ચે પોતાનો આગલો દરજ્જો જાળવી શકી. વળી મર્દ ઘણી બાયડીઓ કરી સંતોષ પામ્યો નહિ, પણ સાથે બીજી સ્ત્રીઓ રાખવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્યારે સ્ત્રીનો દરજ્જો ઓછો થતો ગયો.

એમાં આપણ તે જમાનાની સ્ત્રીઓનો કશો વાંક જોતાં નથી. એવી ઉતરતી હાલત ઉપજાવવાનો સઘળો દોષ ઉપલી તપાસ ઉપરથી પુરૂષનોજ દીસે છે. સ્ત્રીઓ તો પોતાના ખાવીંદને રાજી રાખવાની હરેક કોશેશ અને તજવીજ કરતી હોય એવું જણાય છે, પણ પેલો ખાવીંદ તેણીની કદર બુજતો નહિ. પાદશાહ જર્કસીસનોજ દાખલો લ્યો. તેની મોહરદારે તેને માટે એક "તરેહવાર રંગનો અને ઉમદા ઝભો પોતાને હાથે ભર્યો અને તેને ભેટ આપ્યો." પણ પારકી સ્ત્રીની લંપટતામાં પડેલો આ પાદશાહ તે ઝભો બીજી ખેરી સ્ત્રીને આપી આવ્યો.

હિરોડોટસનાં એક લખાણ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે તે જમાનાની સ્ત્રીઓ પુરૂષોની મિજલસમાં આમેજ થતી હતી. મેસિડોનના પાદશાહ એમીન્ટાસની દરબારમાં

જ્યારે ઇરાની એલચીખાતું તાબેદારીની નિશાની તરીકે "ખાક અને આબ" લેવા ગયું, ત્યારે તે પાદશાહે તે એલચીખાતાંને એક જીઆફત આપી. તે જીઆફતમાં ખાણું ખાઇ શરાબ પી તૈયાર થઇ ઇરાનીઓએ પાદશાહને કહ્યું કે—"અએ મહેરબાન મેસિડોનિયન પાદશાહ! અમો ઇરાનીઓ જ્યારે મોટું ખાણું કરિયે છિયે ત્યારે ખાણા ઉપર અમારી ધણીઆણીઓને અને અમારી રાખેલી ઓરતોને લાવિયે છિયે, અને તેઓને અમારી પાસે બેસાડિયે છિયે." (V. ૧૮)

એ ફકરા ઉપરથી કેટલાક લખનારાઓ ધારે છે કે ઇરાનીઓમાં ઓરતોએ મર્દોની મિજલસમાં આમેજ થવાનો રીવાજ હતો. પણ એ ભાવાર્થ ઉઠાડવો કદાચ કોઇ દરૂસ્ત ધારે નહિ. અવસ્તા જમાના કરતાં ઓરતોના દરજ્જાની બાબતમાં એ જમાનો પછાત હતો એવો આપણે લાંબી તપાસ ઉપરથી જે સાર કાઢયો છે, તે આ ફકરાથી ખોટો પડતો નથી. એ ફકરો તો સામું પરણેતર બાયડીઓની ઉતરી પડેલી હાલત દેખાડે છે, કારણ કે તેમાં ઇરાનીઓ જાહેર કરે છે કે તેઓની પરણેલી બાયડીઓ અને રાખેલી ઓરતો એકસરખો દરજ્જો ભોગવતી હતી. જે જમાનામાં એવી રીત આમેજ હોય, તે જમાનામાં સ્ત્રીજાતિનો દરજ્જો પૂરતો ચઢતો હતો એવું માનવું વાજબી દીસતું નથી.

સ્ત્રીઓ મિજલસમાં હાજર થવાનો હક ભોગવતી હતી, તેની જો એ ફકરો કંઇ પણ સાબિતી હોય—કે જેમ આખી બાબત ઉપરથી માલમ પડતું નથી—તો તે સામે બીજી એવી ઘણી બાબતો મળે છે કે જે દર્શાવે છે કે કોઇક ઇરાની પાદશાહોના વખતમાં પૂર્વ તરફના પાદશાહોની માફક જનાનખાનાનો રીવાજ દાખલ થયો હતો, અને સ્ત્રીઓ મિજલસોમાં હાજર થતી નહિ હતી. તેની પ્હેલી સાબિતી એ હતી કે હીરોડોટસ કહે, છે કે "છોકરાઓને પાંચમાં વર્ષ સૂધી તેઓના બાપની નજરે આવવા દેવામાં આવતા નહિ હતા, પણ એ ઉંમર સૂધી તેઓ પોતાની જિંદગી ઓરતોની સંગતમાંજ ગુજારતા હતા" (I. ૧૩૬). એ ઉપરથી દીસે છે કે સ્ત્રીઓ જનાનખાનાઓમાંજ રહેતી હતી. જો તેઓ બહાર મિજલસમાં આવતી હોય તો તેઓની સાથે તેઓનાં બચ્ચાંઓ પણ બાપની નજરે પડયા વગર રહે નહિ.

વળી ઓરતો જનાનખાનામાંજ પોતાનો વખત ગુજારતી હતી, તે પાદશાહ દારાયસના તબીબ દેમોસીદિયસના દાખલા ઉપરથી માલમ પડે છે. એ તબીબે જયારે પાદશાહ દારાયસનો શીકારમાં લચકાયલો પગ સારો કીધો, ત્યારે પાદશાહે ખોજાઓની સાથે તેને પોતાની બાયડીઓની મુલાકાતે મોકલ્યો. ખોજાઓ તેને ત્યાં લઇ ગયા અને તેઓએ તેને ભેટ આપી. એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે સ્ત્રીઓ જૂદી જનાનખાનાઓમાં રહેતી. જો તેઓ જાહેરમાં હાજર રહેતી હોત તો પાદશાહ જાહેરમાંજ તેઓની મુલાકાત કરાવત.

સ્ત્રીઓના દરજ્જાની એ તપાસની સેવટે આપણે કહેવું જોઇયે, કે પાછલા જમાનાનું ઉપલું ચિત્ર ઘણું ખરૂં પાદશાહ અને ઉમરાઓનાં ઘરની સ્ત્રીઓનું છે. પણ વચલે વાંધેની અને આમ લોકોની સ્ત્રીઓના દરજ્જાનું ચિત્ર એટલું શિહા નહિ હોવું જોઇયે. પાદશાહો અને તવંગરો પોતાની દોલતની ખુમારીમાં સઘળાં વ્યસનો સાથે ઘણી ઓરતોનાં વ્યસનમાં પડવાથી તેઓની પરણેતર ઓરતોનો દરજ્જો અવસ્તાના જમાના કરતાં બહુ કમ થઇ ગયો

હોય તે ખરૂં. પણ ઉતરતા વર્ગોમાં ઘરધણી અને ઘરધણીઆણી વચ્ચેનો સંબંધ વધારે ઘાડો હોવો જોઇયે, કારણ કે તેઓ રાત દહાડો પોતાના ઘરસંસારી કામથી વધારે પ્યારભર્યા સંબંધમાં અને વ્યવ્હારમાં આવતાં.

ઉપલી ટુક તપાસ ઉપરથી કહી શકાય કે આપણા હાલના પારસીઓના કેળવાયલા સંસારમાં સ્ત્રી જે માનભર્યો અને પુરૂષ સાથે સરખો દરજ્જો ભોગવતી થઇ છે, તેને ખુદ આપણી અસલી તવારીખ અને આપણા ધર્મસંબંધી સાહિત્યનો ટેકો છે, અને તેટલા માટે એ બાબતમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં જે કંઇ સુધારો વધારો થયો છે તે બરહક છે. બલકે હવે પછી આપણો ઘરસંસાર અવસ્તા જમાનાના સંસાર જેટલોજ ખાલેશ અને પવિત્ર થવા પામે એટલું ઇચ્છવાનું રહે છે.

જીવનજી જમશેદજી મોદી.

કોલાબા, મુંબઇ.

એક સંકટપ્રસંગ.

લેખક—**મી० રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ** બી. એ., એલ. એલ. બી.

આજ ચાળીસ વર્ષ થઇ ગયાં. શેરસટ્ટાની ગાંડાઇથી ફૂલેલો પરપોટો ફૂટી ગયો હતો. મુંબાઇમાં કેર વર્તી રહ્યો હતો. એક પછી એક "કંપની"ઓ ભાગી ગઈ હતી અને "શેર" ડુબી ગયા હતા. કંઇક તવંગર નિર્ધન થઇ ગયા હતા, કંઇક ગરીબ કોડી વગરના બની ગયા હતા. વેપાર ભાગી પડયો હતો. મુંબઇ નગરી બેહાલ થઇ ગઇ હતી. તે સમયે એક અંધારી રાત્રે પાલવા બંદરે એક હોડી આવીને ઉભી હતી, અને કિનારે એક યુવક કોઇની વાટ જોતો હોય એમ ફેરા મારતો હતો. તેની મુખાકૃતિ ખિન્ન હતી. ઘણી વેળા ગઇ, મધરાત થઇ ગઇ, પણ કોઇ આવતું જણાતું નહોતું, તોપણ તે યુવકના પગલામાં અધીરાઇ માલમ પડતી નહોતી. આખરે દૂરથી આવતાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. અવાજ પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યો. કિનારા પાસે એક સુશોભિત પાલખી આવી પ્હોંચી અને તેમાંથી અદ્‌ભૂત સૌંદર્યવાળી સ્ત્રી ઉતરી. અપાર લાવણ્યથી પણ જાણે સંતોષ ન થતો હોય તેમ તેણે અતીવ શોભાયમાન અનેક વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને બહુ જ મુલ્યવાન અલંકાર અંગેઅંગ ધારણ કર્યા હતા. તે પાલખીમાંથી ઉતરી તેવો જ યુવક તેની આગળ ધસી ગયો અને ઘુંટણીએ પડી બોલ્યો,

'દેવી! આમ છેક પરિત્યાગ કરવો ન ઘટે.'

સ્ત્રી ચમકી અને યુવક સામું જોઇ ક્ષણભર વિચારમાં પડી ને બોલી.

'તું અત્યારે અહિં કયાંથી?'

'દેવી! મને ઘણા વખતથી ભય લાગેલો છે કે તમે આ નગરીને તજીને ચાલ્યાં જશો, અને સમુદ્રે જ તમારો માર્ગ હવે થયો છે, તેથી આ બંદરે આવી હું કેટલીક રાતોથી ઉજાગરા કરૂં છું.'

સ્ત્રી કંઇક હસી. તેના હાસ્યમાં આશ્ચર્ય અને બેદરકારી સમાયલાં હતાં.

'આખી મુંબાઇ મારી અવગણના કરે છે, ત્યાં કોઇને નહિ અને તને–તારા સરખા પુરૂષને–હું અહિં રહું એવી ઉત્કંઠા થઇ એ સમજાતું નથી.'

'દેવી! તમે ભૂલો છો. મુંબાઇ નગરી તમારી અવગણના નથી કરતી. તમારી પ્રાપ્તિ માટે અતિ ઉત્સુકતા થવાથી પણ તમને કયાં પ્રાપ્ત કરવાં તે ન સમજ્યાથી મુંબાઇ આજ તમારાથી દૂર થઇ ગઇ છે. પણ તે માટે આટલી બધી સજા ન ઘટે. તમારૂં પ્રસન્ન વદન એક ક્ષણવાર દેખાડો તો મુંબાઇ નગરી પાછી તેજોમય થઇ જાય. એકવાર તમારા હસ્તનો સ્પર્શ થાય તો પછી મુંબાઇ ફરી ભ્રાન્તિમાં નહિ પડે, ફરી તમને ગુમાવશે નહિ. દેવી! ક્ષમા કરો. દેવી! કૃપાળુ થાઓ. દેવી! આ નગરીમાં નિવાસ કરો!'

'પણ તેં મારા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દીધો. હું મુંબાઇમાં રહું કે મુંબાઇથી જાઉં તેની તેને શી ચિંતા?'

'મુંબાઇમાં લક્ષ્મી રહે કે ન રહે તેની સંસાર સુધારાને ચિંતા જ નહિ? લક્ષ્મી ગુમાવી બેસવાથી સંસાર સુધરશે એવો મારો સિદ્ધાન્ત નથી. સંવૃદ્ધિ, ઉન્નતિ બધી દિશાઓમાં

સાથે જ થઇ શકે છે, એકદેશી થઇ શકતી નથી. જનસમાજના એક જ પક્ષને ઉન્નત કરવાના પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય છે. પુરુષાર્થ કરી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી કે જનકલ્યાણના અનેક પ્રયત્ન થઇ શકે એમ હું પ્રથમથી ઘોષ કરતો આવ્યો છું.'

'તું મારી અવગણના નથી કરતો એ જાણી મારો ખેદ કંઇક હલકો થાય છે. પરંતુ મારો એક નિયમ છે કે જે મને મેળવવાનો કે મને સાચવી રાખવાનો માર્ગ ન જાણે તેની સમીપ હું રહેતી નથી. મારૂં દર્શન કરી શકે તેને જ હું ચતુર ગણું છું. બીજા સર્વને મૂર્ખ માનું છું. અને મૂર્ખોના નિવાસમાં દયા ખાતર પણ હું રહેતી નથી. એ કદાચ ક્રૂરતા ભાસતી હશે, પણ એ મારો સ્વભાવ છે. એથી જ હું જગતને ઉદ્યોગવંત અને શ્રમપરાયણ કરૂં છું.'

'દેવી! જગતના વિકાસનું એ મહાન સૂત્ર છે. પરંતુ, તમારૂં બીજું પણ સ્વરૂપ છે, અને તેની આજ્ઞાનુસાર ઉદ્યોગ અને શ્રમ આ નગરીમાં ચાલુ જ છે.'

'મારાં તો અનેક સ્વરૂપ છે.'

'છે જ. અને તેમાંનું એક કીર્તિવંત સ્વરૂપ તે સરસ્વતીનું છે. જેઓ તમને સરસ્વતીથી જૂદાં ગણે છે—વિરોધી ગણે છે, તેઓ માત્ર ઉપાસક વર્ગની અપૂર્ણતા તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. તમારાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપના ઉપાસકો તમારી એકાત્મતા સમજતા નથી. એથી જ સર્વ શકિતઓમાં રહેલી એની એ જ શ્રી લોક દૃષ્ટિથી ઢંકાઇ જાય છે.'

'સરસ્વતીની ભકિત પણ મુંબઇમાં યથેચ્છ જામી નથી. કોણ જાણે કયારે મુંબઇ સરસ્વતીનું ધામ થશે!'

'દેવી! એ ઠપકો પણ વાસ્તવિક છે. પરંતુ મારી એક પ્રાર્થના શ્રવણ કરો. તમને વિશેષ પ્રિય અને તમારૂં વિશેષ સન્માન કરનાર જે સ્ત્રીજાતિ, જે કદી તમને કલંકિત નથી કરતી, તેમાં શ્રીનો સરસ્વતી રૂપે વિકાસ કરવાનો મારો નમ્ર પ્રયાસ તમને સુવિદિત છે. કંઇક વર્ષોથી તે માટે હું મથું છું. એમાં મેં મન્દતા કરી નથી. તમે ચાલ્યાં જશો તો એ પ્રયાસનું શું થશે? બીજા કશા ખાતર નહિ, તો એટલા ખાતર મુંબાઇમાં સ્થિતિ કરો. અને સ્ત્રીજાતિ કદી કૃતઘ્ન થતી નથી. મુંબઇનો સ્ત્રીવર્ગ સરસ્વતીની ઉપાસના કરી શકશે તો કોઇ અદૃશ્ય બળથી તે મુંબાઇને તમારી પાસે લઇ આવશે. કૃતજ્ઞ સ્ત્રીજાતિની આશીષથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે, તો તમે મુંબઇને એ પુણ્ય નહિ લેવા દો? સરસ્વતીની પ્રાપ્તિથી આશીર્વાદ દેતા સ્ત્રીવર્ગનું મુંબાઇને દર્શન નહિ કરવા દો? તમારા પોષણ વિના એ સિદ્ધિ કેમ થશે? સ્ત્રી જનની આશાઓ શું, દેવી, તમારે હાથે જ—સ્ત્રીને હાથે જ શૂન્ય થશે?'

દેવી પાલખીમાં બેઠી અને મુંબઇના બજાર ભણી ચાલી ગઇ. હોડી કિનારા આગળથી ખાલી પાછી ગઇ, અને એકલા પડેલા યુવકના ચિત્તમાં એ દર્શન સ્વપ્નમય હતું, કે વાસ્તવિક હતું તે વિશે જે વિમર્શન ચાલતું હતું તેને સહાયતા કરનાર સમુદ્રના ઘુઘવાટ સિવાય બીજું કોઇ રહ્યું નહિ.

રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.

અમદાવાદ.

ઊંચી કેળવણી લઈ સ્ત્રીઓ શું શું કરી શકે છે?

લેખક—**મી૦ જાંહાંગીર માણેકજી પેન્તી,** એલ. એમ. એન્ડ એસ.

કેળવણીથી હરેક પ્રજાની ચઢતી થાય છે, તેજ પ્રમાણે પારસીઓ અને આપણા દેશની સઘળી વર્ણોમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી થતું આવ્યું છે. "સ્ત્રીબોધ" ચોપાનિયાંને પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં છે, અને તેની શરૂઆતની વેળાથીજ આપણા દેશમાં કેળવણી અને સુધારાની શરૂઆત થયલી ગણાય. હિંદુસ્થાનની માયાળુ સરકારે સાઠ વર્ષ ઉપર દેશીઓને ઇંગ્રેજી કેળવણી આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો, અને ત્યારપછી દશ પંદર વર્ષમાં કેળવણી લઇ બહાર પડેલા પ્હેલા થોડાક પારસી જવાનોએ મુંબઇમાં પારસી છોકરીઓ માટે કેળવણીની શરૂઆત કોમના મોટા ભાગની વિરૂદ્ધતા છતાં કીધી અને આગળ વધારી. તે જોતાં પારસીઓમાં પુરૂષની અને સ્ત્રીની કેળવણીની પ્હેલ લગભગ એકી વખતે થયલી કહેવાય. અલબત, આ શરૂઆતની કેળવણી સ્ત્રીઓ માટે ગુજરાતીનીજ હતી, અને તેમ કેટલાંક વર્ષ સૂધી રહી, અને ઇંગ્રેજી કેળવણી જે સ્ત્રીઓ માટે પણ આજે સાધારણ થઇ પડી છે, તેને થોડાંજ વર્ષ થયાં છે, તોપણ તેટલા અરસામાં આપણી કોમમાં ઘણા ફેરફાર થઇ ગયા છે. એ વાતમાં કંઇ નવાઇ જેવું નથી. દુનિયાના સઘળા ભાગોમાં તેમજ થયું છે.

આપણા દેશમાં ઇંગ્રેજી કેળવણી શરૂ થઇ તે અગાઉ યુરોપમાં જો કે પુરૂષો ઊંચી કેળવણી લેતા હતા, તોપણ સ્ત્રીઓને માટે લખવા વાંચવાની સાધારણ કેળવણી પૂરતી ગણાતી હતી. ત્યાં પણ સ્ત્રીઓએ ચઢતી કેળવણી લેવા માંડી તેને હજી ઘણાં વર્ષ થયાં નથી, અને પારસી સ્ત્રીઓમાં તો ચઢતી કેળવણી હજી શરૂઆતના તબક્કામાં છે.

સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી કે નહિ એ આજે સવાલ રહ્યોજ નથી. પચાસ વર્ષપર "સ્ત્રીબોધ" શરૂ થયું ત્યાર પછી લગભગ ૩૦–૩૫ વર્ષ સૂધી એ સવાલ વિશે પુષ્કલ તકરારો થઇ ચુકી, અને સ્ત્રીકેળવણીના વિરોધીઓના ટેકાથી જાહેર લખાણો અને ભાષણોથી તેને તોડી પાડનારા ધર્મચુસ્ત અને પહરેજગાર ધર્મના થંભો (!) ની હયાતી પણ હવે રહી નથી. તેઓ જો આજે જીવતા હોત, અને તેઓને ટેકો આપનારાઓમાંના જેઓ હયાત છે તેઓની સ્ત્રીઓ તેઓના વિચાર માફકજ આજે અભણ રહી ગઇ હોત, તો એ બિચારાઓને ખરેખર ભોંયમાં ભરાવા જેવું થાત.

પણ આજના જમાનાનો મહાભારત સવાલ તો સ્ત્રીઓને ઊંચી કેળવણી આપવા વિશેનો છે, અને એ સવાલમાં પણ ચુકવવાનું રહ્યું છે તે ચઢતી કેળવણી આપવી કે નહિ તે નથી, પણ તે કેવી રીતે અને કઇ બાબતોની આપવી તેટલુંજ છે.

સેંકડો વર્ષો સૂધી કેળવણી માત્ર મર્દોએજ લેવી એ ચાલથી જાણે લગભગ સાબેત થઇ ગયા જેવું હતું કે સ્ત્રીઓને કેળવણીની જરૂરજ નહોતી. એટલે પછી સ્ત્રીઓ કેળવણી લઇ શકે કે નહિ એ સવાલ ઉભો થયોજ નહોતો. થોડાક અપવાદો સિવાય તેઓને કેળવવામાં આવતીજ નહિ, અને તે અપવાદોમાં પણ લખવા વાંચવાની સાધારણ કેળવણીથી વધારે કંઇજ નહિ હતું.

પચાસ વર્ષની વાત લઇયે તો, આ "સ્ત્રીબોધ" સ્ત્રીઓને બોધ આપવા શરૂ કરવામાં આવ્યું, પણ તેના વાંચનારા ઘણાખરા પુરૂષો હતા! થોડાંજ ઘરોમાં સ્ત્રીઓ પોતે વાંચતી, અને ઘણીઓ તે વંચાવતી. આજે એ ઘણુંખરૂં સ્ત્રીઓથી લખાય છે, અને એની તંત્રી પણ સ્ત્રી છે. બીજાં અનેક ચોપાનિયાં અને પત્રોમાં સ્ત્રીઓ લખાણો કરે છે.

તો જયાં સૂધી પુરૂષોએ સ્ત્રીઓને અભણ રહેવા દીધી ત્યાં સૂધી તેઓને દેખાડી આપવાની તક મળી નહિ કે સ્ત્રીઓ પણ તેમની બરાબર કેળવણી લઇ શકે. હવે એ વાત સિદ્ધ થઇ ચુકી છે. ત્યારે જે સવાલ ઉભો થાય છે તે ઉપર કહ્યું તેમ પુરૂષોની બરાબરનીજ "**ઊંચી કેળવણી સ્ત્રીઓએ લેવી જોઇયે કે કેમ?**" તે છે.

યુરોપ અને અમેરિકામાં ચઢતી કેળવણી લેવાનો સવાલ સ્ત્રીઓએ પોતેજ ચુકવી દીધો છે. વર્ષો સૂધી મર્દો સામે લડત ચલાવી, અરજીઓથી, લખાણોથી અને તકરારોથીજ નહિ પણ સઘળી વિરૂદ્ધતા છતાં, પુરૂષોની બરાબર કેળવણી લઇને તેઓનીજ માફક જૂદા જૂદા ધંધાઓમાં પડીને સ્ત્રીઓએ બતાવી આપ્યું છે કે મનબલ, વિચાર શકિત, અને કેળવણીના બાબમાં પુરૂષો સ્ત્રીઓ કરતાં ચઢતા હોવાના દાવાનો જમાનો વહી ગયો છે. શિક્ષકો, પ્રોફેસરો, ડૉકટરો, બૅરિસ્ટરો, ઇજનેરો, અધિપતિઓ, ખબરપત્રીઓ, કંપની અને ખાતાં ચલાવનારાઓ વિગેરે કામકાજ જે પુરૂષોએ એકહાથ કરી રાખ્યાં હતાં તે સઘળાં ખેત્રો અને ધંધાઓમાં દાખલ થઇને તેઓએ બતાવી આપ્યું છે કે પોતાની કેળવણીના જોરે પુરૂષોની માફકજ તેઓ સઘળાં કામો કરી શકે છે, અને ઘણાંક કામો તો પુરૂષો કરતાં વધારે નિયમિત રીતે કરી શકે છે.

ઇંગલંડ અને યુરોપના બીજા દેશોમાં સરકારે પણ પોતાની નોકરીમાં સ્ત્રીઓના હક સ્વીકાર્યા છે, જેથી પોસ્ટ અને તારનાં ખાતાંઓમાં સ્ત્રીઓ કારકુન, સિગ્નલર, અકાઉન્ટંટ વિગેરે સઘળા ન્હાના મોટા હોદ્દાઓપર સેંકડો અને હજારોની સખ્યામાં કામે લાગી ગઇ છે, અને એ ખાતાંઓમાં મહિને પિસ્તાળીસથી પાંચસો રૂપિયાના પગાર મેળવે છે. વળી કસ્ટમ, બૉર્ડ ઑાવ એગ્રિકલચર, ઇન્ડિયા ઑફિસ, ડીપાર્ટમેન્ટ ઑાવ એગ્રિકલચર, ટેકનિકલ એડયુકેશન, બૉર્ડ ઑાવ એડયુકેશન, લોકલ ગવર્નમેન્ટ બૉર્ડ, એ સઘળાં ખાતાંઓમાં સ્ત્રીઓ નોકરીએ છે. એ સિવાય લવાજમ વગર દેશનાં ભલાંમાં ભાગ લેનારી સ્ત્રીઓ સ્કૂલબૉર્ડો, બૉર્ડસ ઑાવ ગારડિયન્સ, અને સખાવતી ખાતાંઓની ટ્રસ્ટીઓ અને સખાવતની વ્હેંચણી કરનારીઓ છે. કેટલીકોને સરકારે રૉયલ કમિશન્સ ઑાવ ઇનકવાયરીસ પર નેમી માન આપ્યું છે. ન્યુ બૉર્ડ ઑાવ એડયુકેશનમાં ત્રણ સ્ત્રીઓને, અને યુનિવર્સિટી ઑાવ લન્ડનની સેનેટની સભાસદ તરીકે ત્રણ સ્ત્રીઓને નેમવામાં આવી છે. એ સઘળા ધંધાઓમાં અને હોદ્દાઓપર નેમાયલી સ્ત્રીઓ પોતાના કામમાં કાલજી અને ઉમંગથી ભાગ લેતી જાય છે, અને આ રીતે સ્ત્રીજાતિ માટે ગુજરાન મેળવવાનાં, જ્ઞાન વધારવાનાં અને ઉપયોગી જિંદગી ગુજારીને દુનિયાને કામનાં થઇ પડવામાં વધુ અને વધુ હીસ્સો મેળવવાનાં સાધન તેઓ થઇ પડી છે. શિક્ષણ આપવાના કામમાં તો સિદ્ધ થતું જાય છે કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ પોતાના નરમ સ્વભાવ અને કોમળતાથી વધારે લાયક છે. ઇંગ્લંડની બૉર્ડ ઑાવ એડયુકેશનથી મંજુર થયલા શિક્ષકોમાં ૩૬૪૩૫ સર્ટિફિકેટેડ સ્ત્રી-શિક્ષક, અને ૨૩૪૩૯ મર્દ-શિક્ષકો, ત્યારે એસિસ્ટન્ટ શિક્ષકોમાં ૨૨૬૭૧ સ્ત્રીઓ અને ૪૦૬૫ પુરૂષો છે, અને દર વર્ષે સ્ત્રીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.

ઇંગ્લંડ છોડી અમેરિકા તરફ નજર કરતાં ત્યાંની બ્યુરો ઑવ એડ્યુકેશનના રેજીસ્ટરમાં કિન્ડરગાર્ટનથી શરૂ કરતાં મોટી કૉલેજો અને યુનિવર્સિટી સુધીના સઘળા દરજ્જાના શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોમાં ૨૨૨૪૪૩ સ્ત્રીઓ અને ૧૩૧૭૫૦ પુરૂષો ૭ સાત વર્ષ ઉપરની ગણત્રીની વેળાએ હતા. અને ૧૮૭૦ ના વર્ષથી એ પ્રમાણ વધતુંજ ગયું છે. ૧૮૭૦ માં શિક્ષકોમાં સેંકડે ૫૮, ૧૮૮૯ માં ૬૬, અને ૧૮૯૮ માં ૬૮ સ્ત્રી હતી. કબૂલ કરવામાં આવે છે કે એકસરખી કેળવણી લીધેલાં સ્ત્રી પુરૂષોમાંથી સ્ત્રીઓ કેળવણી આપવાના કામમાં વધારે ધીરજ અને કુદરતી લાયકાત ધરાવે છે. તેઓ જે પોતે જાણે છે તે સમજાવવાની અને કુમળાં મનમાં ઉતારવાની વધુ ફતેહ ધરાવે છે.

સવાલ થશે કે એ સઘળું હવડાંજ કેમ માલમ પડ્યું ? કારણ કે તેઓને કેળવણી મેળવવા દેવા સામે અતિશય અણગમો હતો. એ અણગમાની સામે થઇ કેટલીક હિંમતવાન જવાન અબલાઓએ ઊંચી કેળવણી મેળવી અને બીજાંઓને રસ્તો કરી આપ્યો, અને પોતાની જાતિ માટે ખાસ મોટી સ્કૂલો અને કૉલેજો સ્થાપવાને કારણ આપ્યું. એ રીતે ૧૯૦૦ ના વર્ષ સુધીમાં યુનિવર્સિટી ઑવ લન્ડન એકલીમાંથીજ ૫૧૮૫ સ્ત્રીઓ મેટ્રિક્યુલેશન, ૧૩૮૩ ઇન્ટરમીડિયેટ એકઝામિનેશન ઇન આર્ટસ, ૮૬૧ બી. એ., ૬૩ એમ. એ. માં પસાર થઇ હતી. ફેકલ્ટી ઑવ સાયન્સમાં ૨૬૬ જણીઓએ ઇનટરમીડિયેટની, ૧૪૫ એ બી. એસ-સી. ની અને ૯ એ ડી. એસ-સીની પરીક્ષાઓ પસાર કીધી હતી. વૈદામાં ૭૪ એમ. બી. ની, ૨૧ એમ. ડી. ની, ૨૩ બૅચેલર ઑવ સર્જરીની પદ્દિ મેળવવામાં ફતેહ પામી હતી.

આ સઘળી વિગતો અને આંકડાઓ આપવાની મતલબ છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ ઊંચી કેળવણી લઇ પુરૂષોએ પોતાનેજ માટે રાખેલા ધંધામાં પડવા લાગી, તે સઘળું છેલ્લાં પચાસ વર્ષના અરસામાં બનવા લાગ્યું છે. એ પ્હેલાં સ્ત્રીઓને સાધારણ કામજોગી કેળવણી આપવામાં આવતી, અને તે પણ સઘળીઓને નહિ. બનતું એમ કે ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓ આયા, દાસીનું કામ કરીને, અથવા વેચાતું સીવીને, કપડાં ધોઇને કે કારખાનામાં તરેહવાર મજુરીએ લાગીને પોતાનું ગુજરાન કરતી. તેથી ચઢતા વર્ગની સ્ત્રીઓમાંથી જેઓને પરણવાની તક નહિ મળતી તેઓને ઘણું ઘણું તો ગવર્નેસ કે પ્રાથમિક કેળવણી આપનારી શિક્ષક કે નર્સ કે મોટે ઘેર કમ્પેનિયન અથવા કારભારણ તરીકે નોકરી કરવી પડતી.

વસ્તીની ગણત્રીથી જોતાં પૃથ્વીપર સઘળે ઠેકાણે મર્દ અને સ્ત્રીની સંખ્યા લગભગ ફરક વગરની હોય છે. ઇંગ્લંડનો દાખલો લઇયે તો ત્યાં પણ તેમજ હોવું જોઇયે. પણ પુરૂષોનો એક ભાગ લશ્કરમાં, દરિયાઇ કાફલામાં, વહાણોમાં નોકરી કરતો હોવાથી અને ધંધા અને નસીબની શોધમાં પોતાના દેશમાંથી ચાલુ નિકળી જતો હોવાથી, સ્ત્રીઓના મોટા ભાગને પરણીને સંસારમાં પડવાની તક મળતી નથી; તેમજ જે મર્દો દેશમાંજ રહે છે તેઓમાના એક મોટા ભાગને પરણેલી જિંદગી તરફ અભાવ વધતો ચાલવાથી સ્ત્રીઓને પોતાના ગુજરા માટે પોતાપરજ આધાર રાખતી થવું પડ્યું, અને તેથી મર્દ માફક વિદ્યા અને ધંધાની ચઢતી કેળવણી લઇ ધંધાઓમાં તેઓ પુરૂષની હરીફ થઇ પડી.

હિંદુસ્થાન ઉપર આવતાં અસલી જમાનાઓથી હિંદુઓના શાસ્ત્રમાં લખાયલું છે કે "દિવસે અને રાત્રે નારીઓને રક્ષણ કરનારાઓના તાબામાં રાખવી જોઇયે," માટે તેઓને બાજુ રહેવા દઇ

પારસીઓની વાત કરિયે. સાઠ પાંસઠ વર્ષની મર્દોની કેળવણી અને પચાસ વર્ષની સ્ત્રી કેળવણીએ આપણામાં ઘણાક ફેરફારો કીધા છે. આપણે ઘણીક વાતોમાં સુધર્યા છિયે, પણ હજી ઘણીકમાં આપણે સુધારા કરવાના છે. પશ્ચિમની ચઢતી કેળવણી આપણી સ્ત્રીઓમાં હજી તો શરૂ થઇ છે, અને તે આપણી સ્ત્રીઓને આપવી કે માત્ર સાધારણ કેળવણીપરજ તેઓએ શુક્રાના કરવા એ વિશે મતો પ્હોંચાઇ ગયલાં છે. આપણામાં છેલ્લાં વર્ષોમાં જે ફેરફારો થયા છે, તે ઇંગ્રેજી જિંદગીની સારી અને નરસી રસમો આંખ મીંચીને પકડવાથી થયા છે—પછી તે આપણી કેળવણી, હાલત, આવક, ગુંજાસ વિગેરેને માફક આવે કે નહિ. આપણા દેશમાં રહેતા ઇંગ્રેજોનો એક ભાગ પરદેશમાં આવીને જે રીતે અંકુશ વગરની એકલવાયી જિંદગી ગુજારે છે, તેની નકલ કરવાથી આપણા જુવાન પુરૂષોમાં પરણેલી જિંદગી તરફ અભાવ થતો ચાલ્યો છે, અને તેઓમાં કુંવારાપણું વધતું ચાલ્યું છે. એ પશ્ચિમની બદીની નકલ માત્ર છે, અને તે આપણી હાલત અને સંજોગને માફક ના આવે અને ચલાવી ના લેવાય એવી નકલ છે. યુરોપમાં પુરૂષોનો મોટો ભાગ ઉપર કહ્યું તેમ લશ્કર, કાફલા, વહાણોમાં નોકરી કરતો હોવાથી અને ધંધાની શોધમાં દૂરના પરદેશોમાં નિકળી જતો હોવાથી, અને તે પણ મુખ્ય કરીને પરણવા લાયક ઉંમરના પુરૂષોનો હોવાથી, તેઓમાં કુંવારાપણાનું કારણ મળી આવે છે. પણ એવો કશો સબબ પારસીઓમાં નહિ હોવા છતાં મોટી ઉંમરના, સંસારમાં પડવા લાયક પુરૂષો કુંવારી જિંદગી ગુજારે છે. તેથી યુરોપની સ્ત્રીઓને જે કારણે પરણવાના સંજોગ ઓછા થાય છે તે કારણ પારસી સ્ત્રીઓમાં ના હોવા છતાં મોટી ઉમ્મરની પારસી સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યા પરણ્યા વગર રહી ગઇ છે, અને વખત જતાં તેમાં વધારો થવાનો સંભવ રહે છે.

હજારો વર્ષના રિવાજ પ્રમાણે પુરૂષોપર આધાર રાખતી સ્ત્રીઓને ત્યારે પોતાનાં ગુજરાન માટે પોતાની ઉપરજ આધાર રાખવાનો વખત આવી લાગેલો જણાય છે, તો યુરોપની સ્ત્રીઓ માફક ઊંચી કેળવણી લેવાનું આપણી સ્ત્રીઓને ફર્જિયાત થઇ પડવું જોઇયે, અને સ્ત્રીઓને ચઢતી કેળવણી લેવા માટે તે એક ઘણો જરૂરનો સબબ થઇ પડવો જોઇયે.

પરણવા લાયક પુરૂષોનો મોટો ભાગ પોતાની કેળવણી, આવક અને શક્તિ છતાં એકલપેટી, અકુદરતી, અંકુશ વગરની જિંદગી કાઢે, તો જુવાન સ્ત્રીઓને પોતાના ગુજારા માટે અને નીતિરીતિથી રહેવા માટે ઊંચી કેળવણી જરૂરનીજ માત્ર છે. યુરોપની કેળવાયલી સ્ત્રીઓએ મર્દો સાથે હરીફાઇ કરીને ઘણાક ધંધામાંથી તેઓને બહાર હડસેલી મૂકયા છે, તેજ પ્રમાણે આપણા દેશમાં આપણી સ્ત્રીઓએ કરવાનો વખત આવી પુગેલો લાગે છે. યુરોપમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે છે તે કારણ આપણામાં નહિ હોવા છતાં, પુરૂષોની આજના વખતની કફોડી અસંસારી જિંદગી ગુજારવાની રીત આપણી સ્ત્રીઓ માટે એજ એક રસ્તો દેખાડે છે. જો તેમ નહિ થાય તો તેઓને માબાપનો આશરો ખોયા પછી હલકી મજુરી અને દળદરી ધંધો કરી હાલહવાલ થવું પડે. ત્યારે જો સ્ત્રીઓ ચઢતી કેળવણી લઇ ધંધાઓમાંથી પુરૂષોને હડસેલી કાઢે તો તેમાં પુરૂષોનો પોતાનોજ દોષ ગણવો પડશે. ઇંગલંડમાં જે ધંધાઓમાં સ્ત્રીઓએ પુરૂષોને હરીફાઇથી બાજુ બેસાડયા છે તેને માટે કહેવાય છે કે તે કામો સ્ત્રીઓ વધુ સફાઇથી, ઠાવકાપણે, ઇમાનદારીથી અને સાલેસાઇથી ચલાવે છે.

ત્યારે, આપણા દેશને અને હાલતને નહિ માફક આવે એવી જિંદગી ગુજારવાની પુરૂષો-એ અખત્યાર કીધેલી અકુદરતી રીત સ્ત્રીઓને માટે ઊંચી કેળવણીની અગત્ય સાબીત કરે છે. પણ તે લેવાનાં સાધનો ઝાઝાં નથી. છોકરાઓ માટે સરકારે હાઇ સ્કૂલો સ્થાપી છે, પણ છોકરીઓ માટે તેવું કંઇ નથી. ઇંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓને ચઢતી કેળવણી લેવા માટે અનેક મોટી નિશાલો અને કૉલેજો ૨૫–૩૦ વર્ષ થયાં ઉભી થઇ છે, અને મધ્યમ ખર્ચે સ્ત્રીઓ જૂદી જૂદી ધંધાની કેળવણી મેળવે છે, અને એ રીતે એકલે આધારે પડે ત્યારે આબરૂભરેલી જિંદગી ગુજારવાને તૈયાર થાય છે.

પણ સ્ત્રીઓને ઊંચી કેળવણી આપવાનો એક બીજો સબબ ઓછો અગત્યનો નથી. આપણી સ્ત્રીઓને અજાનપણામાંથી બહાર કાઢવાની પુરૂષોએ શરૂઆત કીધી ખરી, પણ ત્યારથી આપણી ચોક્કસ રીતભાતો, પહેરવેશ અને છુટાપણામાં કેટલાક ફેરફારો સિવાય આપણા સંસારમાં વધુ સંગીન સુધારા ઝાઝા થયા નથી; અને જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ સંગીન કેળવણી લઇ ઘણી સમજુ અને ડાહી થઇ સંસારમાં ખરેખરા સુધારા કરવામાં પુરૂ-ષોને મદદ કરીને રસ્તો બતાવે નહિ ત્યાં સુધી ખરા સુધારા થશે નહિ. યુરોપ અને અમેરિ-કામાં વધી પડેલું છાકટપણું અને બીજી બદીઓ અટકાવવામાં સ્ત્રીઓએ પોતે હિંમતથી આગેવાની લીધી ત્યારથીજ તે બદીઓ કંઇક અંકુશમાં આવી શકી છે. તેઓએ પીઠાંઓ અને દારૂનાં વેચાણોપર અને ઘણીક બદીના ધામોપર જાપતા નખાવ્યા, અને એ રીતે ઘણે નહિ તો થોડે દરજ્જે પોતાના પુરૂષોને સુધારવાની કોશેશમાં તેઓએ ફતેહ મેળવી.

આપણા જુવાન પુરૂષોમાં વધી પડેલા દારૂ, જુગાર, ક્લબ અને મોજશોખના ચડસ ઐયાસીપણું, હદબહારની છૂટ, ઉડાઉપણું, ઉમંગની ખામી, એ દુર્ગુણોમાંથી તેઓને ઉગાર-વાને તેઓના બાપ અશકત હોય એવું લાગે છે, તો જો તેઓની માતાઓએ સંગીન કેળ-વણી લીધી હોત તો તેઓ પોતાનાં બાલકોને એ સઘળા અવગુણોમાંથી બચાવી શકત એવો સાર કાઢયા વિના રહેવાતું નથી.

આપણા મર્દોએ ચઢતી કેળવણી લીધા છતાં તેઓ એકલે હાથે સંસારમાં ઝાઝા સંગીન સુધારા કરી શકયા નથી; તો જો સ્ત્રીઓ ઊંચી કેળવણી લિયે તો બંનેની ભેગી કોશેશ આપ-ણો સંસાર આપણી હાલતને કેમ બંધબેસ્તો કરવો તે યોજવામાં ફતેહ મેળવે. જયાં-સૂધી સ્ત્રીઓના આચાર વિચારમાં પુખ્ત કેળવણીથી સંગીન સુધારા થાય નહિ અને તેઓ પોતેજ સંસારમાં સુધારાઓ અમલમાં લાવે નહિ, ત્યાં સૂધી પુરૂષોની કોશેશ માત્ર ઉપર ટપકાનીજ થઇ રહેશે.

પણ જો સ્ત્રીઓ ઊંચી કેળવણી લઇ મર્દોના ધંધામાં પડતી જાય તો મર્દો શું કરશે, એ પણ એક સવાલ ઉઠશે. જેમ બનતું ચાલ્યું છે તેમ જયારે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં કેળવણી એકસરખી રીતે સાધારણ થઇ જશે, ત્યારે જે ઊંચા ધંધાઓ અને કામો આજે પુરૂષો શરીરની રગડ વગર કરે છે તેમાંથી ખસી જઇ તે સ્ત્રીઓને સોંપવા પડશે, અને મહેનત ભરેલાં સખ્ત કામો પુરૂષોને ભાગે આવશે. બંને જાતિનાં શરીરની કુદરતી રચના પ્રમાણે આ રીતે દુનિયા ચાલશે, ત્યારે માનવીનો સંસાર કુદરતી નિયમોને અનુસાર થશે.

જહાંગીર માણેકજી પેન્તી.

હૈદરાબાદ.

ભકિત અને સેવા.

લેખક-માં૦ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

કલકત્તાની કયામાક સ્ટ્રીટમાં એક સેવા આશ્રમ છે. કેટલીક યુરોપિયન બાનુઓએ આ આશ્રમની સ્થાપના કરી છે. એવાં આશ્રમો હિંદુસ્થાનનાં બીજાં પણ ઘણાં શહેરોમાં છે. જે સ્ત્રી પુરૂષો હમેશાં બીમાર રહેતાં હોય છે. જેમનું આ દુનિયામાં કોઇ હોતું નથી, એવા લોકો આશ્રમમાં વાસ કરે છે. યુરોપિયન રમણીઓ તેમને રસ્તામાંથી ઉઠાવી લઇ આશ્રમમાં લાવીને રાખે છે.

જે લોકો થોડા દિવસ પહેલાં ફાટયાતૂટયાં. મેલાં. કપડાં પહેરીને ઘાસના બીછાનામાં સૂતાં હતાં, તેઓ હવે એક તવંગર આદમીના મહેલ જેવા રમણીય મકાનમાં વાસ કરે છે અને દૂધ જેવી સફેદ ચાદરો ઉપર શયન કરે છે. સ્નેહ અને કરૂણા યુરોપિયન સુંદરીઓનું સ્વરૂપ લઇને પ્રસન્ન મુખે તેમની સેવા, સુશ્રુષા, તથા માવજત કરે છે.

આ આશ્રમ જોતાં પહેલાં આ પુણ્ય સ્તોત્રનું મૂળ જોવું જોઇયે. એવું કયું આકર્ષણ છે કે જે આ સ્નેહ સરિતાનો પ્રવાહ આટલે દૂર ખેંચી લાવે છે? આ સુંદરીઓને જોતાંજ જણાઇ આવે છે કે તેમનામાંની ઘણીઓએ યુરોપના ઊંચા કૂળમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હશે, તો વિચારવાની વાત છે કે, આવા મોટા ખાનદાનની સ્ત્રીઓ કયા આકર્ષણથી ખેંચાઇ આટલે દૂર હિંદુસ્થાન આવી, તેના દરિદ્ર, કંગાળ નરનારીઓની સેવા કરે છે?

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવાને માટે કેટલાક વિચારની જરૂર પડે છે. સેવિકાઓ અને રોગી જોયા પછી જ્યારે આપણને ઉપાસના-ગૃહમાં લઇ જવામાં આવે છે, જ્યારે આપણે તેમનાં અશ્રુથી ભીંજાયલાં નયન ભકિતના દિવ્ય રશ્મિથી ઉજવળ થયેલાં જોઇયે છિયે, ત્યારે ખબર પડે છે કે તેઓ ફકત સેવિકાજ નથી પણ ભકિતમતી નારીઓ છે. વળી સાંભળિયે છિયે કે તેમને અર્થ સંબંધી કોઇ લાલચ હોતી નથી,-ઇશ્વર પ્રીતિનીજ તેમને અભિલાષા હોય છે. ઇશ્વરના આદેશને અનુસરીનેજ તેઓ આ વ્રત ધારણ કરે છે અને ઇશ્વરના ચરણમાં આત્મ સમર્પણ કરીનેજ આ કાર્ય ચલાવે છે. તેમનો વિશ્વાસ છે કે આ પરોપકારી કાર્યને માટે જે ધનની જરૂર હશે તે ઇશ્વર પોતેજ સંગ્રહ કરી આપશે, માટે એ વિષયમાં તેમને ફિકર કરવાની, કે મુંઝાવાની જરૂર નથી. પ્રાર્થના એજ તેમનો મૂળ મંત્ર છે. પ્રાર્થ-નામાં તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ હોય છે કે, જો સરળ અને નીખાલસ દિલથી ઢોંગ વગર પ્રાર્થના કરિયે તો તે મારફત સકળ અભાવ દૂર થઇ જાય છે એમ તેમનું માનવું છે. વાસ્તવિક રીતે તેમની શ્રદ્ધા વાજબી છે.

હવે આપણે સમજી શકિયે છિયે કે ઇશ્વરના આહ્વાહનથીજ તેઓ ઘર બહાર નિકળી છે. ઇશ્વરના પતિત્વને વરીને તેઓએ જિંદગી ભર કુમારી રહેવાનું વ્રત ધારણ કર્યું છે, અને ઇશ્વર પ્રેમના આકર્ષણથીજ તેઓ આ દૂર હિંદુસ્થાન દેશમાં આવીને દુ:ખીઓની સેવા કરે છે.

સંસારમાં સ્વર્ગનું આદર્શ જેમણે જોયું છે તે બધા એકી અવાજે કહી ઉઠે છે કે ભક્તિ અને સેવા સ્ત્રીઓમાં કેવાં સુંદર લાગે છે તે આ યુરોપિયન રમણીઓને જોવાથી જણાઇ આવે છે.

ખરૂં કહિયે તો ભક્તિ અને સેવા એ નારી માત્રનાં સૌન્દર્ય છે. વર્ષાકાળમાં જેવી રીતે પુષ્પ અને પત્ર વડે લીલી વેલડી સુશોભિત થઇ ઉઠે છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીનું સુકુમાર હૃદય ભક્તિ અને સેવાથી સુંદર થઇ જાય છે. હિન્દુસ્થાનની નારીઓનું હૃદય જે આટલું સુંદર હોય છે તેનું કારણજ ભક્તિ અને સેવા છે. બાલ્યકાળમાં તેઓ માતપિતાની ભક્તિ કરે છે, પોતાનાથી ન્હાના ભાઇ-બ્હેનોની સેવા, ખીદમત કરે છે, મોટાં થતાં સ્વામી અને સસરા-સાસુની ભક્તિ કરે છે, તથા તેમની સેવા કરવી આરંભે છે. ટુંકામાં, ભક્તિ અને સેવામાંજ તેઓ પોતાનું જીવન ગાળે છે.

પરંતુ અફસોસ એ છે કે ભારતવાસી સ્ત્રીઓની આ ભક્તિ તથા સેવા એક ન્હાના સરખા કુટુંબની સાંકડી હદમાં બંધ થઇ ગયેલી છે. ઉપર બતાવેલી યુરોપિયન સેવા-પરાયણ સ્ત્રીઓની ભક્તિ અને સેવાની માફક આની ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ અને સેવામાં ગણના કરી શકાશે નહિ. બગીચાના મોટા સુંદર ગુલાબ સાથે એક ન્હાના જંગલી ફૂલની તુલના થઇ શકે નહિ તેમ આ બે જાતની ભક્તિ અને સેવાની પણ તુલના થઇ શકે એમ નથી. તેઓ માતપિતા, સ્વામી અને સાસુ સસરાને માટે જીવ તોડીને કામ કરે છે,-કર્તવ્યને ખાતર કહો કે શાસનના ભયથી કહો,-ગમે તેમ, પણ એ બધાંની ભક્તિ કરવામાં તત્પર થાય છે અને રાત દિવસ તેમની સેવા ચાકરી કરે છે એ વાત નિસંદેહ છે. પણ ઇશ્વરનું આહ્વાહન, ઇશ્વરના ચરણમાં પોતાનું જીવન તથા યૌવન સમર્પણ કરવું અને તેનાજ પ્રેમથી આકર્ષણ પામી દીન દુઃખીઓની સેવા કરવી એ ઓરજ સૌભાગ્યની વાત છે. એથી તો દુર્લભ નારીજન્મ સાર્થક થાય છે.

આવા ઊંચાં પ્રકારની ભક્તિ અને સેવાનાં અધિકારી થવાને સારી કેળવણીની જરૂર છે. ઇશ્વરકૃપાથી આ દેશમાં ધીમે ધીમે સ્ત્રીકેળવણી તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અનેક રમણીઓ સ્કૂલો તથા કૉલેજોમાં શિક્ષણ મેળવે છે. જે સ્ત્રીઓ નિશાલ તથા કૉલેજમાં જઇ નથી શકતી, તેમના ઘરમાં 'સ્ત્રીબોધ' અને 'સુંદરી સુબોધ' જેવાં પત્રો જ્ઞાન અને સદુપદેશનો પ્રકાશ નાંખે છે. ઘેર બેઠાં તેઓ અનેક પત્રો અને પુસ્તકો વાંચી શિક્ષણનો લાભ ઉઠાવે છે; તો આવે સમયે હિંદુસ્થાનની રમણીઓને ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ અને સેવાની અધિકારી ગણિયે તો કંઇ ખોટું નથી.

આ સ્થળે સેવા શબ્દને તેના વ્યાપક અર્થમાં વાપરવા ધાર્યું છે. તે અર્થના એક માત્ર દૃષ્ટાન્ત રૂપે કહીશું કે સેવા એટલે ફક્ત રોગીઓનીજ સેવા કરવી તે નહિ. રોગીઓની માવજત, દરિદ્રિઓનું દુઃખ મોચન, સ્વદેશ અને જનસમાજ કલ્યાણને માટે તરેહતરેહના કામ તેને સેવા કહી શકાય. ભક્તિ શબ્દ અત્રે કેવળ ઇશ્વર ભક્તિને માટે વાપરયો છે.

આ જાતીય ઉત્થાનના દિવસો છે. હિંદુસ્થાનને જાગૃત કરવા ચારે તરફથી પોકાર ઉઠી રહ્યો છે. એવા સમયમાં આપણી કેળવાયલી બ્હેનો પાસેથી ઉપર જણાવેલી ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ તથા સેવાની આશા રાખવી એ કંઇ અસંગત નથી.

ઘણાઓ કહે છે કે આવા પ્રકારની ભક્તિ તથા સેવા આ દેશની સ્ત્રીઓને માટે સ્વાભાવિક નથી, તેમનો એ આદર્શજ નથી. એ લોક પ્રમાણ રૂપે આ દેશના ઊંચા પ્રકારના સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. સાહિત્યની અંદર જાતિનો આદર્શ જણાઇ આવે છે. તો જોવાનું છે કે આ દેશના સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓને માટે કયો આદર્શ બતાવવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવાદિની ગાર્ગી અને મૈત્રેયીના બ્રહ્મજ્ઞાનની કથા મળી આવે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલું પરમોત્કૃષ્ટ કાર્ય, દુઃખીઓની વચમાં નારીજીવન સમર્પણ કરવાનું કોઇ આદર્શ મળી આવે છે?

બધા જાણે છે કે રામાયણ અને મહાભારતમાં સીતા અને સાવિત્રી આદિ પુણ્યશાલી સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર ઉજ્વલ વર્ણમાં ચિતરાયલાં છે. એ બધાં અતુલનિય ચિત્રોની અનુપમ શોભા જોઇને હિંદુ લલના મુગ્ધ થાય છે અને ભક્તિ વિસ્મિત ચિત્તથી તેમના ચરિત્રનું અનુકરણ કરે છે. પરન્તુ આ બધાં ચિત્રો પતિભક્તિના ઉજ્વલ કનક વર્ણથી રંગાયલાં છે. પતિભક્તિથીજ આ બધી સાધ્વી સતીઓએ ઊંચું પદ અને અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. પતિને માટે આત્મ ત્યાગ, અને સ્વાર્થ ત્યાગનાં દૃષ્ટાન્ત બતાવ્યાથી તેઓ માનવી હોવા છતાં પણ જગત્પૂજ્ય દેવીઓ તરીકે ગણાઇ છે, અને યુગ યુગાન્તરથી અસંખ્ય નરનારીની ભક્ત પુષ્પાંજલી ગ્રહણ કરે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે આ દેશની સ્ત્રીઓનો ભક્તિનો આદર્શ સ્વામિભક્તિ, અને સેવાનો આદર્શ સાસુસસરા અને અતિથિ અભ્યાગતનો સત્કાર છે. આ દેશની સ્ત્રીઓની હાલત પ્રમાણે તેમને માટે પતિ એજ પરમેશ્વર, તો પછી સ્વામી સિવાય રમણી બીજા કોની આરાધના કરે? સ્ત્રીઓની સેવાની હદ પણ સ્વામીના ઘરની અંદરજ છે. ઘરની બહાર જવુંજ તેમને માટે કેટલેક ઠેકાણે તો નિષિદ્ધ છે.

જે લોકોનું આવું કહેવું છે તેઓ વળી પોતાની વાતની પુષ્ટિરૂપે આધુનિક સાહિત્યને પણ રજુ કરે છે. થોડાક માનવંતા અપવાદો બાદ કરિયે તો હાલની નવલકથાઓ, કાવ્યો અને નાટકોમાં, જયાં જુઓ ત્યાં સ્ત્રીઓની પતિભક્તિનુંજ વૃતાન્ત વાંચવામાં આવે છે. પરણવું એ સ્વામીનું શુભ ચિંતન કરવા માટેજ, તેમાંજ નારીનું નારીત્વ છે,—એ પ્રકારનાં ચિત્રો આધુનિક સાહિત્યમાં પણ લેખાયલાં હોય છે. પરન્તુ ઉપર બતાવેલી ભક્તિ અને સેવા પરાયણા નારીઓનાં ચિત્રો આ દેશના વર્તમાન સાહિત્યમાં કયાં છે? એટલા માટે કહેવું પડશે કે યુરોપિયન સેવાપરાયણ સ્ત્રીઓની ભક્તિ અને સેવાના જેવી ભક્તિ અને સેવા આ દેશની સ્ત્રીઓનો આદર્શ નથી, અને એ તેમને માટે સંભવિત પણ નથી.

આ બધી દલીલોમાં સત્ય નથી એમ તો નહિજ કહેવાય. પણ તેની વિરૂદ્ધમાં પણ ઘણું કહી શકાય એમ છે. બૌદ્ધ સાહિત્ય તેમજ વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓની ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ તથા સેવાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. મહારાજાધિરાજ અશોકના જીવન ચરિત્રમાં જોવામાં આવે છે કે તેમનો પુત્ર મહેન્દ્ર ભિક્ષુક વ્રત ધારણ કરીને સિંહલદ્વીપમાં ગયો. મહેન્દ્રના ધર્મોપદેશથી સંતોષ પામીને સિંહલદેશના રાજા તિલા અને રાણી અનૂલાએ બૌદ્ધ

ધર્મ ગ્રહણ કર્યો. રાણી અનૂલા અને તેની સખીઓને બૌદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાને માટે ઉપદેશિકાની જરૂર પડી. એટલામાટે અશોકની પરમ ગુણવંતી અને બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારનારી કન્યા સગ્ઘમિત્રા પાંચ સ્ત્રીઓને સાથે લઇ સિંહલદેશ ગઇ અને ધર્મપ્રચારનું વ્રત ધારણ કર્યું.

આ તો બૌદ્ધ સાહિત્યનો દાખલો. વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં 'ભક્તમાળ' ગ્રન્થ ઘણો સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ભક્તિમતી સ્ત્રીઓનાં જે ચરિત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે તે જોઇ આશ્ચર્ય પામિયે છિયે. એક નવલકથાનો નાયક પોતાની નાયિકા ઉપર જેવી રીતે માયાજાળ પાથરી તેના મનને વ્યાકુળ કરે છે તેવીજ રીતે જગત્ના સ્વામી પરમેશ્વર પોતે આ નારીઓના હૃદયમાં પ્રેમની જાળ ફેલાવી મૂકે છે. એ રમણીઓ પોતાના રૂપનું ગર્વ, ભોગનો અભિલાષ, અને પતિ પૂત્રની માયાનો ત્યાગ કરી જગત્પતિના ચરણમાં જીવન, યૌવન સમર્પણ કરે છે.

આ ન્હાનકડા લેખમાં વિસ્તારથી દાખલાઓ આપવા બની શકે એમ નથી. જયપૂરના રાજા માધવસિંહની રાણીની કથા પણ આવા ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ અને સેવાનો દાખલો બતાવે છે. એ એક ઘણી સુંદર તથા પતિની માનિતી રાણી હતી. પોતાની એક દાસી મારફત એ કૃષ્ણ–ભક્તિથી એટલીબધી આકર્ષિત થઇ ગઇ કે તેણે પોતાના રત્ન અલંકારનો ત્યાગ કરી સાદાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં, ભોગ અને રાજસાહેબી તુચ્છ સમજી વૈષ્ણવોની રાત દિવસ સેવા કરવા લાગી ગઇ. રાજમન્ત્રી અને ખાસ રાજાએ તેને ઘણુંએ સમજાવી, ઘણીએ રીતે તેને કસોટીએ ચઢાવી, પણ પોતાના ઠરાવ ઉપર દઢ રહી તેણે વૈષ્ણવોની સેવા અને કૃષ્ણની ભક્તિ ચાલુજ રાખી. 'રાણી' મૂકી 'દાસી' કહેવરાવું પસંદ કર્યું. રાણીની શુદ્ધ ઇશ્વર ભક્તિ તથા નિસ્વાર્થ જનસેવાથી રાજા પણ એટલો અચંબો પામી ગયો, કે તે પણ પતિપત્ની ભાવ ભૂલી ગયો અને રાણીના પગ આગળ બેસીને તેની પાસે હરિભક્તિનું શિક્ષણ લેવા લાગ્યો.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓની ભક્તિ સંબંધમાં આથી વધારે કેવાં ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની આશા રાખવી જોઇયે? એક તેજસ્વી મહારાજા પોતાનીજ ધણીઆણીની અનુપમ ઇશ્વર ભક્તિથી મુગ્ધ થઇ તેના ચરણમાં મસ્તક મૂકે છે! કેવો અપૂર્વ દેખાવ!!

આ ઉપરાંત મીરાંબાઇનું દૃષ્ટાન્ત તો ઘેરે ઘેર જાણીતું છે. તેનો ફરીથી ઉલ્લેખ કરવાથી શો લાભ ?

પરન્તુ હું કહીશ કે કદાપિ બૌદ્ધ સાહિત્ય અથવા વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં પણ નારી જીવનનો આવો ઉચ્ચતમ આદર્શ અંકાયલો નહિ હોય તો તેથી શું થયું ? વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીકેળવણીના પ્રચારની સાથે તેમના આદર્શમાં પણ ઘણો ફેરફાર થયો છે. પુરૂષો કેળવણી મેળવીને સમજવા લાગ્યા છે કે ખાવું, પીવું, સૂવું, લગ્ન કરવું અને બાળબચ્ચાંનું પાલન કરવું એ તો દરેક આદમીનું કર્તવ્ય છે, તેમાંથી હઠવું એ ગુન્હા છે, તેને ઉત્તમ રીતે પૂર્ણ કરવું આવશ્યક છે, પણ એથી કંઇ આદમીનું ઊંચામાં ઊંચુ જીવન બનતું નથી. ઉન્નત જ્ઞાન, નિર્મળ ભક્તિ અને પરસેવા એજ મનુષ્યનું મહત્વ છે. આ ભાવનાએ સ્વદેશ સેવાનુંજ વ્રત ધારણ કરનારા નવી જાતના સન્યાસીઓ ઉતપન્ન કર્યા છે!

પુરૂષોની માફક ભારત રમણીઓ પણ સમજવા લાગી છે કે પ્રેમ, પતિસેવા, સંતાન પાલન અને ઘરકામ એતો દરેક સ્ત્રીની ફર્જ છે, એમાંથી હઠવું એ અપરાધ છે; પણ ફક્ત

એટલીજ ફર્જ અદા કરી બેસી રહેવું એ નારી જીવનનો પરમોદ્દેશ નથી. તેઓ હવે સમજવા લાગી છે કે નારી જીવનને માટે આથી વધારે ઊંચા પ્રકારનું, આથી વધારે મહત્વવાળું કર્તવ્ય છે. જે સ્ત્રી ઉન્નત જ્ઞાન, નિર્મળ ભક્તિ અને જન-સેવાની અધિકારી બને છે, જે સ્ત્રી પોતાના હૃદયને જ્ઞાનથી ઉજ્વળ, ભક્તિથી સુંદર અને સેવાથી પવિત્ર કરી શકે છે, તેનોજ સ્ત્રીજન્મ સફળ થાય છે. એટલા માટે શરીરની શક્તિ, અંતરની ભક્તિ અને હાથ પગથી સેવા એ બધું પોતાના એક ન્હાના ઘરમાં, સ્વામી અને સંતાનોને માટેજ કામમાં લાવવાથી સુખ તો મળે છે, પરન્તુ મહત્વ મળતું નથી; ગૃહધર્મની રક્ષા થાય છે, પણ નિષ્કામ આધ્યાત્મિક ધર્મની રક્ષા થતી નથી.

આ કેવળ કલ્પના નથી. જે લોકો કેળવાયલી સ્ત્રીઓના મનોવિકારની, તેમની હિલચાલોની ખબર રાખે છે, તેઓ જાણે છે કે વર્તમાન સમયની કેળવાયલી સ્ત્રીઓ ફક્ત ઘરકામમાંજ ગોંધાઇ રહેવું પસંદ કરતી નથી. પુરૂષોની સાથે મળીને તેઓ ઘરની બહાર વિશ્વના વિશાળ કર્મ-ક્ષેત્રમાં દેશસેવા તેમજ જનસેવાને માટે કંઇક કરી બતાવી સ્ત્રી જન્મને સાર્થક કરવા ચાહે છે. 'સ્વદેશી' હિલચાલ માટે તેમણે 'મહિલા સમિતિ' સ્થાપી છે. દુકાળના વખતમાં કેટલીક સ્ત્રીઓએ ફંડ એકઠાં કર્યાં છે. કલબો તથા સભાઓ સ્થાપી તેઓ પોતાની અજ્ઞાન બ્હેનોને જ્ઞાન આપવા પ્રયત્ન કરે છે. પુનાના વિધવા-આશ્રમ માટે મિસિસ કાશીબાઇ દેવધર જેવી સન્નારીઓ ગામેગામ ફરીને પૈસા ઉઘરાવે છે. આ બધું શું બતાવે છે? દેશસેવા કરવાના નવીન ભાવનો ઉદય નહિ તો બીજું શું? ઘણા વર્ષથી સંસારની સાંકડી હદમાં બંધાઇ રહેલા હોવાથી તેમના પગ દેશસેવાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જતાં જરાક અચકાય છે. ડર અને લોકલાજની સાંકળોથી તેઓ બંધાયલી છે. એ સાંકળ તોડીને, જગત્પિતાના પગ આગળ જનસેવા માટે આત્માનું વિસર્જન કરે તો તેમની ઊંચી કેળવણીનું સાર્થક થાય અને આપણો પછાત પડેલો દેશ કૃતાર્થ થાય!

કેવળ સ્ત્રીઓજ નહિ પરંતુ દેશહિતકારી પુરૂષો પણ આ વાતનું સત્ય સમજવા લાગ્યા છે. લેખ, ઉપદેશ અથવા કાર્યદ્વારા તેઓ સ્ત્રીઓને જાહેર હિલચાલોમાં સામેલ કરવા લાગ્યા છે. તેમની મારફતે દેશસેવા સાધવાના પ્રયોગ આદરવા લાગ્યા છે. મી૦ મલબારી મુંબઇ નગરીમાં 'સેવા સદન'ની મહાન્ યોજના માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, અને કેળવાયલા ગૃહસ્થોનો તેમને ટેકો મળ્યો છે. એ બધું શું બતાવી આપે છે, અને ઉપર કહેલો 'સેવા'નો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ નહિ તો બીજુ શું? તેઓની ખાત્રી થતી જાય છે કે ભારતની ભવિષ્યની સંતતિને મઠ બાજરીના રોટલા ઉપરજ સંતોષ પકડી બેસી રહેનારી નહિ પણ ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર કરનારી બનાવવી હોય તો તેમણે તે પાઠ પોતાની માતાઓ પાસેથીજ, માતાઓને ઇશ્વર પ્રીતિને ખાતર દુઃખી નર નારીઓની સેવામાં ગુંથાયલી જોઇનેજ, શીખવો જોઇયે. ત્યારેજ દેશની ઉન્નતિનો માર્ગ સહેલો થશે.

વૃક્ષના ફૂલ અને ફળનો જેવો ગાઢો સંબંધ છે તેવાજ ગાઢા સંબંધથી ભક્તિ અને સેવા નારી-હૃદયમાં વાસ કરે છે. ભક્તિરૂપી ફૂલ ખીલતાં સેવારૂપી ફળનો આરંભ થાય છે. ઉપર યુરોપિયન સ્ત્રીઓનાં દૃષ્ટાન્તમાં આપણે જોયું કે ગંભીર ઇશ્વરભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિને લીધેજ તેઓ જનસેવાનો મોટો ભાર ઉઠાવી શકે છે. भक्तिरेव धर्मः 'ભક્તિ એજ ધર્મ છે.'

એ ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરી પ્રત્યેક રમણીએ જનસેવા કરવા તત્પર થવું જોઇયે. ત્યારેજ ઇશ્વર તેમની પીઠ ઠોકીને કહેશે કે 'દીકરી, હું તારી સાથે છું. ભય કોનો છે? હું તને શકિત આપું છું. જા, નીડર બનીને જા, અને દેશબંધુઓનું કલ્યાણ કર!'

આવા ઊંચા પ્રકારની ઇશ્વર ભકિતથી સજ્જ થઇ આપણી કેળવાયલી બ્હેનોએ યુરોપિયન મહિલાઓની માફક પરજનસેવા અને પરોપકારના કામોમાં પોતાના જીવનને લગાડવું જોઇયે છે. દેશ આ સમયે એટલી પડતી હાલતમાં આવી ગયલો છે, કે તેને સુધારવાને, તેને ઉન્નતિની ટોંચે પાછો પ્હોંચાડવા માટે ચારે તરફથી પ્રયાસ કરવાનો છે. એ ભગીરથ કાર્યને ગણ્યાગાંઠયા પુરૂષો કેવી રીતે પ્હોંચી વળશે? પોતાનું સમસ્ત જીવન જનસેવામાં સમર્પણ કરનાર સ્ત્રી રત્નોની આ દેશમાં ઘણીજ જરૂર છે. શું એવી સ્ત્રીઓ મેળવવાનું કામ અસંભવિત છે?

પતિ તેમજ સંતાનના સુખથી બેનસીબ રહેલી હજારો બાળ-વિધવાઓ હિંદુઓમાં છે જેમને માટે ગૃહસંસારમાં કંઇ કામ રહ્યું નથી, જેમને પોતાને ઘરકામમાં કંઇ સ્વાદ રહયો નથી. શું તેમને ઊંચા પ્રકારની કેળવણી આપી ધર્મોપદેશદ્વારા ઇશ્વરભકત બનાવી, સ્વદેશ સેવા તથા દુ:ખીઓને સહાય કરવાના કામમાં, યુરોપિયન "દયાની બ્હેનો" (Sisters of Mercy) ની માફક ઉપયોગી ન બનાવી શકાય?

પારસી કોમમાં તો પોતાની ખુશીથી જીંદગીભર કુંવારી રહેવાનું પસંદ કરનારી કેળવાયલી બ્હેનો મળી આવે છે. શું તેઓ આવું સેવિકા વ્રત ધારણ ન કરી શકે? કંઇક અંશે એવું પરોપકારી કામ "પારસી સ્ત્રી મંડળે" ઉપાડી લીધું છે જ, તે જોઇ સંતોષ થાય છે.

શીવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

અમદાવાદ.

સંસારસુધારા અને કન્યાકેળવણીને "સ્ત્રીબોધ"ની સેવા.

લેખક—મી૦ દામોદરદાસ ગોરધનદાસ સુખડવાળા.

"સ્ત્રીબોધ" માહવારીના આનંદોત્સવના માંગળિક પ્રસંગે આપણને એક વાતની દિલગીરી ઉપજે છે તે એજ છે કે આ ચોપાનિયાંને બચપણથી મોટું કરી તેની હાલની સ્થિતિએ આણનાર, તેના વડે હિંદી સંસાર સુધારા અને કન્યા કેળવણીની અગત્યની બાબતો-પર ચર્ચા ચલાવી આપણા દેશની જૂદી જૂદી કોમોની નીતિ-રીતિ સુધારનાર મહાન નર, સ્વતંત્ર અધિપતિ, કાબેલ લેખક, ફડાકા મારી બોલી બતાવનાર નહિ પણ તન-મન-ધન અર્પણ કરી દાખલો આપનાર શૂરો સુધારક, દેશી સંગીતનો તારક, સ્ત્રીવર્ગનો સાચ્ચો મિત્ર અને દિલસોજ હિમાયતી, પોતાનાં આ પ્રિય માસિકનો મહત્વભર્યો પ્રસંગ જોવા આજ આપણ વચ્ચે નથી. પણ તેમના અમર કામોથી અને તેમના માનિતા માહવારીએ હાલ સૂધી બજાવેલી ઉમદા સેવાની યાદથી આપણાં જીગરમાં તેઓ સદા જીવતા રહેશે !

મર્હુમ મી૦ કાબરાજીના સબંધમાં હું સને ૧૮૭૦ થી આવ્યો હતો, અને તેમનાં મરણ પર્યંત હું તેમનો મોટો મિત્ર, તેમના લખાણોનો વખાણનાર અને સંસારા સુધારામાં તેમની લડતમાં ખરાં દિલથી ટેકો આપનાર થઇ રહ્યો હતો. તેઓ પાસે મેં સંસાર સુધારા માટે અનેક વિષયો લખાવ્યા હતા, જે વિગેરે તેઓ સાથના સબંધ વિશે "સ્મારક અંક"માં હું લખી ગયો છું.

એઓ પોતાનીજ કોમમાં સુધારા માટે લડત ચલાવતા એમ નહિ, પણ હિંદુસ્થાનની દરેક મુખ્ય કોમને સુધારવાની કોશેશ કરતા હતા. પોતાના માસિક પત્ર વડે તેઓ ઘર સંસારને ઉપયોગનાં, સ્ત્રી જાતીને માતા, બ્હેન યા પત્નીની ફર્જ લાયક રીતે અદા કરવામાં મદદ-ગાર થઇ પડે એવાં લખાણો કરી અબલાઓનાં મગજપર સારી છાપ પાડવા શકિતવાન થયા છે. આપણી અબલાઓના હાથમાં સારાં વાંચનો મૂકવા તેઓ કેટલા ખંતી હતા તો તેઓના "સ્ત્રીબોધ" માં આવતાં ઉમદા લખાણો દેખાડી આપે છે. હલકાં લખાણો, નીતિભ્રષ્ટ નવલકથાઓ, એશકી કવિતાઓ વિગેરેથી તેઓ પોતાનાં માહવારીને નિરાળું રાખતા હતા. તેઓની નામાંકિત વાર્તાઓ "ગુલી ગરીબ," "દુખિયારી બચું," "દારા-શાનાં" અને "ભીખો ભરભરિયો" પારસી કુટુંબોમાંજ નહિં, પણ મોહોમેદન અને અમારાં, એટલે હિંદુ, કુટુંબોમાં પણ પ્રિય થઇ પડી છે. આ વાર્તાઓએ આપણી માતાઓને, બ્હેનોને, પત્નીઓને સંસારની ખરી બાજુ એવી તો મધુરતાથી શીખવી છે, સંસાર સુખી કરવા માટે એવી તો સોનેરી સૂચનાઓ કરી છે, કે તેથી જેટલો એ નાજુક પંથની-ઓને ફાયદો થયો છે, તેવો ફાયદો, તેટલો લાભ આપણા આગેવાન દેશબંધુ સુધારકોમાંના થોડાજ કરી શકયા હશે. તેમના લખાણોએ આ માસિક મારફતે આપણા કુટુંબોમાં જે અસર ઉપજાવી છે, તેવી અસર બીજા થોડાજ માર્ગે સુધારકો ઉપજાવી શકત. "તલવાર કરતાં પણ લેખણ અધિક બલવાન છે," એ કહેતી તેમના માહવારીએ અચુક રીતે પૂરી પાડી આપી છે.

વળી પોતાના ચોપાનિયાંની મારફતે તેઓએ આપણી કેટલીક ચંચળ સ્ત્રીઓને લેખક તરીકેની તાલીમ આપી છે.. આજ આપણા વચ્ચે જે ગણત્રીની પારસી અને હિંદુ બાનુ-લેખકો છે

તેમાની ઘણીકને મી૦ કાબરાજીએ ઉત્તેજન આપી, તેઓનાં લખાણો પ્રકટ કરી આપણી બાનુઓમાં એક નવી પ્હેલ કાઢી છે, નવો રસ આમેજ કર્યો છે, નવી હોંશ ઉસ્કેરી છે. આજે આપણ ઘણીક પારસી બાનુઓને સાહિત્ય-સાગરમાં ઝોકાવી તેના જોખમભર્યા મોજાઓ સાથ કુશળતાથી બાથ ભીડતી જોઇયે છિયે. અમારી બે ત્રણ હિંદી બાલાઓ પણ થોડીક ફતેહ મેળવી ચુકી છે. મર્હુમ મી૦ કાબરાજી આપણી કન્યા કેળવણીમાં એક નવી, સંગીના પ્હેલ કાઢનાર તરીકે આ કારણને લીધે યાદગાર રહેશે. તેઓના હાથ હેઠળ લખાણની તાલીમ લેનાર એક બાનુ તો આપણા મર્હુમ માતુશ્રી વિક્ટોરિયા મહારાણીની જાણમાં પણ થોડાં વર્ષોની વાતપર આવ્યાં હતાં.

કન્યા કેળવણીમાંજ "સ્ત્રીબોધે" પોતાના કુશળ મંત્રી હેઠળ આવો આગેવાન ભાગ ભજવ્યો નથી, પણ સંસાર સુધારાને માટે પણ તે અનેક લડતો ચલાવતું રહ્યું છે. પચાસ વર્ષ ઉપરનો જમાનો કેવો હતો? ન્યાત-જાતના તફાવતો મોટો દોર કરી રહ્યા હતા. અબલાઓ મર્દના સરખી પંક્તિની ગણાતી નહિ. સ્ત્રીજીવન તે વેલા ઘરનું નોકર માફક વહીત્રું કરવામાં, બાળ-વયમાં લગ્ન કરી સંસારની ઝુસરીમાં જોતરાઇ શરીર અને સુખનું નખ્ખોદ વાળવામાંજ સમાઇ ગયું હતું! તે વેળાના સુધારકોને સુધારા માટે લડત ચલાવવું સ્હેલ નહોતું. લોક લાગણી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેઓને અગણિત મુશ્કેલીઓની સામે થવું પડતું હતું. ગરીબ બાળાઓપર પડતા જુલ્મો, બાળવયમાં લગ્નની ઝુસરી, વિધવાપણાનાં સંકટો વિશે જ્યારે આજનાં જવાન બાનુઓ વાંચતાં યા સાંભળતાં હશે, ત્યારે પોતાની આગળી કમનસીબ બ્હેનો માટે તેઓ દયાથી દાઝયા વિના રહેતાં નહી હશે. અને તેવાંઓના દુઃખમાં સહાય થનારા ફરેસ્તાઇ નરો, સ્વર્ગવાસી કરસનદાસ મૂળજી, સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી, નવરોજજી ફરદુનજી, માધવદાસ રૂગનાથદાસ અને કેખુશરો કાબરાજી વિગેરે માટે તેઓ વખાણના ઉદ્‌ગારો કાઢયા વિના કવચિતજ રહેતાં હશે! આવા વખતમાં કાબરાજી બહાર પડયા અને અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે સંસાર સુધારા માટે લડત ચાલુ રાખી. પોતાની વાર્તાઓના પાત્રોના મોંહમાં શીખામણના શબ્દો મૂકી, સંસારની કાળી બાજુઓનું ખરૂં અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં ચિત્ર બાનુઓ સન્મુખ અસરકારક ભાષામાં ધરયું, બાળ-લગ્નોની હાનિઓ, વિધવાઓનાં સંકટોના હૃદયભેદક બ્યાનો વાર્તામાં મઢી લઇ તે પ્રજા સન્મુખ રજુ કીધાં.

તેઓનાં લખાણોની ઘટતીજ અસર થઇ. આપણું લોક ધીરે ધીરે સુધરતું ગયું છે. હાલ આપણી બાનુઓ કેળવણીના ફાયદા સમજી ઊંચું જ્ઞાન સંપાદન કરવા શીખી છે. તેઓ વૈદો, શિક્ષકો થાય છે, અને B. A. અને M. A. જેવી ઊંચી પદ્દિ પણ લેવા લાગી છે. ઇંગ્રેજોના સારા અને લાયક સંસાર સુધારા, રીતભાતો ગ્રહણ કરી પોતાની કોમને શોભાવે છે.

"સ્ત્રીબોધ" માહવારીએ પોતાના મહાન તંત્રીના હાથ હેઠળ કન્યા કેળવણી અને સંસાર સુધારામાં આવો ભાગ બજાવ્યો છે. આ વિષય સમાપ્ત કરતાં આપણું ચહાવું છે કે આ માહવારી પોતાની જિંદગીની અર્ધી સદી જોવા શક્તિવાન થયું છે તેમ બીજી સદીબી એવીજ ફતેહ સાથ જોય, આપણી બ્હેનપણીઓનું જ્ઞાન અને વિચારો સુધારવા વધારવા શકિતવાન થાય, અને તેની ગયલા વખતની ટેક અને કીર્ત્તિ જાળવી રાખવા ભાગ્યશાળી નીવડે. તથાસ્તુ!

દામોદર ગોરધનદાસ સુખડવાળા.

મુંબઇ.

જોઈયે છે એક "કૉલેજ ઑફ મ્યુઝિક"!

લેખક—**મિસ ભીખાઇજી લી. પાલમકોટ.**

"નિર્દય નણંદ" ઇત્યાદિનાં કર્ત્તા.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ગાયનકલા વિશે દેશીઓના અને મુખ્ય કરી પારસીઓના વિચારમાં જેટલો મોટો તેટલોજ આવકારદાયક ફેરફાર થયો છે, અને એ સંબંધમાં "સ્ત્રીબોધ"ના સ્વર્ગવાસી તંત્રી મી૦ કેખુશરો કાબરાજીએ બજાવેલી બિનસ્વાર્થી સેવા સંભાર્યા વિના ચાલતું નથી.

હવે પારસીઓ સંગીતના ઘણા શોખીન થયા છે એ ખરૂં છે: પણ જેટલો શોખ તેઓને સંગીત સાંભળવાનો હોય છે તેટલો તેની ખિલવણી અને વધારા પાછળ શ્રમ લેવાનો હોતો નથી. હાલના પ્રસંગે યુરોપિયન સંગીતનો પ્રસાર પારસીઓમાં પ્રબળતાથી ફેલાયો છે; પણ તે માત્ર મોઢેનાં ગાયન અને પિયાનો વાજીંત્રપરજ આવીને અટકયો છે, અને કોઇ જવળેજ આંગળીપર ગણાય એટલાં 'વાયોલિન' શાસ્ત્રાનુસાર વગાડી શકે છે. જૂદાં જૂદાં વાજીંત્રોની માહિતીથી તો પારસીઓ કેવળ અજ્ઞાન છે. મોટે ભાગે ઘણાંખરાં પારસી બાનુઓની પસંદગી પિયાનોના વાજીંત્રપર ઉતરી છે, અને તેના કેટલાંક મુખ્ય કારણોમાનું એક કારણ બીજાં વાજીંત્રોના ગુરૂઓની ગેરહાજરીને છે, અને તેથીજ આપણે યુરોપિયન 'ઑરકેસ્ત્રા'થી અભણ રહી ગયાં છિયેં એવો ખુલ્લો એકરાર કરતાં શરમાવું જોઇયે નહિ!

પશ્ચિમ તરફના સંગીતશાસ્ત્રનું ખેતર એટલા બોહલા વિસ્તારવાળું અને એટલું પ્રફુલ્લિત છે કે તેના ફલદ્રૂપ કયારાઓમાં પ્રવેશ કરી સુગંધી સોડમ લેવા પારસીઓ પોતાની સુસ્તી હજી પખોડી નાખતા નથી એ દિલગીરી ભર્યું છે. જે થોડો ઘણો પશ્ચિમ તરફના સંગીતનો ફેલાવો પારસીઓમાં થયો છે તે મુખ્ય કરીને **પારસી બાનુઓના** શોખ અને શ્રમને આભારી છે. બિચારા માટીડાઓ તો સહવારથી તે સાંજ સૂધી ધંધા–ધાપા અને ઉદ્યોગ–હુંનરમાં એટલા રોકાયલા, ને પૈસો મેળવી તેને એકઠો કરી દ્રવ્યવાન થવાની હોંસ–ઉલટમાં એટલા ઘુંટાયલા રહે, અને વળી સાંજ પડતાં કલબો અને નાટકોમાં દોડવાનું તેમજ બીજી રમત–ગમતના આમંત્રણો સ્વીકારવાનું એવું દબાણ રહે કે સંગીત જેવા ખુદાઇ હુનરને ખિલવવા અને તેનો અભ્યાસ કરવાનો તો કયાંથી અવકાશ મળે? પણ બાપડા ભાયડાઓ વિરૂદ્ધ વલણ લેતી આ નાતરસ કલમ જ્યારે કાગળની પીઠ પર ઘસડાય છે, ત્યારે તેને થોડીજ ખબર છે કે હમણાં મુંબઇમાં ચાર–પાંચ પારસીઓએ પોતાની અનેક જંજાળો અને રંજ છતાં ભવિષ્યના મોઝાર્ટ અને બીથોવન થવાનું બીડું ઝડપ્યું છે! શાબાસ! શુરૂઆત ન્હાની પણ શુભ છે, અને એકુ બે દાયકામાં આપણે કોઇ પારસી પેડરયુસ્કી કે પારસી કયુબેલિક જોઇશું અને સાંભળીશું તો અજબ થઇશું નહિ!

સાધારણ રીતે અને સામટા સંજોગો લક્ષમાં લેતાં એક સ્ત્રી-પિયાનિસ્ટ કરતાં એક પુરૂષ-પિયાનિસ્ટ વધુ ફત્તેહમંદ નિકળે. એક તો (જો તે શાસ્ત્રાનુસાર શીખે તો) તેનું ભેજું વજનમાં ભારી; અને બીજું તો તેની શારીરિક શક્તિ પ્રબળ!–એટલે તે પિયાનોને અને મ્યુઝિકને બંનેને પૂર્ણ ઇનસાફ આપી શકે. શોખને ખાતર આ શ્રેષ્ઠ હુંનર હાંસલ કરવે અને ધંધાને ખાતર સંગીતનો અભ્યાસ કરવો એ બે જૂદીજ બાબત છે. પ્હેલામાં એક આસામી આસાનીથી આગળ વધે છે, ત્યારે બીજામાં સામટા સંજોગો લક્ષમાં રાખીને તેને સંપ્ન વહીવટ કરવું પડે છે!

પારસીઓ વર્ષો થયાં એક રાહ તરફ ઘસડાતા જાય છે અને તે એ કે ભવિષ્યમાં દ્રવ્ય મળે અને કુટુંબનું ગુજરાન થાય એવી કેળવણી છોકરાઓને આપવી. પણ તેઓને થોડીજ ખબર હોય છે કે સંગીત શાસ્ત્ર જાણનારો એક શખ્સ–જો તે શાસ્ત્રાનુસાર શીખેલો હોય તો–મહિને પોતાની ચાલાકી અને બાહોશીથી રૂ. ૫૦૦) થી રૂ. ૭૦૦) મેળવી શકે. આપણા ઉધરતા જુવાન ગવૈયાઓની ઉલટ ને વલણને તોડી પાડનારા શબ્દો વારંવાર સાંભળીયે છીયે: "બેસ, બેસ! એમ ગાશે વગાડશે તેમાં શું ત્હારો શુકરવાર થવાનો છે, ને પુરૂં શામાંથી કરવાનો છે? ચાલ, એ પજાડા છોડી દે ને શીખવાપર ધ્યાન આપ! એ ગાવાવગાડવાનો લખ લાગો તો પછી **બી. એ., એમ. એ.** થઇ રહ્યો!" પણ આવું બેસમજ બોલનારાઓને થોડીજ ખબર છે કે બાર વર્ષે (ઇંગ્રેજીની શરૂઆતથી તે બી. એ. સુધી) બી. એ. થયા પછી પચ્ચીસ પચાસ મળે, તે કરતાં બાર વર્ષે મ્યુઝિક શાસ્ત્રાનુસાર શીખ્યા પછી એક દીકરો સંગીતનો ઉમદા હુંનર હાંસલ કરવા ઉપરાંત બાર ગણું વધુ મેળવી શકે!

યુરોપના દરેક મુખ્ય શહેર અને ન્હાના પરગણામાં પણ એકેક સંગીતશાળા અને કૉલેજ હસ્તી ધરાવે છે, અને જર્મનીમાં તો ગાયન એક ફરજિયાત બાબત તરિકે શીખવવામાં આવે છે, ને ત્યાં પ્રત્યેક જણ મ્યુઝિકની પ્રશંસા કરવા કદી પછાત પડે નહિ. પૂર્વ તરફના લોકો કરતાં પશ્ચિમ તરફના લોકોની ફીદાગીરી મ્યુઝિકપર બીજા બધા હુંનર કરતાં વિશેષ હોય છે. પશ્ચિમ તરફ સર્વે સંગીતના શોખીન, મ્યુઝિકની કદર બુઝનારાં, ગાયનની લહેજત ચાખનારાં, વગાડનારની વખાણ કરનારાં અને ગાનારની ગણના કરનારાં. ત્યાંની સંગીતશાળાઓ અને કૉલેજોમાંથી એકકી વખતે સેંકડો શિષ્યો જૂદી જૂદી શાખાઓ—જેવી કે પિયાનો, ઓર્ગન, વાયોલિન, ચેલો, હાર્પ, ફલુટ, મોઢેના ગાયન, ઓરકેસ્ટ્રેશન વિગેરે—માં પરિક્ષાઓ આપી સર્ટિફિકેટ અને ડિપ્લોમાં મેળવે છે. તેઓને ઉત્તેજન અને ઉલટ આપવા તેઓનાં માતપિતા અને સગાંવ્હાલાંઓ ઉપરાંત દોસ્તો તેમજ લોકોનો મોટો ટેકો હોય છે પશ્ચિમ તરફના આવા મામલા તરફ પૂર્વની પીઠ ફરેલી સુધરેલી આંખ્યોને દેખાય છે! આપણી તરફ ઘણે મોટે ભાગે "ડાન્સ મ્યુઝિક" અને "લાઇટ મ્યુઝિક" તરફ લોક લાગણી છે; ત્યારે પશ્ચિમ તરફ ઉસ્તાદી સંગીતનો ફેલાવો કરવાની ત્યાંની કૉલેજો કાળજીપૂર્વક કોશેશ કરે છે. ત્યાંના લોકોનો શોખ પણ તે તરફજ ઢળેલો હોય છે. મુંબઇમાં હાલ પ્રોફેસર સ્કિનર્ઝી વિગેરેએ ઉસ્તાદી સંગીત તરફ કેટલાંકોનો શોખ ફેરવ્યો છે; પણ તે ઘણી સાંકડી હદમાં. ઘણે મોટે ભાગે જેમ સંગીતશાળાઓ અને કૉલેજો કરી શકે તેમ ગણત્રીના આસામીઓ કરવા અશક્ત હોય છે. સદીઓની વાતપર પશ્ચિમ તરફનું મ્યુઝિક પણ બાળ્યાવસ્થામાં હતું; પણ જેમ જેમ જમાનો

સુધારા અને શાસ્ત્રમાં આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ સંગીતમાં પણ એક પછી એક શ્રેષ્ઠ સુધારા થતા ગયા. આપણે પણ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છિયે: પણ જો આગળ વધવાની અને આ ઊંચો હુંનર પશ્ચિમ તરફના લોકોની બરાબર શીખવાની કોશેશ કરિયે તો કોઇ પણ રીતે આપણે તેઓથી પશ્ચાત તો પડિયેજ નહિ !

ખુદાઈ ખ્યાલો આપનારો. મનના વિકારો વિખેરી નાખી મગજમાં ખુશ ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરનારો, દિલનું દુ:ખ દફે કરી સંકટ અને સંતાપ સમયે શાંતિ સૂચવનારો આ ઉમદા હુંનર, ગમમાં ગીરફતાર અને જખ્મી થયલાં જીગરને રૂઝ લાવનારો આ રામબાણ મલમ (મ્યુઝિક) સંગીત વિદ્યાનાં સાગરમાં સફર કરતાં સેહલાણીઓને કેવી શાંત રાહાત આપે છે તે તો જેઓને તેનો અનુભવ મળ્યો હોય તેઓજ દર્શાવી શકે ! તન-મનને તાજગી આપનારા આવા એક ઉમદા ઇશ્વરી હુંનર તરફ પારસીઓ કેવા દયાજનક હદ સુધી પશ્ચાત, પરાક્રમી પારસીઓ કેવા બેદરકાર અને બેખબર, એક શ્રેષ્ઠ હુંનરની કેવી કંગાળ કદરસનાસી કરનારા, આ ખ્યાલજ સંગીતના એક પૂજનારીને કમકમાટ ઉપજાવવાને પૂરતો છે !

ક્યાં છે પારસીઓ માટે સંગીતશાળા અને કૉલેજ ઑવ મ્યુઝિક ? પશ્ચિમ તરફ જુઓ ! ત્યાંના લોકો સંગીતપર જાણે ઘેલા-દિવાના ! સઘળાં કાર્યો છોડી મ્યુઝિક સાંભળવા પહેલે દોડશે ! મ્યુઝિક જાણનારાંઓની ગાયા પૂજા કરશે. રમત-ગમતના સર્વે મેળાવડાઓ કરતાં સંગીતના મેળાવડાને શ્રેષ્ઠ દરજ્જો અને ઉત્તેજન આપશે. આપણી તરફ તો તેથી ઉલટુંજ !

કોઇ પારસી સખીને પણ સખાવત કરતી વખતે એક સંગીતશાળા સ્થાપવાનું સૂઝશે નહિ ? હું ઇચ્છું છું કે સંગીતનો કોઇ શોખીન શખ્સ પોતાની કોમ માટે એક કૉલેજ ઑવ મ્યુઝિક સ્થાપે, યુરોપથી મોટા ઉસ્તાદો બોલાવે, અને જૂદાં જૂદાં વાજીંત્રોની તાલીમ પારસી છોકરાઓ અને છોકરીઓને પૂરી પાડે, તો એક બે દાયકામાં પારસીઓ માટે ધંધાનું અને રોજીનું એક નવુંજ ખેતર ખિલી નિકળે, અને બેશક બીજા હુંનરો કરતાં મ્યુઝિકના મનોરંજક હુંનરમાં તે કે તેણી વધુ ફાવી નિકળે ! વળી કોમમાં આવી એક નવીન જાતની કૉલેજ ઉભી કરવાની મહુલી કીર્તિ તેને ફાળે આવે, અને 'પારસી પ્રકાશ'માં તેનું નામ અમર રહી જાય. હમણાંજ એક દ્રવ્યવાન અમેરિકને મ્યુઝિકની કૉલેજ અમેરિકામાં સ્થાપવા માટે **પંદર લાખ રૂપીઆ** કાઢી આપ્યા છે. છે કોઇ સંગીતનો પારસી પૂજારી જે પશ્ચિમ તરફના સંગીતનો પ્રસાર પોતાની કોમમાં કરવા પોતાની દોલતનો સદુપયોગ કરી નામના મેળવે ? છે કોઇ સખાવતનો શાહ જે પોતાના પૈસાનો થોડો ભાગ આ ખુદાઇ હુંનર ખિલવવા કાઢી આપે ? પણ જો એક શ્રીમંતથી આવું એક ખાતું ઉભું થઇ ન શકે તો કાં નહિ તેમાં બીજા દ્રવ્યવાનોની સામેલગીરી મેળવવી ? જેમ પા સદીપર પારસીઓ એક પારસી જેનરલ હૉસ્પિટલ માટે શકમંદ હતા, પણ આજે મી○ જાહાંગીર બમનજી પીટીટના ઉમંગ અને મેહેનતથી તે કામ પાર ઉતરવાની ખાતરી મળે છે, તેજ પ્રમાણે આજે એક પારસી કૉલેજ ઑફ મ્યુઝિકની સ્થાપના અને વ્યવસ્થા વાસ્તે સાંકડા વિચારના કેટલાક શખ્સો શકની નજરે જોય, કે કદાપિ એ બાબત હાલ તુરત હસી પણ કાઢે તો આપણે અચરત થઇશું નહિ. પણ વખત પોતાનું કાર્ય બરાબર બજાવીને બતાવશે કે પારસીઓ માટે એક સંગીતશાળા કે કૉલેજ ઑવ મ્યુઝિક કેટલી વિશેષ અગત્યતા ધરાવે છે. કોઇપણ બાબતની શુરૂઆત તરફ વહેમ અને શકની નજરે

જોવાનો ઇનસાનનો ખવાસ કુદરતી હોય છે. પણ જ્યારે તે ન્હાની પણ શુભ શુરૂઆત વ્યવહાર રૂપ પકડે છે ત્યારે આદમીના અંતઃકરણપર તેની એજમતી અસરની છાપ પડે છે. ત્યારેજ તેનાં મિઠાં ફલનો સ્વાદ ચાખવા તે તત્પર અને તૈયાર થાય છે. ફકત શુરૂઆત કરવી જોઇયે, અને તેના રૂડાં પરિણામની ફતેહ તો ચોક્કસજ છે.

બીજા બધા હુંનર કરતાં ઘણે મોટે ભાગે પારસીઓની વલણ મ્યુઝિક તરફ વિશેષ હોય છે, અને પારસીઓને જો પોતાની હમકોમ તરફથી ઉત્તેજન અને આશ્રો મળે તો આવા એક નાદરે હુંનરમાં નિપુણતા મેળવવા તેઓ કદી નિષ્ફળ નિવડે નહિ. સંગીતની કેળવણી પોતાનાં છોકરાંઓને આપવા માટે આજે પારસી પૈસો પરકોમના શિક્ષકો તરફ ઘસડાતો જતો જોઇયે છિયે. પરકોમનાઓને તેથી પોતાનાં ગુજરાન અને રોજીનું ઠીક સાધન મળે છે, તો કાં નહિ તેઓ પોતાનીજ કોમને આશ્રો અને ઉતેજન આપે ? કાં નહિ તેઓ પોતાની કોમ માટે આવું એક બેતર બેડવા નાણાં કાઢી એક મ્યુઝિકની કૉલેજ સ્થાપે અને તેમાંથી બહાર પડતાં ફતેહમંદ વિદ્યાર્થિઓને કોમ તરફથી રોજીનું સાધણ ખોળે?

આજે ઘણે ઘર આપણી શીરીનબાઇઓ અને સુનાબાઇઓને પિયાનો શિખવવા “ મડમો ” જાય છે “ મડમો ” શું જાણે છે અને આપણી સુનાબાઇઓ શું શીખે છે તે તો સાહેબ જાણે ! ! પણ એક વડાઇ અને ફિસિયારી કે “ **મડમ શિખવવા આવે છે !** ” એ પિયાનો શીખવનારી “ મડમો ”નો મોટો ભાગ સંગીતનું કેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે તે મ્યુઝિશિયનોથી અજાણ્યું નથી ! ! પણ એવી “ મડમો ” કરતાં વધુ શીખેલી પારસી બાનુઓ મ્યુઝિકનો બરાબર અભ્યાસ કરી બહાર પડે તો કાં નહિ તેઓ પણ સ્વતંત્રતાથી ગુજરાન કરે ને કોમનો પૈસો કોમનેજ ઉપયોગી અને મદદગાર થઇ પડે ? વળી પારસી લાચારી અને બેરોજગારી માટે જેઓ ઘાંટા પાડીને બાંગ મારે છે તેઓનાં ગળાંને પણ જરા રાહાત મળે, અને પારસી બેરોજગારીના શિહા સફાની થોડીક લીટીઓ એક નવા હુંનર-ઉદ્યોગ દાખલ થવાથી છેકી શકાય !

પારસી “ કૉલેજ ઑવ મ્યુઝિક ” સ્થાપવાને તે પાક પરવર એકજ દ્રવ્યવાન પારસીને નહિ પણ સઘળાં મધ્યમ સ્થિતિના શખ્સોને સામાન્ય સાધારણ બુદ્ધિ બક્ષે ! મ્હારી જિંદગી દરમ્યાન એવી “ કૉલેજ ઑવ મ્યુઝિક ” હસ્તીમાં આવેલી જોઉં એ મ્હારી ઇચ્છા અને આશા, હોંસ અને ઉમેદ તે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર ફલીભુત કરે !

ભીખાઇજી લી. પાલમકોટ.

મુંબઇ.

સ્ત્રીઓની યોગ્યતા.

લેખક—મી૦ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.
"સંસાર સુધારો" ઇત્યાદિના કર્ત્તા.

જગતની રચના જોતાં સ્ત્રીઓની યોગ્યતા પુરૂષ કરતાં ઉતરતી જણાતી નથી; એમ છતાં તેઓને પુરૂષવર્ગના પ્રમાદથી હલકી માનવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ હાલના સમયમાં તો સ્ત્રીઓ પોતે પોતાને પુરૂષ કરતાં નબળી ગણે છે. એ વાત ખરી છે કે સ્ત્રીઓનું અંગબળ સામાન્ય રીતે પુરૂષોથી કંઇક ઓછું હોય છે. તેમ તેમનું બુદ્ધિબળ પણ કમી છે એમ ગણવામાં આવે છે. શરીરનું ઉણાપણું કેટલેક અંશે સ્વાભાવિક કારણોથી અને ઘણે અંશે કૃત્રિમ કારણોથી થાય છે.

સ્વાભાવિક કારણો મનુષ્યથી ભાગ્યેજ દૂર થઇ શકે છે, પરંતુ કૃત્રિમ કારણો તે ઘટાડી શકે છે. બાળલગ્નથી અને કજોડાંથી સ્વાભાવિક કારણોમાં વધારો થઇ સ્ત્રીઓ બળહીન થઇ જાય છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની તનદરૂસ્તી પાછળ જન્મથીજ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. મર્દોની માફક તાજો અને ગુણકારી ખોરાક, ખુલ્લી હવા, કસરત અને બીજાં શરીરને નિરોગી ને બળવાન કરવાનાં સાધનો જો સ્ત્રીઓને મળતાં હોય તો તેઓ હાલના જેવી નિર્માલ્ય ન રહે એ દેખીતું છે. સ્ત્રીને વૈતરણ જેવી ગણવામાં આવે, તેની પાસે હદથી જ્યાદા કામ લેવામાં આવે, તેમની હાડ છેડ થાય, તેમને સુખના અને આનંદના પ્રસંગોમાંથી બાતલ કરવામાં આવે તો તેમની પ્રકૃતિ સારી ન રહે એ સ્પષ્ટ છે. એથી ઉલટું, પૈસાદાર કુટુંબોમાં બૈરાં કંઇજ કામ ન કરતાં પગ ઉપર પગ ચઢાવી બેસી રહે, ન પચે એવો ભારી જાતનો ખોરાક ખાય અને એશઆરામ જોઇયે તે કરતાં વધારે ભોગવે તો તેથી પણ શરીરને હાનિ થાય.

સ્ત્રીઓનું અંગબળ દિનપર દિન ઘટતું જાય છે તેનાં કારણ ઉપર દર્શાવ્યાં છે. અસલના આર્યોમાં પડદાપોષનો રિવાજ નહોતો, અને સ્ત્રીઓને ઘરમાં ગોંધી રાખવામાં આવતી નહિ. રાણીઓ પોતાના સ્વામી સાથે શિકારે જતી અને વખતે યુદ્ધમાં પણ ભાગ લેતી, તેઓ અસ્ત્રશસ્ત્રનું કામ શીખતી, ઘોડે બેસવાની કળા જાણતી, અને અંગકસરતના ખેલોમાં સામેલ થતી. સ્ત્રીઓને ફરવા હરવાની છૂટ હોવાથી તેઓ દરબારમાં ને રાજકાજમાં ભાગ લેતી તથા પંડિતોની સભામાં સામેલ થઇ વાદવિવાદ કરતી, મોટી ઉંમરે તેઓ ઇચ્છાવર વરતી તેથી બાળલગ્ન અને કજોડાનું દુઃખ તેમને સહન કરવું પડતું નહિ. તેઓ હરેક વાતમાં પરહેજી પાળતી અને શરીર કસાય એવાં કામ કરતી, તેથી તે આરોગ્યતા જાળવી શકતી.

બુદ્ધિબળમાં સ્ત્રીઓને ઉતરતી માનવામાં આવે છે, અને તેનું શાસ્ત્રીય કારણ એવું બતાવવામાં આવે છે, કે તેમનું મગજ પુરૂષોના મગજ કરતાં હલકું, વજનમાં ઓછું છે. આ કારણ કદાપિ ખરૂં માનિયે, તોપણ આજ સુધીના દાખલા જોતાં સ્ત્રીઓએ ઘણીવાર કદી પુરૂષથી વધારે નહિ તો તેમના જેટલું બુદ્ધિબળ બતાવેલું છે. પંડિતોને વાદવિવાદમાં હરાવ્યાના અને અમુક

શાસ્ત્રમાં વિશેષ પંડિતાઇ બતાવ્યાના દાખલા જવા દઇયે, તોપણ હાલના સમયના પાશ્ચિમાત્ય દૃષ્ટાંતો આ વાત પુરવાર કરવાને બસ થશે. યુરોપ, અમેરિકામાં પુરૂષો જેટલાં સ્ત્રીઓને ભણવાનાં સાધન મળે છે, તેથી ત્યાં અનેક વિદ્યામાં પુરૂષના જેવી પ્રવિણતા મહિલાઓ મેળવી શકે છે. આજ સુધી મનાતા પુરૂષોના મર્દાની ધંધામાં તેઓ પગપેસારો કરવા લાગી છે. પાર્લામેન્ટમાં પ્રવેશ કરવાનું તેઓ મથન કરે છે.

બાહુબળની પેઠે બુદ્ધિબળને કેળવણીની જરૂર છે. સ્ત્રી કેળવણી પાછળ પારસી કોમમાં વધારે લક્ષ અપાય છે તેથી તેમનામાં ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે, તથા તેમનામાં વિદુષી બાઇઓની સંખ્યા પણ વધારે છે. હિંદુઓમાં પણ કેટલીક મહાપાઠશાળાઓમાં કેળવણી લઇને પદ્વીધર થયલી છે. વિદ્યા કોઇના બાપની નથી; પુરૂષને કે સ્ત્રીને ખરા મનથી સેવન કરતાં સરસ્વતી પ્રસન્ન થાય છે. માબાપો પોતાની દીકરીઓને કેળવવામાં બહુ દુર્લક્ષ રાખે છે. ઘણાંકની સમજ ઉંધી હોય છે. તેઓ એમ સમજે છે કે સ્ત્રીઓને કયાં નોકરી કરાવવી છે કે તેમને ભણાવિયે ? કેટલાંકમાં એવો વ્હેમ છે કે ભણવાથી સ્ત્રીઓ વંઠે છે, અથવા તે પોતાના ધણીને અને સગાંવ્હાલાંને ગાંઠતી નથી. પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ માત્ર નોકરી કરવાને માટે કે ઉદ્યમ રોજગારને માટે નથી, અને જ્ઞાન કુલક્ષણ વધારવા કરતાં સદ્‌ગુણ તરફ દોરે છે. સ્ત્રી-જાતિનું અજ્ઞાન જેમ તે જાતિને નુકસાનકારક છે તેમ તે પરિણામે પુરૂષજાતિને તથા આખા સંસારના બંધારણને હાનિકારક છે, કેમકે અજાન માતાઓની બુદ્ધિનું નિર્બળપણું શરીરના નિર્બળપણાની માફક ઓધે ઉતરવાથી તેમનાં બચ્ચાં કમ અક્કલનાં અવતરે છે, તેમ તેવી માતાઓ તરફથી બચપણની અંદર તેમને જોઇતી કેળવણી મળતી પણ નથી.

સ્ત્રીઓ પોતાને અબળા (નિર્બળ) કહે છે અને બળહીન માને છે. પોતે કહેવત કહે છે કે "બાર બગલે એક બૈરાંનું જોર"! પોતે વિચાર કરે તો માલમ પડે કે તેઓ બાર બગલાંના બળ કરતાં વધારે બળ ધરાવે છે. પોતાને નબળી ગણવાથી તેઓ હરેક વાતમાં પરાધિનતા ભોગવે છે. અસુર સહવાર બાહેર કે અંધારે જવું હોય તો સાથે મર્દ જોઇયે, વીંછીકુંછી નિકળી આવે તો તે બળી મરે અને પુરૂષને મદદ માટે બોલાવે. હાથે કરીને આવાં કાર્યોમાં પરવશપણું બતાવવાથી તેઓ પોતાની યોગ્યતા ખોહે છે. તેઓ બળવાન સ્ત્રીઓના દાખલા નજરમાં રાખે, તેમનું અનુકરણ કરવા યત્ન કરે, અને બ્હીકણપણું કમી કરે તો તેઓને ઓછી આપત્તિ ભોગવવી પડે, અને નિરાધારપણું કમી થઇ શકે.

સ્ત્રીઓનાં કર્ત્તવ્ય અને જવાબદારી સંસારની અંદર પુરૂષ કરતાં અધિક છે. પુરૂષને વિશેષ કરીને કુટુંબના ભરણ પોષણ માટે પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની ફર્જ છે, ત્યારે સ્ત્રીને તે પૈસાની સુવ્યવસ્થા કરીને કુટુંબને સુખ ચેનમાં રાખવાની ફર્જ છે. ઘરધણીઆણી તરીકે તેને ઘરનું ન્હાનું સરખું રાજ ચલાવવાનું છે. જો તે સારી આવડત ધરાવતી હોય તો એ રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી શકે, અને પુરૂષનો પગપેસારો થવા ન દેતાં તે સ્વતંત્રપણે ભોગવી શકે. ખરૂં જોતાં સ્ત્રી એ ગૃહ-રાજની પ્રધાન નથી પણ રાજકર્ત્તા છે; અને એ પદ જાળવી રાખવું એ તેના હાથમાં છે. પત્ની તરીકે પોતાના પતિ પ્રત્યેની ફર્જો જો તે બરાબર અદા કરી શકે તો બંને પરસ્પર સુખ શાન્તિ ભોગવી શકે. માતા તરીકે સ્ત્રીનાં કર્ત્તવ્ય ઘણાં ગંભીર છે. બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં, તેમના નાજુક શરીરની તનદરૂસ્તી જાળવવી, તેમને સારી કેળવણી આપવી, તેમને કામકાજનો અનુભવ આપવો, અને તેમને સુલક્ષણાં અને ધાર્મિક કરવાં એ કામ કેટલા મહત્ત્વનું છે!

પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ બહુ ભાગે નીતિ અને ધર્મનિષ્ટામાં ચઢે છે, એટલે તેમનું હૃદયબળ પુરૂષ કરતાં અધિકતા બતાવે છે. અંતઃકરણની લાગણીઓ જેવી સ્ત્રીઓમાં તીવ્ર હોય છે તેવી પુરૂષોમાં બહુધા નથી હોતી: પ્યાર, મમતા, અનુકંપા, દયા, પરોપકાર આદિ સદ્ગુણોમાં સ્ત્રીઓ ચઢે છે, અને ધર્મની નિષ્ટામાં પુરૂષોને પાછળ મૂકે છે. પોતાના તથા પુરૂષના આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં સ્ત્રી અગ્રેસર છે. તે પોતાના હૃદયબળનો લાભ પોતાના પતિને આપે છે, અને તેની કઠોરતા, અતડાપણું, તામસ, નિર્દયતા વિગેરેને પોતાના સહવાસથી, દૃષ્ટાંતથી અને સમયાનુકુલ સદ્બોધથી કમી કરી શકે છે. સ્ત્રીઓએ સ્વાભાવિક હૃદયબળને ખીલવવું અને શીસિયારી, ઉડાઉપણુ, અદેખાઇ, ચાડી ચુગલી વિગેરેથી દૂર રહેવું. એથી તેમની યોગ્યતામાં ને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થઇ તેઓ સંસારનાં સુખ વધારે ભોગવવાને અને પોતાની તથા પોતાનાની અધિક ઉન્નતિ કરવાને યોગ્યતા મેળવી શકશે.

હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.

લુણાવાડા.

દંપતીનું સુખ કેમ સચવાઈ શકે?

લેખક—**મી० કરમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણી**, બી. એ.
"નિબંધ કરમાળા", "નણંદ કે બ્હેન?" ઇત્યાદિના કર્ત્તા.

———:○◦○:——

હું લગભગ પા સદીથી "સ્ત્રીબોધ" ઉત્સાહપૂર્વક વાંચતો આવ્યો છું. કેટલાંક ગુજરાતી ચોપાનિયામાં બ્હુમભરેલી તથા નિર્માલ્ય વાર્તાઓ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, એવી આમાં દાખલ થયલી જોવામાં આવી નથી એમ જણાવતાં મને આનંદ ઉપજે છે. એ પત્રના પ્રસિદ્ધ તંત્રી, મ્હારા મિત્ર મી० કાબરાજી પરલોકવાસી થયા ત્યારે મ્હારા મનમાં એમ શંકા થઇ હતી કે એ માસિક હવે ઉતરતી પંક્તિમાં આવી જશે, પરંતુ આ ખ્યાલ થોડીજ મુદત સૂધી ટકી શક્યો, કેમકે હજી પણ એમાં આવતા લેખો પ્રથમના જેવાજ કાળજીથી પ્રકટ થાય છે. સ્ત્રી-બોધ બે પ્રકારનો છે:—

(૧) સ્ત્રી વર્ગના પોતાના હિત અર્થે આપવામાં આવતો બોધ,

(૨) સ્ત્રીએ પોતાના સંતાનને તેમનાં હિત અર્થે કેવી રીતની કેળવણી આપવી જોઇયે તે સબંધી શિક્ષણ.

સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીની જોડે કેવી રીતે વર્તવું એ બાબત સૌથી પ્હેલી અગત્ય ધરાવે છે. એશિયા ખંડમાં વિશેષ કરીને સ્ત્રીવર્ગને માટે બહુ નબળો વિચાર સ્થાપિત થઇ ગયલો જોવામાં આવે છે. "સ્ત્રીની મતિ પાનીએ," એ કેહવત એજ ખ્યાલમાંથી જન્મ પાંમી છે. ફારસી તથા અરબી ભાષામાં પણ એને મળતાં કથનો પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. વળી ઇંગ્રેજીમાં પણ સ્ત્રી સંબંધી નિંદાયુકત વચનો કોઇ કોઇ ઠેકાણે નજરે પડે છે:

> "Frailty! thy name is woman!"

એક કવિએ દેખીતી દયાની દમથી હાસ્યજનક નિંદા એવી રીતની કરી છે કે:—

> "Men have many faults, poor women have but two;
> There is nothing right they say, nothing right they do."

અર્થ:—પુરૂષોમાં અનેક દોષ જોવામાં આવે છે. બિચારી સ્ત્રીઓમાં માત્ર બેજ દોષ છે. જે કંઇ તેઓ બોલે છે તે બધું ખોટું, ને જે કંઇ તેઓ કરે છે તે પણ બધું ખોટું.

વાઘ અને મનુષ્યના ચિત્રમાં માણસે વાઘને પછાડેલો એવો દેખાવ અભિમાન દેખાડી જ્યારે બીજાએ પ્હેલાને બતાવ્યો, ત્યારે પ્હેલાએ કહ્યું કે એ ચિત્રનો દોરનાર જો વાઘ હોત તો આથી ઉલટુંજ ચિત્ર તમારી નજરે પડત; આને મળતો જવાબ સ્ત્રીવર્ગ પુરૂષવર્ગને વાજબી રીતે આપી શકે. કેટલાક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે, સ્ત્રી પુરૂષના હક્ક સમાન છે, ને તેમણે એક બીજા પ્રતિ બરોબરીઆંની પેઠે વર્તવુ જોઇયે. બીજા કેટલાક વિદ્વાન કહે છે કે, સ્ત્રીની પદ્વી પુરૂષના કરતાં બહુ ઉતરતી છે, માટે તેમણે તો સદા પતિની તાબેદારી ઉઠાવવી જોઇયે. પ્હેલા પ્રકારના વિદ્વાનોનું કહેવું દેખીતી રીતે મુકાબલે

વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે: પરંતુ તેનો અમલ કરવો એ જરા કઠણ જણાશે, કેમકે એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાઇ શકે નહિ.* બન્નેની ઉલટી દિશા સૂચક આજ્ઞાઓ હોય ત્યારે એ તો ઉઘાડુંજ છે કે તેનો અમલ થઇ શકે નહિ. જૂદા જૂદા ધર્મના પુસ્તકો વાંચતાં આપણને જણાય છે કે, સ્ત્રીએ પતિનો હુકમ માનવો, આવું કથન ઘણું કરી દરેકમાંથી નિકળશે. આ બાબત મહાન નાટકગુરૂ અને વિલક્ષણ બુદ્ધિના કવિ શેકસપિયરનો અભિપ્રાય આપણું લક્ષ ખાસ રીતે ખેંચે છે—

" Such duty as the subject owes the prince,
Even such a woman oweth to her husband."

"રાજ્યકર્તા તરફ જેવી ફર્જ પ્રજાની છે, તેવીજ સ્ત્રીની પતિ ભણી છે."

ઘણાખરા વાંચનારાઓને યાદ હશે કે આપણા સ્વર્ગવાસી મહારાણી વિક્ટોરિયાને લગ્નને ટાંકણે જ્યારે ધર્મગુરૂએ સૂચના કરી કે "લગ્ન સબંધી કોલમાં સ્ત્રી એમ કહે છે કે હું મ્હારા ધણીના હુકમ પ્રમાણે ચાલીશ. આપની ઇચ્છા હોય તો એ વચન સદંતર કાઢીજ નાખિયે અથવા તેમાં ફેરફાર કરિયે." ત્યારે આપણાં ભલાં રાણીજીએ ઉત્તર દીધો કે "નહિ, તેમ કરવાની કશી જરૂર નથી. હું મ્હારા પતિના કહેવા પ્રમાણે વર્તીશ."

વળી સ્ત્રીના શારીરિક બાંધા તરફ જોતાં તેની રચના પુરૂષના કરતાં નબળી છે, એમ તો ચોખી રીતે જણાઇ આવે છે. પતિ તેના રક્ષક અને પાલક અર્થે સરજાયલો છે, તેથી સ્ત્રીની ફર્જ છે કે પતિ પ્રતિ પોતાની વર્ત્તણુકમાં બનતી નમ્રતા રાખે, અને સેવા બજાવવા તત્પર રહે. પતિએ એમ વિચારવું જોઇયે કે, મ્હારા સંસાર સુખનો આધાર તથા રોજના ધંધાનો શ્રમ ઉતારનાર તથા સદા આનંદ આપનાર મારી પત્ની છે, માટે મ્હારી ફર્જ એ છે કે એને પૂરતું માન આપી, જોઇતી હાજતો પૂરી પાડી, સંતોષ પમાડી, સદા રાજી રાખું. સદ્‌ગુણી સ્ત્રી પોતાના પતિને સન્માર્ગે બનાવવા બહુ મદદગાર થઇ પડે છે. દાખલા શ્રમ લઇ શોધવા પડે તેમ નથી. કેટલાક યુરોપિયન અમલદારો હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ કુંવારા આવે છે ત્યારે કેવા અભિમાની, ક્રોધી, જકકી, તથા તરંગી હોય છે, અને પરણ્યા પછી કેવા મિલનસાર, નમ્ર તથા વિનયવાળા બને છે, એ વાત ઘણાખરા વાચકના ધ્યાનમાં હશે. વળી સંકટ-સમયે ખરો દિલાસો પત્ની તરફથીજ મલી શકે છે. કવિ ઑટવે સુંદર ભાષામાં કહે છે કે:—

" Oh woman! Lovely woman! nature made thee
To temper man. We had been brutes without you.

---

* એક વિનોદી સ્ત્રીએ પોતાની સખીને કહ્યું કે મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે એક અતિ ઉપયોગી અને મુદ્દાની બાબત વીશે અમે તદન એકમત્ત છિયે, છતાં મ્હારા પતિની જોડે વારંવાર કંકાસ કેમ થાય છે? સખીએ પુછ્યું: એવી મુદ્દાની બાબત શી છે? પેલીએ ઉત્તર દીધો: "એવે પ્રસંગે મ્હારો પતિ પોતાનો કક્કો ખરો કરાવવા હઠ લે છે, અને હું પણ એજ વિચારની હોવાથી એજ દિશાએ પ્રયત્ન કરૂં છું. "સચી વાડી જે મેંને કહી" એવો અમારો બન્નેનો દૃઢ નિશ્ચય છે!"

There's in you all that we believe of heaven :
Amazing brightness, purity and truth,
Eternal joy and everlasting love."

OTWAY, *Venice Preserved.* (Act I. Sc. I.)

"હે સ્ત્રી! રમણીય સ્ત્રી! કુદરતે તને પુરૂષની ઉગ્રતા શાંત કરવા સરજી છે; ત્હારા વિના અમે પશુ સમાન રહી ગયા હોત. ફરેસ્તાઓને સુંદર ચિતરવામાં આવે છે, તે ત્હારા જેવા દેખાય એટલા માટેજ. બેહસ્તની ખુબીઓ જે કંઇ અમે માનિયે છિયે, તે ત્હારામાં સમાયલી છે: આશ્ચર્યકારક પ્રકાશ, સ્વચ્છતા, અને સત્યતા, નિરંતર આનંદ અને સદા ટકી રહે એવા પ્યાર."

કવિ એ કહે છે કે—

"If the heart of a man is depressed with cares,
The mist is dispelled when a woman appears."

"જ્યારે પુરૂષનું હૈયું ચિંતાઓથી ઉદાસીન બને છે ત્યારે સ્ત્રીના દર્શનથી એ ધુમસ દૂર થઇ જાય છે."

સ્ત્રીરૂપ સાધન વડે જ્યારે પુરૂષને આટલો બધો લાભ થાય છે, ત્યારે શું તેની એ ફર્જ નથી, કે પોતાની સ્ત્રી પ્રતિ માયા તથા ઉદારતાથી વર્તી તેના સુખ સમુદાયમાં જેમ બને તેમ વૃદ્ધિ કરવી? એજ રીતે શું પત્નીનું એ કર્તવ્ય નથી, કે વિનયપૂર્વક મધુર વચન વડે બનતા પ્રયાસથી પોતાના સુખના આધારરૂપ શિરોમણિ, રક્ષક તથા પોષક પતિને રાજી રાખી દુનિયાંદારીની જંજાલમાંથી બે ઘડી તેને મુક્ત કરી તેને જેટલો બને તેટલો આનંદ આપવો?

બીજી અગત્યની ફર્જ પોતાના બાલકો પ્રતિ કેવી રીતનું વર્તન રાખવું તે સંબંધી છે. તેમની બધી રીતની સગવડો સાચવવી, પરંતુ તેમને લાડ લડાવવા નહિં, કેમકે માત્ર અલ્પ સમય સુધી તેઓ ખુશ રહે છે, પણ જનમુકના તેઓ દુઃખી થાય છે. બળિયલ સ્વભાવ રાખવો નહિ. તેઓ કહ્યાસર વર્તે એવી તેમને ટેવ પાડવી. ધમકી કે મારના ભયથી તેઓ જુઠું ન બોલે તે બાબત સંભાળ રાખવી. સત્યને સદા વળગી રહે, ને પરમેશ્વરનો ડર રાખે, એવો પ્રયત્ન સતત્ ચાલુ રાખવો. વડીલો તરફ અદબથી વર્તે તેવી તજવીજ રાખવી. તેમની બુદ્ધિ ખીલે, તથા તેમનાં જ્ઞાનમાં વધારો થાય તેવો પ્રયાસ કરવો. વખતો વખત સમસ્યાઓ, અસરકારક કહેવતો, બોધકારક દોહરાઓ ગમતની સાથે શીખવવાં.

ત્રીજી ફર્જ પોતાનાં સાસુ, સસરા, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી, ઇત્યાદિ પ્રતિ વર્તન સંબંધી છે. બહુજ ટુંકા રૂપમાં કહિયે તો વડીલો પ્રતિ માન તથા વિવેકથી વર્તવું, તથા બરોબરીઆં તેમજ પોતાનાં કરતાં ન્હાની વયનાં સગાંવ્હાલાં પ્રતિ પ્રેમથી વર્તવું. વાતચિતમાં કઠોર વચનનો ત્યાગ કરવો. છણકો તથા રોષ વિખ સમાન છે.

* *

સંસાર સુખ ઉત્તમ રીતે ભોગવવા અર્થે દંપતીને સહનશીલતા અને ક્ષમા એ બે ગુણોની અતિ અગત્ય છે. ઝીણી ઝીણી અરૂચિકર બાબતો યાદ કરી કડવી લાગણી જાગૃત

કરવી એ બહુ અનુચિત છે. ઇંગ્રેજીમાં એને માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય **સૂત્ર** "Forgive and forget" એ સોનાના મૂલ્યની કહેતી છે.

અજાયબ જેવું પણ ખરૂં છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ બીજાઓ પ્રતિ વખાણવા લાયક સહનશીલતાથી વર્તે છે. પણ પોતાના ધણીએ કવચિત કઠોર વચન કહ્યાં હોય તો તે હૈયામાં સંઘરી મૂકે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને ગોખી રાખી તક મળે ત્યારે ધણીને સંભળાવી કલેશ ઉપજાવે છે. આ ટેવ વખોડવા જેવી છે. પોતે દુઃખી થાય છે, અને પોતાના જીવતરના સાથીને એ વડે દુઃખી કરે છે. સુશીલ તથા કેળવણીરૂપી પ્રકાશ પામેલું કુટુંબ કેવા પ્રકારનો વાત વિનોદ કરે છે, તથા કેવા ઉત્કૃષ્ટ આનંદ મહાલે છે, તેનાં એકાદ બે આ લેખન નીચે આપવામાં આવે છે.

પત્ની—સર્વ શકિતમાન દીનદયાલ જગદીશ્વરે અશકય જણાતી વાત શકય બનાવી, અને મ્હારા મનોરથ પૂરા કર્યા. જેમને હું મનુષ્ય માત્રમાં અનુપમ સમજતી, તેજ મ્હારાં હૈડાંના હાર, માથાના મુગટ, અને જીવતરના અણમોલ સાથી બન્યા! હે પરમકૃપાવંત સમર્થ દીનાનાથ! હું શી રીતે ત્હારો સંપૂર્ણ આભાર માની શકું? પ્રાણપ્રિય, હું તો સદા આપની દાસી થઇ રહીશ.

પતિ—હે સલૂણી પ્રેમમૂર્ત્તિ, હવે બહુ થયું! દાસી થવાની બાબત તજી દે. તું તો મારી અર્ધાંગના, ગૃહિણી સચિવ, અને સખી છે. સ્ત્રીએ દાસી થઇ ઘરમાં વૈતરૂં કરવાનું નથી. ત્હારે તો આ સંસારયાત્રામાં મ્હારી સુખ દુઃખની ભાગ્યણ થવાનું છે. આપણા લોકોમાં સ્ત્રીજાતી માટે જે માઠા વિચાર પ્રચલિત થઇ ગયો છે, તે ખેદકારક, તથા ભૂલભરેલો છે. આ ભૂલ મનુના એક વાકયમાંથી બહુ અંશે જન્મ પામેલી જણાય છે. "**न स्त्री स्वातन्त्र्य मर्हति,**" એટલે કે, સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા મળી શકતી નથી. આ વાકય સંબંધ વિના વાંચતાં ખોટો વિચાર ઉપજાવે તેવું છે. સંબંધ તપાસી જોતાં એમાંથી ભિન્ન રીતનો ભાવાર્થ નિકળી શકે છે. **पिता रक्षति कौमारे, भर्ता रक्षति यौवने,** ઇત્યાદિ. કુંવારી હોય ત્યારે પિતા રક્ષણ કરે, પરણેલી હાલતમાં ધણી, અને વિધવાવસ્થામાં પુત્રો. એનું રહસ્ય એ છે કે, પિતા, ભર્તા, તથા પુત્રનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે અનુક્રમે રક્ષણ કરવું. આ વાકય તો ત્રણને માથે શી ફરજ છે તે બતાવે છે. સ્ત્રીનું સ્વતંત્રપણું ન હોવું, એ તેના પોતાનાજ રક્ષણ અર્થે છે, નહિ કે જે રક્ષક છે તેના સ્વાર્થ અર્થે. સ્ત્રીનું શારીરિક બંધારણ નબળું છે, માટે તેના પ્રતિ નમ્રતા રાખવી એ મોટી ફરજ પુરૂષને માથે આવી પડે છે. પોતાના રક્ષક તથા પોષક પ્રતિ બહુ વિનય રાખવો એ આવશ્યક છે; એમ ન વર્તે તો પોતાની મુખ્ય ફરજમાં તે ચૂકે છે એમ કહી શકાય. પોતાની નમ્રતાથી તે પતિ તરફથી સન્માન સંપાદન કરી તેને પ્રિયતર થઇ પડે છે. પતિને આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ય છે ખરો, પણ તે, ચાકરને કામ કરી લાવવાનું કહેવામાં આવે છે તે ઢબથી નહિ, પરંતુ સ્નેહભાવથી એક મિત્ર પોતાના સરખી પાયરીના બીજા મિત્રને કામ કરવા કહે છે તે ઢબથી જોઇયે; તેની આજ્ઞામાં ઉગ્રતાનો અગ્નિ લેશ માત્ર હોવો ન જોઇયે. પત્નીની સેવાનો સ્વીકાર સભ્યતાથી કરવો. પોતાની અર્ધાંગનાને જરૂર હોય તે કરતાં વધારે શ્રમ લેવા ન દેવો એ તેની ફરજ છે.

પત્ની—આપ બહુ ઉદાર દિલના તેમજ માયાળુ છો, તેથીજ આવી રીતના વિચાર આપના મનમાં પ્રવેશ થવા પામ્યા છે. બીજા કેળવાયલા પતિઓ પણ પોતાની સ્ત્રીને, છેક ચાકરડી જેવી નહિ, તોપણ પોતાના કરતાં બહુ ઉતરતી પંક્તિની ગણે છે.

પતિ—જો તેઓ પોતાની પ્રિયાને આમ હલકી ગણતા હોય તો તેઓ પોતાને હાથે પોતાનું સુખ ઓછું કરી નાખે છે.

પત્ની—આપના મુખારવિંદમાંથી નિસરતા પ્રત્યેક વાકયમાંથી આપણા દયાળુ દિલની લંબાઇ, પોહલાઇ પ્રદર્શિત થાય છે. પરતું, મ્હારે એમતો કેહવું જોઇયે કે સ્ત્રીએ પોતાના પતિની ગમે તેવી અઘરી પણ શકય આજ્ઞા આનંદ ભેર ઉઠાવી લેવી, એ તેનેજ ભૂષણ રૂપ છે, અને તેજ તેના સુખનું સાધન નીવડે છે. વળી પત્ની કેટલીક બાબતમાં પતિને આજ્ઞા કરે છે, પણ તેનું તેને ભાન નથી. સ્ત્રી પતિને કહે છે કે આજે તો મને રેશમી સાડી જોઇયે, મને નાટક દેખાડવા તેડી જાઓ, ઇત્યાદિ. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ધણી વર્તે, ત્યારે શું એ દરેક કથન એક પ્રકારની આજ્ઞા નથી? છેજ, પરંતુ તે સ્પષ્ટ આકારમાં મૂકાયલી નથી, એટલોજ ફેર.

પતિ—ત્હારા વિચારોની શુદ્ધતાથી મને બહુ હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણામાં જે ચાર સુખ ગણાય છે, તેમાં કહેલું છે કે ચોથું સુખ જે સુંદર નાર, તેને બદલે બીજું સુખ જે સદ્‌ગુણી નાર એમ જોઇયે. પ્રાણપ્રિયા, આજની ત્હારી વાતચિતથી મ્હારી સુખસમૃદ્ધિમાં અકથનીય વધારો થયો છે.

* * *

નિર્મળ અંતઃકરણની ભણેલી સ્ત્રી પોતાના વિનય તથા ચાતુર્ય વડે સાસરિયાંમાં રહી કેવી સરળ રીતે વિઘ્ન દૂર કરી સુખસમુદ્રમાં તરી શકે છે, તેનું ચિત્ર આ નીચે જોવામાં આવશે.

"પિયુલ્હાવો લીધા પછી, બે દહાડા પિયેર,
હેત હર્ષ ઉપજાવશે, એ રીતે સુખ લ્હેર."

જનેતા—દીકરી કેમ છે?

પુત્રી—તમારી રૂડી શીખામણના પ્રતાપથી હું તો આનંદમાં દહાડા નિર્ગમું છું. તમે શુભ વાણી ઉચ્ચારી હતી તેજ પ્રમાણે હું સ્વર્ગસુખ અનુભવું છું. આ સાત દહાડા કેમ ચાલ્યા ગયા તેનું મને બરાબર ભાન પણ રહ્યું નથી. જાણે સાત કલાકજ હોય એમ ભાસે છે,

જનેતા—પણ ત્હારી સાસુ બહુ આકળા સ્વભાવની કેહવાય છે, માટે ત્હારી જોડે તે કેવી રીતે વર્તે છે તે જાણવા ઇચ્છું છું.

પુત્રી—તેઓ જરા તાતા સ્વભાવનાં છે ખરાં, પણ તેની કૂંચી મેં ખોળી કાઢી છે. કઠોર વેણ કે તીવ્ર ઠપકો હું ધીરજ ધરી સહન કરી જાઉં છું, અને તે છેકજ વિનાકારણ હોય છે, ત્યારે મનમાં જરા રમૂજ ઉપજે છે, પણ તે હું પ્રકાશમાં આણતી નથી. મિષ્ટતાથી વિનયપૂર્વક ઉત્તર દઉં છું, તેથી ગમે તેવું ભયાનક દેખાતું વાદળ વિખરાઇ જાય છે. હું હૃદયમાં એવી તેવી વાત ઉતારતીજ નથી. મ્હારી એક યુવાન પડોસણે કહ્યું છે કે "જેવાંની સાથે તેવાં થઇયે. પાંચ સાત વખત છાતીમાં સામા વાગે તેવા જવાબ આપે તો ત્હારે

નિરાંત. " પણ તમારા તેમજ મ્હારા પિતાશ્રીના કિંમતી બોધ આગળ આવી ઉંધી સલાહનું વજન શું રહે ? સાસુના કડુણુ તથા ક્રોધયુક્ત વચનોમાંથી પણ કંઇ ને કંઇ શીખવાનું મળી આવે છે. મને તો લેશભાર ખિન્નતા ઉપજતી નથી.

જનેતા—પણ આવી રીતે ઘડી ઘડીની ટકટક ત્હારે સાંભળવી પડે તેથી દુઃખ તો થતું હશે ?

પુત્રી—નહિ, નહિ, હવે આ કચકચનાં ચક્રની ગતિ ધીમી પડી ગઇ છે આ સાત દહાડામાં તો જમીન આસ્માનનો ફેર પડી ગયો છે. આવો અનુભવ પણ માનવીને જોઇયે ખરો. હું તો સદા મગ્ન રહું છું. માટે, માજી, તમે એ બાબત નચિંત રહેજો. સ્વામી તરફથી સુખનો સમુદાય એટલો બધો નિરંતર મળતોજ રહે છે કે આવા નર્જીવ અને પલવારમાં હડસેલી શકાય તેવાં વિઘ્નો હું ગણકારતી નથી.

જનેતા—ધન્ય છે, દીકરી. બસ હવે મ્હારે કોડે કરાર થયો. ત્હારા ધણીની વિદ્વતા, અને તેના સદ્‌ગુણો જોઇનેજ અમે આ જોડું સાધ્યું હતું. અમારી આશાઓ પાર પડી. ત્હારૂં હસતું મુખડું દીઠાથી મને જે પ્રથમ હરખ ઉપજયો હતો તે આ ત્હારાં ડહાપણની વાતો સાંભળી સો ટકા વધ્યો છે

કરમઅલી રહીમ નાનજીઆણી.

ભરૂચ.

"સ્ત્રીબોધ" શરૂઆતથી વાંચનારી એક બાઈનો અનુભવ.

લેખક—બાઇ જરબાઇ ધનજીભાઇ હો. વાડયા.

"સ્ત્રીબોધ"ની પહેલી વાંચનારીઓમાંની એક લેખે આજે એ ચોપાનિયાંની જુબિલીનો શુભ પ્રસંગ આવેલો જોઇ મને મોટો આનંદ થાય છે. ચોપાનિયાં તો ઘણાંબી નિકળે છે, જે પચાસના સો વર્ષ પણ જીવે છે, પણ તે પૈસા પેદા કરવાના હેતુથી આરંભેલાં અને ચલાવેલાં હોય છે; એટલે જાહેર પ્રજાને, તેમની જુબિલી કરવાની કશી ઉલટ આવતી નથી. પણ આ ચોપાનિયું તો સ્વતંત્ર દિલના, મજબૂત મનના, વિરલા સુધારાવાળાઓએ સ્ત્રીજાતિની મારફતે સુધારાનું ઝાડ મોટું કરવા માટે સ્થાપેલું અને ખરાં જીગર તથા ઉલટે ચલાવેલું ચોપાનિયું છે. વળી એ ચોપાનિયું નિકળ્યું તે વખતના આપણાં બૈરાં કેવાં હતાં ને આજનાં કેવાં છે તે જોવાની મને ઇશ્વરે તક આપી છે, તે માટે હું તો માનું છું કે એ ચોપાનિયાંનો જન્મ દિવસ આજ પચાસ વર્ષે આપણને આનંદમય થઇ પડવોજ જોઇયે.

એવી રીતે કહેવાયલું છે કે અશો પેગમબર જરથોસ્તે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવામાં સ્ત્રીઓની મદદ માંગી હતી, અને બાદશાહ વિસ્તાસ્પની રાણીને પહેલો પોતાનો ધર્મ શીખાડયો હતો. તેમ આપણા સુધારાના અગ્રેસરોએ કર્યું કે સંસાર સુધારો પોતાની વચ્ચે કાયમ કરવાને માટે તેઓએ સ્ત્રીઓને શીખવવાની જરૂર જોઇ. હવે તે વખત એવો હતો કે છોડીઓની નિશાળથી કેળવણીનો આરંભ કરતાં જે ઢીલ પડે તે ઢીલ ચાલી શકે એવું નહોતું. પુરૂષો પશ્ચિમની કેળવણી પામીને પોતાની રાહરસમોમાં ભેળાયલું વ્હેમનું, બુતપરસ્તીનું અને અપટાઇનું તત્ત્વ દૂર કરવા માંગતા હતા, તે વખતે તેમને ઘરની ને કુટુંબની બાનુઓની મદદની જરૂર હતી. તે મદદ વિના ઘણાઓ ઘેરઘેલા અને બહાર ડાહ્યા ગણાવાનાં અપમાનમાં આવતા હતા. એટલે જે જાહેરમાં ઉભા રહી જે ચાલોને વખોડતા અને જે સુધારા માંગતા તે ચાલોને પોતાનાંજ ઘરમાં ચાલુ રાખવા પડતા, અને તે સુધારાઓનો આરંભ પોતાથી કરાતો નથી, એવું જોઇ તેઓએ પોતાની અર્ધાંગનાઓ તેમજ વડીલ માતાઓની ખાતરી કરવા સારૂ સ્ત્રીઓને માટેજ ખાસ ચોપડી ચોપાનિયાં લખવા માંડયાં, જેઓમાંનું એક 'સ્ત્રીબોધ' હતું. તે વખતમાં ઘણાંજ થોડાં બૈરાં વાંચી જાણતાં હતાં, પણ "સ્ત્રીબોધ"માં લખાણો એવી રસીલી ઢબે આવતાં કે જેઓ વાંચતાં તેઓ બીજાંને કહેવાની ઉલટમાં આવી જઇ સ્ત્રીઓનાં મંડળ સાંમે વાંચી સંભળાવતાં. તે વખતે ચાલતા વ્હેમો ઉપર અજવાળું પાડવા માટે ઘણી કુનેહથી તે વખતના લખનારાઓ વાર્તાઓ, વૃતાંતો વિગેરે લખતા, જેથી ઘરડાં તેમજ જુવાનોને વાંચવામાં રસ પડતો, એટલુંજ નહિ, પણ સર્વેપર અસર થતી, અને ઘરડાંઓ જેઓ જુવાન દીકરા દીકરીના સમજાવવે પોતાની હઠ નહિ છોડતાં તેઓ "ચોપડીમાં જુઓ શું લખ્યું છે" એમ એકમેકની આગળ કહી પોતાની ચાલમાં સુધારો કરતાં. તે વખતનાં લોક સહિયડ, ગોવરાં જેવા મંદવાડને ભુત ડાકણ સાથ સંબંધ ધરાવતો સમજી, દવા કે માવજતની

કાળજી રાખ્યા વગર ઓવાર પોવાર, ધંતર મંતર અને ચીઠ્ઠી દોરાપર ભરૂસો રાખતાં હતાં. તેવાં તેવાં બૈરાંના વ્હેમો તોડનારી એવી તો ચાલાકીભરી વાતો આ "સ્ત્રીબોધ"માં આવતી કે તે વાંચતાં ઘરડાંઓની પણ ખાત્રી થતી કે તેઓ ધુતારાઓને હાથ વેચાતાં હતાં, અને લુચ્ચાઓને પોતાનો પૈસો ખવાડતાં, એટલે તેવાંઓ પણ પસ્તાઇને ઠેકાણે આવતાં અને વ્હેમો છોડતાં. અલબત આજે બી પારસીઓમાં વ્હેમીઓ છે, પણ તેવાંઓની સંખ્યા ઘણી જુજ છે, જ્યારે "સ્ત્રીબોધ"ના જન્મ વખતે તો ઘેરે ઘેરે બૈરાં વ્હેમ સિવાય બીજું જાણતાંજ નહોતાં

આજ પચાસ વર્ષની વાતપર પારસીઓમાં ડહાપણવાળાં બૈરાં નહોતાં એમ હું કહેતી નથી. કેટલાંક એવાં ચતુર ને એવાં ડહાપણવાળાં હતાં કે હજી તેમની હુશિયારી અને ભલાઇની તારીફ થાય છે. તેમજ વળી સારાં સારાં ઘરોમાં સ્ત્રીઓને વાંચવા લખવા શીખવવાનો ચાલ હતો,-ગરીબ મહેનત મજુરીમાં પડેલાંજ તદન અભણ રહેતાં. પણ તે વખતે સારી વાર્તાઓ, નીતિભર્યા વૃતાંતો, એવું બૈરાંના વાંચવામાં આવતું નહિ, કેમકે તેવાંની હસ્તીજ આપણી તરફ નહોતી. શાહનામાં જેવી થોડીક ઇતિહાસને લગતી ચોપડીઓ ગુજરાતીમાં પારસીઓને બરની ગણાતી, તેમજ કેટલીક કહાણી કિસ્સાની ચોપડીઓ હતી, પણ ઘણાંજ થોડાં તે વાંચવાની ઉલટ રાખતાં. બઇરાંઓમાં વાંચવાનો શોખ જે વધ્યો તે "સ્ત્રીબોધ"થી વધ્યો એ મ્હારી નજરે મેં જોયલું છે. બાબતો બધી સ્ત્રીઓને પસંદ આવે તેવી લખવામાં આવતી, એટલુંજ નહિ, પણ એબારત સઘળી તે વખતે જેવી અશુદ્ધ ગુજરાતી પારસી બૈરાં સમજી શકે તેવીજ વાપરવામાં આવતી, જેથી થોડું વાંચવા શીખેલાં પણ બહોળું જ્ઞાન મેળવી શકતાં. "સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ," "લાયકીવાળી ઓરતો," વિગેરે વિષયો જો અઘરી ભાષામાં લખી પોતાની હુશિયારી દેખાડવા મર્હુમ મી૦ કાબરાજી મંડેલા હતે તો તેમ કરી શકતે, પણ ત્યારે "સ્ત્રીબોધ" થયું તેટલું લોકપ્રિય નાહ થતે. હવે એ લીપી વખતને અનુસરી જે સુધારવામાં આવી છે તે તદન વાજબી છે, પણ તે વખતે તો વાંચનારને લાયકનાંજ લખાણ કરવાનું ડહાપણ એ મર્હુમ દેખાડતા હતા. વળી સંગીતનો અભ્યાસ નહિ કીધેલો એવાં બૈરાં ફક્ત ગાયનના શોખથી ગાવા શીખે એવા સ્હેલ રાગોમાં દર ચોપાનિયાંને છેડે ગીતો મુકતા. એઓએ ગાયનનો શોખ પારસીઓમાં વધાર્યો. તે વખતે તો ઝીણા રાગે ગીત ગાવાં એ આબરૂહીન શરમ વગરનાં બૈરાંનું કામ ગણાતું, અને તેથી ઘણા મીઠા હલકવાળાં બૈરાં પણ પોતાના અવાજને નહિ ખીલવતાં, સામા બિગાડીને લગ્ન વખતનાં ને એવાં બીજાં ગીતો ગાતાં. સારા મીઠા અવાજે ગાવાનું તો હલકા વર્ગની નીચ સ્ત્રીઓનેજ માટે હતું, અને પરિણામમાં જે જવાનોને ગાયનના ખુદાઇ હુન્નરનો શોખ હોય તેઓ એવી દુર્ગુણી સ્ત્રીઓની સોબતમાં પોતાનો શોખ પૂરો પાડતા. પણ તેની અસર સંસાર ઉપર માઠી થતી. જવાનો બિગડી જતા, જવાન સ્ત્રીઓ દુઃખી થઇ પડતી. માટે સ્ત્રીકેળવણીની સાથે સાથ ગાયન સામેના ખોટા વ્હેમો તોડવાની મર્હુમ મી૦ કાબરાજીએ બાથ ભીડી, અને "સ્ત્રીબોધ" મારફતે તેમજ પોતાનાં કુટુંબના જાતિ દાખલાથી ઘણી ગીબત અને લોક-ચર્ચા તેમજ હસીનો જુલ્મ ખમીને પણ એ અવશ્યનો સુધારો તેઓએ પારસીઓમાં કીધો.

માટે હું, જેણે પચાસ વર્ષ અગાઉનો પારસી સંસાર જોયો છે, ને જે આજનો જોઉં છું, તે હિંમતથી કહી શકું છું કે આપણો સુધારો ઝડપથી આગળ વધ્યો તે સ્ત્રીઓને જ્ઞાન

આપવાથી વધ્યો. "સ્ત્રીબોધ" ને બીજાં ચોપાનિયાં વંચાતાં થવા પછી છોકરીઓને નિશાળે મોકલી ભણાવવાની માતાઓની હોંસ વધી, ન્હાની છોકરીઓને પરણાવી આખો જન્મ અપટ જેવી રાખવાનાં પરિણામ તેઓ સમજવા શીખી, અને મોટી ઉંમરે પરણેલી અથવા જન્મ-ભર કુંવારી રહેલી બીજા દેશોની સદ્‌ગુણી સ્ત્રીઓનાં વૃતાંત વાંચી જવાન સ્ત્રીઓ પણ હિંમત-વાળી થઇ અને લગ્નમાં ઝીપલાવવાની ઉતાવળ કરતી અટકી, જેનાં પરિણામમાં તેઓ લાંબો વખત વિદ્યાભ્યાસમાં ગાળતી થઇ. વળી સાસુ વહુના કજિયા જે ઘરેઘર સાધારણ હતા તે "સ્ત્રીબોધ" ના ફેલાવા સાથ ઘટતા ગયા. વડીલને માન આપવાની ફરજ વહુઓ સમ જતી ગઇ, જુવાનોનાં મતને અનુસરી ચાલવાની જરૂર સાસુઓ જોતી ગઇ, એટલુંજ નહિ, પણ પુરૂષો સ્ત્રીઓ તરફ વધારે વિશ્વાશ અને માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યા, ધણી ધણીઆણી વચ્ચે સંપ વધ્યો, અને પરિણામમાં ઉપલી કીસમના કજ્યા બંધ પડયા. ઘણાંકો આજે કહેવા નિકળશે કે "સ્ત્રીબોધ" જેવાં ચોપાનિયાંની હસ્તી પણ અમે તો જાણતા નહિ હતા તોપણ અમે કેમ સુધર્યા? પણ તેઓને ખબર નથી કે એક ફૂલની સુગંધ જેમ ચોમેર પથ-રાય છે, તેમ એક શુભ પગલાંની અસર, એક સારાં કામની ખબર, ચોમેર ફેલાય છે, અને એક બાઇએ વાંચીને જે સુધારો કર્યો તે બીજી સ્ત્રીઓએ તેણીના દાખલાથી કીધો; અને એ રીતે આપણાં લોકમાં સુધારાનો પ્રસાર થયો.

જે વખતે રોજના વર્તમાનપત્રો નહિ હતાં તે વખતે પારસી બાનુઓને દુનિ-યાદારીનો જે કંઇ ખ્યાલ મળતો તે "સ્ત્રીબોધ" થી મળતો. ઇતિહાસ, ભૂગોળ જેવું જેઓ કંઇજ નહિ જાણતાં તેમને પણ દુનિયાના બીજા દેશોનું જ્ઞાન "સ્ત્રીબોધ" મારફતે મળતું, કેમ કે એવા વિષયો ઘણીજ રસીલી જબાનમાં મર્હુમ મી૦ કાબરાજી અને બીજા ઉમંગી ગૃહસ્થો "સ્ત્રીબોધ" માં લખતા. કદી, કદી પણ તેઓએ સ્ત્રી જાતને શરમાવે, હિણપસ્તી લગાડે અને ખોટો દાખલો બેસાડે એવો વિષય "સ્ત્રીબોધ"માં દાખલ થવા દીધો નથી કે હાલાં વાર્તાઓનાં ટાહેલાં લીધાં નથી. અમુક વાર્તાથી બૈરાંપર કેવી અસર થશે તે વિચાર કરીનેજ મર્હુમ અધિપતિ બહારની આવેલી બાબતો પણ દાખલ કરતા. એક વખત એવો હતો કે "સ્ત્રીબોધ" સિવાય બીજું ચોપાનિયુંજ મ્હારા જોવામાં નહિ આવતું હતું, પણ હવે તો બીજાં ઘણાં જોઉં છું. તે છતાં "સ્ત્રીબોધ"નું એ એક લક્ષણ "સ્ત્રીબોધ"માંજ જળવાતું મને લાગે છે, અને હું મ્હારાં જુવાન દીકરા દીકરીના હાથમાં તે તદ્દન હિંમતથી આપતી હતી અને હવે તેમનાં કુમળાં બચ્ચાંઓને વાંચવા દઉં છું. બીજાં ચોપાનિયાંઓપર હું એવો વિશ્વાસ રાખી શકતી નથી. માટે "સ્ત્રીબોધ"નો આનંદનો પ્રસંગ આવેલો જોઇ તેની પ્હેલી વાંચનારીઓમાંની એક તરીકે હું મગ્ન થાઉં છું.

જરબાઇ ધનજીભાઇ વાડયા.

ખંબાલા હિલ, મુંબઇ.

લૉર્ડ લિસ્ટર અને તેનું મહાન કર્ત્તવ્ય.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં તબીબી વિદ્યામાં થયલી મહાભારત શોધ.

લેખક—ડાક્ટર શિયાવક્ષ કે. ન. કાબરાજી, એલ. એમ. એન્ડ એસ.

"મેહરાની માયા"ના કર્ત્તા.

પચાસ વર્ષ પસાર! વાંચનારી બ્હેનો! પચાસ વર્ષ સૂધી આ પુરાણું માહવારી પ્રજા સામે દેખાવ દેતું રહ્યું છે, જે દરમ્યાન કુલ પ્રજાને અને ખાસ કરી સ્ત્રીવર્ગને જ્ઞાન અને બોધ આપવાની સર્વોત્તમ નેમ પાર પડતી રહી છે. તે પચાસ વર્ષની મુદ્દત સૂધી મજબૂત કદમે કરેલી આ લાંબી મંજલ પછી હવે કંઇક પાછળ ફરી આપણે એક દીર્ઘ નજર કરી જોવી વાસ્તવિક છે.

એ પચાસ વર્ષનો અંતર દેશની અને કોમની ઉન્નતિના ઘણાક મહત્ત્વના બનાવોનું સ્મરણ કરાવે છે. દેશની કે કોમની ચડતી માટે લડનારા, અજ્ઞાનપણાનો અંધકાર દૂર કરી કેળવણીનો પ્રકાશ પાડનારા, રાજદ્વારી, સંસારી અને ધાર્મિક સુધારાઓ કાજે અથાગ રંજ, જિકર અને બિનસ્વાર્થી જેહમતોમાં જિંદગી અર્પણ કરનારાં દેશભક્ત નરનારીઓની વિસરાઈ ગયલી યાદ આ પચાસ વર્ષનો અંતર ફરી તાજી કરે છે. તે મહાભારત બનાવો એકજ નહિ, પણ સઘળા દેશોની તવારીખમાં, સઘળી પ્રજાઓના સુધારા અને વધારાને લગતા છે. તે ધર્મ કે સંસારિક અગત્યતાનાજ નહિ, પણ કુદરતી વિદ્યાના અભ્યાસ, જ્ઞાન અને શોધખોળ બાબે વિદ્વાન આલમની અથાગ ખંત અને કાળજી બાબે આપણને બોધ દેનારા છે; કારણ કે તેમાંથી કુલ આદમજાતે પામેલા આશિષ અને સુખમાં તે સઘળા ઉમંગનું શુભ ફલ નિપજેલું સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે.

તેમ આ વિષયમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં તબીબી વિદ્યામાં થયલી એક ભારે મહત્ત્વની શોધ, અને તેમાથી કુલ માણસ જાતના દુઃખ–દર્દો ટાળી આયુષ્ય વધારનારા હાથ લાગેલા એક અમૂલ્ય ઉપાયની સંપૂર્ણ ફતેહ બાબે કંઇક બોલીશું.

તબીબી વિદ્યાની આ શોધનું તાત્પર્ય શરીરપર થયલા ગમે એવા નજીવા કે ગંભીર પ્રકારના જખ્મો દેહના કશાપણ બિગાડા વિના ફતેહમંદીથી રૂઝવવામાં સમાયલું છે. એટલે કે, આ શોધ વાહડકાપ વિદ્યા ("સર્જરી") ના પ્રયોગો સાથ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. તેનો ભાગ્યશાલી શોધક એક વિદ્વાન સર્જન જોસફ લિસ્ટર છે, જે હાલ લૉર્ડ લિસ્ટર તરીકે પોતાના દેશમાં અને તમામ સુધરેલી પ્રજાઓમાં જગાશકાર થઇ ચુક્યો છે. લૉર્ડ લિસ્ટરની આ શોધથી તબીબી વિદ્યાનો એક નવોજ સફો ખુલ્લો થયો છે; હજારો અને લાખો જીવોની ઘાત થતી બચી છે; બધી વહાડકાપ વિદ્યા એક નવાંજ ધોરણ પર રચાવા પામી છે; અને ગોયા પોતાની બેકિંમતી શોધથી દુઃખિયાંઓના મેળવેલા આશિષના પ્રતાપે આ મહાન નર પોતે વૃદ્ધ વયે સારી સુખાકારીમાં હજી જીવતો રહેવા પામ્યો છે.

જન્મ, બચગી અને શરૂઆતની તબીબી કેળવણી.

જોસફ લિસ્ટરનો જન્મ તા૦ ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૨૭ ને દીને થયો હતો. એનો પિતા મી૦ જોસફ જૅકસન લિસ્ટર લંડનમાં દારૂનો એક વેપારી હતો, અને તેજ ધંધો તેના બપાવાનો પણ હતો. પણ આપણા દેશીઓ માફક મી૦ જે. જૅકસન લિસ્ટર પોતાના ધંધામાં માત્ર કમાણી કુટી કાઢી પૈસો એકઠો કરવામાંજ મન રોકાયલું રાખવાનું પસંદ કરતો હતો નહિ. તે એક વેપારી હોવા ઉપરાંત વિદ્યાભ્યાસનો પણ શોખીન હતો, અને તે વેળાએ બનતાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રો ("માઇક્રોસકોપ") માં વધુ તેજ ("પાવર") ના કાચ બનાવીને ગોઠવવાની કાબેલિયત માટે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હાલના વખતમાં બનતાં ચઢતાં તેજનાં "માઇક્રોસ-કોપ," અને તેમની મદદથી કુદરતી જ્ઞાનમાં થયલી અનેક અગત્યની શોધો, આ દારૂના વેપારીની વિદ્વાન મગજ–શક્તિને બહુ દરજ્જે આભારી છે.

જોસફ લિસ્ટરે ટૉટનહૅમની નિશાળમાં પોતાની બાળપણની કેળવણી લીધા પછી લંડનની "યુનિવર્સિટી કૉલેજ"માં ચઢતો અભ્યાસ કરવા માંડયો, અને ૧૮૪૭ માં વિસ વર્ષની વયે બી. એ. ની પદવી મેળવવા પામ્યો. ત્યારબાદ તેજ કૉલેજના તબીબી શિક્ષણના વિભાગમાં વૈદાંનો અભ્યાસ તેણે શરૂ કીધો, અને તેની સાથે જોડાયલી હૉસ્પિટલમાં સઘળું વ્યવહારૂ જ્ઞાન મેળવી પાંચ વર્ષમાં પસાર થઇ બહાર પડયો. તેની તે શરૂઆતની તાલીમ દરમ્યાન પણ શોધખોળ બાબે પોતાની કુદરતી વલણની કેટલીક સાબીતીઓ તે આપી ચુકયો હતો, કે જે વલણ પ્રથમ તો તેને પોતાના વેપારી–વિદ્વાન બાપથી વારસામાંજ મળી હતી, અને વૈદાંની સનદ મેળવ્યા પછી તેણે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની મદદથી શરીરના કેટલાક અવયવોની બારીક રચનાપર અવલોકન કરી તે બાબે વિદ્વતાભર્યા નિબંધો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

લિસ્ટર જ્યારે ૧૮૫૨ માં બહાર પડયો ત્યારે લંડનની યુનિવર્સિટીની એમ. બી. અને 'રૉયલ કૉલેજ ઑવ સર્જ્યન્સ'ના ફેલો (એફ. આર સી. એસ.)ની સનદો ધરાવતો હતો; પણ હજી આગળ અભ્યાસ કરી કુદરતી વિદ્યાનું વધુ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઉત્કંઠા ઝાઝી હોવાથી પોતાના માનવંત ગુરૂ પ્રોફેસર શાર્પીની સલાહપર અમલ કરી ઍડિનબરો જઇ તે વેળાના એક ભારે વિખ્યાતી પામેલા સર્જ્યન પ્રોફેસર સાઇમ પાસે વધુ શિક્ષણ લેવાનો તેણે નિશ્ચય કરયો. સાઇમ ઍડિનબરોની પ્રસિદ્ધ હૉસ્પિટલ "રૉયલ ઇનફર્મરી" નો વડો સર્જ્યન હતો, અને તેના હાથ હેઠળ લિસ્ટરે બે વર્ષ સુધી કામ બજાવ્યા પછી ત્યાંજ તે એક સર્જ્યન નેમાયો. તેની પ્રથમ ધારણા તો માત્ર પાંચ છ અઠવાડિયાં સુધી સાઇમ પાસ શિક્ષણ લઇ લંડન પાછો ફરવાની હતી. પણ વખત જતાં બંને વચ્ચે સ્નેહની ગાંઠ મજબૂત થતી ગઇ, અને સાઇમે તેને પોતાનો મદદનીશ બનાવ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પાછલથી તેની સાથ પોતાની દિકરીનું લગ્ન કરી આપી સગપણનો સંબંધ ઉમેર્યો.

આ મુદત દરમ્યાન "Coagulation of blood" (એટલે શરીરમાંથી લોહી બહાર પડતાં બંધાઇ જાય છે તે) કેમ થાય છે તે વિશે તેણે બારિક જુસ્તેજો ચલાવી હતી, અને આ બાબે સઘળી તરેહની વિગતો એકઠી કરવા તે કોઇ વાર કસાઇખાનાઓમાં, તો કોઇ વાર જાનવરોને લગતી હૉસ્પિટલોમાં, અને કોઇ વાર પોતાના રહેવાના મકાનમાં, કલાકોના કલાકો પોતાના

શિષ્યો સાથ ગાળી કાઢતો. ઍડિનબરોમાં ૭ વર્ષ કાઢયા પછી ૧૮૬૦ માં ગ્લાસગોની "રૉયલ ઇનફર્મરી"માં સર્જરીના પ્રોફેસર તરીકે લિસ્ટરની નેમણુક થવાથી તે ત્યાં ઉપડી ગયો.

પચાસ વર્ષપરની "સર્જરી"—તેની મુસીબત. નિરાશા, અને નિષ્ફલતા.

અહિં સૂધી લિસ્ટરની કારકીર્દી વર્ણવ્યા પછી આપણે કંઇક થોભીશું, કારણકે ગ્લાસગોમાંજ લિસ્ટરની અથાગ મહેનત અને ઉમંગી અભ્યાસનું તે ફલ નિપજવાની શરૂઆત થાય છે, જેના પ્રતાપે તમામ પૃથ્વીપર તે પોતાનું નામ અમર કરી શકયો છે. પણ તેપર કંઇ વિવેચન કરવા પહેલાં તે વેળાની વઢાડકાપ વિદ્યાની સ્થિતિ, અને નાચાર બીમારોનું દુઃખ ટાળવામાં તેની ફતેહ યા નિષ્ફલતા બાબે અત્રે થોડુંક બોલવું જરૂરનું છે.

પચાસ વર્ષપરની "સર્જરી" તે વેળા સમુળગી તેની બચપણમાં તો નહિજ હતી. તે જમાનામાં પણ શોધખોળો તો જારી હતીજ. વળી જ્યારે લિસ્ટરે પ્રથમ તબીબી કેળવણી લેવાનું શરૂ કીધું ત્યારે એક મહાભારત શોધ એ વિદ્યામાં મક્કમ પાયે અમલમાં આવી પણ ચુકી હતી, અને તે બાબેની પૂર જોશમાં ચાલેલી તકરારો અને જબરદસ્ત જુંબેશો હજીતો થોડીજ મુદતની શાંત થઇ હતી. તે અગત્યની શોધ ઇથર અને કલોરોફૉર્મને લગતી હતી, અને "સર્જરીના"ના કેટલાક બિકટ પ્રયોગો વખતે આ પદાર્થોની મદદથી દર્દીને મળતી બેહોશી કેવી આશિષ સમાન હતી, તે તેમનો માનવંત શોધક પ્રખ્યાત સર જેમ્સ સિમ્પસન પોતાની મજબૂત લડતોથી સ્પષ્ટ પુરવાર કરી શકયો હતો. ૧૯૦૩ના વર્ષના "સ્ત્રીબોધ"ના બે અંકોમાં આ લખનારે આ શોધ અને તેના શોધકનો કેટલોક જાણવાજોગ હેવાલ પ્રકટ કર્યો છે; અને લિસ્ટરની શોધના સંબંધમાં તે હેવાલ ફરી વાંચી સઘળી વિગતો મનમાં તાજી કરવાની વાંચનારને ભલામણ કરવામાં આવે છે. વઢાડકાપ વિદ્યાના બિકટ પ્રયોગો વેળા બીમારોની તાણતોડ અને ભયાનક ચીચારીઓ જ્યારે કલોરોફૉર્મની મદદથી નાબુદ કરી શકાઇ, ત્યારે ખુદ તબીબોને પોતાને પણ બહુ દરજ્જે ધીરજ આવી, અને જેમ એક હાથપર તેના પરિણામમાં બીમારો પોતે વધુ સંખ્યામાં વઢાડકાપ કરાવવાની ખુશી જણાવવા લાગ્યા, તેમ બીજા હાથપર તબીબો પણ શાંત અને ઠરેલ મગજે નવા નવા પ્રયોગો અજમાવતાં પોતાના હુંનરમાં કેટલોક વધારો દેખાડી શકયા.

પણ કલોરોફૉર્મની એમૂલી મદદ છતાં, અને તબીબોએ કુશલતાથી વઢાડકાપના નવા પ્રયોગો પૂર્ણ કીધા છતાં, દર્દીઓને પાછા તનદરૂસ્તીની રાહપર લાવવામાં એક ભારે મુશ્કેલી સદાની ઉભેલી જણાતી હતી. તે, શરીરપર થયલો કોઇ પણ જખ્મ, વઢાડકાપથી યા અકસ્માતથી—ગમે એવો ન્હાનો અને નજીવો, કે મોટો અને ગંભીર પ્રકારનો—હંમેશ સુજો આવી પાકપર ચઢવાને લગતી હતી (Inflammation and suppuration of wound). તેના પરિણામમાં જખ્મમાં આયંદે કોહવાટ યા સડો (sepsis and putrefaction) લાગી દર્દીની તબિયત ભારે જોખમમાં આવી પડતી હતી. એ મુશ્કેલીને લીધે માંદગીનું બિછાણું બહુ વાર ઘણી મુદત સૂધી લંબાતું હતું, જે વેળા બાપડો બીમાર ભારે કષ્ટ પામી કંઇ કંઇ કહાણીએ મહિનાઓ પછી પાછો ટટાર થવા પામતો, યાતો મોતનો દુતજ કોઇ વેળા તેની

વેદનાઓમાંથી તેને છોડવતો. આ કુદરતી મુસીબતો સામે તે વખતના સર્જયનો બહુ સખ્ત બાથ ભીડતા, પણ જખ્મોની સારવારમાં તેઓની અનેક કાળજી અને તદબીર છતાં તેઓ તદ્દન લાઇલાજ બનતા, અને તેમની સઘલી જેહેમતો વ્યર્થ જતી. આ મુસ્કેલીના પરિણામમાં અનેક ખરાબીઓ જન્મ પામી વારંવાર દર્દીને પ્રાણઘાતક નીવડતી હતી; જેમકે જખ્મમાં પરૂ ભરાઇ આવી તે લોહી સાથ ફરતાં આખાં શરીરમાં ઝેર ફરી વળતું, જેને "પાઇમ્યા" (pyaemia) કહે છે, અથવા તો જખ્મવાળો હાથ યા પગ સડી જઇ તેમાં કોહવાટ (gangrene) ઉત્પન્ન થતો, જે દર્દ તે વેળા મુખ્યત્વે હૅાસ્પિટલોમાં જણાયલું હોવાથી "હૅાસ્પિટલ ગ્રેંગીન" તરીકે ઓળખાતું હતું. કોઇવાર જખ્મમાં "ઍરીસીપેલાસ" ઉત્પન્ન થતો, અથવા કોઇવાર ધનુર્વા ("ટેટેનસ") લાગુ પડી જતો. કોઇવાર વહાડકાપ કરેલા હાથ યા પગની ભિતરની એકાદ ધોરી નસ ફૂટી જઇ તેમાંથી લોહી વહેતું જતું*, જે નબળા પડેલા દર્દીને વધુ નબળો કરતું હતું. આવી કિસમની એક પછી એક દુઃખદાયક કહાણીઓમાંથી દર્દીને પસાર થવું પડતું, અને તબીબ બાપડો સઘળી જેહમત છતાં વારંવાર પોતાના બીમારોને મોતને શરણ થતાં જોઈ લાચાર અને પાર વિનાનો નિરાશ બનતો.

ફ્રાન્સથી જણાતું પ્હેલું અજવાળું.

જ્યારે ગ્લાસ્ગોની હૅાસ્પિટલમાં લિસ્ટરની પ્હેલી નેમણુક થઇ તે વેળા વહાડકાપ વિદ્યાની આવી આવી મુસીબતો તબીબોને હરાવતી હતી. લિસ્ટર તે મુસ્કેલીઓ વિશે બહુ વિચાર કરતો હતો, અને ઍડિનબરો છોડવાની કેટલીક મુદત આગમજ તે માટેના કોઇ અકસીર ઉપાયની શોધમાંજ હતો. અવ્વલથી તે એક અનુમાનપર આવી પ્હોંચ્યો હતો, અને તે એ કે જખ્મો સુઝી આવી પાકપર ચઢવાનુ એક કારણ બહારની હવાનું હતું, જેની સાથ જખ્મનો સમાગમ થતાં તેની અંદરનાં લોહી અને રસીમાં કોહવાટ નિપજતો હતો, જે પાછલથી સઘળી ખરાબીઓને જન્મ આપતો હતો. પણ હવામાં ખરાબ અસર ઉત્પન્ન કરનારૂં એવું શું તત્ત્વ છે, તે બાબે તે હજી કંઇક અંધારામાં હતો. તોપણ પોતાના તેમજ પારકા દેશોમાં કુદરતી વિદ્યાભ્યાસના વધારાથી જાહેરમાં આવતાં જ્ઞાન અને વધતી જતી શોધખોળો બાબે તે પોતાને સંપૂર્ણ રીતે માહીતગાર રાખતો હતો, અને જે અંધકારપર ભવિષ્યમાં અજવાળું પડવા બાબે તે હર પલે વકી રાખતો, તે અજવાળાંના કિરણો તેણે ફ્રાન્સ તરફથી નિકળતાં જોયાં.

આ અજવાળું પાડનાર શોધક તે મર્હુમ નામાંકિત ફ્રેંચ વિદ્વાન પાસ્ટર હતો, જેનું નામ હડખાયલાં કૂતરાંના કરડવા સામે લેવાતા અકસીર ઇલાજની જગ-પ્રસિદ્ધ શોધના સંબંધમાં જાહેર પ્રજાની પિછાનમાં ઘણું કરીને આવતું રહયું છે. પણ તે શોધ તો તેની આખી જિંદગીભરના વિદ્યાભ્યાસનું સર્વથી છેલ્લું ફલ જણાય છે. જે શોધ માટે હાલ આપણે બોલિયે છિયે તે તો પચાસ વર્ષ જૂની છે. એટલે કે "સ્ત્રીબોધ"ની હસ્તીની શરૂઆતની સાથેજ તે અગત્યનું જ્ઞાન પણ હસ્તીમાં આવવા પામ્યુંછે. પાસ્ટર પોતે તબીબ નહિ હતો; તે તો એક રસાયણી હતો અને તે વિદ્યાનો એક બાહોશ અને ભારે ઉમંગી

* (Secondary haemorrhage).

અભ્યાસી હતો. ફ્રેંચ સરકારનાં રસાયણી ખાતાંમાં તે વડો નેમાયો હતો. તે રસાયણી ખાતું લિલ શ્હેરમાં હતું, જે શ્હેર અને તેની આસપાસનો મુલ્ક ફ્રાન્સનો નામીચો દારૂ બનાવવાનું મુખ્ય મથક છે.

હવે દારૂની બનાવટમાં જે એક રસાયણી ક્રિયા જાણીતી છે તે "ફર્મેન્ટેશન"(Fermentation) ની યાને માહેની ગરમીના ઉભરાથી ચડતાં ફીણને લગતી છે. એ ક્રિયા કેમ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે તે બાબે યુરોપના ઘણાક વિદ્વાનો અનેક જૂદાં જૂદાં અનુમાનપર આવ્યા હતા. પાસ્ટરની પ્હેલાં નામીચા જર્મન વિદ્વાનો લીબીગ અને હેમહોલ્ઝ તેપર કેટલુંક અવલોકન કરી ચુક્યા હતા, પરંતુ કંઇ પણ ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત રજુ ન કરતાં એટલાંજ સેવટપર આવ્યા હતા કે ચોક્કસ કુદરતી પ્રવાહી યા તત્ત્વોમાં, હવામાં સમાયલી ઑક્સીજન ગૅસના સમાગમથી, યા કંઇ પણ બિગડેલા યા કોહવાટ લાગેલા પદાર્થના સમાગમથી એવું એક પરિણામ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. પણ પાસ્ટરે પોતાની વિદ્વતા અને ખંતીલાં મગજના જોરે તેપર એક નવુંજ અજવાળું પાડી આપ્યું, કે "ફર્મેન્ટેશન"ની ક્રિયા હવાની ઑક્સીજન ગૅસ યા કોઇ પણ હવાના તત્ત્વોની અસરથી થતી નથી, પણ હવામાં હંમેશ રહેતી બહુજ બારિક સૂક્ષ્મિક રજકણો યા જંતુઓની હાજરીને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. તે રજકણો નીર્જીવ નહિ પણ જીવદાર છે, અને તેમનીજ અસરથી કોઇ પણ કુદરતી પદાર્થમાં ઉપલી ક્રિયા બનતી જોવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતપરથી તે એક વધુ અનુમાનપર આવ્યો, કે વનસ્પતી તત્ત્વોમાં જેમ "ફર્મેન્ટેશન" થાય છે, તેમ જાનવરી તત્ત્વોમાં તેને મળતીજ એક ક્રિયા સળો અથવા કોહવાટ ઉત્પન્ન થવાની છે, અને તે પણ હવામાં સદા વસ્તાં ઉપલાંજ સૂક્ષ્મિક જંતુઓની અસરને લીધે બનવું જોઇયે.

પાસ્ટરનું ઉપલું અમૂલ્ય સિદ્ધાન્ત યુરોપના તમામ વિદ્વાન મંડળે કબૂલ રાખ્યું. પણ હવે આ શોધ વ્યવહારૂ રીતે માણસજાતના સુખ અને ફાયદા માટે ઉપયોગમાં કેમ લઇ શકાય, તે બાબે અનેક અટકળો ચાલવા લાગી. પાસ્ટર પોતે વૈદ નહોતો, યા તેનું આ સિદ્ધાન્ત તબીબી વિદ્યામાં કેવી બેમૂલી મદદ કરી શકે તે બાબે તેને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો! માટે તે તો આ શોધ પ્રસિદ્ધ કરી વિદ્વાન આલમની ખાતરી કરવા સિવાય વધુ કશું કરી શકયો નહિ.

લિસ્ટરના અમર કામની પ્હેલી શરૂઆત.

હવે અહિંથી આપણે લિસ્ટરના જગ-પ્રસિદ્ધ કાર્યની પ્હેલી શરૂઆત થતી જોઇયે છિયે. શરીરપર થતા જખ્મોમાં એજ પ્રમાણે નિપજતા સળા યા કોહવાટ ને લીધે ઉત્પન્ન થતી સંઘળી ખરાબી અને પ્રાણઘાતના હેઠાણમાં શું છે, અને હવામાં તે ખરાબી નિપજાવનારાં તત્ત્વો પણ કયાં છે, તે બાબેના ભેદનો પડદો હવે તેને તદન ખુલ્લો થઇ ગયલો લાગ્યો. તે હવે એક ચોક્કસ સેવટપર આવ્યો હતો કે જખ્મોની સારવાર કાજે એકાદ એવો પદાર્થ હાથ લાગવો જોઇયે, કે જેના પ્રતાપે જખ્મો પાકપર ચઢી તેમાં કોહવાટ નિપજતો અટકાવી શકાય; તો દર્દીઓની મોટી ઘાત અને તબીબોની વર્ષોની નિરાશાનો નકી અંત આવી જાય. અને એવા પદાર્થ તરીકે કારબૉલિક ઍસિડપર તેની પ્હેલી પસંદગી ઉતરી.

હવે લિસ્ટરની જાણમાં કેટલાક વખતથી આવ્યું હતું કે આયરલંડના કાર્લાઇલ શ્હેરની મ્યુનિસિપાલિટી ગટરોનાં પાણી શ્હેરની બહાર કાઢી વેરાન જમીનોમાં પચાવી ખેતી માટે વપરાસમાં લેતી હતી, પણ તેની ગંદકીને લીધે તેપર ઉગતાં ઘાસ અને વનસ્પતીમાં હમેશ બદબો રહેતી હતી; તેમજ તે જગ્યાપર ચરતાં ગાયઢોરોનાં શરીરમાં જીવડા પાકી આવવાનો રોગ જણાયલો હતો. એ સઘળાંના ઇલાજને માટે તેવું ગંદકીનું પાણી જમીનમાં દાખલ કરવા પ્હેલાં તેની સાથ ચોક્કસ પ્રમાણમાં કારબૉલિક ઍસિડ ભેળવામાં આવતાં તે સઘળી બદબો મટાડી શકાઇ હતી, એટલુંજ નહિ, પણ તે જગ્યાપર ચરતાં ગાયઢોર પણ શરીરમાં જીવડા પાકવાના દર્દથી નિરાળાં રહી શક્યાં હતાં. માટેજ લિસ્ટરે કારબૉલિક ઍસિડને પોતાની અજમાયશ માટે પ્હેલાં પસંદ કીધી.

હવે પોતાના શરૂઆતના અખ્તરાઓ માટે શરીરની જે ઇજાપર પ્રથમ અજમાયશ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, તે ભાગેલાં હાડકાં સાથ તેજ જગ્યાપર થયલા ચામડીના જખ્મથી પીડાતા દર્દીઓ હતા. તબીબી વિદ્યામાં તે વેળા એટલું તો ખુલ્લું સિદ્ધ થઇ ચુક્યું હતું, કે જો હાથ યા પગનું કોઇ પણ હાડકું ભાગે તોપણ તેપરની ચામડી સલામત રહેવા પામે (જેને simple fracture કહે છે), તો પૂરતી આસાયશથીજ દર્દી પોતાના વખતે સાજો થવા પામતો હતો, અને તે જગ્યાપર કોહવાટ લાગવાની કશી ધાસ્તી રહેતી નહોતી; પણ જો હાડકું ભાગવા સાથ ચામડીમાં પણ જખ્મ થતો જેથી અંદરના ભાગોમાં હાડકાં સાથ બહારની હવા સંબંધમાં આવવા પામતી (જેને compound fracture કહે છે), તો જખ્મ તુરત પાકપર ચઢી કોહવાટ યા સળો નક્કી ઉપજતો, અને દર્દીનો જાન બચાવવા ઇજા પામેલા હાથ યા પગ કાપી નાખવા સિવાય સલામતીનો બીજો કશો રસ્તો તબીબોને સૂઝતો નહોતો.

પણ લિસ્ટરે હવે પોતાની શોધની અજમાયશ માટે એવા જખ્મોની સારવારમાં કારબૉલિક ઍસિડનો બેધડક ઉપયોગ શરૂ કીધો. તેણે આ ઍસિડમાં બોળેલું લિંટ (ધાનું કપડું) જખ્મમાં છૂટથી દાખલ કરી ત્યાંજ તેને રહેવા દીધું. જખ્મની ઉપર પણ તેવુંજ કપડું મેલી બહારની હવાના આવજાવ સામે તદન અટકાવ મેલ્યો; પછી ઇજા પામેલા હાથ યા પગને સંભાળથી કામળીઓમાં બાંધી પૂરતી આસાયશ લેવા દીધી. એ સઘળી મહેનતનાં પરિણામમાં જણાયું કે જખ્મ બિલકુલ પાકપર ચઢવા પામ્યો નહિ, તેમજ તેમાં sepsis જેવું કશું નીપજ્યું નહિ; અને દેહના કશા બીગાડ વિના દર્દી પાછો તનદરૂસ્ત બની પોતાના હાથપગ અસલના જેવા અખંડ લઇને પોતાને ઘેર પાછો ફરવા પામ્યો. "કમ્પાઉંડ ફ્રેકચર"વાળા દર્દીઓપર તેની પ્હેલી અજમાયશોની આવી મહાભારત ફતેહ પછી શરીરના ભીત્તરની ઉંડાઇઓમાંથી નિકળતાં જબરાં ધુમડાંઓના ઇલાજ માટે પણ તેજ ઉપાય તેટલીજ ફતેહથી તેણે કામે લગાડ્યો, કે જેવા દર્દીઓની સારવારમાં પણ તે વેળા "સેપ્સિસ" નક્કી નીપજતો હતો, અને દર્દીના જીવની સલામતી માટે ભારે ચિંતા રાખવામાં આવતી. એ રીતે એક પછી એક સઘળા વહાડકાપના પ્રયોગોમાં લિસ્ટરના ઉપાયોની અચુક ફતેહ સિદ્ધ થતી ગઇ, અને આગળ જે વહાડકાપો પછી દર્દીના જીવની આશા મુકાતી હતી, ત્યાં હવે તદન સ્હેલાઇથી, ધાસ્તીભર્યાં કશાં પણ ચિન્હો વિના સઘળા જખ્મો રૂજાવાના, અને દર્દીઓ પાછા વ્હેલા તનદરૂસ્ત બનવાના સંખ્યાબંધ દાખલાઓ નોંધાતા ગયા.

એ પ્રમાણે લિસ્ટરની શોધનો મૂળ હેતુ જખ્મોમાં નિપજતા "સેપ્સિસ" એટલે કોહવાટ અટકાવવાનો હોવાથી, અને તે માટે કાર્બૉલિક ઍસિડ જેવા પદાર્થો ઉપયોગમાં આવતા હોવાથી, તે ધોરણપર રચાયલી વહાડકાપ વિદ્યા "એન્ટિસેપ્ટિક સર્જરી" (antiseptic surgery) ને નામે જાણીતી થઇ છે.

સુધારા, વધારા અને વધુ ફતેહ.

ગ્લાસ્ગોની હૉસ્પિટલમાં વહાડકાપ વિદ્યાના પ્રોફેસર તરીકે પોતાની કારકીર્દીમાં લિસ્ટરે ૧૮૬૩ ના સાલમાં "એન્ટિસેપટીક સર્જરી" નું જે શુભ મંડાણ કીધું, ત્યારથી તબીબી વિદ્યામાં એક નવોજ સને શરૂ થયલો ગણાય છે. અલબત્તાં ત્યારપછી નજદીક વિસ વર્ષની મુદત સુધી વહાડકાપ વિદ્યામાં તેના કાનુનો અમલમાં મેલવાની રૂઢીમાં વખતે વખત નવા નવા ફેરફારો, સુધારા અને વધારા થતાજ ગયા. કાર્બૉલિક ઍસિડ ઉપરાંત કોહવાટ અટકાવનારા અનેક બીજા પદાર્થો, ("ઍન્ટિસૅપ્ટિકસ") જેવા કે પર્કલોરાઇડ ઑવ મર્ક્યુરી, આયોડોફૉર્મ, બોરેસિક ઍસિડ, યુકેલિપટસ તેલ, અને તે વર્ગનાં બીજાં તેલોને અજમાયશ મળતી ગઇ, દરેકને તેની "ઍન્ટિસેપ્ટિક" ખુબી પ્રમાણે લાયક જગ્યા મળી, કોઇક ઘણા, કોઇક થોડા ઉપયોગમાં લેવાયા, અને કોઇક પડતા મેલાયા. પણ અસલ શોધનું જે મૂળ તાત્પર્ય-જખ્મની સ્વચ્છતા માટે લેવી જોઇતી સંભાળ-તે તો હમેશ સઘળા ફેરફારોના હેઠાણમાં સચવાતુંજ આવ્યું છે; કારણકે તેમાજ વહાડકાપ વિદ્યાના પ્રયોગોની તમામ ફતેહનો આધાર રહે છે.

ગ્લાસ્ગોમાં નવ વર્ષ રહ્યા બાદ લિસ્ટર બીજી વાર એડિનબરો આવ્યો, જ્યાંની "રૉયલ ઇનફર્મરી"માં તેના આગલા માનવંત ગુરૂ અને સસરા પ્રોફેસર સાઇમની જગ્યાપર સર્જરીના પ્રોફેસર દાખલ તેની નેમણુંક થઇ. બુર્જોગીને લીધે સાઇમે તે હોદ્દો છોડયો હતો. લિસ્ટર એડિનબરો આવ્યો તે વેળા સાઇમ હજી જીવતો હતો, પોતાના કાબેલ જમાઇની મહાભારત શોધ માટે તે ખચિત મગરૂર હતો, અને તેનાં ભારે મહત્ત્વ અને ભવિષ્યની સંપૂર્ણ ફતેહ માટે ખાતરીપૂર્વક હતો. આઠ વર્ષ પછી લિસ્ટર એડિનબરો છોડી લંડન આવ્યો, જ્યાંની કિંગ્સ કૉલેજ હૉસ્પિટલમાં તે સર્જરીનો પ્રોફેસર નેમાયો.

આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ જખ્મોમાં કોહવાટ ઉપજવાનું કારણ હવામાં સમાયલાં બારિક સુક્ષ્મિક જંતુઓનો જખ્મ સાથ સમાગમ થાય છે તે છે. કેટલીક હદ સુધી તે પુરવાર થઇ ચુકયું છે, પણ પાછલાં વર્ષોમાં તે બાબે થયલી વધુ શોધખોળથી સાબીત થયું છે કે, હવામાં રહેતાં સઘળાંજ જંતુઓ તેવાં હાનિકારક નથી, તેમજ જખ્મમાં થતો કોહવાટ બહારની હવામાંજ એકલો જન્મ પામતો નથી. હવામાંનાં જંતુઓ ઉપરાંત ખુદ શરીરની ચામડીપર સદા વળગેળાં જંતુઓ વધુ હાનિકારક જણાયાં છે, અને તેજ કારણસર વહાડકાપ શરૂ કર્યા આગમજ તેના સ્થાનપર દર્દીની શરીરની ચામડી અતિઘણી ચોકસાઇથી પહેલાં સ્વચ્છ કરવાની ખંત રાખવી પડે છે, એટલુંજ નહિ, પણ ખુદ સર્જ્યન અને તેના મદદનીશો તેમજ સઘળી હાજર રહેલી નર્સોએ પહેલાં પોતાના હાથ બ્રશથી, સાબુ અને પાણીથી અને છેલ્લે કોઇપણ "ઍન્ટિસૅપ્ટિક લોશન"થી ખુબ ચોળી ચોળીને ધોવા પડે છે; અને તેમાં કેટલોક વખત ખાસ ગુજારવાની ફરજ તેઓને માથે નાખેલી છે, તે બાબેના ચોક્કસ કાયદાઓ

ઘડાયા છે, જે બહુ સખ્તાઇથી અમલમાં મેલવામાં આવે છે. તેમજ વહાડકાપના કોઇપણ પ્રયોગની બહુ વખત આગમજથી સઘળાં હથ્યારો, ઓજારો, વરાળ યા ગરમ પાણીમાં મેલી રાખી તદન સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે છે, અને વહાડકાપ ચાલે ત્યાં સૂધી કોઇપણ "ઍન્ટિ-સૅપ્ટિક" દવામાં બોળી રાખવામાં આવે છે.

સંપૂર્ણ ફતેહ અને કીર્ત્તિની ટોચ.

"એન્ટિસૅપ્ટિક સર્જરી" ત્યારે આ વહી ગયલાં પચાસ વર્ષોમાં તબીબી વિદ્યાની મોટાંમાં મોટી શોધ થઇ છે. તેના પ્રતાપે વહાડકાપ વિદ્યાનો તે આગલો જાલેમ શત્રુ કોહવાટ નાશ પામ્યા છે; સેંકડો અને હજારો દર્દીઓ પોતાપર વહાડકાપના બિકટ પ્રયોગો ચલાવવા દઇ પાછા તનદરૂસ્ત બની પોતાના આયુષ્ય લંબાવવા પામ્યા છે; ભવિષ્યમાં બીજાં લાખો અને કરોડો તેજ પ્રમાણે લંબાવવાને શક્તિવાન થશે. લિસ્ટરની શોધ અગાઉની અને ત્યાર પછીની વહાડકાપ વિદ્યામાં આસ્માન જમીનનો તફાવત થઇ ગયો છે. શરીરના કોઇ પણ અવયવપર, ગમે એવાં ભિત્તરમાં કે ઊંડાણમાં, ઘણાંક બિકટ દર્દોના ઇલાજ માટે સર્જયનની છુરી હવે બેધડક અને બેફિકર દાખલ થઇ શકે છે; જેમ કરવાને આગલા જમાનામાં બાહોશમાં બાહોશ તબીબો બિલકુલ હારી ખાતા, બલકે તેવા પ્રયોગો બજાવવાની હામ બાંધવી તે માત્ર અજાણપણે ખૂન કરવાના આરોપમાં જવા સરખુંજ સમજતા હતા. લડાઇના મેદાનોમાં પણ એજ શોધના પ્રતાપે જખ્મી થતા હજારો સીપાહીઓ ઝટ તનદરૂસ્તી ભોગવવા પામે છે—બલકે તેજ લડાઇમાં થોડીક મુદત બાદ પાછો ભાગ લઇ શકે છે. અને છેલ્લે એજ શોધના પ્રતાપે જણનારી માતાઓમાં સુવાવડની ઝેરી તાવથી નિપજતાં મરણોનાં આગલાં ભયાનક પ્રમાણમાં અતિ હેરત કરનારો ઘટાડો થવા પામ્યો છે.

આ મહાન શોધક હજી ૮૦ વર્ષની બૂજોર્ગ વયે જીવે છે. તે સ્વદેશમાંજ નહિ પણ આખાં યુરોપ અને અમેરિકામાં અસંખ્ય માન પામ્યો છે. બ્રિટિશ સરકારે તેને પ્હેલાં બૅરોનેટનો ખેતાબ બખશી પાછળથી ઉમરાવપદનું અસાધારણ માન આપી આદમજાત માટેની તેની જિંદગીભરની સેવાઓની પિછાન કીધી છે.

એક વેળા લંડનમાં એક મોટી જ્યાફત વખતે ભાષણ કરતાં માજી અમેરિકન એલચી મી૦ બેયર્ડે લિસ્ટરની સ્તુતિના જે નીચલા યાદગાર અને અસરકારક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા, તે સાથ તમામ સુધરેલી દુનિયા આજે એકમત છે:

" My Lord ! It is not a profession, it is not a nation—it is Humanity itself, which with uncovered head salutes you ! "

" નામવર સાહેબ ! અત્રે ફકત એક ધંધાદારી મંડળજ નહિ, કે એક દેશની પ્રજાજ નહિ, પણ કુલ આદમજાત તમોને સર નમાવી સલામ કરે છે ! "

શ્યાવક્ષ કે. ન. કાબરાજી.

કરાંચી.

'સ્ત્રીબોધ'નો કનકોત્સવ.

સાહિત્ય સાગરના મથનમાંથી સ્ત્રીબોધે મેળવેલાં ચૌદ રત્નો.

(રચનાર–મી૦ ગો. ક. દેલવાડાકર.)

—— :o: ——

(**સવૈયા**–અથવા પીલુ લાવણીની ચાલ.)

અનુભવના યંત્ર પર ચડીને **સાહિત્ય–સાગર** જે ડોળ્યો,
વિવિધ રત્ન ને અખુટ ખજાનો '**સ્ત્રીબોધ**' નામે છે ખોળ્યો:
પચાસ વર્ષ પૂરાં કરી આજે અનુભવને કાંટે તોળ્યો,
'**ચૌદ–રત્ન**' મેળવતાં ખાધી સમુદ્રની બહુ બહુ છોળ્યો.
જેની જે મર્યાદા, જેવું પાત્ર, તેવું તેણે લીધું,
કોઇ દાનવે **વિષ**, અને દેવે **અમૃત** પીધું:
અમે અમારે '**કલ્પ–વૃક્ષ**' **સંતોષ–તરૂ** ફળ લઇ લીધું,
તેમાંથી હજી મન–વાન્છિત ફળ દઇશું સુખ–સાહિત્ય સીધું.
મથન કર્યું જેણે મૂળ તે તો ગયા ડુબી સાહિત્ય—જળમાં,
તોપણ તેનું વાવેલું તરૂ રહી ગયું ભૂમિ તળમાં;
તેને જળ સીંચી ફળ નિપજાવી ગ્રાહકને દઇ થળમાં,
અમે અધિક સંતોષ ગ્રહીશું શુભ કારજના પુન્ય–ફળમાં.
પચાસ વર્ષ સુધી સેવા કરી વૃદ્ધ પંખીડે તન–મનથી,
તે સેવા જો તમે સ્વિકારી તો સાર્થક થયું જગ–જનથી:
હજી કરીશું સારી સેવા શુભ–સાહિત્યે સુવચનથી,
'સ્ત્રીબોધ' તણી જશ–જ્યુબિલી જયવંતી થાજો જનથી !

ગો. ક. દેલવાડાકર.

મુંબઇ.

અર્થ:—અનુભવના વહાણ પર ચડતાં સાહિત્યરૂપી દરિયો ડોળ્યો, અને તેમાંથી 'સ્ત્રીબોધ' નામે એક ખજાનો હાથ કીધો; તેમાંથી ચૌદ રત્ન નિકળ્યાં—જોકે તે મેળવતાં દરિયાના ન્હાના મોટા ઉછાળા બહુ સેવવા પડયા. એ રત્નો 'સ્ત્રીબોધ' દ્વારા તેના વાંચકોને પ્હોંચી આપ્યાં. જેને જે લાયક હતું, જેને જે પસંદ હતું, તે સૌ સૌએ શોધી લીધું, અને અમને 'કલ્પ–વૃક્ષ' રૂપી સંતોષનું ઝાડ મળ્યું, કે જે ઝાડ અમોને સદાય ફળવંત થાય ! જોકે સાહિત્ય સાગરનું ભજન કરનારા, (મર્હુમ કાબરાજી) આ પચાસ વર્ષની જ્યુબિલી જોવા રહી શકયા નથી, તોપણ તેનાં વાવેલાં ઝાડનાં ફળ હજી ચાલુ ને ચાલુ મળતાં રહેશે, એવી કિર્તાર કને માગણી છે. આ 'સ્ત્રીબોધ' પચાસ વર્ષ સુધી સાહિત્ય અને તેના ગ્રાહકોની સારી સેવા કરી હોય, એમ ગ્રાહકો માને, તો તેણે ને તેના સંપાદક પોતાના કર્તવ્યનું સાર્થક કર્યું માની લીધું છે, એમ ગણાશે. હજી પણ 'સ્ત્રીબોધ' રૂપી 'વૃદ્ધ પંખીડું' આશા આપે છે, કે અગર જો વાચકો ચાહશે, તો તેને મનગમતાં સારાં સારાં ફળ તે આપવા સમર્થ થશે. **તથાસ્તુ !**

સ્ત્રીકેળવણી વિશે સંવાદ.

લેખક—**મી૦ વલ્લભદાસ પોપટભાઇ મહુવાકર.**

"સ્ત્રીબોધ" માસિક આજ પચાસ વર્ષથી સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ વધે, સદ્‌ગુણ વધે અને એકંદરે તેમની મગજશકિતનો વિકાસ થાય, એવા વિષયો ધ્યાનમાં રાખી ઉપદેશ કરતું આવ્યું છે. પચાસ વર્ષનું બહોળું વાંચન અનેક વિષયો, વાર્તાઓ, કવિતાઓ વગેરે પૂરૂં પાડે છે. "સ્ત્રીબોધ"નું અપૂર્વ ખેંચાણ મહુંમ મી૦ કાબરાજીની લખેલી કે અનુવાદ કરેલી નવલકથાઓ હતી.

"સ્ત્રીબોધ"માં આવતા સાહિત્ય લેખ તપાસ્તાં મનુષ્યોમાં વિચારોની ઉથલપાથલ શી રીતે થઇ છે તે સવાલ ઉપર આપણું લક્ષ જાય છે. આપણે એ બાબત ઉપર કૉનઝરવેટિવ, રૅડિકલ અને લિબરલ એવી ત્રિપુટીની વર્ગણી પાડી સંવાદ કરીશું તો જૂદી જૂદી પ્રજાએ જૂદા જૂદા કાળમાં જૂદા જૂદા રીવાજ અને વિચાર શા બાંધ્યા છે તે જણાશે. વિચારના ભેદ અને પેટા ભેદ અનેક હોઇ શકે. તે દૃષ્ટિએ ચર્ચા બહુ ઝીણી અને વિસ્તારવાળી થાય. તેવા વિશેષ વિસ્તાર માટે પંડિતોને સોંપી દઇ સામાન્ય અવલોકન કરીશું તો ચાલશે. જે રૂઢી કે રીવાજ ચાલતા હોય તેમાં લાભ જોવો અને તે ચાલુ રાખવા આગ્રહ કરવો તેવા વિચાર રક્ષકવાદના એટલે કૉનઝરવેટિવ ગણાય છે. પણ ચાલુ રીવાજોમાં ખોટું જોઇ માની લઇ તેનું ખંડન કરવું તે ઉચ્છેદકવાદ કે રૅડિકલ વિચાર કહેવાય છે. ત્યારે મોટું મન રાખી નવા જુનાનો મોહ છોડી દઇ યથાર્થ રાખવું કાઢવું તેને રક્ષકછેદકવાદ અથવા લિબરલ વિચાર કહે છે. જગતમાં પ્રાણીમાત્રમાં મનુષ્ય જાતિ ઉત્તમ છે. તેને હૃદય તથા બુદ્ધિ હોવાથી તેના વિકાસ તથા સંકોચને લઇને અવારનવાર વિચારમાં તથા આચારમાં ફેરફાર થયા કરે છે.

રૅડિકલ—પશ્ચિમની સુધરેલી પ્રજાએ સ્ત્રીઓની પદ્વી કેટલી વધારી છે અને તેને લઇને તેની કેટલી ચઢતી થઇ છે! આ દેશના સુધારક મહાત્માઓએ એ જોઇ લઇને આ દેશની આર્ય અનાર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમને પગલે ચાલવા અનેક પ્રયત્નો કર્યાં છે, તેમ છતાં આ દેશનો જનસમાજ જાગૃત થતો નથી, અને તેમના કેટલાક ભણેલાઓ ઉલટા સામા થાય છે. જગતની બે અબજથી વધારે વસ્તીમાં સ્ત્રી અર્ધોઅર્ધ મનુષ્ય છે. તે અર્ધી સંખ્યા પુરૂષો જેટલી શકિત, બળ, સદ્‌ગુણ ધરાવતી નથી તે વિદ્યાની ખામી છે. અર્ધી સંખ્યામાં ઘણી સંખ્યા અભણ રહી પશુતુલ્ય જીવન ગુજારે છે. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ નથી એટલે દરજ્જે મનુષ્યની ઉન્નતિ ખામીવાળીજ રહેવાની, માટે પ્રથમ તો જેમ બને તેમ કેળવણીજ ફેલાવવી જોઇયે.

કૉનઝરવેટિવ—ભાઇ, પશ્ચિમની પ્રજાઓ ઘરસંસારમાં સુખી છે એમ કોણે ખાત્રી કરી છે? જુની પ્રજાઓના રીવાજો બદલવાથી ઘણી હાનિ થઇ છે. કેળવણી આપવી તે ઠીક, પણ તેનો પરિણામ શો આવે છે તે ઉપરથી કેળવણી કેવી આપવી તે હવે વિચારણીય થઇ પડયું છે. મી૦ ગ્લૅડસ્ટન જેવા મહાત્મા પણ સ્ત્રીઓને સ્ત્રીજ

રાખવા ફરમાવી ગયા છે. સ્ત્રીત્વ અને પુરૂષત્વ ભિન્ન છે. બંનેની શોભા જૂદી જૂદી કેળવણીથી છે. "મા બા ભુ પા" ભણવું, કિંવા ખગોળ, ભૂગોળ કે વ્યાકરણ ગણીતનું ભણતર ઘરકામમાં સ્ત્રીઓને શા કામનું છે ? ઘર સાચવવું, બાલકો મોટાં કરવાં, પતિને રાજી રાખવો વિગેરે સ્ત્રીઉપયોગી કામો સારાં થાય એવી કેળવણીની જરૂર છે. સ્ત્રીઓને રાજદ્વારી હકો માગવા કે વેપાર નોકરી કરવા જવાનું પાલવે તેમ નથી. જુના જમાનામાં આવી ભૂગોળ ખગોળની કેળવણી હતી નહિ, તોય ઘણી આર્ય સ્ત્રીઓ વખણાઇ ગઇ છે. રજપુતાણીઓ પતિવ્રત્ત ધર્મ માટે અને આત્મભોગ આપી બળી મરવા માટે કેટલી બધી વખણાઇ ગઇ છે ! તે જમાનામાં આ પ્રકારની કેળવણીજ કયાં હતી ? તેમ છતાં દ્રૌપદી, સીતા, કૌશલ્યા વિગેરે રાણીઓ અને મેવાડવાળી મીરાંબાઇ વિગેરે ભકત સ્ત્રીઓ બુદ્ધિ કે સદ્‌ગુણ વિકાસમાં કેટલી બધી આગળ વધી હતી ! તે જમાનામાં આટલી બધી છૂટ કયાં હતી ? પતિવ્રત્તને માન કયાં હતાં ?

લિબરલ–તે બધું ખરૂં. જૂદી જૂદી પ્રજાનો પાંચ હજાર વર્ષ સૂધીનો ઇતિહાસ જોઇયે તો આજના પશ્ચિમના વિચારો જેવી સ્ત્રીઓને છૂટ, માન, હક, કેળવણી નજરે પડતાં નથી. હિંદુ સાહિત્યમાં મધ્ય કાળમાં મનુ પંકાઇ ગયલો છે. મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર કરવો, તેમને દુ:ખ દેવાં નહિ, સ્ત્રી એ ગૃહલક્ષ્મી છે વિગેરે લખવા છતાં સાફ ફરમાવ્યું છે કે સ્ત્રીઓને કદી સ્વતંત્રતા હોય નહિ. બાળપણમાં પિતાને તાબે રહે, જુવાનીમાં ધણીને તાબે રહે, વૈધવ્યમાં દીકરો હોય તો તેના કબજામાં રહે, પણ સ્ત્રીને કદી સ્વાધીનતા આપવાની નથી. મનુનો સ્ત્રીસન્માનનો આવો વિષય છે. સાવિત્રી વિગેરે સ્ત્રીઓને કેવળ પતિપરાયણ ચિત્રી છે. પતિને પરમેશ્વર માનવો, પતિના પગ ધોઇ પીવા વિગેરે કેવળ દાસીરૂપ આપવામાં આવ્યું છે; અને એકને સેવક, એકને સેવ્ય ઠરાવેલ છે. દંપતિ કે જોડાંમાં બંને મિત્રો છે કે બંને સરખાં છે એવો વિચાર કોઇ પણ દેશના કોઇ પણ સાહિત્યમાં નથી.

રૅડિકલ–એટલુંજ નહિ પણ "બળિયાના બે ભાગ"નો જમાનો જગતમાં ચાલતો હતો ત્યારથી ઘણીખરી પ્રજામાં સ્ત્રીનો દરજ્જો ગુલામના જેવો હલકો ગણવામાં આવતો હતો. ઇસ્લામી ઇતિહાસમાં એક મુસલમીન ગૃહસ્થ ઘણી સ્ત્રીઓ કરી શકતો. પાદશાહો તો જનાનખાનામાં પુશકળ બીબીઓ રાખતા હતા. કેટલાક જુના જમાનામાં જેમ ગાય કે ઘોડાને વેચે કે બક્ષેશ આપે એમ સ્ત્રીઓને બક્ષેશ આપી દેતા હતા. તે એક પુરૂષના સુખનું સાધન ગણવામાં આવતું. જગત માત્રમાં મનુષ્યજાતિમાં પુરૂષ ઘરનો રાજા ગણાતો. બીજી બધી પેદાયશ તેના સુખ માટે સરજાયલી મનાતી હતી, તેથી પુરૂષો ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણે, તલાક આપે, છેડો ફાડી આપે તેની છૂટ હતી. તેને બદલે સ્ત્રી ઘણા પુરૂષો કરી શકે નહિ, ધણીને તલાક આપી શકે નહિ, તેમ ધણી દુ:ખ દેતો હોય તોય છૂટી શકે નહિ આવી ગણત્રી હતી. હિંદુ પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાજા અનેક સ્ત્રીઓ પરણતો હતો. સ્ત્રી પતિવ્રત્ત પાળે નહિ તો તેને દેહાંત દંડ મળે, પરંતુ પુરૂષને પત્નિવ્રત્તની જરૂર નહિ. રામ, નળ જેવા કોઇક રાજાઓ પત્નિવ્રત્ત માટે વખણાઇ ગયા છે. છતાં સ્ત્રી જેમ બીજો પુરૂષ ન કરી શકે તેવું પુરૂષોને બંધન હતું નહિ.

કૉનઝરવેટિવ—તમે બંને ઇતિહાસોથી હિંદુ અને મુસલમાન જેવી મોટી કોમ માટે કહો છો તે ખરૂંજ છે, પરંતુ તે ખોટું હતું તેવું શાથી સિદ્ધ કરો છો ? હાલનો હિંદુ સંસાર પણ

પતિવ્રત્ત માટે તેવોજ છે. હલકી જાતિઓ રાંડ્યાથી સ્ત્રીઓને ફરી વરાવે છે, અથવા છેડો છટકો કરાવી બીજે વરાવે છે તેને નાતરાં કે ઘરઘરણાં કહે છે. પણ બ્રાહ્મણ વાણીઆની ઊંચી આય જાતિઓ પવિત્રતાનું અભિમાન ધરી રહી છે. તેમાં છતે ધણીએ કદી પણ તલાક કે છૂટા છેડા થતા નથી. ગમે તેવો ભલો ભુંડો ધણી જો લગ્નથી મળ્યો તો જીવતાં સુધી વેઠવોજ પડે છે. રાંડ્યા પછી પણ પુનર્લગ્ન થઇ શકતાં નથી. ક્વચિત્ પુનર્લગ્ન કરે છે તો નાતબહાર થાય છે. હિંદુ સુધારાવાળા પણ લગ્નની ગાંઠ તોડવાની તરફદારી કરતા નથી અને બંને જીવે છે ત્યાં સુધી તો સંસારની ઝુંસરી એકત્ર વહન કરવીજ પડે છે. રૂપના, ઉંમરના કે ગુણનાં ગમે તેવાં કજોડાં થાય છે તોએ તે જોડાં તોડી શકાતાં નથી. તેવો રીવાજ નથી અને અંગ્રેજી રાજ્ય છતાં તેવો કાયદો પણ થઇ શક્યો નથી.

રૅડિકલ—એ તમારો કેટલો અન્યાય છે! સ્ત્રીથી જો બીજો પતિ ન થાય તો પુરૂષથી બીજી સ્ત્રી થાયજ કેમ? લગ્નની ગાંઠને પવિત્ર કહેવી અને તેનું બંધન પુરૂષને નહિ ને સ્ત્રીને ખરૂં એ ક્યાંની નીતિ? લગ્નગ્રંથી પવિત્ર અભંગ હોય તો બંનેએ પત્નીવ્રત્ત પતિવ્રત્ત પાળવાં જોઇયે. ન્હાની બાળા વિધવા થાય તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને ઘરડો ડોસો રાંડે તોએ બીજી પરણે, તેને તો બ્રહ્મચર્યજ નહિ, એ હડહડતો પક્ષપાત નહિ તો બીજું શું? યુરોપીઅન લોકો, નાગરો અને પારસીઓ એક સ્ત્રી છતાં બીજી પરણી શકતા નથી એ કેટલું ઉત્તમ છે! તેનાથી તમારી લગ્નગ્રંથી વધારે પવિત્ર શી રીતે? જે મન મારવું તમો પુરૂષોને કઠીણ લાગે છે તે બાપડી રાંડીરાંડ બાળાઓ પાસે બલાત્કારે પળાવવા માગો છો તેનું ફળ સારૂ ક્યાંથી થાય? પુરૂષને જીવ છે, ને શું સ્ત્રીને નથી? બંનેને આત્મા છે. બંને આત્માઓ પાપ પુણ્યના જવાબદાર છે. સ્ત્રીઓને સુખ અને મોક્ષ શું જોઇતાં નથી? પુરૂષો માટેજ બધી પેદાયશ સરજાઇ છે એ ફીલસૂફી શી રીતે સિદ્ધ થશે? પ્રજાઓ છે તે રાજા માટે સરજાઇ છે એ શું પસંદ કરશો?

કૉનઝરવેટિવ—હિંદુ ઇસ્લામના હજારો વર્ષના ઇતિહાસમાં તેમજ બીજી જુની પ્રજાઓમાં જે કદી નહોતું તેવું તમે નવું કરવા માગો છો. પણ જુના કાળમાં સ્ત્રીઓ સદ્ગુણમાં તથા શૌર્યમાં વગર કેળવણીએ કેટલી ચઢીયાતી થઇ હતી! એવી અત્યારે આટલી કેળવણી છતાં કેમ નિપજતી નથી? હજારો પતિપરાયણ સતીઓ પુરૂષો મરતાંજ ભેળી બળી મરતી હતી. એવું સાહસ, એવા સદ્ગુણ, એવું શૌર્ય કઇ કેળવણીથી આવતું હતું? એવો ગુણ, વિકાસ કે એવી હિંમત કે દૃઢતા આજની સ્ત્રીઓમાં કેમ નથી? આ દેશમાં પરાણે સ્ત્રીઓને પુરૂષોનાં કામ સોંપ્યાં છે તે સારાં થતાં નથી. હજી વકીલ, વૈદ કે અધિકાર ઉપર સ્ત્રીઓ જવલેજ નેમાય છે. યુરોપ અમેરિકામાં એવા દાખલા વધ્યા છે. પણ અત્રે તો મેહેતીજીઓ થાય છે તે એ વેઠ માત્ર કરે છે. છોકરાં હોય છે, પ્રસૂતી વિગેરે પ્રસંગો આવે છે તેમાં તેવાં કામ મુદ્દલ દીપતાં નથી. રસોઇ વિગેરે ગૃહ વ્યવસ્થા થઇ શકતી નથી. આ દેશમાં લાખો કન્યાશાળા સ્થપાઇ છે, તેમાં પરણતાં સુધી છોકરીઓ ભાષાની પ્રાથમિક કેળવણી માત્ર લે છે. પરણીને સાસરે જાય છે કે અભ્યાસ પડી ભાગે છે. સાસરામાં સાસરીઆં વહુ પાસે ઘરનાં કામકાજ કરાવે છે તેમાં લેખન, વાંચન કે અભ્યાસ ચાલુ રહેતો નથી. આવી વહુઓ અનભ્યાસથી બધું ભૂલી જાય છે, ને માતા થવા પામે છે. તેને દીકરીઓ થાય તે લગ્ન સુધી પાછી "મા બા ભૂ પા" ભણે છે ને પરણીને ભૂલી

જાય છે. તમારી બળાત્કારની કેળવણીના આવા ઢંગધડા છે! તે હિંદુ સંસારમાં તદ્દન નકામા જાય છે.

લિબરલ—એક મનુષ્ય બીજા માટે આપઘાત કરે તેમાં સાહસ, શૌર્ય કે દૃઢતા ખરી, પણ સદ્‌ગુણ શા આધારે કહેશો? પૂર્વકાળમાં સ્ત્રીનું તુચ્છ જીવન પુરૂષાધીન હતું તેથી પુરૂષો તેવા આપઘાતને વખાણતા હતા, પરંતુ તેમાં એ જોરજુલમ વધ્યો તે સરકારે બંધ કરેલ છે; એટલે આ જમાનામાં સતી થવાના દાખલા વધવાનો સંભવ નથી, અને એ વાતને કોઇ ઉત્તેજન આપે તેમ નથી. ઘણા કાળથી આ દેશની સ્ત્રીઓને ઘરકામનીજ ટેવ પડી ગઇ છે. રીત રીવાજ તેવાજ સ્થપાઇ ગયા છે. તેથી પુરૂષો જેવાં કામ તત્કાળમાં સ્ત્રીઓ દીપાવી શકે તેમ નથી. યુરોપ, અમેરિકા, આસ્ટ્રેલીઆ ને આફ્રિકામાં જે પશ્ચિમની નવી પ્રજા વસે છે તેઓ તો સ્ત્રીઓને ઘણી છૂટ આપે છે. તે સમુહમાં વિદ્યા અને સદ્‌ગુણના નમુનારૂપ સ્ત્રીઓ નિકળી આવે છે—નથી નિકળતી તેમ નથી. તે લોકો લગ્નની ગાંઠને પવિત્ર માને છે, પરંતુ અણબનાવ રહે તો તોડી શકે છે અને દરેક બીજાં પરણીને ફરે છે, તેવો રીવાજ આ દેશની શિષ્ટ જાતિઓ સ્વીકારે તેમ નથી. હિંદુઓ સુધર્યા છે પણ સ્ત્રીઓને અતિ છૂટ આપે તેમ નથી. મુસલમાનો તો હજી પડદાની રસમ તદ્દન છોડતા નથી. બંગાલા, પંજાબ તથા ઉત્તર તરફ હજી પણ ઓઝલની ડોળીઓ છે. ત્યાંની ભણેલી સ્ત્રીઓ ખુલ્લે મોંએ ફરતી નથી. એ બંને મોટી પુરાણી કોમના આગેવાનો કે સુધારકો બધા જુના ચાલો કાઢી શકયા નથી. પારસીઓ યુરોપની નકલ શીખ્યા છે. એ વાંદર નકલ કહેવાતી હોય તોય યાહોમ કરીને ઝુકાવ્યે જાય છે. પારસી, પારસણો જુદ્દદીનમાં પરણે છે. તેઓ લગ્ન ગાંઠ તોડી શકે છે, પુનર્લગ્ન કરે છે, અને અંગ્રેજી કેળવણી પુરૂષો પ્રમાણે લઇ ગ્રેજ્યુએટ બને છે. કેટલાક હિંદુ લેખકો પારસીઓની આ સંસાર સ્થિતિ ઘણી કંગાળ કહે છે. તેમાં વરવિક્રય તોબા પોકરાવે છે. પારસી સંસાર સુધારો પશ્ચિમને પગલે આગળ વધે છે, પણ તેમાં ભારે જોખમદારીઓ ઉમેરાતી જાય છે એમ ઘણા હિંદુ લેખકો કહે છે.

રૅડિકલ—તમારા તેવા ભાઇબંધ હિંદુ લેખકો તો બસ એમજ કહે છે કે સ્ત્રીઓને તેવી કેળવણી, માન, છુટ કે હક નહિ જોઇયે, પોતાના વડીલો તથા બાળકો પ્રત્યેની ફર્જો બજાવે અને ઘરકામ સારી રીતે બજાવી ધણીને આનંદમાં, શાંતિમાં, નિવૃત્તિમાં રાખે તેવીજ કેળવણી સ્ત્રીઓને દેવી. સિવાય સાયન્સ વિગેરે શીખવવાથી ને મગજમાં ભરવાથી સ્ત્રીઓ તેવી બુદ્ધિનો બોજો ઉપાડી શકે તેમ નથી. મગજથી નબળી પડી સંતાન પણ સારાં નહિ પેદા કરી શકે એવો ભય બતાવે છે. તેઓ કહે છે, ભાષા ને પરભાષાની ઉંચી કેળવણી સ્ત્રીઓને શા કામની છે? ઘર સુધરે, બચ્ચાં સુધરે, વડીલોને ઠીક લાગે, એવા સદ્‌ગુણો દીકરીઓમાં ખીલે એ પ્રકારની તાલીમ દેવી જોઇયે.

• કૉનઝરવેટિવ—અલબતાં તેમનું કહેવું ઘણું મજેનું છે. સ્ત્રીઓનું મગજ નબળું છે. તેમની બુદ્ધિશકિત ઘણી અલ્પ છે. તેમનું હૃદય ભોળું છે. એ બધાનો વિચાર કરીને કેળવણીનો બોજો મૂકવો જોઇયે. કુદરતે જે ભાર ઉપાડવા તેમને સરજ્યાં છે તેને બરના ગુણો ખીલવવાનીજ કેળવણી જોઇયે. તેથી પ્રાથમિક કે ઉંચી કેળવણીનાં પુસ્તકો બદલી નાખવાં જોઇયે, અને પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર તથા સતીત્વ પ્રકાશી નિકળે તેવાં સાહિત્યો શીખવવાં જોઇયે. પુરૂષોના ગુણો ખીલવવાથી સ્ત્રીત્વ ગુણો ઘટતા જશે, અને

શાંતિ નિવૃત્તિ આનંદ માટે પુરૂષોને સ્ત્રીઓના જેવા ગુણો મનરંજન અર્થે જોઇયે છે તેવા ગુણો ઘટતા જશે, તેનો વિકાસ થશે નહિ. એ આ જગતને ખાડામાં, અંધારા ગારમાં નાખવા જેવું થશે.

રૅડિકલ—ભલા કૅાનઝરવેટિવ ભાઇ, તમે હાલના પશ્ચિમનાં વૃત્તાંતો વાંચો છો તો ખરા અને ખોટે રસ્તે કેમ દોરવાઇ ગયા છો ? પશ્ચિમમાં કેળવણી સો બસો વર્ષથી પેઠી છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ ઘણા કાળથી માન, હક ને છૂટ ભોગવે છે. તેમ છતાં દયાની બ્હેનો (નર્સ) વિગેરે ઘણી સ્ત્રીઓ કોમળતાની ઉજવળ લાગણીઓ બતાવે છે. લડાઇના મેદાનમાં હજારો ઘાયલ થયલાની સુશ્રુષા તેવી સ્ત્રીઓ કરે છે. અનેક સ્ત્રીઓ સભાઓ ભરે છે, જગતમાંથી સ્ત્રીઓની ગુલામગીરી ઘટાડવા સતત પ્રયત્ન કરે છે, તેમનાં હૃદયના ગુણો વિકાસ કઇ રીતે નથી પામ્યા ? આ દેશની સ્ત્રીઓના મુકાબલામાં તેઓ ઉદારતા, દયા, ભક્તિ વિગેરે કર્ત્તવ્યો ઊંચાં નથી બજાવતી એવું કયારે સાબેત થયું ? તેઓ ઉપરાંત મિસિસ બ્રેડલો જેવી રાજનીતિજ્ઞ પુશકળ સ્ત્રીઓ ત્યાં થાય છે. બુદ્ધિનો, ગુણનો, શરીરનો વિકાસ રોકી રાખવાની રીતનો બચાવ થઇ શકેજ નહિ. અમુકજ ફર્જ સ્ત્રીની છે ને અમુકજ ગુણોની ખીલવણી કરવી એવો નિયમ થઇ શકજ નહિ. સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેએ બને તેટલી પૂરતી છૂટથી બધી કેળવણી લેવી જોઇયે, અને કેળવણીમાં લાભજ છે એમ માનવું જોઇયે.

લિબરલ—તમારો બેની તકરાર કાઢી નાખવા જેવી નથી. જુનું તે સોનું એવું માનનારા દરેક દેશમાં ઘણા મનુષ્યો છે. તેમજ નવાનો મોહ કોને નથી લાગતો ? મડમોને જોઇને પારસણોને કે હિંદવાણીને તેવો ઠાઠમાઠ કયાં નથી ગમતો ? હાલતો પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ—યુરોપિયનો, હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, જાપાનીઓ—એવા સંમિલનમાં આવી ગઇ છે, કે એકમેકના આચાર વિચાર વેહેવાર પરસ્પર અસર કરવા લાગ્યા છે. યુરોપના ઇચ્છાવર-નાં લગ્નો આ દેશને આકર્ષણ કરે છે. પારસીઓ મોટા થઇ સ્વયંવર લગ્નની રૂઢી પકડવા ગયા છે, તો દીકરીઓ મોટી મોટી થઇ ગયા છતાં ઉઠાવ બંધ પડી ગયો છે. છોકરાઓ રીતની ભીખ માગવા લાગ્યા છે, એવી સ્ત્રીઓનાં લફરાંને માન હક ને છૂટ દેવામાં વધારે ખર્ચ કરવો પડે એમ કરી કુમારા રહેવા લાગ્યા છે. સ્ત્રી કે પુરૂષો ઉંમર લાયક થયા છતાં કુવારાં રહ્યા કરે તે હિંદુઓને ભારે વસમું લાગે છે. ડોસો કુંવારો મરે પણ ડોસી કુમારી રહે નહિ એવો આગ્રહ હિંદુ પ્રજાને છે. લૂલી, આંધળી, પાંગળી, ગાંડી, તોતડી, બોબડી પણ હિંદુ કન્યા કુમારી રહેતી નથી, તેનો એ ઉઠાવ થઇ જાય છે. હિંદુ માબાપોને દીકરીનો પત્થરો નડતો નથી. હવે બાળપણના વાગ્દાનથી આ પરિણામ છે. વાગ્દાનમાં સ્વયંવર કે ઇચ્છાવર લગ્નનો હેતુ નથી. માબાપો સગાઇ કરે છે. તેને બદલે ઇચ્છાવરના લગ્નોની હીમાયત થાય છે ખરી, પણ યુરોપી અને પારસી કન્યાઓ કુમારી મરે છે તે દાખલા જોઇ કેટલાક હિંદુઓ ડરે છે. કઇ રૂઢી સાચી છે અને ગૃહણ કરવી જોઇયે, તથા સ્ત્રીઓને કેવા પ્રકારની બનાવવા કેવી તાલીમ આપવી જોઇયે એ બધા મતભેદોમાં કારણો અને અવકાશ છે.

રૅડિકલ—પણ જમાનો એવો ઉદ્યોગ કે પ્રવૃત્તિનો વર્તે છે કે એવું ડહાપણ હવે કામ લાગે તેમ નથી. વિધવા, સધવા કે કુમારીકા કોઇ પણ સ્ત્રીએ આ જમાનામાં ભણવું તો જોઇશેજ. લેખન વાંચન જેટલુંજ નહિ પણ ભાષા પરભાષામાં બને તેટલું ભણવું જોઇશેજ.

ગમે તેટલો અટકાવ કરો કે ફીલસૂફી વાપરો તોય તે પ્રવાહ, તે રસ્તો હવે અટકાવાનો નથી. બધી સ્ત્રીઓ બધું ભણે એ સામાન્ય કાયદો છે, પછી જેનાથી જેટલું ઓછું બને એટલું ઓછું ભણે એ સગવડનો કાયદો છે. દેશમાં બધાં સ્ત્રી પુરૂષો, બધાં મનુષ્યો સોએ સો ટકા ભણેલાં કેળવાયલાં હોવાંજ જોઇયે એવો જમાનો આવ્યો છે. તે સિવાય દેશોન્નતિ થાયજ નહિ. સાસુ સસરો, પતિ બચ્ચાં અને ઘર સૂધીનીજ એકદેશી દૃષ્ટિએ ભણવાનું નથી. મહાન ઉદાર વિશાળ દૃષ્ટિએ વિદ્યા હુન્નર, કળા, સદ્ગુણાદિની તાલીમ લેવામાંજ જીવન વ્યતીત કરવાનું છે. કુમારિકા માબાપનેજ જાણે, પરણેલી સાસરૂંજ જાણે અને રાંડેલી વિધવા દેવદર્શનજ કરે એવા દિવસો ગયા. એ દિવસો હવે નથી. કુમારિકા માબાપ ઉપરાંત જગતને, દેશને ઓળખે, પરણેલી પતિસેવા ઉપરાંત સ્વદેશ સેવામાં પતિને પ્રેરે, વિધવા ધર્મ પાળવા ઉપરાંત દેશીઓને ન્હાના પ્રકારે કામ લાગે એવી કેળવણી ચહાવાની છે. સ્ત્રીના વિકાસને રોકી રાખવો એ ભયંકર છે. ભરત ચિત્ર, ગાયન સંગીત, વૈદુ, ઘરગોઠવણી, બીજા વેહેવારૂ હુન્નરો વિગેરે અનેક વિદ્યાકળા સ્ત્રીઓને પણ શીખવાનાં છે. બીજાં મનુષ્યોને કેમ સુખ થાય? દેશની ઉન્નતિ કેઇ રીતે થાય? હવેનાં બાળકો અનુપમ કઇ રીતે નીવડે? ઉદ્યોગ ધંધા કેમ વધે? દ્રવ્ય કેમ વધે? વિગેરે અનેક અનેક ચિન્તાઓ દેશોદય ઇચ્છનારા મહાન પંડિતોને હાલ વધી પડી છે. તેમાં સ્ત્રીઓ ખરેખરો ભાગ લઇ શકે તેવી કેળવણી જોઇયે. પક્ષાપક્ષી કે નાત જાતની રૂઢીઓના બચાવો કંઇ કામના નથી. હિંદુ, ઇસ્લામ કે પારસી અથવા પશ્ચિમ કે પૂર્વના લોકોના ભેદો છતાં હિંદી અબળાઓ એકત્ર થવી જોઇયે.

લિબરલ—વિચારો ઘણા ઉત્તમ આપ્યા છે, દેશ કાળને શું ગમે છે તે બરાબર બતાવ્યું છે. પરંતુ એટલા બધા દેશ, એટલી બધી કોમ, એટલી બધી જૂદી જૂદી રૂઢીઓ છે કે એ બધાંની એક વાકયતા કરવી ઘણું દુષ્કર કામ છે. પરસ્પર માન આપ્યા સિવાય અને ધીમે ધીમે ક્રમે ક્રમે રસ્તો કર્યા સિવાય એ મુસાફરી સરલ નથી.

"સ્ત્રીબોધ" સ્ત્રીઓનાં મગજ ખેડવામાં એ મુસાફરીમાં આ બધું લક્ષમાં રાખી કામ લેવાથી ઘણી ફત્તેહ મેળવશે એવી આશા રાખવા સાથે હવે આ સંવાદ બંધ કરીશું. આ દેશમાં આવા સંવાદ વિદ્વજ્જનોમાં હંમેશા થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ એવા સંવાદો થયાજ કરવાના. તેમને ઉપયોગી થવાની આ નોંધ જાળવી રાખીશું.

વલ્લભદાસ પોપટભાઇ શેઠ.

મહુવા.

દેશી નારીઓ માટે પરોપકારનાં કાર્યો.

લેખક—મિસ આલીબાઇ મોદી.

આ વિષયમાં દેશી નારીઓ એ શબ્દો કોણને માટે વાપરવામાં આવ્યા છે એનો નિર્ણય કરી આગળ વધવું ઠીક પડશે. આપણો હિન્દ દેશ એક પ્રજાનો નહિ, પણ પચરંગી પ્રજાઓથી બનેલો અને વસેલો છે એ સર્વને માલમ છે. મધ્ય એશિયામાંથી આપણા સર્વનાં વડવાઓ હજારો વર્ષ ઉપર છૂટા પડ્યા પછી આ હિન્દ દેશ તરફ પ્હેલાં પગલાં આપણા હિન્દુ ભાઇઓનાં આવ્યાં. તેમની પૂઠે આજે લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષ થયાં આપણા પારસી ભાઇઓ પણ પોતાનાં પ્યારાં વતનનું રાજપાટ ખોઇ એડાથી હિંદુસ્થાનમાં આવી વસ્યા ત્યારના હિન્દનેજ પોતાનો દેશ કહેવામાં મગરૂરી માને છે. વળી મુસલમાન ભાઇઓએ પણ હિન્દનેજ પોતાનું વતન બનાવ્યું છે. તેમની પછી પોર્ટુગીઝ, વલંદા, ઇંગ્રેજ, યાહુદી વિગેરે કોમોએ પણ હિંદુસ્થાનને પોતાનો દેશ બનાવ્યો છે. છતાં એ પાછલી પ્રજાઓ એવી ઢબે વસે છે કે આ દેશની નારીઓમાં એમને વ્યવહારૂ રીતે ગણતાં આંચકો ખાવો પડે છે, અને તેટલા માટે આ વિષયમાં તો હિન્દુ, પારસી અને મુસલમાન કોમનીજ નારીઓને દેશી નારીઓમાં ગણીશું.

અડધા સૈકાની વાત ઉપર આ નારીઓની હાલત કેવી હતી તે સર્વને માલમ છે. જ્યારે ખુદ હિન્દ દેશનીજ હાલત સેંકડો વર્ષોની માંહોમાંહેની લડાઇ અને અસ્થિર રાજ્ય અમલને લીધે ખેદ ઉપજાવે એવી હતી, ત્યારે તેમાં વસતા લોકો આબાદીભરેલા અને કેળવાયલા હોય એમ ભાગ્યેજ હોઇ શકે. વિશેષ કરીને એજ કારણોને લીધે આપણી સ્ત્રીજાતની હાલત ઘણીજ કંગાળ હતી; પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી એ સર્વ મુસીબતો વહી જઇને બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆત થઇ, ત્યારથી દેશની હાલતની સાથે કેળવણીના પ્રતાપથી આપણી સ્ત્રીઓની હાલત પણ ઊંચી પંકિતએ ચઢવા પામી છે.

અને હવે તેઓ પોતાની ફર્જો બજાવવાને કેટલેક દરજજે લાયક બની છે, ત્યારે તેમની મુખ્ય ફર્જોમાંની સર્વથી મોટી અને અગત્યની ફર્જ જે પરોપકારનાં કાર્યો કરવાની છે તે વિશે થોડુંક બોલીશું. પ્હેલાં તો પરોપકાર એટલે શું ? સર્વનું ભલું ઇચ્છવું અને ભલું કરવું તેને પરોપકાર કહે છે. ન્યાત જાતનો ફરક ન રાખતાં મનુષ્ય માત્રનું દુઃખ નિવારણ કરવું, અને તંગી અને દુઃખમાં ડુબેલાંઓની તરફ ખરાં દિલની લાગણીથી ખેંચાઇને તેમને તન, મન અને ધનથી મદદ કરવી તે ખરો પરોપકાર કહેવાય. પણ મ્હારી હિન્દી બ્હેનીઓનું નામ સખાવતને માટે એટલું મશહુર છે, અને પરોપકાર એ તેઓને જિંદગીનું એટલું તો સાધારણ કામ છે કે એની ખુબી વિશે વધુ બોલવાની કશી જરૂર નથી.

પરોપકાર મુખ્યત્વે કરીને બે રીતે થઇ શકે છે: પૈસાથી, અને જાતિ મહેનતની. પણ જો બન્ને, એટલે પૈસો અને જાતિ મહેનતનો ઉપયોગ ભેગો થાય તો ઉત્કૃષ્ટ ફળ આવે. પૈસાની સખાવત તો જેને પરમેશ્વરે ધનવાન બનાવ્યાં હોય તેઓ કરી શકે, પણ જાતિ મહેનતની સખાવતમાં તો તે કરનારને પોતાના જાતિ સુખ સગવડનો ભોગ આપવો પડે છે, માટે તે વધારે સ્તુતિપાત્ર ગણાવો જોઇયે, અને એવાજ પરોપકાર

માટે દુનિયામાં ઘણી નારીઓનાં નામ એક કહેવતરૂપ થઇ પડેલાં છે. આપણાં મર્હુમ બખ્તાવર મહારાણી વિક્ટોરિયાનું નામ કોણના દિલમાં કોતરાઇ ન રહ્યું હશે? અને તે શાને માટે? તે નામદાર એક મોટાં રાજ્યનાં અદલ અને માયાળુ રાજકર્તા હતાં તેટલા માટેજ નહિ, પણ તેઓ ગરીઓનાં એક ખરાં કદરદાન અને દિલસોજ દોસ્ત હતાં તે માટે વધુ હતું. તેઓ ઘણી વખતે ગરીઓનાં ઝુપડાંમાં જાતે હાજરી આપતાં, અને પોતાની મુલાકાતથી અને જરૂરી મદદોથી તેઓનાં દુઃખ ટાળતાં હતાં. હિંદુસ્થાનમાં લેડી ડફ્રિન ફંડ તેઓની દુઃખીઓ તરફની દિલસોજીનો એક યાદગાર સ્તંભ છે. વળી મિસ ફ્લૉરન્સ નાઇટિંગેલનું નામ ઇંગ્રેજી ઇતિહાસ જાણનારાઓને શું ભૂલ્યું નથી. પોતાના દેશના બચાવમાં અશક્ત થઇ પડેલા પોતાના બહાદુર જાતભાઇઓ તરફની તેમની અથાગ કાળજી અને જેહમત કદી વીસરાય એમ નથી. વળી એજ પરોપકારી બાનુઓના દેશથી આવેલી મિશનરી સ્ત્રીઓનો દાખલો આપણી આંખ આગળ મોજુદ છે, કે તેઓ કેવી રીતે પોતાનો દેશ, ઘરબાર, માતપિતા, સગાંવ્હાલાં, સર્વ છોડીને પારકાં લોકો વચ્ચે વસી તેઓનું ભલું કરવામાં પોતાની જિંદગીનો મોટો ભાગ અર્પણ કરે છે.

એવાં નામાંકિત બાનુઓની બરાબરી તો આપણુ કરી શકીશું એમ ધારવું મુશ્કેલ છે. પણ તેઓને પગલે ચાલવાની કોશેશ કરીને ઘણું નહિ ને થોડું તો આપણે જરૂર બજાવી શકિયે, અને જેઓને તેવી રીતે પોતાની જિંદગીનો ફેરો સફળ કરવાની ઇચ્છા હોય તેઓને માટે કામની કંઇ ખોટ નથી. એક લખનાર કહે છે કે "જો તમને કામ જોઇતું હોય તો તે તમારી નજદીકમાંજ પડેલું છે." અને ઘણી દેશી નારીઓ એવાં શુભ કાર્યોની શરૂઆત અત્યાર આગળની કરી ચુકેલી છે એ મોટા સંતોષની વાત છે.

દરેક કામ જો સંપ, ઐક્ય, અને ખંતથી કીધું હોય તો તે જરૂર ફતેહમંદ નીવડે છે; અને તે ધોરણ ઉપર મુંબઇમાં એક મંડળી ઉભી કરવામાં આવી છે, જેની બાનુ સભાસદો ચોક્કસ ગોઠવણ પ્રમાણે ગરીઓના ઘરોમાં તેમની મુલાકાતે જાય છે, ત્યાં શું સંકટ હાજતો વિગેરે છે તે નજરે જુએ છે, અને જ્યાં જેવી જરૂર હોય ત્યાં તેવી રીતની મદદ પૂરી પાડે છે. તેઓ ન્હાનાં બાળકોને પોતાની તરફથી લવાજમ આપી નિશાળે મોકલી આપે છે. જેઓ હુન્નર ઉદ્યોગની તાલીમ લેવા લાયક હોય, અને પૈસાની અને બીજી સગવડની ગેરહાજરીમાં તે મેળવી શકતાં ન હોય, તેઓને તે રીતની સગવડો મેળવી આપે છે. જેઓને કામ જોઇતું હોય તેઓને તે માટેની ગોઠવણ કરી આપે છે. જે બિચારાં દર્દી હોય તેમને દવા અને ખોરાકની અને જેઓને હવાના ફેરફારની જરૂર હોય તેઓને બને તેટલો લાગવગ ચલાવીને પૈસા અને બીજી રીતની સગવડો મેળવી આપે છે. પણ એ મંડળીની મુખ્ય નેમ એ છે કે ખરાં હાજતમંદોનેજ મદદ કરવી, અને આડકત્રી રીતે પણ કોઇને આળસ અને હરામખોરીમાં ઉત્તેજન મળે નહિ તેની બહુ સંભાળ રાખવી, અને તે માટે તેઓ બહુ ચોકસાઇથી કામ કરે છે. એ મંડળી ફક્ત જરથોસ્તી બાનુઓનીજ બનેલી છે, અને તેઓ પોતાનીજ કોમમાં ગરીઓમાં કામ કરે છે, છતાં તેઓથી બધી હાજતોને પુગી વળી શકાતું નથી, અને બીજી એવી મંડળીઓ અને મદદની જરૂરીયાત જણાય છે. હવે જેવી રીતે મુંબઇમાં અને પારસીઓમાં, તેવીજ રીતે બીજાં શ્હેરોમાં અને કોમોમાં પણ એવું ઘણું હશે, કે જે કામ પરોપકારી બાનુઓ ઉપાડી લઇ શકે; અને જો એવી મંડળીનાં બાનુઓ ઉપલાં કામો ઉપરાંત મોટી ઉંમરની

નારીઓ, કે જેઓ પોતાની સંસારની કે એવી જંજાલને લીધે કેળવણી લેવામાં કમનસીબે પાછળ રહી હોય, તેઓને ફુરસદના એક બે કલાક જે મળતા હોય તેમાં એકઠી કરીને કાંઇ વ્યવહારૂ જ્ઞાન આપવાની કોશેશ કરે, તેઓને સફાઇ સુઘડાઇના કાનુનો અને તેથી થતા ફાયદાઓ સમજાવે, દેશની સ્ત્રીઓ અને પ્રજાની માતાઓ તરીકેની તેઓની જોખમદારી તેમના મગજમાં ઠસાવવાની કોશેશ કરે,-તો તેથી મંડળીના ઉપયોગીપણામાં ઘણો વધારો થાય.

વળી હિન્દુ કોમોમાં ચાલુ રહેલો બાળલગ્નનો રેવાજ, પુનર્વિવાહ સામેનો અણગમો, મરણ અને લગ્ન પ્રસંગે થતા ખોટા ખર્ચો,–પારસીઓના કેટલાક ભાગમાં દાખલ થતી ફૅશનની ફિસિયારી અને ઠાલી મોટાઇ,–મુસલમાન કોમનું હજી સ્ત્રીકેળવણીમાં પાછળ રહેલું, અને પડદાનો રેવાજ અને તેથી થતાં નુકસાન,–એ બધી બાબતો ઉપર જો વારંવાર ન્હાની ન્હાની સભાઓ મેળવી તેમાં થોડુંક વિવેચન, થોડીક સરખામણી અને તકરારો કરવામાં આવે, તો તેથી સ્ત્રીઓ સારા અને માઠા રેવાજો વચ્ચેનો તફાવત પારખતાં શીખે અને તેમ થઇને હાનિકારક રેવાજો તેઓ છોડતાં થાય.

વળી બીજાં પણ કામો પરોપકારી નારીઓ માટે પડેલાં છે. વાંદરામાં એક સખી પારસી બાઇ મિસિસ શીરીનબાઇ કામાનું "કૉનવેલેસન્ટ હોમ" છે, જ્યાં તેઓ એકલે હાથે માંદગી અને બીજાં કારણોથી નબળાં પડી ગયલાં બાઇઓ અને બચ્ચાંઓને પોતાને ત્યાં રાખી તેમને સારી હવા, માવજત અને પુષ્ટિકારક ખોરાકથી પાછાં તનદરૂસ્ત બનાવીને તેઓને ઘર મોકલાવે છે.

વળી બીજાં પણ ખાતાંઓ છે, જ્યાં થોડીક બાનુઓ પોતાનાં ઉપરીપણાં હેઠળ ગરીબ બાઇઓને પોતાને ઘર તેડી તેઓ પાસે સીવવા ભરવા વિગેરેનું કામ પોતે બધી રીતની સગવડ પૂરી પાડીને કરાવે છે, અને એવી રીતે તેમને માન આબરૂથી પોતાનું ગુજરાન કરવાનું સાધન પૂરૂં પાડે છે.

એ બધાં ખાતાંઓની નકલ, જેમ જ્યાં જરૂર જણાય તેમ, અનુસરતી રીતે થાય તો બહુ લાભ કરી શકાય. પરમેશ્વર એવાં કાર્યોમાં આપણને મદદ કરે, અને તેના આશીર્વાદ આપણા દેશ ઉપર અને આપણી ઉપર કાયમ રહે!

આલીબાઇ મોદી.

સુરત.

The Hon'ble Mr. Justice N. G. CHANDAVARKAR,

Chairman of the Jubilee Celebration Executive Committee.

ઑનરેબલ મી. જસ્ટિસ ના. ગ. ચંદાવરકર.

જ્યુબિલીની વ્યવસ્થાપક કમિટીના અધ્યક્ષ.

The "Stree Bodhe" & Social Progress Jubilee Celebration.

PRELIMINARY MEETING.

The *Stree Bodhe* was founded in 1857 by the same small band of zealous and self-sacrificing social reformers, who first laboured for the improvement of woman's lot in the Western Presidency. It was therefore felt by the friends of social reform that the jubilee of the *Stree Bodhe* was worthy of being celebrated in a manner that would exhibit the progress of the social reform movement during the past half-century. With this view invitations were issued over the signatures of the Hon'ble Mr. Justice N. G. Chandavarkar, Sir Currimbhai Ibrahim, Mr. K. R. Cama, Mr. Damodar Gordhandas and Miss Kabraji convening a preliminary meeting on 4th August 1907. A large number of well-known ladies and gentlemen accordingly assembled in the Hall of the Wilson College on that day. Among those present were the Hon'ble Mr. Justice and Mrs. Chandavarkar, the Hon'ble Mr. Justice Beaman, the Hon'ble Mr. Justice Knight, the Hon'ble Mr. Gokaldas Parekh, Mr. Lalshankar Umiashankar, Mr. James Macdonald, Mrs. K.G. Ranade, Mrs. Kothare, Mr. N. H. Patuck, Miss Patuck, Mr. Lallubhai Samaldas, Mr. R. P. Masani, Dr. N. N. Katrak, Miss S. S. Parukh, B.A., Miss Bhikaiji Engineer, M. A., Mrs. Tavaria, Mrs. D. B. Dinshaw, the Misses K. N. Kabraji, Mr. J. E. Mody, Mr. K. M. Jhaveri, Shams-ul- Ulma J. J. Mody, Mr. and Miss Manekshaw D. Doctor, Dr. (Miss) Commissariat, Mrs. F. Patel, Mr. Mirza Ali Mahomed Khan, Mr. F. R. Joshi, Mr. N. H. Patel, Mr. J. D. Wadia, Mr. and Mrs. A. B. Chothia, Mr. Bhagwandas Madhavdas, Mr. B. S. Turkhad, Dr. (Miss) A. D. Navroji, Dr. Mrs. Badhurji, Mr. H. D. Kantawala and several others.

On the motion of Miss S. S. Parukh, B. A., Mr. Justice Chandavarkar was voted to the chair. He explained to those present the purpose for which they had met together, and called upon Mr. James Macdonald to move the first resolution, which ran: "That this meeting is of opinion that the jubilee of the *Stree Bodhe* and of the cause of social progress in the Bombay Presidency be celebrated in a fitting manner."

Mr. Macdonald, in moving the resolution entrusted to him, said that so many distinguished ladies and gentlemen had assembled to take steps about celebrating the occasion that he felt sure they all agreed that the *Stree Bodhe* had rendered very valuable services.

Dr. N. N. Katrak, in seconding the resolution, said that ever since he first took interest in reading magazines, he had read the *Stree Bodhe* and knew what it had done in the past. He had been watching its progress closely and had seen with satisfaction what it had achieved. He mentioned the light it had diffused in hundreds of homes. All that did not deserve to be forgotten, and the occasion ought to enlist the sympathies of all. The proposition was then carried.

The Hon. Mr. G. K. Parekh was then called upon to move the second resolution which ran as follows: "That for the purpose of celebrating the jubilee, the following* ladies and gentlemen and others present form themselves into a general committee, with power to add to their number; and that the committee be named "the 'Stree Bodhe' and Social Progress Jubilee Celebration Committee." The resolution was seconded by Mr. Lallubhai Samaldas and carried.

Mr. Lalshankar Umiashankar then proposed: "That an executive committee of the following ladies and gentlemen be appointed to carry out the arrangements for the jubilee celebration, with power to add to their number:—The Hon. Mr. Justice Chandavarkar,—President; the Hon. Mr. Parekh, Mr. K.R. Cama, the Rev. Dr. R. Scott, Mr. Lallubhai Samaldas, Mr. Kazi Kabiruddin; Lady Cowasji Jehangir, Mrs. Stanley Reid, Mrs. N. N. Kothare, and Miss Maneckji Cursetji,—members, Khan Bahadur D. R. Chichgar, Messrs. Amiruddin Tyabji and D. G. Sukhadvala, Miss Kabraji and Miss Pheroze Kabraji,—Joint Honorary Secretaries." The resolution was seconded by Shams-ul-Ulma J. J. Mody, and carried unanimously.

On the motion of Mr. J. E. Mody, a hearty vote of thanks was accorded to the Chairman, and Miss Bhikhaiji Engineer, M. A., proposed a similar compliment to the Rev. Dr. Scott, who had kindly lent the Hall of the College for the occasion.

The President, in closing the proceedings, said that he was asked by some why he had connected himself with the jubilee of a paper like the *Stree Bodhe*. He observed that a spirit was abroad among people which made them belittle small movements, the advancement of which would go a great way towards bringing the goal of their aspirations nearer in view. The younger generation were apt to believe that all the privileges they enjoyed as a result of social reform were of their own working, because they were apt to forget the battles that had been fought and won for them. He referred to the late Mr. Kabraji as having worked not only for his community, but as one who had the catholicity to work zealously for the advancement of social progress among Hindus and Mahomedans also. The individual Parsee, Hindu and Mahomedan thought poorly of one another, but the President reminded his hearers that in these days when the talk

* The full list of the General Committee is given at the beginning of this volume.

of nationality was on every lip, it was impossible for the one to live without the other, and they must all work hand in hand, just as they all breathed the same air outside and in the hall, whether pure or poisonous. He strongly deprecated the spirit of sectarianism which obtained in some places. It was impossible for them to separate themselves from one another while working for the people. He assured those who doubted, that the movement would do permanent good to the cause of social progress amongst the different communities. The *Stree Bodhe*, he remarked, had considerably helped to further the advancement of female education. Therefore he hoped that the jubilee of the movement would unite the different communities together. He had no doubt about the jubilee being celebrated in a manner worthy of the occasion. To realise the nature of the occasion they had only to remember the progress which female education and social reform had made during the last fifty years.

The proceedings then terminated.

THE PROGRAMME OF THE FESTIVAL.

The Executive Committee, after discussion at several meetings, drew up the following programme :

First day—School-children's procession and gathering in the Town Hall.

Second day—Lecture by the Hon'ble Mr. Justice F. C. O. Beaman, I. C. S.

Third day—Lecture by Mr. J. J. Modi, B. A.

Fourth day—Addresses by ladies, Mrs. Muir-Mackenzie presiding.

Fifth day—Addresses and Evening Entertainment at the Town Hall, H. E. Sir George Clarke, Governor of Bombay, presiding.

The Executive Committee has besides proposed to invite prize-essays written by ladies in English and in Indian languages on subjects connected with the education of women and social reform, and further to establish a permanent memorial of the Jubilee; and it may be mentioned that the Committee have received very gratifying response to their invitation for funds to carry out the several objects in view.

Among the donors are H. H. the Maharaja Gaekwar of Baroda, H. H. the Nawab of Junagadh and H. H. the Begam Saheb, H. H. the Thakore of Bhavnagar, H. H. the Diwan of Palunpur, the Rani Saheba of Jawhar, Sir Jamsetji Jijibhai, Bart., Sir Cowasji Jehangir, Bart., Lady Bhalchandra Bhatvadekar, the Hon'ble Mr. Justice Beaman, Mr. Jehangir B. Petit, the Hon'ble Mr. Justice Russell, Sir Adamji Pirbhai, Kt., the Hon'ble Mr. Justice Pratt, Mr. Fardunji C. Taraporewala, C. I. E., the Hon'ble Mr. Justice Knight, Mr. S. B. Bharucha, Mr. and Mrs. Gordhandas Gokaldas Tejpal, Mr. A. M. T. Jackson, I. C. S., Mr. Narotam Morarji Gokaldas, Mr. S. M. Edwardes, I. C. S., Dr. Rukhmabai, M. D.,

Mr. G. Lund, Mr. D. P. Batha, Mr. R. H. Brooke, Mr. Mulji B. Barbhaya, Mr. Navroji Sorabji Bengalee, Khan Bahadur D. R. Chijgar, Mr. Rehemubhai Allana, Messrs. Merwanji and Hormasji Mancherji Cama, Mr. M. P. Khareghat, I. C. S., Mr. M. C. Murzban, C. I. E., Mr. M. R. Dholu, C. I. E, Mr. Dwarkadas Dharamsi, Col. K.C. Sanjana, I.M.S., Mrs. Nanu Narayan Kothare, Mrs. Ranade, Mr. K. H. Dhruva, Mr. Hormasji Cowasji Dinshaw Adenwala, Mrs. N. G. Chandavarkar, Mrs. D. Sirur, Mrs. H. A. Wadia, Sardar Davar K. E. Modi, Mr. N. V. Mandlik, Mr. M. T. Varjivandas, Mrs. M. D. Cama, Mrs. D. B. Petit, Mrs. Nurmahomed J Pirbhai, Mrs. D. J. Tata, Mr. Pestonji Jehangir, C. I. E., the Hon'ble Mr. G. K. Parekh, Mrs. Hiralal Saraya, Mr. P. H. Dastur, Dr. Miss Navrange, Mr. Tansukharam M. Tripathi, Mr. Ranchhorbhai Udairam, Mr. Bhagwandas Madhavdas, Mrs. Rustom D. Wadia, Mr. Dayaram Gidumal, C.S., Mr. Jehangir H. Kothari, and many others. The total subscriptions amount to about Rs. 5,400.

(First Day.)

GATHERING OF GIRLS' SCHOOLS.

The first of the series of functions arranged in connection with the celebration of the jubilee was held on Saturday the 1st February in the Town Hall. It took the form of an entertainment to school-girls, six hundred in number. The following thirty schools sent their contingents :

The Alexandra Native Girls' English Institution.

The Empress High School for Girls.

The Sir Jamshedji Jijibhai Girls' Schools (Fort and Dhobi Talao).

The Sir Cowasji Jehangir Readymoney Girls' School.

The Bai Bhikaiji Bengali Girls' School.

The Zoroastrian Girls' Schools (Dhobi Talao and Karelwadi branches).

The Brittania Girls' School.

The Dhobi Talao Girls' School.

The Khetwadi Girls' School.

The Fort Zoroastrian Girls' School.

The Merwanji Sethna Girls' School.

The Sir Mangaldas Nathoobhai Girls' School.

The Jairaj Peerbhai Girls' School.

The Goculdas Tejpal Girls' School.

The Jivraj Baloo Girls' School.

The Students' Literary and Scientific Society's Girls' Schools (3).

The Bhuleshwar Girls' School.

The Kalbadevi Girls' School.

The Sorabji Shapoorji Bengali Girls' School.

The Girgaum Girls' School.

The Nagdevi Girls' School.

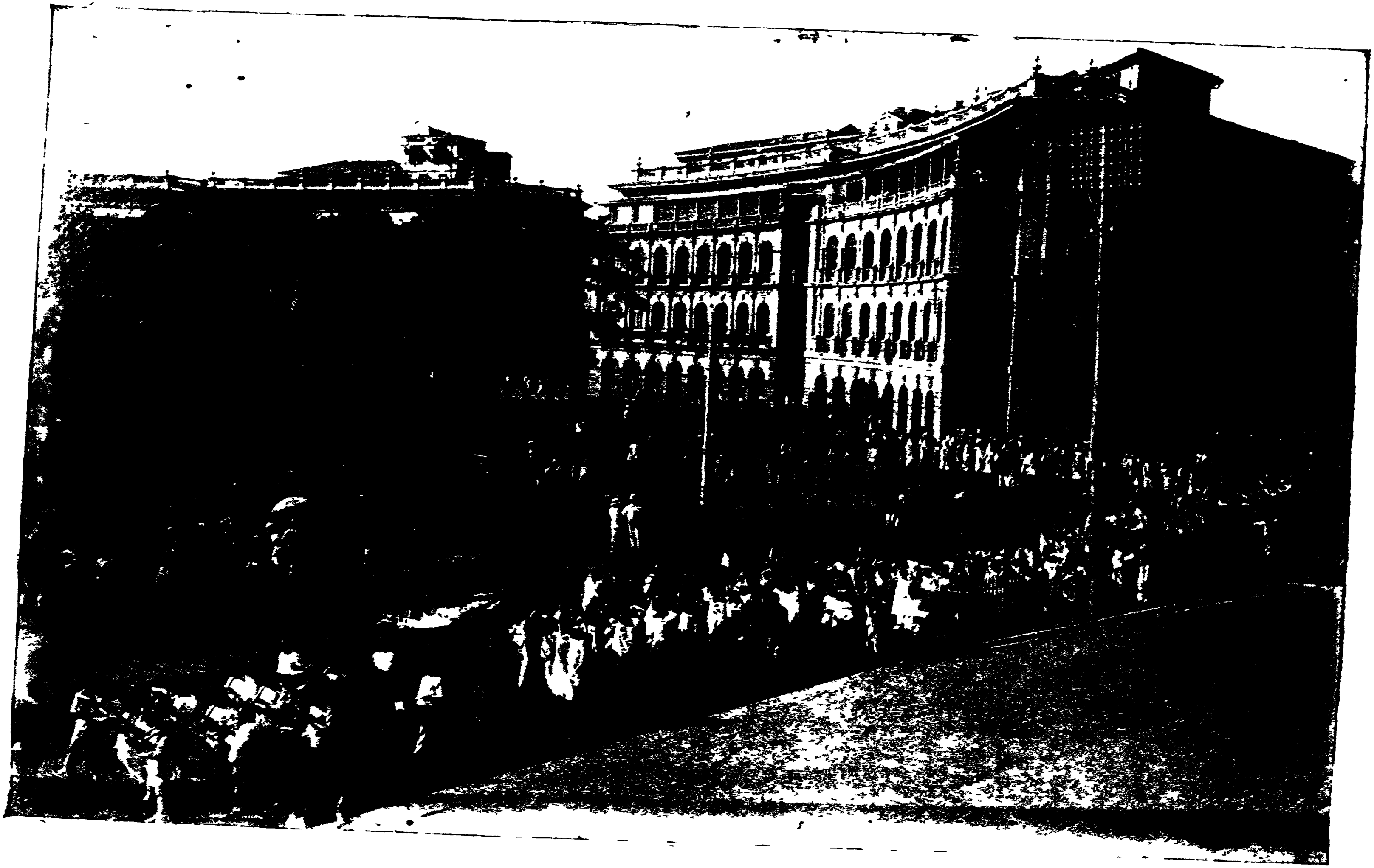
The Amerchandwadi Girls' School.

The Madanpura Girls' School.

The Nagpada Girls' School.

The Nizampura Girls' School.

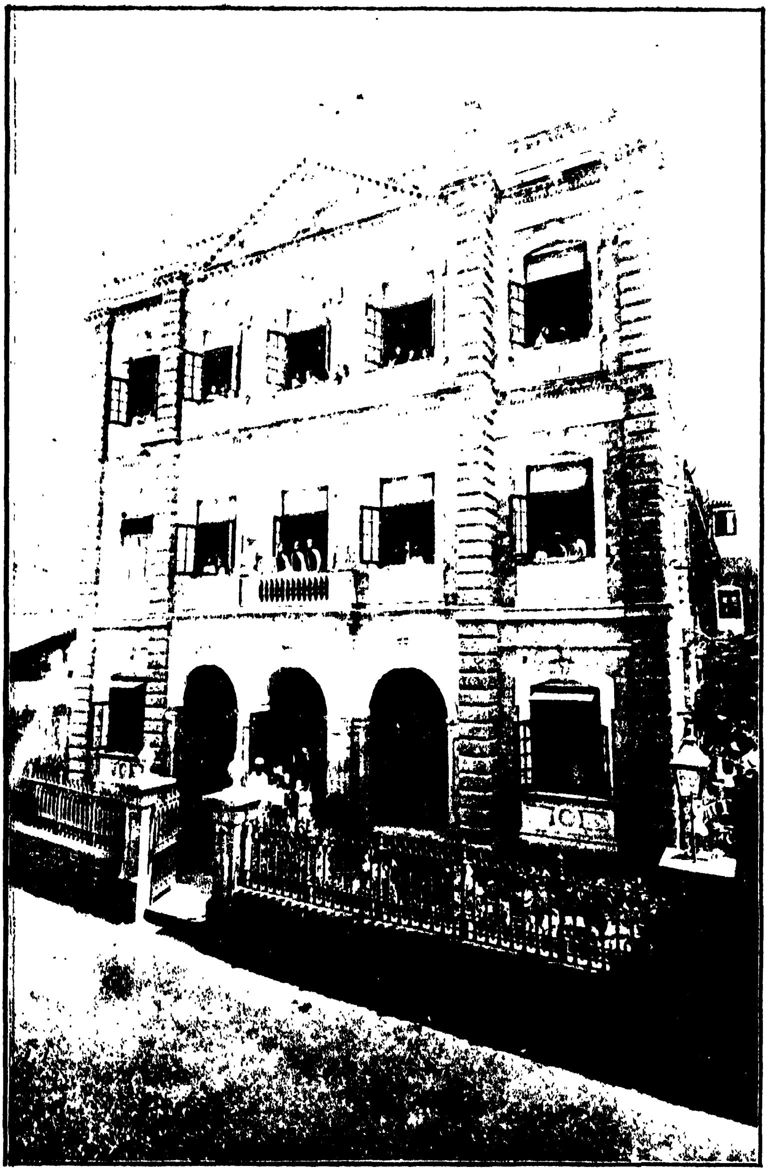
The Students' Literary and Scientific Society's Anglo-Vernacular Girls' School.

By the courtesy of the PARSI.

Contingents of 30 Girls' Schools arrive at the Town Hall headed by the *Stree Bodhe* Banner.

ત્રીસ કન્યાશાળાની છોડીઓનું સરઘસ ટાઉન હોલપર આવી પહોંચતી વખતનો દેખાવ.

The Bai Bhikhaiji Bengalee Zoroastrian Girls' School, Bombay.

બાઇ ભીખાઇજી બંગાળી જરથોસ્તી છોડીઓની નિશાળ, મુંબઇ.

The girls arrived with their teachers at the Alexandra Institution at three o'clock in the afternoon, and at half past three precisely they started for the Town Hall. This picturesque procession of Parsi, Hindoo and Mahomedan young maidens, artistically attired, marching side by side, boldly shouldering the fluttering flags of Britain and of the Indian Empire, stepped forward to the strains of a band. It was a thrilling spectacle, the sides of the streets were thronged, the windows of the houses, which stood along the route of the procession, were crowded with admiring spectators. All traffic was kindly stopped by the Police escort in attendance, in order to allow this brilliant procession to pass safely. A huge banner displaying the motto of the *Stree Bodhe* in white over red was borne by two young lads at the head of the procession.

Arriving at the Town Hall the girls were welcomed by the members of the Committee. In the hall there were also present several leading ladies and gentlemen of all communities, invited to witness the interesting programme.

The proceedings opened with a Gujarati Garbi (song-dance), a special ode composed for the occasion by Mr. Gopalji K. Delvadakar. It was performed by thirty pretty little Hindu and Mahomedan maidens from three schools. The most notable feature in this item was the part taken by the Mahomedan girls of the Jairaj Peerbhai School. The girls went round and round beating time with their hands, and forming circles and squares, singing praise and thanksgiving to the memory of the devoted pioneers of reform and education. This was much appreciated by all present. Next followed a musical drill faultlessly performed by the senior girls of the Alexandra Institution.

Thirty Parsi girls from the elementary classes of the Bai Bhikhaiji Bengali School next came on the platform with sticks and bells, and went through a delightful action-song. This was followed by a part-song in English sung by the senior students of the Empress High School. It was rendered with much feeling and expression, the different voices blending perfectly into a harmonious whole. Here closed the musical part of the entertainment.

The appearance of Miss Sherene Maneckji Cursetji on the platform was hailed with much enthusiasm. She explained to the young audience the importance of the day's event in a short and effective speech in Gujerati. She said :

"My dear children,—At the request of my friends, the members of the Kabraji family, I stand before you to explain to you the object of our meeting together here this day. How can your young minds get an idea of the difficulties experienced fifty years ago, when female education was commenced ? You are fortunate to-day in reaping the fruits of those difficult times, you can never adequately realise how the people in those days were opposed to giving any education to girls. How different it is to day! We have so many lady-graduates, so many ladies in professions earning their own living side by side with men, and every girl to-day receives simple, even if not very high or collegiate, education.

"I don't think many of you know the names of those good men who laid the foundation of female education amidst so many hardships fifty years ago. Amongst them the most prominent were the late Khurshedji Nuservanji Cama, Dosabhai Framji Cama, Kursondas Mulji, and Sorabji Bengali, while the only one from among that band who lives to-day is Mr. Khurshedji Rustomji Cama. The *Stree Bodhe*, whose fifty-first birthday we are here assembled to-day to

celebrate, has taken an active share in educating the minds of your mothers and grand-mothers ever since its birth. It has been a powerful instrument in the hands of those ardent, social reformers for carrying on their battles of reform. We are grateful to the late Kaikhoshro Kabraji for the zeal and ability with which he carried on the work of the *Stree Bodhe* for well nigh forty years.

"This banner which you see hoisted on the platform before you, how does it inspire you? It bears the motto of the *Stree Bodhe* in the words of the great Napoleon. He said: "The greatness of a country depends on the education the mothers receive." Only mothers who are educated can make their sons patriotic and worthy of their country, and keeping these words ever fresh in his memory, Kabraji carried on the good work of the *Stree Bodhe.* The beautiful music that we have heard to day, for that also we are indebted to this good man's noble efforts. Upto recent years there was a strong feeling among our people against music. It was considered very low and disreputable for ladies to sing. Thus the divine art of music was made base by being left in the hands of low women. But boldly facing much opposition from the orthodox and illiterate classes, Kabraji laboured to raise this divine art from its fallen state and he succeeded. To-day you find pianos and musical instruments in many homes. In almost every family the girls and women can sing sweet songs spreading joy and harmony around.

"You thus see how much female education has advanced. In all girls' schools you find efficient lady-teachers,—and in this hall to-day there is a large assemblage of lady-teachers,—who teach not only Parsis, but also Hindoo and Musalman girls. What does that show? Does it not signify the success female education has achieved during the past fifty years? So, now I hope you understand the importance of the event we are celebrating to-day. Our object in inviting you to take part in the celebration was to explain to you how the seeds were sown of the fruits you gather to-day, that you may always remember and realise your responsibilities when you grow up to be the mothers of the country. Our gracious president, Mrs. Muir-Mackenzie, will give to each one of you a small souvenir in memory of this event. They are not very costly gifts, but you must preserve them with grateful feelings in memory of the auspicious event in which your kind hosts have enabled you to participate."

Mrs. Muir-Mackenzie then distributed prizes to the children who had taken part in the musical programme, while all the rest of the children were presented by the lady members of the Committee with attractive little souvenirs. These were hung in festoons all along the pillars in the hall, which together with the decoration made the scene a very animated one. After this the joyful crowd of eager little people again took their seats to witness a performance of clever and amusing conjuring tricks performed by the well-known Professor Nathu Manchachand, who had kindly volunteered his services for the occasion, being himself a warm admirer of the late Mr. Kabraji. Amid much mirth and merriment the hands of the clock pointed to six, the hour fixed for our young guests to depart, and the happy company broke up, being sent home in special carriages provided for them by the Committee.

(*Second day.*)

"WOMAN'S PROPER PLACE IN SOCIETY."

The series of lectures arranged in connection with the Jubilee celebration commenced on Monday the 3rd February, when the learned and popular Judge of the High Court, the Hon. Mr. F. C. O. Beaman, I. C. S., delivered a very interesting and instructive address on "Woman's Proper Place in Society." The large Hall of the Anjuman-i-Islam was filled on this occasion with a representative audience, among whom were noticed Mrs. Muir-Mackenzie, the Hon'ble Mr. Justice Knight, Lady Cowasji Jehangir, Mr. and Mrs. H. A. Wadia, Mr. and Mrs. H. O. Quin, Mrs. Ali Akbar, Mr. and Mrs. J. K. N. Kabraji, Miss Manockji Cursetji, Mrs. Sarojini Naidu, Mrs. Rao, Mr. Amiruddin Tyabji, Mr. K. R. Cama, Mrs. Branson, Mrs. Sheppard, Mrs. Strangman, Mrs. N. N. Kothare, Miss Fyzee, Mr. Kazi Kabiruddin, Khan Bahadur D. R. Chijgar, Mr. and Miss Jehangir D. Framji, Mrs. Herlekar, and Miss Bhikhaji Engineer, M. A.

Mrs. Muir-Mackenzie having taken the chair, called upon Mr. Beaman to deliver his address. Want of space compels us to give here only the salient features of this admirable lecture which, it may be mentioned, is separately available in book-form. In the course of his address, Mr. Beaman said :—

"What I have to say to you must necessarily be discursive and prefaced with a disclaimer; not in any false pride which apes humility, because I really think that of all this company, I am as likely to be competent,—(I would rather say, am sure to be as incompetent)—as any other to say the right thing ; not for that reason, then, but because, after much thought I am convinced that what this or that man or woman may think to be the proper place of woman in Society cannot have much practical value, cannot rise much above the level of *a tour de force*, always exposed to the risk of leading the speaker into efforts to display his own originality and wit rather than to help forward a profound and true understanding of the whole complex problem. For my own part I look upon this feature of social evolution as part of the complete plan, subject to the same inexorable laws, controlled by one great, unifying power to comment upon and criticize which is almost impertinent. Whatever I or anyone else may think to-day of woman's proper place in Society, she will infallibly take the place she is meant to take—the preordained place—whether or not it is the place our puny imagining may guess and assign for her."

SCIENTIFIC RESULTS.

"Anthropology, philosophy, literature, biology, sociology, medical science, all have their contributions—suggestive contributions—sometimes to offer ; history, poetry, psychology, mythology, religion, mysticism, through which of all these avenues, can one hope most rapidly and effectively to reach the heart of the matter ?

. . . . . I may say that I do not care much for the scientific, particularly the anthropological, side of the question. . . . . . Marriage, for instance, has a literature to itself; and if we regard marriage as a social institution, or if we want to look at it as a religious sacrament, or specially with reference to its legal incidents, that literature has a very definite value. But it will not help us much if we wish to probe the spiritual and psychological depths of sex relationship."

"It is interesting to look back upon the way we have come—we, the men and women, together, the advanced guard of civilization. But if the subject o this enquiry were Man's proper place in society, and, by implication, his future mission, I do not know that there would be much use or profit to be had out of laboriously describing how man conducts himself in the Bush of Australia, the Brazilian forests or Equatorial Africa. Broadly speaking, the results of antnropological research are monotonously alike. Everywhere we find what indeed we should expect to find, that while man is emerging from the absolutely lowest to relatively higher but still extremely low states, a process in which physical superiority counts for everything, or almost everything, woman's position is always the position of inferiority. She comes between man, the lord, and the animals he subjugates. Roughly, she is always a possession, never a personality. This chattel view of woman persists into what may be called a relatively very high and complex form of society. Indeed it may be doubted whether, except in name, it is not still, in our England, the predominant middle class notion. . . . . But after all the modification of character is a slow process. Primordial, basic instincts probably lurk under the veneer of our civilization, and that too, at no great depth."

"If there really had been an Atlantis, and we could now discover what part woman played in that great kingdom, the case would be different, and I for one should be only too glad to have such a light thrown upon the problem. . . . . In anthropological researches directed to such questions as the family and woman's status, too much stress, I think, is laid upon what is commonly stated, and always implied, the phenomenal change brought about, under the influences of Western civilization, in woman's position. . . . The improvement in the position of woman, the increased estimation in which she is held, the enlargement of her sphere of activity and influence, are not all these but reflections of the general improvement of society as a progressive organism, in which man no less than woman is involved, the whole constituting an evolutionary development the drift, tendencies and ultimate goal of which are not easy to forecast."

"When I offer to speak about woman's proper place in society, I may expose myself to several obvious objections; as, for example, what kind of woman, in what kind of society? And what is meant by her 'place?' My answer is that I confine myself to the most highly developed women in the most highly civilized

societies; that I use society not in its narrow, colloquial sense, but in its broad, general sense, representing the whole social organism; and that by woman's place in that social organism, I mean her distinctively appropriate duties, privileges and functions."

RELATIVE POSITION OF THE SEXES.

"Before man had made much advance upon the beasts about him, he felt one pressing, constant need—the need of physical strength. Where that was the first and last desideratum, it was inevitable that woman, whose reign is postponed to a fairer and fuller time, should be despised. She could afford to wait, loaded down with drudgery, made of no more account than a beast of burden valued as a chattel: she, who really stood and stands not only for the continuity of the race, the permanent stable element, that which alone makes for the higher evolution, but for all the germinal promises of a growing refinement, a nobler idealism, a profounder spiritual influence. . . . . . With the relaxation of the furious struggle for bare existence, . . . there came the subtle craving for hitherto unthought of things, shadowy, vague, beautiful things. . . . Then, and not till then, woman began to enter into her kingdom,—her kingdom of gracious beauty, softening, precious influences, the interpretation of all the loveliness of the seas, the mountains blushing to the rosy dawn, and the quiet majesty of the starry skies. It is not, you see, it never was a question of the superiority of man or of woman; no rough contest for supremacy in the same arena; but first a delimitation of spheres, and then the transfusion from the one, essentially the sphere of high idealism, into the other, essentially the sphere of practical life, of a perpetual inspiration. . . . . . Not till, in due season, the race moved on to quieter scenes, till a higher differentiation opened their eyes, could men and women alike see the truth: that as man had his appointed labour and triumph and realms of conquest, so surely woman had her appointed place and power; as he had his kingdom, with the might and glory of it, so she had hers, for ever separated, in which to reign sceptred and throned, girt with grace, crowned with beauty."

FALSE IDEALS.

"In trying, then, to place woman fittingly in society, we must throw aside the notion that heretofore she has been a kind of inferior down-trodden man, who is fighting desperately against his oppressive tyranny for equal rights, in a word, for what foolish women call emancipation. . . . . . For, though shrill-voiced, short-sighted women persist in shrieking against the domination of man, the truth is that woman's kingdom, the only kingdom in which she will be unquestioned lady and sovereign for ever, as long as she is worthy of herself, true to her highest nature, is the heart of passionate, striving, blundering, but always adoring man."

"I suppose you are expecting me to purvey you the good hackneyed sentiments, the familiar types. You are wanting to hear of the woman nobly

planned, or the woman in our hours of ease. That pleasant flattery, so simple, so easily assimilated, is always acceptable. You would, of course, turn up indignant noses, if I were to add the disparaging description of your lovely sex, as fitted only or best to suckle fools and chronicle small beer. . . . . . But, happily, notwithstanding that other immensely overrated and untrue dictum of Carlyle, humanity is not made up, or even mostly made up of fools. . . . . . Of the majestic type, the austere lady, born to counsel and command, I am not so sure. . . . . . The assumption and direct assertion of authority harmonizes ill with my ideal woman. True, she will guide, she will counsel, and indirectly she will command; but in her own way, in her own sphere, subtly by suggestion, through the imagination, through an idealizing medium. The most common of these quotations, alas! that I should have to say it, is the least true, the least helpful, lending itself best to a false conception of woman's true place and true efficacy. Were woman's most potent characteristic virtue reserved exclusively for the black hours when pain and anguish rack the brow, we might summarily relegate her once for all to the role of hospital nurse. Sick-bed associations are a poor, distorted atmosphere in which to develop our conception of the type of perfect womanhood. . . . . . It is surely when we are brimming with life and enthusiasm, when our pulses are all a-throb to the rhythm of the universe, when we are at our very height and tense with exulting, glowing life, it is then that our queens should be of most service, colouring, encouraging, guiding every high impulse, stimulating to all royal achievement."

"In clamouring for equality with man, franchise, liberty and the like, they do not see lurking not so far in the background the picture of the state whence they have emerged; the state in which man not being educated up to the point of recognizing, valuing and cheerfully owning her legitimate authority, woman had and could have had no kingdom of her own, no chance of developing along her own serene and flower-strewn ways to perfect womanhood. Where the competition is equal, where the difference is only of degree, woman degrades herself, sets back the hands of progress, by entering the lists. Her place in society is quite clearly not the political hustings. Still less the grave, supreme, deliberative bodies of the country. . . . It is much more important to a country,—it is vitally important indeed,—that even at some sacrifice of administrative efficiency, its women should be of the highest and most perfect type of womanhood. . . . Nor yet as public lecturers or educationalists. . . . I do not think this is mere man's prejudice,—I hope the reason lies a little deeper, is not quite so ignoble. Few things perhaps seem more out of accord with all that we value most in woman than a direct, arrogant didacticism. Speaking for myself, it is not that I object to being taught by woman, but that I object to see her trying to teach in this way. In her own proper manner, there is no sweeter, profounder, more inexhaustible teacher than woman."

"It is the didactic woman who goes out into the great world, to regenerate it, to scream it into line with her own opinions of what it should be, the lecturer on social problems, or the popularizer of a new philosophy, that is furthest from her true place, most mistaken in her mission. Worst of all when she turns her energies to religion. . . . . . If there is one truer word than all others of woman, it is that she should never teach, but always be, a religion. Still less fitting their true place and high office is the popular idea of domestic servitude, embellished with such thin lures as the housewifely virtues and the supreme excellency of cooking. If we would not have our fairest ladies flaunting on the platform, scrambling for Parliamentary power, elbowing man in the counting-house, the field of sport and the market place, as little would we have them for ever begrimed with the sordidness of the kitchen."

"All the lines of thought I have been following converge unfailingly upon one central point, that woman rightly understood, and rightly understanding herself, is not the rival, but the complement, the fulfilling of man. . . . . . When Ruskin wrote of Queen's Gardens, he offered to higher womanhood a priceless gift, the finest picture ever limned by the hand of a master."

THE SOCIETY WOMAN.

"When I speak of woman's place in society I am not thinking of woman and society, in the commonest sense of those words, which put together give us the society woman. Yet it is a phase that has to be considered. This fashionable maelstrom, always evincing itself in wealthy cities, drawing with a fatal irresistible spell thousands of women, richly dowered by birth and education and position with the amplest possibilities of useful power into its inexorable whirlpool, this so-called smart society, the Mecca of weak and vain womanhood, what is to be said of that as woman's sphere and what is to be said of women who make it the goal of all their ambitions, and the grave of all their native aspirations? In the mere competition of beauty, in the determination to surpass all her rivals in artistic, and external display of colour and form. I do not see anything to complain of. . . . . . . Butterflies—only social butterflies—the austere critic will contemptuously call them, as in that simile finally condemning all their claims to higher powers and larger rights. Not altogether so, I think. In a sense, the butterfly is no unfitting emblem and illustration of woman; the radiant child of the sun and lover of flowers, gleaming hither and thither among the roses and the jasmines, its gossamer wings shot with sunbeams, pathetically perfect during its short hour of unsullied, fragile but wholly adorable beauty. And if it die that night before any rude hand has brushed the rainbow gloss from its wings, do not all things die in the night, one night or a thousand, what does it matter? . . . . . And the permanent addition too to the sum of the world's living happiness made by a splendid butterfly of a summer's shimmering

afternoon cannot be less than that of the granite boulder which will lie there immutable for a thousand years. Not, then, for that reason, but because of the seeming aimlessness, selfishness, want of purpose, which we ascribe to the fluttering, pleasure-seeking, basking, butterflies, do we liken to them the fashionable, gaily bedizened women of society."

WOMAN'S TRUE PLACE.

"When we have distinguished with some precision the relative characters of man and woman and the parts they can most appropriatelcy play, it will not be very difficult to assign to her at any rate her proper place in society. 'The man's power is active, progressive, defensive. He is eminently the doer, the creator, the discoverer, the defender....But the woman's power is for rule, not for battle, and her intellect is not for invention or creation, but for sweet ordering, arrangement and decision. Her great function is praise ; she enters into no contest, but infallibly adjudges the crown of contest'."

"Home is woman's empire in which she can and ought to be supreme. . . Most opportunely a number of prominent women have commnicated their aspirations to the public press. . . . Carmen Sylva thinks that Semiramis, Catherine the Great, Eilzabeth, Maria Theresa and others have shown that women can rule. . . . Madame Bernhardt contents herself with the uninforming platitude that when women rule they will retain all their good and bad qualities as men do. . . . Miss Belva Lockwood announces that she would enforce total abstinence, and make men go to Church. . . . This craving to identify herself with the Christian Church is no doubt partly due to the prevalent idea that the Church of Christendom did more than any other known force to raise woman. It is hardly necessary to say that as this proposition is usually stated by Churchmen, it is untrue. . . . . From Paul onwards all the recognized leaders of the early Christian Church consistently degraded and insulted womanhood."

"It is not hard, I think, to say what woman's proper place in society,—her true place, that is to say, in all societies, from the beginning to the end,—is, and ought to be. It is not hard to define her sphere, to assign to her her special, high prerogatives, and to mark off her queenly offices. . . . . Her royal prerogative then, is to reign supreme in the realm of inspiration ; to furnish man with ideals, to call forth what is best, and to kill what is worst in him. As she reigns in his heart, he reposes in hers, drawing thence every high and noble purpose, a truer perspective of the past, a truer insight into the future. . . . For, will it be said that any true precision can ever come to the man who has not had his resting place in a woman's heart?

CONCLUSION.

"It is just because they are so different from men, because while man vaunts himself in the strength of his body, and in the keenness of his intellect, he is sensible that there is a hidden strength in woman, that in her he faces mysteries as vague, as sweet as sirens' songs, voices that speak without words, and in wild melodies, that she holds him in thrall, and sways all his destinies. To be utterly and indisputably queen, she cannot divest herself of her veils of mystery. . . . . . No woman has touched the zenith of her power, till one man at least has been willing to die unmurmuringly for her sake. And it is to that supreme power of inspiration, of kindling the imagination, evoking man's idealizing faculty to the full, that she must train herself, not perhaps consciously and deliberately, but instinctively, and by the light of her own soul, if she would worthily fill her proper place in society, worthily reign in her own kingdom Man adorns his ideal of womanhood with every rich gift of his imagination. . . Of all things, the true regal woman will always remain to the man who adores her the most sacred and the most mysterious. We do not know why it is, that we thus spend our passionate devotion ; we do not know why it is only man who idealizes the Madonna ; why woman is always the inspirer and man always the inspired. We feel, but we cannot explain why, that woman is still nearer to God, and yields herself with less reserve to the working of the pure mystery. It is, perhaps, as Maeterlinck says somewhere, because with woman love is permanent, while with man often so transitory, that apart from her primitive instincts she has communications with the unknown, that are denied to us. She knows, often, what we do not know, and has a lamp that we have not. If this is true, and I think it certainly is true, that woman's highest mission is to be the inspirer of man, the incentive to all lofty achievement, the ideal of all virtue, how should she best fit herself to fulfil it ? Not by book-learning, not by any known rule of thumb, but by allowing herself to develop as nature meant her to, following out all her instincts imbued, but not pedantically, with the finest thought of the world, and adding thereto every intuitively acquired grace of spirit, charm of manner, grave and queenly dignity, with countless unnamable treasures of the heart. It is idle to talk of educating woman to her station in life as you may educate boys to a trade or a profession. We are of coarser, harder material. You may chisel or hammer the boy of stone or of bronze into some sort of pre-arranged form, but the girl must be let grow as the flowers grow saturating herself as she will, with all that is fairest and best in the world about her, as they are bathed in the fresh morning dew, and the caressing rays of the sun. Knowledge she must have, but not too much, or in the scholastic sense. . . . . But she must be, in the eyes of all over whom she means to reign, incorruptibly good, infallibly sagacious, wise with the wisdom of the ages, and all pure spirits who have preceded her. When you talk with a woman you shall know soon

enough and with certainty whether she is among the queens. You may have read all the books, be full of such knowledge as they give, while of these she may not know one word; yet she will understand; and though she say nothing, there will be inspiration in her attentive silence, and at the last you may learn more from a glance, than all you thought you were teaching. She will suddenly look into your soul, and for evermore some dark recess there will be lit up with a new light, and made a lovely, habitable chamber. It is not her function to out-talk you, or to show that she has as much book-learning, but to make you talk your best, to extend you to the full, to compel you to do yourself and her justice. It is often in her profound and distant silences, that you hear the first syllables of a new gospel; often through her veiled and averted eyes, that you catch the first glittering glimpses of an unimagined truth. I would have woman thus ever the ideal inspiration and interpreter of all that is best in man to himself, and the link between him and higher things. But in this refined idealization, to give it full effect, there must always be the element of unattainability. Whatever circumstances may compel the woman in her ordinary daily avocations to be, she must never fail at times to suggest that there is in her a deeper depth, a higher height; that the spirit woman within her is as elusive, and as yet, as unreached as it ever was, and means always to be. So shall you see man spurred on to fresh efforts, pursuing his arduous destiny, struggling with unabated energy up the steep hill-side, in serried ranks each stern-faced leader of the vanguard in emulous rivalry with his fellow, because above each of them stands his ideal lady and queen, smiling down upon him, bidding him strive by greater and nobler deeds to reach her level. And it is thus only that the rough heights can be scaled, and great work well done, because, however high man mounts, the lady of his devotion seems always to stand higher still and nearer to the sky."

After the address, Mrs. Muir-Mackenzie proposed a vote of thanks to the learned lecturer, which was carried amidst applause, and the meeting dispersed.

(*Third Day.*)

"THE EMANCIPATION OF WOMAN."

The second of the series of lectures was delivered by Mr. J. J. Modi, B.A., on Thursday, the 6th February at 6-15 p.m. in the Anjuman-i-Islam Hall.

The learned lecturer, who is a Graduate of the Bombay University, a Shams-ul-Ulma, and Secretary to the Board of Trustees of the Bombay Parsi Panchayet Funds, took as his subject "the Emancipation of Woman." The Hall was mostly filled with Parsi ladies and gentlemen, interested in the subject, as well as in the celebration of the Jubilee. The lecture was in Gujarati.

Commencing the subject of his discourse, with the question, "What is Civilisation?" the lecturer answered it, in Emerson's words, that it was the "influence of good women." He said he did not use the word "emancipation" in the sense in which it is now sought to be used by the suffragettes and their advocates, but in the sense of attempts to free women from unjust restrictions placed in their way by later ages and from which they were free in older times. The *Stree Bodhe*, to celebrate whose jubilee they had met, had played an important part in the attempts to restore to the women of India the position which was their own in the days of the ancient Aryan civilisation. Whatever might be the position of man and woman in the very early primitive state of mankind in the very first stage of evolution, it appeared that Nature had intended them to be the complement of one another; hence, their position in society seemed to be equal. In the great arena of Nature, everywhere the principle of the Division of Labour was found. In spite of exceptional cases, men and women had their own fields of labour. If in modern times woman began to encroach upon the fields of labour of man, the fault was not entirely her own: man was equally to blame. Addison, in one of his papers, imagined two states: one a *Commonwealth of Amazons*, and another a *Republic of Males*. That eminent writer had given an unpleasant picture of what man and woman would be, were they to live separate from one another. It was their permanent union that elevated the highest traits of their character and softened their defects. Woman polished and refined man: man's society charmed womankind, produced a grace in their motions, a softness in their voices, and a delicacy in their complexions. Their joint influences have given birth to, and developed some of the best arts like architecture, painting, music, and poetry. When the emancipation of woman was spoken of, the attempt of freeing womankind from the restrictions placed upon their natural prerogatives by later ages was meant. In considering these they had not always to find fault with their forefathers: perhaps the exigencies of time, place, and circumstances required them. But then, if the exigencies of the present times required a change and restoration, it was for the good of society that they should be brought about. In this country, at present, the following customs came in the way of giving women their proper

position in society as men's equals and companions: Infant marriages; the purdah system; the prohibition of widow re-marriages; poligamy; and want of female education on a large scale. Looking to the past literature of the Hindus, Parsis, and Mahomedans, one found that their ancient literatures did not enjoin all these. The ancient Aryan women were free from all these disabilities. Those who saw all good in the works of their fathers, must look a little further into the works of their earlier forefathers. They would then find, that it was the modern social reformers who were more faithful to the traditions of their early Aryan times. A glimpse into the ancient Vedic, Avestic, and Arabian literature showed this. Thus, the present attempts at the emancipation of woman in their midst were attempts to restore the early state of the position of woman in the palmy days of the ancient Aryan civilisation. Take the case of the Mahomedans: they were spoken of as much backward in this line of emancipation. But look to the early state of society of their Arab forefathers, as portrayed by scholars like Charles James Lyall and Nicholson. Sir C. Lyall had stated: "the place of women in the society of pagan Arabia was appreciably higher than what they hold under al-Islam." Europe at one time passed through the stage through which India and Asia are now passing. Chivalry, at the end of the Middle Ages, played a prominent part in the emancipation of woman in Europe. But that chivalry owed a good deal to the remnant of the ancient Arab civilisation, with which Europe came into some contact during the Crusades, and then during the Arab occupation of Spain and other adjoining countries of Europe. If the question of the emancipation of Indian women were to appeal to any class of persons more than to any other it must appeal to our Indian "Sir-Knights." They are, so to say, the heirs of the ancient knights of the age of chivalry, of the ancient chevaliers or cavaliers, and they have to look to the ancient Arabic poetry for some of the traits of character, which they are expected to possess. Nicholson stated: "The chivalry of the Middle Ages is perhaps ultimately traceable to heathen Arabia: knight-errantry, the riding forth on horse-back in search of adventures, the rescue of captive maidens, the succour rendered everywhere to women in adversity,—all these were essentially Arabian ideas, as was the very name 'chivalry,' the connection of honourable conduct with the horse-rider, the man of noble blood, the cavalier." It was an Arab king of Spain, Hakam II, who hundreds of years ago founded about 27 free schools. At the time when the rudiments of learning were confined to the clergy in Christian Europe, in Arab Spain almost everywhere men and women knew to read and write. Throwing a bird's-eye view on the history of the question in Europe, even "souls" were denied to women in the sixth century; it was by the majority of only one vote that a council of learned clergymen decided that women had souls! Chivalry, though it led to some ludicrous extremities, as depicted by Cervantes in his "Don Quixote," did a good deal to restore woman to her natural position in society. Atkinson, when referring to the celebrated Persian episode of "Rustam and Sohrab," depicted Rustam as an ancient Persian

knight roving over the world to relieve distress. At present, the question of dowry in Indian marriages is considered very important: it has become a social evil, because of being carried to extremes. But in the times of the early Aryan civilisation, the dowry carried by the bride to the house of the husband was held to represent that she had an equal social position. She carried, as it were, her own quota for the household. Aristotle considered the Greeks before his time "uncivilised," because among them it was the husband who gave the dowry and not the bride. Comte in his *Religion of Humanity* gave an important place to the "family," and in that he assigned a high place to woman as daughter, wife, and mother, typifying the virtues of obedience, union, and protection, or veneration, attachment, and benevolence, respectively, and as connecting the past, the present, and the future. (Applause.)

A Ladies' Day.

The fourth day of the festival was exclusively given over to ladies, and it proved a most happy and notable feature of the Jubilee celebration. The meeting, which was held on the afternoon of the 10th February in the large Hall of the Framji Cowasji Institute, attracted a large audience including several European ladies, among whom were Lady Maud Warrender, Mrs. Branson, Mrs. Sheppard, Mrs. Dimmock, Mrs. A. L. M. Wood, Mrs. and Miss Sassoon, Miss May, Dr. Miss Benson, and Miss Villiers Stuart. A number of Mahomedan ladies were accommodated in the gallery behind screens. The special feature of the meeting was the public appearance for the first time in Bombay of Mahomedan ladies as speakers, and that too before a mixed audience.

On the motion of the Hon. Mr. Justice Chandavarkar, Mrs. Muir-Mackenzie was voted to the chair.

Mrs. MUIR-MACKENZIE.

The Lady-President in opening the proceedings, said :—

"I feel very proud and pleased to preside to-day at this interesting gathering, first, because so many of the speakers are my friends, and secondly, because it is a unique occasion. I fancy this must be the first time Hindu, English, Mahomedan and Parsi ladies have met to speak in public from the same platform. We are in a way pioneers, and pioneers are always interesting. I think you all know my earnest desire and yearning to see the education of women grow and spread in every nation and among all classes. The position of women is not what it ought to be even in he West, still less in the East. Woman has not yet attained to her full capacity and become what she has it in her to become ; but the nation which first produces women of full mental stature will be the foremost nation on the earth. The *Stree Bodhe's* motto is the right one. No nation, it says, can be great which does not educate the mothers of the race. It is a saying of Napoleon who was a great genius, and no man thinks or speaks rightly about the position of woman who does not possess a touch of genius. The man who is willing to sacrifice great future issues so that he can enjoy a moderate ideal in the present, is very far removed from being either a genius or a sage. He is the man we all know as a good man, a kind man, an honest man, but he does not look beyond to-day. He does not trouble himself about the future of the human race or the part woman is to play in it. He frankly prefers as a wife a gentle companion, who will admire his cleverness, but she need not necessarily be clever and educated herself,—better she should not be too clever according to his ideal. Another race of men must come into existence with a grander ideal of what women should be. Such a race can come into existence if mothers will train their sons to think rightly about the education of women. Mothers should take care to give their daughters facilities for education, equal to those which they give their sons, and point out to them

Mrs. MUIR-MACKENZIE

President, the *Stree Bodhe* and Social Progress Jubilee Celebration Committee.

" *The Stree Bodhe's motto is the right one. No nation, it says, can be great which does not educate the mothers of the race. It is a saying of Napoleon, who was a great genius; and no man thinks or speaks rightly about the position of woman who does not possess a touch of genius.*"—*p.* 194.

મિસિસ મ્યુર-મૅકેનઝી.

"સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારાની જ્યુબિલી" કમિટીનાં અધ્યક્ષ.

LADY COWASJI JEHANGIR

"Though but a scattered remnant now, we come of a great historical race, and if the Almighty wills, it shall not be in vain that through the twelve hundred years of our dispersion we have so strenuously striven, individually and collectively, to live up to the noble traditions of our historic past."—*p.* 201.

લેડી કાવસજી જાંહાંગીર

"સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારાની જયુબિલી કમિટી"નાં આગેવાન મેમ્બર,
જેમનું "અસલી ઈરાનીઓ" વિશેનું ભાષાણ બહુ વખણાયું છે.

that their sisters' education is quite as important as theirs, because the sisters will some day be the mothers of sons themselves. Let us educate the man-child in these ideas, and the world's opinion will change for the better. This gathering shows that there is no reason to be discouraged at the progress which is being made in the education of Indian women. Already there are Indian lady-graduates,—girls who have successfully passed through college courses. This is in itself a wonderful thing. For, it is only for the last fifty years that England and Europe and America can show such girls and women. India might well be content if her women were not further educated than the girls of England fifty or a hundred years ago. But while some Indian girls have leapt to the front, it must not be forgotten that multitudes remain behind; and your ideal should, I think, be to spread the humbler and more elementary forms of education among the many rather than to make graduates of the few. And I would say a word to the men. There are leaders among the Indian people who are afraid of educating and bringing out their women. Their fears are groundless. The experience of the West is that women improve with knowledge their womanly qualities no less than men increase with knowledge their virile virtues. I did not mean to speak at any length, but I have been carried away by a subject which lies very near my heart. The time has come for me to give way to the speakers of this afternoon, and I will call upon Lady Cowasji Jehangir to give her address." (Applause).

LADY COWASJI JEHANGIR.

Lady Cowasji Jehangir, who was the first speaker, addressed the meeting in Gujarati. She took for her subject. "The Ancient Iranians: their Manners and Customs." She said :—

I have been asked to speek to-day on the "Ancient Persians and their manners and customs." I will try my best to give you satisfaction, but if I fail to come upto your expectations, I am sure you will overlook my shortcomings.

Is there a living soul in whose veins runs the pure blood of ancient Iran who is not proud of it? and prouder still do we not feel when we go far back into ancient times and find we come from a noble, honest, God-fearing warrior race?

I will go back to the times of the *Avesta* and point out that some of the reforms which we have introduced amongst us within the last few years, and which we attribute to Western civilization, existed amongst our forefathers in the Avesta age, long long before the dawn of civilization in the West.

We get some glimpses of our ancient manners and customs from the *Zend Avesta* of which only a few fragments have come to our hands, the rest having been destroyed by the ravages of war.

Let me begin with education amongst the ancient Iranians. They took it to be their first duty to be educated. They looked upon educated men and women as ornaments to society. Not only Iranians of the Avesta times, but also those of the Pahlavi age thought so. Aderbad Marespand in his *Pundnameh* advises every man to taste the fruits of education. He says:—"Educate your wife, children, and every fellow-citizen as well as yourself, or else you will feel great misery and hardship and will be sorroy for yourself." The same Pahlavi writer compares education with the eyes. He says:—"If God has blessed you with a son, send him to school when young, for education is like the light of the eye." The ancient Iranian considered educating the young most important for good government, good morals, social progress and religion. In those days every child was taught to think truthfully, to speak the truth, and to act honestly, and it was considered a most disgracefull thing to tell a lie. According to the writings of Herodotus, a child remained under the sole influence of its mother till the age of five, and the good qualities of the mother were imprinted on the child's young mind. If a child's education was neglected upto the age of 15, the parents were held responsible for it. From the age of 5 to 20 a child's chief education lay in teaching him horsemanship, archery and truthfulness. After 20, the young chose their own profession. Professor Rapr speaks of moral education amongst the ancient Iranians as follows:—"The most remarkable and the most beautiful form in which the moral spirit of the Persian people realised itself in life is the well-known Persian education. It, indeed, at an early age implanted in the souls of the young Persians the sentiments which should always guide them in all their dealings, and which prepared and hardened their bodies, in order that as capable citizens they might thereby be able at some future time to serve their native country with worthy deeds."

I will speak later on about the education of girls, which was not neglected. It was the first duty of children to obey tbeir parents. The ancient Iranians were eager for physical education along with mental training, and tried their best to make the children hardy. Their aim was not to teach science and art, in fact, they had neither the facility nor the means to impart such education in those days, but their chief aim was to make them simple and useful citizens. Their education was not theoretical, but practical. In Pahlavi books we find a child made responsible for moral faults at the age of seven. This shows that the mothers in those days began moral education at an early age. But a child of that age was not punished for such faults, for they believed a child was not responsible for any faults till the age of seven, and for this reason a child is not invested with the "Sudreh-Kusti" upto that age even now. After that age, a child was placed under the care of tutors. The tutors were chosen with great care. Classes were formed of fifty boys. Each class was conducted by princes of the royal

blood. These classes were generally situated near the royal pàlaces, and great care was taken to keep them at a distance from crowded localities, especially the bazaars, as it was considered a bad training for the boys to listen to the bargains of dealers who uttered falsehoods for the purpose of disposing of their goods. There was great love and respect between the tutors and the pupils, so much so, that even now we know of people who mention their tutors' names in the "Tandarostee" prayer, (a prayer for good health and blessings). Strabo and Xenophon both speak very highly of the way of imparting education adopted by the ancient Iranian masters. They set apart a certain portion of the day for giving moral and religious education to the children, and very great attention was paid to physical training, as fathers were very proud to have strong and well-built sons. Physical education chiefly consisted of riding and archery. In the Avesta and Achæmenian ages, riding was considered an indispensable accomplishment. The Iranians were very fond of horses. The ancient Iranian in his prayers asked for strength to his horse. Heroes prayed to Meher Yazad for strength and endurance to their horses. We read of the hero Tus standing before the sea and praying that his horse be made very powerful and that he may be able to endure fatigue. In short, the ancient Iranians took great pride in possessing the best horses and in being excellent riders, and boys of five and seven used to ride well. The Iranian boys were also taught from their young days how to use the bow and arrow and to throw lances and slines. The ancient Iranians did not enjoy the blessings of peace for any length of time, and, therefore, it was necessary for them to be well versed in the arts of war. We read that in the time of King Jamshed there was respite from war and peace prevailed, and many arts were introduced into the country. Later on war again commenced and the ancient Iranians had to keep themselves ever ready to defend themselves against foreign invasion. At first they were content to remain on the defensive, but subsequently they were fired with the ambition of conquest abroad. For some time they met with successes and reverses, and so on, until at last they found themselves unable to withstand the forces of Alexander the Great.

To be the father of many children was looked upon by the ancient Iranians as pleasing mother Earth. Their chief prayer was to ask for many children, and they looked upon childlessness as a great curse. Women stood before the sea and prayed to the Almighty to bless them with many children. As soon as a woman was enceinte, she was raised in the estimation of all in the house and was pampered in every way. An expectant mother prayed for her child to be wise, learned, handsome and capable of benefiting its country and king.

The women were always anxious to give their daughters such education as would make them useful in the home and ornaments in society. An Iranian girl did not consider her education to be finished as soon as she was married. Aderbad gives the following advice to the young men of his time : "Do not

keep thy wife ignorant, for she will make thee miserable, and thou wilt be filled with penitence." The Iranian considered himself a favourite of Ahura Mazda if he became the husband of a learned woman and father of brave children. In the "Aivisruthrem Gah" (a prayer of this name) the Iranian woman is asked to bring up her daughter as follows: "She should be well educated, full of good thoughts, good words and more so of good deeds. She is to be obedient to her husband and to be noble, to be as pious as Spenta-Armaiti, and to be as good as the female angels of Ahura Mazda."

We read that although parents were anxious to marry their daughters, a girl was at liberty to choose her own husband. Even now the question asked in the course of the marriage ceremony is: "Have you made this matrimonial alliance of your own free will and with honest motives?" From the writings of Firdausi also it appears that parents allowed freedom of selection to the children before marriage. When King Kaus offered to marry Sodabeh, the beautiful daughter of the King of Hamavaran, the latter sent for his daughter and asked her consent to the proposal. From some of the Pahlavi writings it appears that the consent of the parents was also necessary, and the practice at the present day of having two witnesses on both sides at the wedding ceremony points to the prevalence of that custom.

The practice of divorce was not known to the ancient Iranians, but if a man had no children by his first wife, he was at liberty to marry a second one, and this often occurred.

Among the ancient Iranians there was no custom of exchanging marriage presents or what we call "Ses pâtri." It appears from the *Vendidad* that the father or guardian of the girl made her a present of some ornament only, but the son-in-law got no present at all; and the disgraceful practice of bargaining for money or dowry from the girl's parents did not prevail in those days.

On glancing at the history of Iran after the Avesta age, it appears that some kings married women of other religions. It is said that Metiochus, son of a Greek king named Miltiades, who was taken as a prisoner before King Darius, was ordered to be released, was given some property and married to an Iranian girl. This alliance was looked upon as a mark of very great favour on Metiochus. The children of this marriage were brought up in the religion of Iran. It was not considered wrong to marry women of other religions in ancient times, but they looked upon an Iranian girl marrying a man of another religion as derogatory to their position, while it was considered an honour for a foreigner to marry an Iranian woman. According to Firdausi, a king of India named Sangel had his beautiful daughter named Sepinood married to an Iranian, but before marriage she was taken to a fire-temple called "Ader Gosasp," and was made to go through the ceremony of "Nahan" at the hands of a Mobed and was

admitted to the Zoroastrian religion first. We do not read anywhere that marriages with women of other religion were prohibited, but it appears from the writings in the time of Firdausi, that those kings who intermarried were not happy. For instance, Noshirwan Âdel married the daughter of the Christian king of Rome, but his son, under the influence of his Christian mother, became very disobedient to him in religious matters and gave him great trouble. Again, a king named Ahuserus married a Jewess, and at her instigation ordered thousands of innocent Iranians to be massacred.

The Iranians of the Avesta age married only one wife, but latterly they learnt many vices from the Greeks, and among others that of marrying more than one wife. In the days of the kings who ruled after Cyrus, the habit of drinking, living in very luxurious ways, keeping Zenanas and other disgraceful vices crept in among the rich Iranians. From the writings of Herodotus it seems that as the Iranians extended their conquests abroad and their wealth increased, their good qualities and simplicity of life disappeared, and they acquired to a great extent the vices of the Greeks.

The chief cause which led to this state of things was the separation of men from their homes for long periods when they went fighting to foreign lands. These long separations naturally snapped the links in the chain of their affection for their homes and children. In the Avesta age the ancient Iranians had only to defend themselves from neighbouring invasions, which confined them to their own countries, and we read of them as always leading an honourable, happy life.

From stray passages in the *Zend Avesta* we find that in these days woomen enjoyed a very high position in society, and played a most important part in religious ceremonies. We read of some women who were famous for their charities and philanthropy.

Dr. Geiger says of the ladies of the Avesta age that a wife, instead of being subordinate, was the equal of her husband. She was not a slave but a companion to him, and she co-operated with him in all domestic and other matters, and enjoyed all rights and privileges like her husband.

Afterwards, as I said before, changes took place among the ancient Iranians, and as they became addicted to vices, their women fell lower in the social scale. In short, we find that with the extension of their empire and the increase of their wealth, their good qualities disappeared and they fell into evil ways.

In the matter of dress, we find the same change. When they lived in mountainous regions and before they conquered the fertile countries on the plain, their dress was very simple and chiefly made of skins. The rich people wore long robes, trousers and shoes, but a great change came over their mode of

dressing after King Cyrus. As they conquered new countries, they began to adopt the dress of other countries. Thus, they copied to a certain extent the dress of the Medes, thinking it superior to their own. They began to wear embroidered and expensive clothes. On their head they wore a soft cap called "tiara," most showy waistcoats and trousers, and over all rich long robes. They grew long hair and always covered their heads. They also wore gold and silver ornaments, especially armlets. In speaking of the Iranian soldiers of King Xerxes marching towards Greece, Herodotus describes them as bedecked with beautiful clothes and sparkling and glittering with gold and silve, jewels. Herodotus justly observes that there is no nation which accommodate themselves to foreign habits and customs as quickly as the Iranians. And this is as true to-day in the case of the Parsees as it was in the case of their ancestors in the ancient days.

We do not come across any clear description of the dress of the ancient Iranian women, but from writings it is clear that they were fond of rich dresses and many jewels. In one place a lady of rank is described thus: "Her dress is made of a rich brocade called 'Atack,' gold earrings are hanging from her ears, a heavy necklace adorns her neck, there is a belt round her waist which is tied in a way to enhance her beauty. She is well-educated, brave and beautiful and well-built, her face is always shining with smiles, her boots reach up to her knees and a golden tiara shines on her head."

The ancient Iranians commenced all good or auspicious works with prayers, asking God's blessings. But they had a strong belief in "Fal" (oracles), omens and dreams. So much so that King Xerxes, after having given up the idea of the invasion of Greece on the advice of his nobles, had a dream, encouraged by which he changed his mind and invaded Greece and was successful.

The ancient Iranians observed birthdays with great joy. Amongst the rich it was the practice to order a whole goat, bullock, camel or mule to be roasted for the birthday dinner. The kings celebrated their birthdays with great pomp and ceremony; gave public feasts, and distributed alms to the poor. We also read that the kings bathed their heads only once a year, and that was on their birthdays.

The ancient Iranians were strong, well-built and tall. Their average height was six feet, and there were some seven feet.

Amongst the ancient Iranians three things were considered acts of great charity: first, to help quietly a respectable person reduced to poverty; secondly, if anyone wished to be educated but had no means, to help him with money for the purpose; thirdly, if anyone wished to be married, it was considered an act of

great charity to help him with advice or money to do so. We may say with just pride that the stream of Parsee charity flows in these directions even to-day.

There is still a great deal to say about the ancient Iranians, but I will not take up any more of your time, and will conclude by saying that we Parsees may well be proud of one another. Though but a scattered remnant now, we come of a great historical race, and if the Almighty wills, it shall not be in vain that through the twelve hundred years of our dispersion we have so strenuously striven, individually and collectively, to live up to the noble traditions of our historic past. (Applause).

Mrs. ALI AKBAR.

The next speaker was Mrs. Ali Akbar. Her address delivered in fluent English was listened to with great interest. She said:

I must at the outset ask your forgiveness for undertaking the rather difficult task of venturing to speak on a vast subject like "Newspapers and their influence on Women." However rash the task, the charm of handling it on the occasion of the Jubilee celebration of a paper like the *Stree Bodhe* is irresistible, and that fact is my excuse for the indulgence which I ask at your hands. The word "News" is a potent one. It is said that it is an acrostic of the initial letters of the words North, East, West and South, and that alone clearly indicates its enormous and extensive scope of survey. The influence which such an instrument as a newspaper is bound to wield is writ large on all minds except perhaps one, and that is my unfortunate Indian sister. It is my desire to point this out to-day. Before I do so, I must recapitulate very shortly what a newspaper is, what it can do and what it ought to do for this land of ours in the cause of social reform and of the enlightenment of our sisters.

The Press is a mighty organ, and when we look back into history, we may put down the discovery of printing as the great reforming influence of social life. To the Press we owe the dissemination of several great truths. Civilization follows a free Press. The Press is a great weapon, and may be compared to the lash of the scourger or the balm of the physician. We can apply the whip and we can heal the wounded; assist the poor to his own, and open up feelings of compassion for the friendless. Equally, through the Press we can expose the wickedness of some and the shortcomings of others. In fact, the newspaper is now a "sine qua non" to any one who takes the least interest in the burning questions of the day or desires to keep abreast of the times.

The great advance of journalism has been a remarkable feature of the latter half of the 19th century. The ever-increasing activities of life, especially of

commercial life, are reflected in the newspaper press. Art, music, drama, sport, all receive their due share along with science, literature and general news of the day.

Such are the benefits conferred by a well-conducted newspaper. What an influence, then, could such a weapon command, if it were introduced into the Zenana or the seclusion of Hindu female circles!

I would appeal to Social Reformers to find means to make newspaper-reading possible in Indian homes. Not much education is needed to enable our women to read the daily news thus provided. What they must devise is to make such reading cheap and of a high quality. Little can these Social Reformers know of the helping hand they will thus receive in support of their own cause. For, be it the girl or be it the mother, the constant reading from newspapers about the struggle that is taking place in the world, and about the striking advances in all the corners of the earth, are bound to produce an effect which no amount of preaching can achieve.

Napoleon I has spoken thus of the power of journalism :—"A journalist is a grumbler, a censurer, a giver of advice, a regent of sovereigns, a tutor of nations. Four hostile newspapers are more to be feared than a thousand bayonets."

Then, again, look at the educational effect. Now-a-days newspapers are brought up to such a pitch of literary merit, that the needs of the sportsman or the financier, the politician or the Social Reformer, the student of science or the simple reader of novels, are all duly provided for. Then, too, we have newspapers in the Vernacular, we have them in English. If our ladies take to serious and careful reading of them, not only will their educational wants be supplied to a certain extent, but what is more, they will study the trend of civilisation and be in a position to judge for themselves as to its good and its bad side and the efficacy of following one or another mode, thought or feeling, as may best suit their own environment. It behoves, therefore, all educated men to place before the ladies of their families such newspapers as are well informed and readable, and thereby to inculcate in them the love of reading during all available leisure moments. Let it be understood that we can no longer afford to keep our women folk in the back ground; they must be made to take part in all things natural to their instincts, and, above all, they must be prepared to stand on an equal intellectual footing with their European sisters. To accomplish this the newspaper will be a powerful instrument, and a great benefit is bound in course of time to be reaped by the cause of social reform.

In conclusion, let me say that an excellent illustration of my remarks is to be found in the journal whose 50th anniversary we are celebrating to-day. While

it is one of the pioneers, we hope that many may follow in its steps. If, in time to come, a development of newspapers for lady readers takes place, as we hope it may, it will be pleasant for the proprietors of the *Stree Bodhe* to feel that they were among the first to enter the field and to give a useful example to others. (Applause).

Mrs. SAROJINI NAIDU.

Mrs. Sarojini Naidu next delivered an eloquent speech in English as follows:—

" I consider it my good fortune to be present on this happy and historic occasion, when the representative men and women of all races and religions in this enlightened Presidency have united to celebrate the Jubilee of Social Progress, and in particular to commemorate the fiftieth anniversary of that famous Parsi journal, the *Stree Bodhe*, which has rendered such signal service in the cause of the education of women,—a cause which, I am sure, you will all agree with me in thinking the real source and centre of all lasting social reform and national progress.

A TARDY RENAISSANCE.

" It has become a favourite commonplace with the advocates of what is generally, and I think very vulgarly, called " female education," to recall as an embodied argument a dazzling array of the famous women of antiquity, whose genius and beauty and nobility of character illumine the fairest pages of our annals, when India was in the zenith of her civilization and power. But it is not my purpose to dwell on those radiant yesterdays of our history, for I believe that we are indeed the children of to-morrow. But if I ask you to look back upon those great and immortal women whose intellectual gifts and spiritual graces time cannot wither nor custom stale, the records of whose noble lives form at once our proudest inheritance and our brightest inspiration, it is solely to remind you that, had it been possible for India to retain that early lofty ideal of the rights and liberties of women unimpaired through all the changing and chequered vicissitudes of her political history, we should to-day be rejoicing in an unbroken and shining chronicle of thirty centuries of national glory, and not merely be celebrating the jubilee of a tardy renaissance!

" But it is a renaissance! A new morning of hope has indeed dawned upon the night of our decadence and apathy. It is not to be compared with that rich and complex Renaissance that blossomed like a many-petalled flower of light out of the gloom of the Middle Ages, and scattered the magic colour and perfume of its beauty over the whole of Europe. Nor can it be compared with that incredibly swift and splendid renaissance which a few years ago transformed a race of artists, in a land of cherry blossoms, into a nation of indomitable patriots and heroes, and

in the twinkling of an eye set the little island of Japan foremost amongst the nations of the East and a serious rival to the nations of the West. But if our awakening is slow, it is sure. It is strong and subtle, and so far-reaching in its influence, that it has even penetrated to the heart of that sequestered and dreaming city from where I come,—the beautiful and historic city of Hyderabad, which retains, with all the glamour of the Middle Ages, much of that implacable conservatism that resents all change.

"What then are the features of this renaissance, this awakening on which we have built our hope? Briefly and essentially I think it consists of two factors, the education of Indian women, and the union of the Indian races.

"So much has been said on the subject of women's education both from public platforms and in the public press, that there seems to remain nothing for me to say. Yet, as an Indian woman myself, speaking on behalf of my sisters, I venture to reiterate the urgent necessity for a wide and deep education for those whose high and sacred destiny it is to be the mothers of the Indian nation. Speaking about a year ago at the Social Conference in Calcutta, I happened to remark that no word in any language was so misunderstood and so deliberately restricted in its significance as the word "education." It is generally confused and identified with that far more limited and mechanical word "instruction," the accumulating of knowledge from books. Far be it from me of all persons to deny that instruction, the acquiring of book-knowledge, is a vital part of education; it is, in fact, the very foundation on which all true education is founded. But, I go further and plead for that large and liberal and priceless culture that comes not from books alone but from life itself; from environment, from thought and experience; from the widening of one's material and spiritual horizons by travel and intercourse with diverse and congenial minds. What I plead for is the chance of a full and perfect self-realization, which is the inviolable right of every human being and therefore of every Indian woman; the opportunity to develop all the qualities of the heart and mind and spirit to their utmost capacity, so that she may be fitted to fulfil all the noble and versatile duties and responsibilities of her position in every relationship of life, and so that she may adequately and worthily take her place as a distinct and definite unit in the broad scheme of national life.

THE PROBLEM OF THE PURDAH.

"The subject of women's education in India cannot be fully considered except in its relation to the vexed and delicate problem of the purdah. 'To be or not to be, that is the question.' There are many ardent but not far-seeing social reformers who loudly advocate the immediate and wholesale abolition of the purdah as an initial step towards education. I suppose it is not easy for those whose lines are cast in progressive places, where the purdah system is so elastic, to realize that to countless men and women in other parts of India it is dearer

Mrs. SAROJINI NAIDU

(Author of "The Golden Threshold" and other Poems).

"For I hold that the crowning triumph of Education will be the complete emancipation of Indian womanhood. In the fulness of time, like a splendid and full-blown flower, she will emerge from the protecting sheath of her purdah"—p. 205

કવિ બાઇ સરોજીની નેડુ

જેમણે "સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારાની જ્યુબિલી" ના ઓત્સવોમાં આગેવાન ભાગ બજાવ્યો છે.

Sir MANCHERJI M. BHOWNUGGREE. K.C.I.E.

"In associating myself with the Jubilee celebration promoted by so many prominent citizens of Bombay, I feel, as I believe they do, that the movement will further stimulate the noble effort for the elevation of the status of Indian womanhood with which the STREE BODHE and its late and present conductors have been for many years so closely and creditably identified." — p. 212.

સર મંચેરજી મેરવાનજી ભાવનગરી. કે. સી. આઇ. ઇ.

સ્ત્રીકેળવણી અને સંસારસુધારાના એક આગેવાન હિમાયતી.

than life itself and synonymous with their honour. All my life I have lived in a Mahomedan country which is regarded as the stronghold of the purdah, and I realize what a calamity of incalculably tragic results would follow a premature and total abolition of the system. Long generations of a rigidly secluded and dependent habit of life have deprived the 'purdahnashin' women of India of the very qualities that are indispensable to those who live in the world. For such the kindly shelter of the purdah is a safeguard desirable and necessary till they are able to replace it by education, which is the spiritual safeguard of the emancipated.

"Some of you may ask me how my theory of education is compatible with the keeping of purdah. Why, by a gradual readjustment of the whole system to meet the changed demands of to-day, by a deft and wise and almost imperceptible relaxing of its rigorous laws day by day as education increases. For, I hold that the crowning triumph of education will be the complete emancipation of Indian womanhood. In the fulness of time, like a splendid and full-blown flower, she will emerge from the protecting sheath of her purdah.

THE FUTURE OF INDIA.

"The subject of the union of the Indian races is so vast in its scope and so complicated in its details, that it calls for more time and knowledge and authority than I have at my command. I cannot do more than briefly touch on it as pertinent to this occasion, which is a successful move in the right direction to bring the races together by the binding charm of common interest.

"It seems to me that there is one power in the world, only one wizard element, that can reconcile and harmonize the natural conflict of races and religions. And that is Education, aided by Time,—an education broad-based upon the fundamental truths of human existence, an education that teaches the unity of a common source that underlies all divisions of races, and the central truth that harmonises all superficial differences of dogma. With prophetic delight I look forward to the day when the Indian races will learn to recognize and glory in that underlying and indestructible brotherhood, when they will burn the dross of all dividing prejudice of caste and creed in the purifying flame of patriotism. Then, and then only, will all the races of India become an Indian nation. Friends, that day is far off as yet. But, as I said, we are the children of to-morrow. I am proud to belong to a generation whose privilege it is to sow the seeds of that ultimate unity. I am more than content to hope that my children's children will live to reap the first fruits of that golden and imperishable harvest." (Applause.)

Mrs. HERLEKAR.

Mrs. Herlekar next addressed the meeting in Marathi. She said this was a red-letter day in the history of women's education in India. The ancient history of India was full of heroines. But the country slowly degenerated and ignorance ruled supreme. Education under the British rule, however, has opened the eyes of men and called their attention to their own degeneration. They learned that it was their first and foremost duty to educate the girls, the future mothers of the country. Their own ancient history and that of the civilized nations encouraged them in their new faith. Now they found a number of well educated ladies among them, some of whom were doctors, artists, nurses, teachers, writers and speakers. Though it was but a small number when compared to the vast population of their country, it was by no means small compared to the constant difficulties in their way, and they might well be proud of it. Their Parsi sisters, however, had surpassed all others. There were many independent, clever, and educated ladies in that community. The *Stree Bodhe*, the jubilee of which they were celebrating that day, was for a long time conducted by the late Mr. K. N. Kabraji, and his accomplished daughters deserved great credit for continuing his useful work. The golden day for India would be, when knowledge spread all over the country, even through the remotest villages, as in Japan, when social evils like the system of early marriages and that which was responsible for child-widows were rooted out, and when society would abound in useful women workers. (Applause).

Miss ATIYA FYZEE.

Miss Atiya Fyzee was the second Mahomedan lady to speak at this meeting. She discoursed in Urdu about a subject of which she has made close study in Europe and in India. She began by remarking that in India they had no system of training teachers for elementary or secondary education, and what there was stood in a very peculiar position. It was difficult to see on what argument could depend the absence of so important a feature for the progress or advancement of the nation. It might be said that training colleges produced stereotyped teachers, rigid, cold and of mechanical uniformity. But the material had been improving, and the trained teacher had always an advantage over others in certain points. In India, the practice of a large school was made up of survivals of traditions, good, bad and indifferent, lasting beyond the needs and requirements which had brought that practice into existence. The narrowness and inertia of the present system demoralized any scheme for higher excellence in education. The school was no more than a mechanical institution. Some great educational readjustment was very essential at the present juncture. Girls must be sent out to Germany to assimilate new thoughts and new ideas and to undergo a course of training, for the modern science and method of instruction

was due to Germany. The intellectual atmosphere of India would then be saturated with fresh ideas. The speaker then made the following notable observations :—

"The Eastern nations centre their ideals mainly in states of mind or feeling and are unaffected by changes of circumstances. They accommodate their own minds to things external rather than adapt things external to themselves. That is why the Orientals are so reluctant to alter their permanent conditions of life, and a daily routine has been devised and is strictly followed.

"With the Europeans it is different. They are dependent on surroundings to make them happy, and that tendency has led them to become so active, industrious and progressive, that their lives are busy and full. Keen competition is the order of the day. Scientific discoveries multiply pleasures, and town-life with its tremendous rush and maddening changes has become common. These are spheres where happiness is sought from without by the indirect method of improved circumstances.

"In England, religion has a great hold upon the national life, and Protestantism, always a regulator of conduct, thought and feeling, helps to lessen any reflection upon the inner life, unlike the introspective habit of thought which finds its special representation in mysticism and other religious systems of a contemplative order.

"The English character, therefore, is essentially an objective one. All their emotions, thoughts and feelings are habitually thrown on that which is without. They rarely give free expression to their emotions or feelings. Reticence and self-restraint are most constantly inculcated. The whole tone of society favours it. Any demonstration of grief or sorrow, so free and natural in other countries, is not considered the proper thing in England.

"The disposition to dwell upon an old grief by protracted mournings, carefully observed anniversaries, and long periods of retirement so common in India, is getting almost extinct in England. On the Continent, people are much more natural, and attach no shame to any exhibition of thought and feeling. They do not, like the English, turn away speedily from the past and lessen the intensity of grief by translating their emotions into new fields of activity."

"The spirit of commercialism has so forcibly entered their very souls that sentiment and romance have been completely wiped out, and even philanthropy, which is so active and extensive, is practised on business lines."

"Fickle fashion exercises an absolute empire over the masses, influencing their education, food, dress, expenditure, amusements, even determining the work they may engage in or the form of beauty they must cultivate.

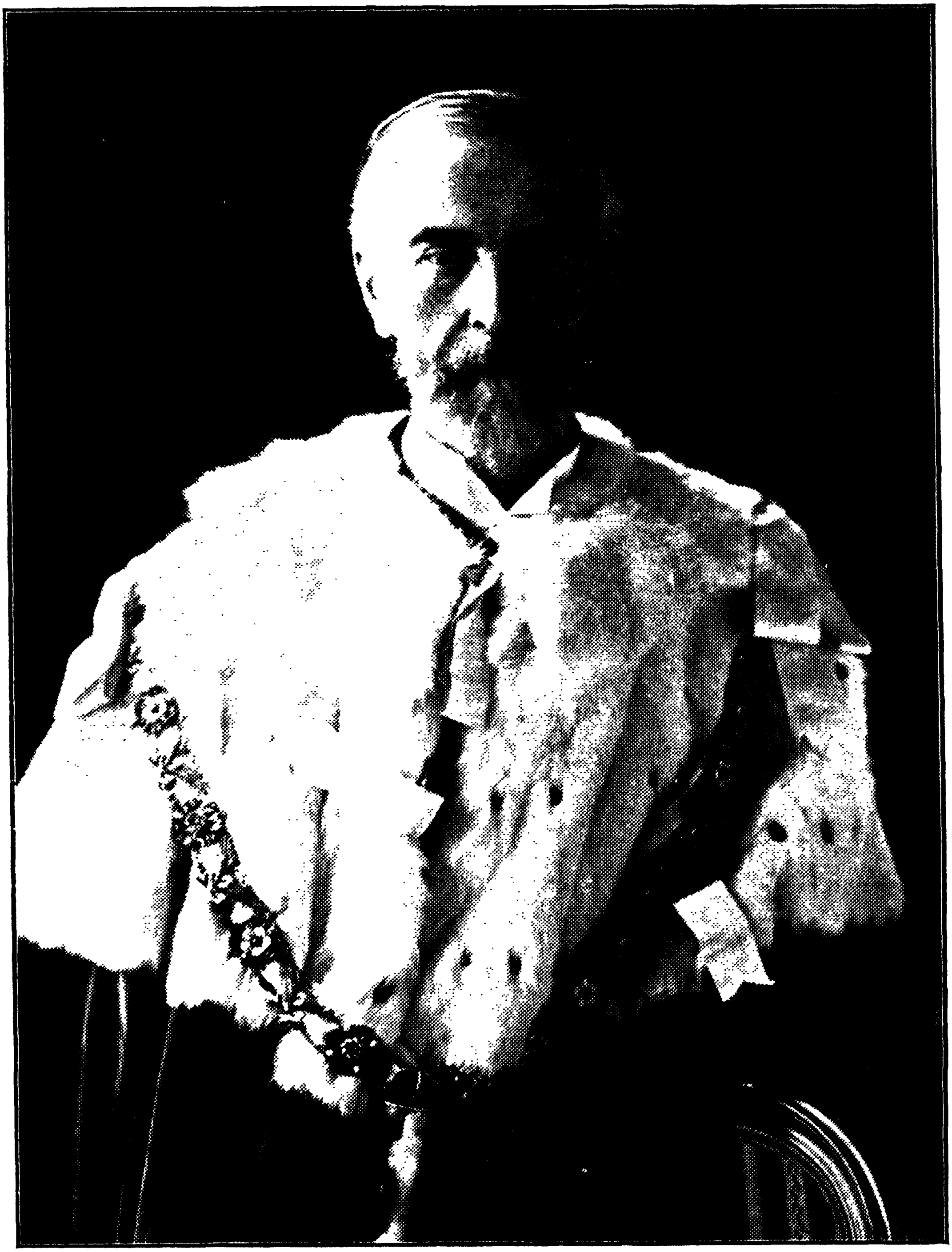
" Another circumstance, which is playing great havoc in English life, is the fierce competition of luxury and ostentation. It is no exaggeration to say that a single Society function in London often costs such an exorbitant sum of money, as might suffice to alleviate much suffering or to revive an industry."

The speaker concluded by asking her hearers to freely adopt all that is best in Western civilisation, without, however, thoughtlessly abandoning the features which make for peace and contentment in Indian lives. (Applause).

Miss MANOCKJI CURSETJI.

Miss Sherene M. Cursetji, in moving a hearty vote of thanks to Mrs. Muir-Mackenzie, said they were proud to know that the lady who presided on that unique occasion was an English lady of considerable culture and vast sympathies. She did not come amongst them, as was sometimes done, in a sort of patronising manner. She had the interest of the people of this country sincerely at heart, and she (the speaker) ventured to say that if there were many more such ladies as Mrs. Muir-Mackenzie in this country, they would not hear so much about discord and disaffection among the people. The Indian women had every reason to congratulate themselves on the progress they had made in matters educational, for, what they had accomplished during the past fifty years compared favourably with the educational progress of the women of the Western countries during the same period, taking into consideration the conditions under which they lived and the difficulties they had to contend with. Of course, they had yet a great deal to learn from the nations of the West. What gave them the greatest pleasure that afternoon was to find that among the speakers there were two ladies from a community which was considered most backward in point of education in this country. This was, indeed, a hopeful sign for the future of female education in the Western Presidency. (Applause).

The vote was carried by acclamation, and the proceedings terminated.

By the Courtesy of the TIMES OF INDIA

The Rt. Hon. LORD REAY, G. C. S. I., G.C.I.E., LL.D.

"I follow the future development of education in all directions with the sincere hope that God's blessing may be granted to all efforts to promote the happiness and prosperity of His Majesty's subjects throughout the Indian Empire."—p. 210.

ધિ રાઇટ ઑનરેબલ લૉર્ડ રે, જી. સી. એસ. આઇ., ઇત્યાદિ.

મુંબઇના માજી ગવર્નર.

જેમણે "સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારાની જયુબિલી" પ્રસંગે મુબારકબાદીનો પત્ર મોકલ્યો છે.

The Rt. Hon. LORD CURZON, G.C.S.I., G.C.I.E., D.C.L.

"Asiatic women have on the whole exercised a more powerful influence in public affairs than European women, and this in spite of the stricter reserve with which they have been environed."—p. 209.

ધિ રાઇટ ઑનરેબલ લૉર્ડ કરઝન, જી. સી. એસ. આઇ., ઇત્યાદિ.

હિંદુસ્તાનના માજી વાઇસરૉય.

જેમણે "સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારાની જ્યુબિલી" પ્રસંગે મુબારકબાદીનો પત્ર મોકલયો છે.

(*Fifth Day*)

Public Celebration at the Town Hall.

The Jubilee celebrations came to a successful close with a notable function held in the Town Hall on Tuesday, 18th February, at 9-30 p.m. The hall was tastefully decorated for the occasion. The guests commenced to assemble early, and by the time H. E. the Governor arrived, the spacious hall was filled to its utmost capacity by a representative gathering of ladies and gentlemen of all communities. Amongst those present were: H. H. the Maharaja Gaekwar of Baroda and staff, H. E. Sir George and Lady Maud Warrender, Sir Cowasji and Lady Jehangir, Sir Bhalchandra Krishna and Lady Bhatwadekar, the Hon'ble Mr. and Mrs. Muir-Mackenzie, the Hon'ble Mr. and Mrs. G. O. Dunn, the Hon'ble Mr. Justice and Mrs. Heaton, the Hon'ble Mr. Justice, Mrs. and Miss Russell, the Hon'ble Mr. Justice Chandavarkar, Mr. and Mrs. H. A. Wadia, the Rev. Dr. Scott, Mr. and Mrs. Sheppard, Mr. and Mrs. Stanley Reed, Mr. and Mrs. Westropp, Mr. and Mrs. P. H. Dastur, Mr. and Mrs. Ali Akbar, Mr. and Mrs. Ahmadi, Mr. Kazi Kabiruddin, Mr. K R. Cama, Miss Manockji Cursetji, Mrs. and Miss Sassoon, Mr. and Mrs. N. N. Kothare and many others.

H. E. the Governor, accompanied by H. H. the Gaekwar and a large party from Government House, arrived at 10 p.m., and was met by the members of the Committee and conducted to the dais in front of the stage.

During the evening it was announced that the following messages and letters of congratulation had been received:

H. E. the Viceroy; Lord Curzon; Lord Reay; Major-General A. L. Playfair; Sir M. M. Bhownuggree; the Shakespeare Reading Society (London); the National Indian Association (London); the Bombay Branch Royal Asiatic Society; the Students' Literary and Scientific Society (Bombay); the Anjuman-i-Islam (Bombay); the Dnyan Prasarak Mandali (Bombay); the Gujarat Social Reform Association (Ahmedabad); and the Widow Remarriage Association (Ahmedabad).

Lord Curzon wrote to Miss Kabraji as follows:—

Hackwood,
Basingstoke, Dec. 2nd, 1907.

Dear Madam,—I understand that the Committee with whom you act are intending to hold a Jubilee celebration of the Social Progress movement in India, connected more particularly with the education of women.

This is a subject in which I took a great interest while in India. Asiatic women have on the whole exercised a more powerful influence in public affairs than European women, and this in spite of the stricter reserve with which they have been environed. Even where accident has not placed them in public

positions, their domestic influence has been very potent. No social reform of real note or lasting value is likely, therefore, to be carried in the East, unless the women—by which I mean the advanced and intelligent women—are in its favour. To those who hope for a steady relaxation of the existing restrictions upon social freedom, any movement which seeks to instruct, to emancipate, to raise and to unite Indian women is, therefore, an omen of the greatest interest and importance. *Education is supposed to start with the cradle.* But its real genesis is rather with the mother who presides over the cradle.

With many kind remembrances of your respected father, I am,

Yours faithfully,

CURZON.

Lord Reay had sent the following message :—

Laidlawstiel, Galashiels, N. B.
November 27, 1907.

I am pleased to hear of the Jubilee celebration of the *Stree Bodhe.*

I continue to take the deepest interest in the education of women in India. Every effort to promote the cause of the intellectual and moral development of women in India meets with my cordial sympathy.

The success achieved by the *Stree Bodhe* will be duly recognised at the Jubilee meeting. I am sure that under the able editorship of Miss Sherene Kabraji it will continue to exercise a beneficent influence.

I trust that a tribute of respect will be paid at the meeting to the memory of her distinguished father, the late Mr. Kabraji, whose important services cannot fail to meet with the grateful recognition of his fellow citizens in the capital of the Bombay Presidency.

I follow the future development of education in all directions with the sincere hope that God's blessing may be granted to all efforts to promote the happiness and prosperity of His Majesty's subjects throughout the Indian Empire.

REAY.

The Shakespeare Reading Society, London, sent the following address embellished with a medallion of Shakespeare and a floral border entwining the names of the past Presidents of the Society :—

To

MISS K. N. KABRAJI,

Editor of the *Stree Bodhe,* Bombay, India.

DEAR MADAM,

It affords us much pleasure to convey to you the congratulations of the SHAKESPEARE READING SOCIETY on the Jubilee of the *Stree Bodhe,* the journal in whose editorship you have succeeded your distinguished father. We welcome this event, not only as an epoch in the career of the paper, but also in the progress

of the cause which it has advocated for the past fifty years—the education and elevation of the women of India, and the advancement of social reform amongst the people of that vast Empire.

The SHAKESPEARE READING SOCIETY has special cause for rejoicing on this happy occasion, as the late Mr. Kabraji, whose memory is so honorably associated with the past history of your journal, was an ardent devotee of Shakespeare, and the *Stree Bodhe* has been the medium for publishing his adaptations of several plays of the Great Master. The Society recognises that Mr. Kabraji was also well known as a dramatist and a reformer of the Indian stage. His plays are imbued with the same spirit of enlightenment and regeneration which inspired his labours in other fields of public service. The words and thoughts of Shakespeare are reflected in the utterances of various leading characters in his dramatic representations of prominent phases of Persian history. It is gratifying to notice that you inherit your father's devotion to the memory and service of a writer whom the entire human race delights to honour, and that the *Stree Bodhe* under your editorship has published further articles bearing on the life and works of Shakespeare. The SHAKESPEARE READING SOCIETY feels fortunate in having you for the representative in India of the movement inaugurated by them for raising a Shakespeare Memorial on the site of the Old Globe Theatre on Bankside, which will serve as a joint tribute from East and West to the world's greatest dramatic genius.

We wish the *Stree Bodhe* as successful a career in the future as it has achieved in the years gone by—(Sd.) Herbert Beerbohm Tree, President; Phoebe Mary Darton, Founder and Vice-President; Ellen Terry; Israel Zangwill; Sydney Lee, and others.

Mrs. MUIR-MACKENZIE.

In opening the proceedings, Mrs. Muir-Mackenzie said: "As President of the *Stree Bodhe* and Social Progress Jubilee Celebration Committee, I welcome you all here to-night. This is the finale of the Jubilee week. The different gatherings that have taken place have each had their own special interest. Very significant to my mind was the meeting of the five hundred school children who gathered in this hall at the invitation of the Committee. A certain number of representatives were sent from 30 of the leading girls' schools in Bombay City, and I wish all here to-night could have seen the pretty little maidens in their gala dresses—Hindus, Mahomedans and Parsees joining hands in song and dance. Many of us who were present found it almost impossible to believe that fifty years ago there was not a single girls' school in Bombay, and that even Parsee ladies were then in purdah. The striking change that has taken place in the matter of women's education is largely the work of the Parsee community, who were ably assisted by the late Mr. Kabraji and the *Stree Bodhe* paper, which he conducted and whose

jubilee we celebrate to-night. Just as significant as the Children's Fête in this hall, were the speeches made at the Framji Cowasji Institute on Monday week. At the invitation of the Jubilee Committee, I presided at a representative gathering of ladies belonging to all communities. It was, indeed, a unique occasion. Never before have Hindu, Parsee, Mahomedan and English ladies met together to speak from a public platform. All who heard the eloquent speeches will agree, that there are not a few Indian women who have taken full advantage of all the benefits to be derived from modern education. Let us believe that that pioneer gathering and this entertainment to-night are good omens, foretelling a knitting together of all communities out here, and a real growth of friendly feeling between the East and the West. I would like to congratulate Miss Kabraji and her sister on the able way they have arranged this Jubilee celebration. They have not, it is true, worked alone, as they have had the assistance of a representative committee; but for all that, a great deal of work has fallen to their shares, and I think the success achieved shows that Miss Kabraji has proved herself amply efficient to carry on the work her father left in her charge. You will agree with me, too, that she is a good example of the way the daughters of India make use of education. I will not keep you longer by making any further remarks, but will read some letters sent by well-wishers in England. (Reads the letters from Lord Curzon and Lord Reay). Sir Mancherjee Bhownagree sends many good wishes and speaks of the interest this celebration has aroused in England, where a large committee in connection with this Jubilee has been formed. "The expression," he writes, "of so much sympathy here will, doubtless, be appreciated by your Committee, and they will be further interested to know that in reply to a letter addressed by me to bring the movement to the notice of the Right Hon'ble Mr. John Morley, it is stated that 'he entirely approves of the good work the *Stree Bodhe* sets itself to do.' The approval by such an eminent educationist and friend of social progress of the work which the Jubilee Committee is celebrating will, I am sure, prove most gratifying to the numerous supporters of that work." Sir Mancherji further says, "In associating myself with the Jubilee Celebration promoted by so many prominent citizens of Bombay I feel, as I believe they do, that this movement will further stimulate the noble effort for the elevation of the status of Indian womanhood, with which the *Stree Bodhe* and its late and present conductors have been for many years so closely and creditably identified." It is now my pleasant duty to hand over to Miss Kabraji the address received from the Shakespeare Reading Society. Among the distinguished signatories to it, two names must have a special interest for many of us, I mean those of Beerbohm-Tree and Ellen Terry. I shall now make way for his Excellency who has surpassed himself, if that be possible, in kindness by consenting, after the arduous labours of this afternoon, to be present here this evening and address us a few words of sympathy and encouragement. You will all join with me in

MISS VIOLET CLARKE

The gifted daughter of the popular Governor of Bombay, H. E. Sir George Clarke, who took an active part in the *Stree Bodhe* and Social Progress Jubilee Celebration.

મિસ વાયોલેટ કલાર્ક

મુંબઈના લોકપ્રિય ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્કનાં સર્વગુણસંપન્ન દીકરી, જેઓએ **સ્ત્રીબોધ અને સંસારસુધારાની જ્યુબિલીના મ્હોત્સવમાં ઉલટમંદ ભાગ લીધો હતો.**

expressing our deep regret that he should have been unaccompanied by her Excellency and at the persistent illness which has prevented us from enjoying her sympathetic and gracious presence." (Applause).

THE GOVERNOR'S SPEECH.

His Excellency Sir George Clarke said: "Your Highness, ladies and gentlemen,—I will first read a telegram which has just arrived from the Private Secretary to H. E. the Viceroy:

THE VICEROY'S MESSAGE.

> "*I am directed to convey to your Committee and particularly to the Directors of the* STREE BODHE *the hearty congratulations of the Viceroy on the Jubilee of the movement, and to assure them of their Excellencies' close sympathy with their unsparing efforts in furthering the best interests of Indian womanhood.*" (Cheers).

His Excellency, proceeding, said, he hoped they would excuse him from making a long speech; for that afternoon he had been engaged in the duties attaching to the University Convocation. But he was glad to be there to express his sympathy with the work carried on by the *Stree Bodhe* and his entire approval of the social progress movement. Mrs. Sarojini Naidu had, the other day, happily termed their work a renaissance, though a tardy one. There was no doubt that the position of woman in ancient India was higher than now, and it was their purpose to remove the accretions fastened upon it by time. He would not attempt to define that evening the true position of woman in society. That duty was recently attempted by a gentleman who thereby brought upon himself a great deal of trouble. (Laughter) But this he would say, that no nation could really be termed enlightened unless it was permeated by woman's influence.

UNREST AND WOMAN'S INFLUENCE.

They heard a good deal of what was called unrest in India. That unrest was, he thought, due in a large measure to the feeling that all was not right in India, and the laudable desire to improve the existing conditions. One of the things which was not right was the position of women. His Highness the Aga Khan showed in his address to the Mahomedan Educational Conference at Delhi that the purdah system was not indigenous to India but was imported from Persia. He agreed with his Highness that the time had not come when the purdah system could be swept entirely away, but they looked to such movements as that for social progress to produce gradually the desired improvements in the position of Indian womanhood.

THE POLICY OF GOVERNMENT.

They sometimes found it said that it was the desire of Government to divide against each other the various communities of which the Indian population was composed That was absolutely false. It was the desire and policy of the Government to induce all communities to co-operate with each other and with Government for the welfare and progress of the country. Of the fruits of a lack of this spirit they had had a deplorable illustration in the previous week. The *Stree Bodhe* Jubilee celebrations brought all communities on one platform, Hindu, Parsee, Mahomedan and European ; this was a very happy spectacle and made them hopeful of India's future. He expressed his hearty sympathy with Miss Kabraji, and his earnest wishes for the success of her work. (Applause).

MISS KABRAJI.

Miss Kabraji next spoke as follows :—" On behalf of the *Stree Bodhe* I beg to offer heartfelt thanks for all the kind messages of congratulations from friends and public bodies on this memorable occasion, the jubilee of the journal which it has been my great privilege to conduct ever since the passing away of my dear father. The thought of what might have been, had he been alive to-day, fills my heart with sadness ; but the soul lives for ever, and the very act of associating the occasion of the jubilee of his well-loved paper with the cause of social reform that was dearest to his heart fills this place with his presence. Indeed, I should like to say that it is the success of social reform in this country, rather than the jubilee of my humble magazine, that we have met here to-day to commemorate. The outburst of joy and sympathy has been so spontaneous on all sides, that it would be difficult for me to speak of any one message individually. But I cannot help expressing my deep sense of gratitude to their Excellencies the Viceroy and Lady Minto for the noble sentiments so graciously conveyed in their message, to your Excellency for the great honour you have done us by your presence here to-night, to the kind friends in Ahmedabad, who have organised a similar movement there in honour of the jubilee, and to the friends of the cause across the seas, who have shown such sincere sympathy. The memory of this day will live with me for ever, and it is my earnest prayer to the Almighty that I may be granted strength to do my duty towards the cause represented by my journal. May the cause of Indian womanhood never lack powerful and devoted supporters." (Applause).

Mr. Justice CHANDAVARKAR.

The Hon. Mr. Justice Chandavarkar, in proposing a vote of thanks to his Excellency the Governor, said : " After the speeches to which you have just listened, my task will be a very easy and pleasing one. I have now, on behalf of those present here, to propose a hearty vote of thanks to his Excellency for gracing this

evening's function with his presence. At the same time, in appearing before you to make a few observations appropriate to the occasion, I feel like a man placed in the dock and called upon to defend himself aginst those who think that in celebrating the jubilee of the *Stree Bodhe* we are making a little too much of a small incident; that the idea of such a jubilee celebration is extravagant; and that that extravagance borders on impertinence when we venture to invite the Governor to honour us with his presence at this gathering. I may say, that in spite of such criticism, from the beginning I have never faltered, and I was among those who encouraged Miss Kabraji to take the bold step of inviting his Excellency to come amongst us; and that for the reason, that the *Stree Bodhe* Jubilee has a deep significance, in my opinion, in connection with the question of our social progress; and rightly understood that significance has one or two lessons to convey to us in these times. It is true that the *Stree Bodhe* is after all a periodical, one out of so many in this age of newspapers. It is also true that by itself, the starting of that periodical in 1857 and its maintenance ever since appear to be insignificant events. But let it be remembered that the march of social progress is like the flow of rivers. Just as rivers take their root from springs buried in recesses of mountains, social reform, and, for the matter of that any other kind of reform, takes its start from small beginnings.

THE EARLY ELPHINSTONIANS.

"If I were asked to trace the different stages through which our social progress has passed during the last half century, I should employ the language used once in conversation with me some years ago by one who was an earnest champion of reform. I mean the late Mr. Sorabji Shapurji Bengalee. Twenty years ago he said that the history of social reform might be written in a few words. First, our social progress had for its beginning the starting of voluntary classes for the instruction of girls in about the year 1845 by the first batch of Elphinstonians under the leadership, guidance and inspiration of Mr. Dadabhai Naoroji. (Applause.) These young men, when they came out of the college, felt the necessity of educating women, because they thought that without women's progress no progress can be made by society. They went from house to house, inducing parents to send their daughters to their classes, devoting their morning hours to imparting instruction to the girls. They did all that work merely as a labour of love. The indefatigable zeal, perseverence, and enthusiasm which they brought to bear upon that work at that time is not likely to seem great to us in these days, when we are reaping the fruits of their labour; but if we only have regard to the tremendous prejudices which existed in those days against the education of women, we shall be able to form an adequate conception of the difficulties against which these earliest pioneers of social progress under the leadership of Mr. Dadabhai Naoroji had to contend.

"THREE GOOD AND TRUE BRITONS."

" And they were able to contend against those difficulties successfully, and that with pluck ; because they acted under the inspiring guidance and advice of three good and true Britons of that time : namely, Sir Erskine Perry, then Chief Justice in the Supreme Court of Bombay, Professor Green and Professor Patton, of the Elphinstone Institution. I shall not dilate upon those stages of our social progress, because I must run over my history very rapidly. The second stage of social progress was reached with the starting of the Gujarati newspaper, the *Rast Goftar*, in 1851, by Mr. Dadabhai Naoroji, with the object of educating public opinion on social questions in particular. For years, under his editorship, that paper was devoted almost entirely to the discussion of religious, social and moral questions, and in those days and subsequently under the editorship of the late Mr. Karsondas Moolji, one of the most courageous of social reformers, and afterwards under the late Mr. Kabraji, it rendered important services to Bombay, like those that Addison and Steele rendered to England in the times of Queen Anne.

THE BIRTH OF THE *STREE BODHE.*

"But a paper was wanted for the special enlightenment of women, and the *Stree Bodhe* accordingly came into existence in 1857. Its subscription was then one rupee a year. It had to be worked for several years after its birth at a great loss. One of its earliest editors was the late Mr. Nanabhai Haridas, who afterwards became a Judge of the High Court of Bombay. One of its earliest contributors was the late Mr. Sorabji Shapurji Bengalee, whose name lives and will long remain immortal in the pages of Parsee history. (Applause). Among others who subsequently edited it was the late Mr. Kabraji, who maintained its reputation with great zeal, and after him his two daughters have kept up its prestige by carrying on this good work of their father. But editors and contributors come and go, and that has happened in the case of the *Stree Bodhe* as in the case of other periodicals. But the chief point of instruction and interest for us on the present occasion lies in the sacredness of the personality which not only brought the paper into existence, but patronized and supported it in spite of tremendous difficulties and stuck to it to the end of his life. I refer to the late Mr. Dossabhai Framji Cama, (applause), to whom the periodical owed its birth and maintenance for several years. Mr. Cama was a typical Parsee of the old enlightened type, tall, fair, noble-looking, with a white flowing beard, the whiteness of which pointed to the whiteness of his soul within. He was one of those men who always sympathised with the sufferings and miseries of others, and was ready to lend a helping hand to all noble causes, and especially to the cause of Social Reform. In his lifetime he saw fortune smiling on him at one time and frowning at another, but whether in affluence or in adversity, he kept his placid temperament, and so much as he could give from his own for the cause of Social Reform, he never spared. Impetus was given to the

cause of our social progress by the advent amongst us of a noble lady from England, whose name has been a household word to us in India. I refer to Miss Mary Carpenter, (Applause). She visited Bombay twice, once in 1869 and a second time in 1870. She entered Indian homes and was received most courteously. She ascended platforms and delivered lectures and she was listened to with rapt attention, and withal she exercised a most beneficial influence on the cause of our social progress. These are but a few of the small incidents on the progress of Social Reform we have been able to accomplish during the last 50 years. These are our landmarks, and even these small and insignificant incidents convey to us a lesson which is apt to be forgotten in these days of machinery: that, after all, personal equation must be counted for a great deal in the history of the growth of a people. What is wanted for that growth is not brag and advertisement, not unseemly wrangling and spurious patriotism, bul quiet work done assiduously in a spirit of humility, with enthusiasm, perseverance and in the spirit of love of the people, without regard to popularity or applause. That is the lesson which we have to learn from the different names that I have recounted,—names which stand identified with events mentioned by me as marking the stages of our Social Progress.

BOMBAY THE BEAUTIFUL.

"But there is even a better, nobler and wider lesson which I wish to emphasise on the present occasion as a lesson which we shall all be the better for learning in the present circumstances of our time. We are all anxious to make Bombay what she is called,—but what I am afraid, she is not,— Bombay the Beautiful. Years ago Dr. Cook, then a professor of the Medical College, delivered a lecture in this city, in which he described Bombay as more than a picturesque city, and gave her the name of Bombay the Beautiful. A few years after that, Bombay's beauties were marred, because plague began to hit her hard, and she is since then still being hit. In all responsible quarters, there is an earnest endeavour to make Bombay what she ought to be. Our roads are being widened, model houses are being built, museums are to be constructed and withal, so far as the external appearance of the city is concerned, prospects seem assuring. But by the side of its beautiful exterior, its heart should be sound, and by the side of beautiful buildings, there must be beautiful souls and citizens inspired by bonds of mutual love and sympathy and a spirit of co-operation, working for one another's good, forgetting all differences of colour, race, caste and creed."

Mr. Chandavarkar here referred to the deeper influence which emanated from perfect womanhood, and which he said formed the real capital and wealth of the country, and proceeded to say that if Bombay was to have beautiful souls by the side of beautiful buildings, the influence and inspiration must emanate from their mothers, wives, daughters, and sisters. He alluded to the opportunities

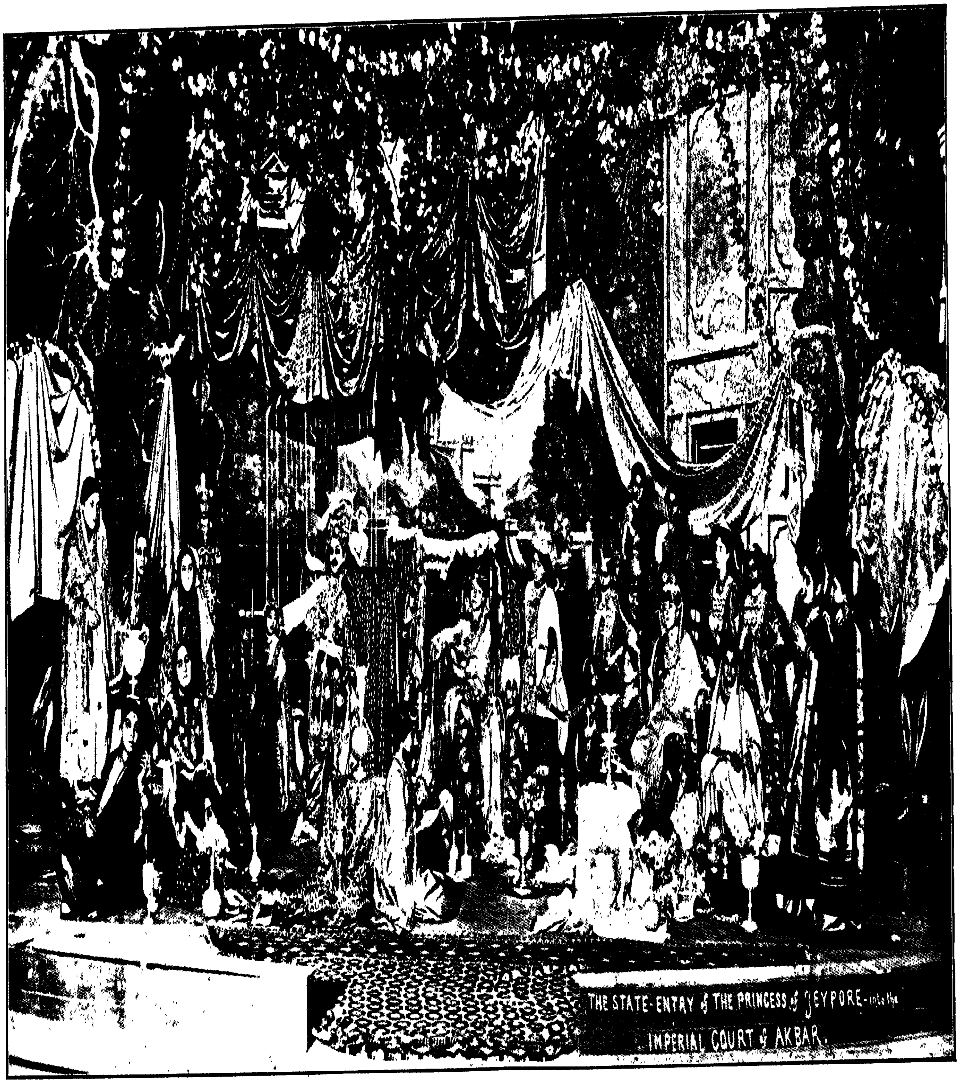
awaiting woman for many a good work in the amelioration of suffering and misery that prevailed in this city. So far as this question of social progress was concerned it was entirely dependent upon women, and men could only be their assistants. He continued : "The prospect for Bombay at this time is most promising. We have at the head of Government and society a Governor, who is not only a man of ideas, but he is also a man of action. Sacred authorities have said that a people are formed by the poet and fostered by the policeman : the word policeman there being used as an alliterative phrase to mean statesmen. I may take the liberty of saying without exaggeration, that judging from his writings and past career and the golden opinions which he has won amongst us, Sir George Clarke has a poet's insight and a statesman's foresight. (Applause). In the good and beneficent work which has been assigned to him by our august Sovereign, his Excellency is assisted by his noble consort, Lady Clarke, (applause) whose absence we all deeply regret to-day and whom we very much miss at this function. I take the opportunity of adding, that in this good work they are also assisted by their accomplished daughter Miss Clarke, whom Bombay is proud to own as her dear sister. (Applause) With these three stars of Bombay in the ascendant, we may look forward to the future as one of great hope ; and surely we may well rest assured that Bombay will become 'Bombay the Beautiful' under their benign auspices. I am sure that for five years these three will be our real 'Improvement Trust.' And, now, on behalf of those present I have to tender our cordial thanks to your Excellency for your presence. You have laid us under a deep obligation by coming amongst us and encouraging and assisting us in the cause of Social Progress." (Loud applause.)

THE EVENING'S PROGRAMME.

The programme which followed the speeches was full of unique features. Mrs. Ali Akbar first came forward and delivered a historical prologue, after which the curtain of the improvised theatre rose revealing a scene of great artistic beauty and splendonr. It was a Tableau Vivant depicting a scene in Emperor Akbar's court. It was the occasion of the arrival of the Princess of Jeypore, the Hindu princess who had been married to Prince Selim, the Emperor's eldest son. The central figure, the royal bride in a gorgeous palanquin, was represented by Miss Violet Clarke, the accomplished daughter of H. E. the Governor, who had kindly offered her co-operation in the Jubilee celebration. The other prominent figures were those of Empress Hamida Begam (Lady Maud Warrender), the mother of Noor Jahan (Mrs. Kabraji), Akbar's daughter (Mrs. D. N. Bahadhurji), and the Court Poetess (Mrs. Sarojini Naidu). A large number of Court ladies were represented by Mahomedan, Hindu and Parsi ladies. The whole scene with its numerous realistic details had been conceived and worked out by Mrs. Ali Akbar and Miss Atiya Fyzee.

જેપોરની શાહજાદી

PRINCESS OF JEYPORE

By courtesy of the TIMES of INDIA

Emperor Akbar — પાદશાહ અકબર

Prince Selim — શાહજાદો સલીમ

Empress Hamida Begum — શાહાનશાહબાનુ હમીદા બેગમ

Court Poetess — દરબારી કવિ

Tableau—The State Entry of the Princess of Jeypore into the Court of Emperor Akbar

પાદશાહ અકબરની દરબારમાં જયપોરની રાજકુંવરીની પધરામણી

This was followed by a song, "The Snake Charmer", sung by Miss Pheroza Kabraji. It is a poem by the Indian poetess Mrs. Sarojini Naidu, exquisitely set to music by the popular composer, Madame Liza Lehmann. Next followed Mrs. Sarojini Naidu, the poetess herself, who recited a piece of her own composition. This was followed by an Indian song, a *Gazzal* composed by late Mr. Kabraji, and beautifully rendered by his daughter, Mrs. D. B. Dinshaw, her rich contralto voice being heard to full advantage. She was accompanied on the Dilruba by Miss Nanu Kothare, a young Hindoo lady, who next played a solo on the Sitar with much feeling and expression. These last two items were highly appreciated by those present. It was the first time a Hindu lady appeared in public to perform Indian music, and was a speaking testimony to one aspect of the *Stree Bodhe's* work.

The curtain rose again on the final scene, disclosing the stately figure of Britannia standing on a marble pedestal in quiet dignity. There entered to the strains of music her Daughters, with appropriate emblems, who saluted Britannia, each according to the custom of her country, before taking her place in the noble group. Lady Maud Warrander was much admired as Britannia, while the "Daughters" were represented as follows: England, Miss Violet Clarke; Scotland, Miss Fellowes; Ireland, Mrs. Blunt; Wales, Miss Dimmock; Canada, Miss Relleys; South Africa, Miss Sassoon; Australia, Miss Willis; New Zealand, Mrs. Sheppard; India—the Hindu, Mrs. Bhatvadekar; the Mahomedan, Miss Desai; the Parsi, Mrs. Taleyarkhan; the Burmese, Miss Patel. Again the curtain came down, and was lifted for the last time, showing the graceful group of the "Daughters of the Empire" ranged round the majestic Britannia, superb in her statuesque beauty. The picture, so full of awe-inspiring grandeur, was greeted with long and repeated cheers.

After partaking of light refreshments the gathering dispersed late at midnight. During the evening the band of H. M. S. "Hyacinth," kindly lent by H. E. the Commodore, Sir George Warrender, played selections of music.

Celebration at Ahmedabad.

The Gujarat Social Reform Association having resolved to celebrate the *Stree Bodhe* and Social Progress Jubilee at Ahmedabad, the following programme was arranged :—

1. Monday, the 3rd February 1908, Ladies' Gathering and lecture in Gujarati by Mrs, Ramanbhai Mahipatram, B.A.
2. Monday, the 10th February 1908, Prize distribution to School Girls.
3. Friday, the 14th February 1908, Lecture in Gujarati by Mr. Ramanbhai Mahipatram Nilkanth, B.A., LL.B.
4. Saturday, the 15th February 1908, Lecture in Gujarati by Principal Anand-Shankar B. Dhruva, M.A., LL. B., and a Social Gathering

On the first day of the celebration, the proceedings were opened by Mrs. Ramanbhai Mahipatram, B.A., the first Gujarati Hindu lady-graduate. She is the grand-daughter of one distinguished social reformer and the daughter-in-law of another. She commenced by reading from the Kabraji Memorial Volume, some account of the social condition of the country, and particularly of the Parsees, at the time of the birth of the *Stree Bodhe* and the social progress movement. She then read a paper on the social condition of our women and the means of their amelioration. In her paper Mrs. Ramanbhai showed that the social condition of Indian women is not what it should be : as daughters, wives, widows, they are not treated properly. As mothers, Indian women were duly revered, but in other domains their condition is anything but desirable. The principal cause of their fallen condition being their ignorance, it should be promptly removed. The ideal position of women as described in the Hindu Shastras could only be attained, if women could be made fit for that position. Unfortunately, such utter ignorance and darkness prevails among our women, that they cannot even see and feel their degradation. They are immersed in a contentment which is void of aspiration. They should be roused to see the high position which is really theirs and inspired to make efforts to attain to that eminence. The responsibility lies with men, for they have tasted the fruits of education and progress. For their own good and for the good of women the ignorance of women should be removed. Until that is done national efficiency must suffer.

Nearly three hundred ladies, Hindu and Parsee, attended, and the hall of the Bholanath Ladies' Institute was quite filled with an appreciative audience.

The second day's programme provided a very pleasant function. All the girls attending the girls' schools of the city gathered in the large compound of the Mahalaxmi Female Training College. They had commenced to arrive from their schools since noon, joyfully singing songs and carrying banners. At 5 p.m.

આયર્લેંડ IRELAND | હિંદુ કોમ THE HINDU | સ્કૉટલેંડ SCOTLAND | ઇંગ્લંડ ENGLAND | મુસલમાન કોમ THE MAHOMEDAN

By courtesy of the TIMES of INDIA

DAUGHTERS OF THE EMPIRE

શાહાનશાહતની દીકરીઓ

THE PARSI પારસી કોમ | SOUTH AFRICA સાઉથ આફ્રિકા | BRITANNIA બ્રિટેનિયા | AUSTRALIA ઑસ્ટ્રેલિયા | NEW ZEALAND ન્યુઝાલૅન્ડ | WALES વેલ્સ

CANADA કેનેડા | BURMAH બરમાહ

the guests arrived, including the Commissioner, Mr. Atkins, and Mrs. Atkins. Mr. Lalshankar Umiashankar, the doyen of social reform in Gujarat, commenced the proceedings by reading the following account:—

"It is now more than fifty years since efforts for social reform have been made in this city and in Gujarat generally. As education, particularly female education, is one of the chief means of Social Progress, the Reformers' first efforts were to introduce and to spread female education. The *Stree Bodhe* magazine was started in Bombay to further the case of female education and the culture and amelioration of women in Indian society, particularly among the Gujarati speaking communities of the Bombay Presidency. Early in the career of the journal, its editorship was entrusted to the late Mr. Kaikhushro Navroji Kabraji, under whose guidance the journal acquired a high reputation. On the death of Mr. Kabraji in April 1904, its editorship was taken up by his daughter Miss Sherene Kabraji. An influential committee has been formed in Bombay to celebrate the Jubilee of the *Stree Bodhe* and the Social Progress which has been synchronous with it. The Gujarat Social Reform Association has undertaken to celebrate the Jubilee at Ahmedabad, where it is now more than half a century since efforts for female education and social reform were commenced.

"The first girls' school established in Ahmedabad was that started in 1849 by the Gujarat Vernacular Society. At the commencement there was only one student, and the number increased to six by the end of the year. At the request of the Society, the late "Sakhavate Bahadur" Shethani Harkunvar Bai, widow of Sheth Hathising Kesarising, took up the school, and endowed it with a handsome grant. It is now managed by a Committee and has a fund of Rs. 16,000. The number of pupils on its rolls is 202. It is located in a building of its own in the Tankshal in Kalupur. Another girls' school was founded in 1850 by the late Rao Bahadur Sheth Maganbhai Karamchand. It is also managed by a Committee and has a fund of Rs. 20,000. There are 255 students in it and it has a building of its own in Raipur. The next girls' school in order of time is the Practising School attached to the Mahalaxmi Female Training College, established in 1875. It is maintained by Government, and has 123 students on its rolls.

"After 1875 the number of girls' schools has increased somewhat more rapidly. The Irish Presbyterian Mission are maintaining at present six girls' schools situated in different parts of the city, one of them teaching Urdu for the benefit of Mahomedan girls. Their first school was established in 1876, and the total number attending their schools is 314. The late Rao Bahadur Ranchhodlal Chhotalal, C. I. E. founded a girls' school in Khadia in 1892 with an endowment of Rs. 12,500, to which an endowment of Rs. 8,000 has been added by his grandson, Seth Chinubhai Madhavlal, C. I. E. The school is attended by 211 girls.

The Anjuman-i-Islam of Ahmedabad started a girls' school in 1887. There are 53 pupils in it. A Jain girls' school was established in 1894 in Fatasha's Pol. It is attended by 395 girls. Besides the above there are eight girls' schools maintained by the Municipality, and attended by 688 pupils.

"Thus the total number of girls now attending the twenty primary schools mentioned above is 2,241, which according to castes and communities may be classified as under :—

1,468 Hindu—

Brahmin	337	Kshatri	42
Kayastha	3	Khatri	36
Rajput	11	Vania-Meshri	318
Kunbi	301	Ghanchi	133
Soni	33	Sutar	34
Luhar	26	Kumbhar	9
Darji	17	Hajam	11
Bhavsar	20	Kadia	7
Kansara	4	Luvana	1
Gola	5	Kachhia	20
Ravat	7	Rabari	1
Bhat	2	Bava	1
Vyas	1	Maratha	10
Mali	6	Dhobi	1
Koli	1	Khalasi	8
Bhojak	8	Other castes	37

570 Jain
119 Mahomedan
57 Parsi
12 Jew
15 Christian

2,241

"These figures show that the primary education of girls had made considerable progress since 1849, though there is, no doubt, room for a still greater extension, looking to the number of girls who still do not go to school. The census of 1901 shows that out of children of school-going age, the number of boys attending school is 32 per cent. while that of girls is only 7 per cent. The relative proportion of boys and girls going to school is 5 to 1. The Social Reform Association thinks, therefore, that much remains to be done to spread female education which is the chief means of Social Reform.

"There has been progress in the direction of secondary and higher education also, though not to a large extent. An Anglo-vernacular class for girls was

MR. LALSHANKAR UMIASHANKAR TARVADI

The veteran Social Reformer and Philanthropist of Ahmedabad, who organised the *Stree Bodhe* and Social Progress Jubilee Celebrations held in that city.

મિ૰ લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી

અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ સંસારસુધારક, જેઓએ તે શેહેરમાં

સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારાની જ્યુબિલીના ઉત્સવો યોજવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો.

Mrs. VIDYA RAMANBHAI NILKANTH, B.A.

The first Gujarati Hindu lady-graduate, who read a paper at the *Stree Bodhe* and Social Progress Jubilee Celebration held at Ahmedabad.

બાઇ વિદ્યા રમણભાઇ મહિપતરામ નિલકંઠ, બી. એ.

જેઓએ અમદાવાદમાં સ્ત્રીબોધ અને સંસારસુધારાની જયુબિલીના ઉત્સવમાં એક અતિ ઉપયોગી ભાષણ કીધું હતું.

started in 1882 in connection with the Female Training College. It has now developed into a High School, teaching up to the Matriculation Standard. This School has done valuable work. It has been able to send up several of its students for the Matriculation Examination. Up to this date 12 have passed that examination. Three of them have passed the B.A. Examination, two the Intermediate and three the Previous Examination of the Bombay University. They studied at the Gujarat College after Matriculation. There are at present 72 girls in this School.

"The Mahalaxmi Female Training College which was established by Government in 1871, in the grounds of which institution this gathering is held, has proved a highly successful institution. It has supplied teachers to the primary schools of Gujarat, and under the able administration of the several Lady Superintendents who have presided over it from time to time, including the present Lady Superintendent, Miss Brooke, it has proved to be a stronghold of female education in general. It has become a source of inspiration to all workers in the cause. There are 133 scholars in the College. The number of trained teachers who have passed out from this College up to date is 320.

"A Ladies' Club was established in this city in 1887 with the object of promoting social intercourse and general culture among women of different communities. There are at present 60 members in the Club. A Gujarat Branch of the National Indian Association was established in this city in 1888. The Association has a building of its own called the Bholanath Sarabhai Literary Institute for Women, in memory of the late Rao Bahadur Sardar Bholanath Sarabhai, who was one of the great pioneers of Social Reform in Gujarat. The Ladies' Club is located in the above building, which has also a library for the use of women.

"Adverting to other subjects of Social Progress, it may be stated that in 1871 an Association was established in this city for the discouragement of early marriages, called the Bál-Lagna Nishedhak Sabha. This has been followed by the Sansár Sudhára Samáj and the Gujarat Social Reform Association. The efforts of the reform movement, aided by the progress of general culture, have resulted in the rise of the marriageable age of boys and girls. The sight of an unmarried girl of 14, in the higher castes, used to shock people 30 years ago. Now it has become a common occurrence. The efforts made by Government to stop the practice of infanticide and exorbitant marrige expenses among Patidars and Kunbis have been successful, though in the matter of marriage expenses there is room for further action, with the help of the communities concerned.

"A Widow Re-marriage Association was first established in Ahmedabad in 18[illegible]8. This Association was reorganised in 1878 and under its auspices 52 re-marriages have been celebrated upto date, the majority of the parties being

Brahmins and Banias. Some widow re-marriages were celebrated in Ahmedabad before the Association was established. Widow re-marriage is one of the reforms which makes a very slow progress, but there are distinct signs of greater sympathy towards the cause on the part of the public."

"Steps are being taken by the Mahipatram Rupram Anath Ashram for establishing a Widows' Home, in order to afford shelter to such widows as do not wish to re-marry, but wish to educate themselves with a view to earn their livelihood by honest means. The Institute also maintains an orphanage which, during the famine of 1899, gave shelter to 800 orphans. There are at present about 175 orphans in the institution.

"The question of sea-voyage and foreign travel is being gradually and satisfactorily solved, though at one time the subject was beset with great difficulties and a great deal of opposition had to be met with. The late Rao Saheb Mahipatram Rupram, C.I.E., was the first Gujarati to go to England in 1860. The path opened by him is now trodden by many.

"The next item of social reform that may be mentioned here is that of the fusion of sub-castes. Among all the provinces of India, Gujarat possesses the greatest number of caste divisions and sub-divisions. This has led to many social hardships. In some castes the scarcity of brides is so great, that brides are bought at exorbitant prices, and girls are married without any regard to the happiness of their lives. There are some castes which cannot get brides even at any expense, and cases are not infrequent of Koli and Kunbi girls being passed off as Brahmins and Banias. Some castes are in danger of extinction owing to paucity of brides. This has naturally opened the eyes of the people to the evils of too many divisions, and sub-castes which do not object to interdine are beginning to intermarry.

"The above account shows that Ahmedabad can claim to have made a good amount of social progress during the last half century. Among those who have contributed to this result in this city must be mentioned, the late Rao Saheb Mahipatram Rupram, C. I. E., the late Rao Bahadur Sardar Bholanath Sarabhai, the late Kavishvar Dalpatram Dahyabhai, C. I. E., the late Rao Bahadur Ranchhodlal Chhotalal, C.I.E., and the late Rao Bahadur Bechardas Ambaidas, C. I. E. The reformers were assisted in their efforts on all suitable occasions by the Government and their officials, the Christian Missionaries and the Gujarat Vernacular Society. The Gujarat Social Reform Association gratefully acknowledges the help given by them to the cause of Social Reform.

"This gathering of all the school-girls of Ahmedabad has been held with the particular object of giving an ocular demonstration of the progress of female education which, in 1489, could only claim one pupil.

"The Gujarat Social Reform Association is deeply thankful to Mr. and Mrs. Atkins for the kindness with which they have encouraged the cause of progress by their presence at this gathering."

Mrs. Atkins then kindly distributed the prizes. About 2,500 girls had assembled on the occasion. All the girls were given books and sweets.

It was a matter of surprise to many to witness so many school-girls collected together in one place for the first time. Mr. Atkins, on behalf of himself and Mrs. Atkins, thanked the Association for the opportunity given to them to be present at the function and to hear the account of social progress read by Mr. Lalshankar.

On the 14th February, Mr. Ramanbhai Mahipatram Nilkanth, B.A., LL. B. delivered a lecture in Gujarati on "the Methods of Social Reform." Mr, Lalshankar Umiashankar presided. The lecturer recounted all the different methods which reformers have been using for their purpose. He said that the question of methods in matters like Social Reform always comes in after the movement actually commences its work. It is not possible to frame rules and then begin work. The good of the movement is known to all the individual workers and they work on the lines most suitable, convenient and fruitful according to their lights and circumstances. The chief methods of the reformers the lecturer pointed out from one of the late Mr. Justice Ranade's addresses to be six in number: (1) the method of rebellion or revolution; (2) the method of the interpretation of the scriptures; (3) the method of utilizing caste organizations; (4) the method of moving the Acharyas and Gurus; (5) the method of appealing to individual sense of honour and getting pledges taken ; (6) the method of taking legislative help. In the course of the lecture the value and utility of each of these different methods were discussed. It was also pointed out that they were all indispensable. The reformers could not wait for the most successful method to turn up and then work by its aid. Nor could they wait till a radical revolution was brought about. Looking to the variety of the strata of the Indian peoples and their different needs of reform, all these methods have proved fruitful in their own spheres; none of them could yet be discarded. For some reforms, the lecturer said, the line of least resistance was desirable, for others revolutionary methods had to be made use of.

There was a large audience of both ladies and gentlemen belonging to different communities.

The next evening, Principal Anandshankar B. Dhruva, M.A., LL. B., of the Gujarat College, read a paper in Gujarati on "the Status of Women." This lecture was also attended by a large number of ladies and gentlemen. Appropriately enough, Mrs. Ramanbhai M. Nilkanth, B.A., a former student of the Gujarat College, was elected to the chair. Principal Dhruva in his learned paper gave a historical survey of the status of women among the Greeks, the Romans, the Christians and the Aryans. The internal evidence of the literature of each of these nations and the descriptions of their

manners and customs as found in their own writings were vividly placed before the audience. Principal Dhruva compared the different nations as regards the status of their women. Throughout the paper were sprinkled pithy and telling remarks, giving glimpses of the learned lecturer's own ideal of womanhood.

After the close of the lecture a social gathering was held, and the guests dispersed after partaking of refreshments.

Several citizens of Ahmedabad had kindly and generously subscribed in cash and presented books for the purpose of these celebrations, and the Gujarat Social Reform Association feels grateful for this help.

THE END.

BOMBAY:

Printed by Rustom N. Vatchaghandy & Co. at the "Sanj Vartaman" Electric Printing Press, Mint Road.

મુંબઇ :

"સાંજ વર્તમાન" ઇલેક્ટ્રિક પ્રિન્ટિન્ગ પ્રેસમાં
રૂ. ન. વાચ્છાગાંધીની કંપનીએ છાપ્યું છે.